

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

*Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan
olmasının 93-cü ildönümünə həsr edilir.*

**İQTİSADİYYATIN DAVAMLİ İNKİŞAFI
PROBLEMLƏR, PERSPEKTİVLƏR**

BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN

MATERİALLARI

II HİSSƏ

27-28 aprel 2016-cı il

SUMQAYIT-2016

IV BÖLMƏ.

İNSAN KAPİTALI VƏ ONUN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ

IV СЕКЦИЯ.

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ И ПРОБЛЕМЫ ЕГО РАЗВИТИЯ

PART 4.

HUMAN CAPITAL AND ITS DEVELOPMENT PROBLEMS

İNSAN KAPİTALININ İQTİSADI SİSTEMDƏ YERİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Abbasova S.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Məqalədə insan kapitalına şəxsin gələcəkdə peşə fəaliyyəti zamanı gəlir gətirə biləcək istedad və qabiliyyətlərinə hazırda qoyulan sərmayələrin cəmi kimi baxılır. Məsələn, bir neçə misal göstərək. Kiminsə elmə həvəsi varsa, o şəxs təhsilini davam etdirməli, ona sərmayə yatırmalıdır. Hətta, onun hər hansı bir kitaba sərf etdiyi maliyyə də insan kapitalına yönəldilən sərmayədir.

Açar sözlər: insan kapitalı, səmərəli insanlar, sərmayələr, effekt

Cəmiyyətdəki hər bir şey yaradıldığı gündən bir varlığa xidmət edir, onun arzu və məqsədləri üçün bir vasitə kimi istifadə edilir. Bu varlıq insan amilidir. Bəli, insan.O, insan ki, ibtidai icma quruluşu kimi sadə bir dövrdən müasir texnologiyalar cəmiyyəti kimi mürəkkəb bir dövrə qədər keçməyə, çətin və uzun yol keçmişdir. Dövlətlərin də inkişaf etməsi, onların insanların yaxşı həyat tərzini sürməsi də, məhz, insan amilindən asılıdır [1,səh.15]. Ümumiyyətlə, qiymətləndirdikdə, bu dövrlər ərzində insanın bu yoldan üzəgə çıxdığını deyə bilərik. Çünki insan Yer səthinin ən dərin qatlarından tutmuş, bütün yer üzərindəki təbii proseslərin demək olar ki, əksəriyyətini öyrənmiş, hətta, onların bəzilərinin süni variantını da hazırlamışdır. Bəzi ölkələr, hətta, “yer”lə kifayətlənməyib “göy”ü də öyrənirlər və bunun üçün öz “avadanlıqlarını” səmada yerləşdiriblər.

İnsanlar mövcud olduğu gündən indiyədək böyük “uğurlu” dəyişikliklər etmiş, çox nailiyyətlər qazanmışdılar. Göydə içərisində insan daşıyan “uçan maşın”dan tutmuş, kilometrərlə məsafə olmasına baxmayaraq, heç bir kabel və digər qurğu qoşulmadan səs və vizual effektləri həmin andaca bir yerdən başqa yerə ötürən “kompüter” kimi cihazı da kəşf edən insandır [3, səh. 45]. Bütün bunlar insanlar üçündür və eyni zamanda bütün bunları icad edənlər də insanlardır. Lakin, bir şeyi də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, hər insan da bu kəşfi, bu icadı edə bilmir. Bəs hansı insanlar bu kəşfləri edirlər? Sualın cavabı çox sadədir: “İnsan kapitalı yüksək olan şəxslər”. Bəs nədir “insan kapitalı”?

İnsan kapitalı şəxsin gələcəkdə peşə fəaliyyəti zamanı gəlir gətirə biləcək istedad və qabiliyyətlərinə hazırda qoyulan sərmayələrin cəmidir. Məsələn, bir neçə misal göstərək. Kiminsə elmə

həvəsi vardırırsa, o şəxs təhsilini davam etdirməli, ona sərmayə yatırılmalıdır. Hətta, onun hər hansı bir kitaba sərff etdiyi maliyyə də insan kapitalına yönəldilən sərmayədir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dövlət qabiliyyətli olan şəxslərin obyektiv imtahanlardan keçməsindən sonra müəyyən tələb olunan həddi keçmələri nəticəsində onların təhsillərini davam etməsinə şərait yaradır. Bu təhsilin bütün mərhələlərində mümkündür. Bəzən deyirlər ki, “insan kapitalı” yalnız təhsillə bağlıdır. Amma zənnimizcə, bu fikir düzgün deyildir. Düzdür, “insan kapitalı” özünü daha çox təhsildə göstərir, amma bu o demək deyildir ki, o yalnız təhsillə bağlıdır. Belə bir misala nəzər yetirsək bunu daha aydın görürük. Kimsə təhsilini hər hansı bir səbəbdən davam etdirmək istəmir və onun idmana daha çox marağı var. O şəxs gələcəkdə bu sahədən pul qazanmaq istəyir. Deməli, həmin şəxsin daha az yaşlarından idmana sərff etdiyi hər bir saati ona gələcəkdə gəlir gətirəcəksə, bu onun “insan kapitalı”na qoyduğu sərmayədir. Hətta həmin şəxsin idman paltarı almaq üçün xərclədiyi pul da insan kapitalına yönəldilən sərmayədir. Düzdür, daha yaxşı olardı ki, idmanla məşğul olan şəxs müvafiq sahə ilə bağlı təhsil alsın, amma təhsil almadan da idmanda uğur qazanan yüzlərlə insanlar vardır [2]. Bu rəssama da aiddir, yazıçıya da, tərçüməçiyə də, müasir dövrdə ən çox tələb olunan peşələrdən biri olan “kömpüter ustası”na da. Yuxarıdakı, misallardan görürük ki, “insan kapitalı” yalnız təhsillə bağlı deyil. Kiminsə təhsil almağa həvəsi, marağı, qabiliyyəti yoxdursa, o icbari təhsilini başa vurduqdan sonra konkret peşəyə yiyələnərsə, daha səmərəli olar. Səmərəli, bəli, səmərəli. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, təhsil alanların sayı nə qədər çox olarsa, bu həmin ölkə üçün daha effektivdir. Bəli, effektivdir. Səmərəli insanlar vaxtlarını hədəf yerə sərff etməyən, hər dəqiqələrinin qiymətini bilən və bu vaxtdan daha çox faydalanmağa çalışanlardır. Bütün bunların effekti isə özünü qarşıya qoyulmuş məqsədin, son nəticənin hansı dərəcədə uğurlu alınmasından ibarətdir [4]. Məhz, həmin insanların çox olduğu ölkələr daha tez və hərtərəfli inkişaf edir, onların iqtisadiyyatı daha da canlanır və insanların həyat şəraiti daha da yaxşılaşır.

Flikirlərimi yekunlaşdıraraq nəticədə qeyd etmək istərdim ki, ümumiyyətlə, “insan kapitalı” qazanılması vacib olan ən dəyərli nailiyyətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, gənclər “insan kapitalı”na sərmayələr qoyması üçün, öz məqsədlərini daha düzgün müəyyənləşdirmək üçün və səhv addımlardan qaçmaq üçün düzgün qərar verməlidirlər. Düzgün qərar vermək üçün ilk növbədə öz məqsədlərini müəyyən etməli, valideynləri başda olmaqla ailə üzvləri, yaxın dostları, müəllimləri, istədikləri sahənin peşəkarları və məsləhət ala biləcəkləri, özləri üçün ideal olan digər insanlardan məsləhət almalıdırlar. Lakin bir məsələnin önəmi böyükdür ki, nə qədər çox insandan məsləhət alsalar da, son qərarı özləri verməlidir, çünki yaşadıkları həyat onların və sərbəst qərar qəbul etməyin özü də bir növ insan kapitalının inkişafıdır.

Ədəbiyyat

1. Əlirzayev Ə.Q. İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2005. səh.15.
2. Əliyev İ.İ. Heydər Əliyev yolu: Azərbaycan inkişafının yeni mərhələsində. Bakı, 2007.
3. Əliyev M. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri. Bakı, 2002. səh. 45.
4. Cəbiyev R.M. Azərbaycan bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı, 2000.

UOT 338.5

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MƏNZİL BAZARINDA QIYMƏTLƏRİN FORMALAŞMASI AMİLLƏRİ

Abdullayeva İ.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Məqalədə müasir şəraitdə mənzil bazarında qiymətə təsir edən amillər araşdırılmış, onların təsir nəticələri qiymətləndirilmiş, ölkədə mənzil probleminin həlli ilə bağlı müvafiq təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *mənzil bazarı, qiymət, ipoteka krediti*

Yaşayış təyinatlı daşınmaz əmlakının xüsusiyyətləri onda ifadə edilir ki, o əmtəə kimi çıxış edir, çünki yaşayış təyinatlı daşınmaz əmlaka tələb bazar iqtisadiyyatının ümumi qanunlarına uyğun olaraq qiymət amili ilə tərs mütənəsb olmaqla dəyişir [1, səh.117]. Belə ki, yaşayış təyinatlı daşınmaz əmlak yüksək dəyərə malik əmtəə sayılır və aşağı likvidlik ilə xarakterizə olunur, nəticədə isə, yaşayış təyinatlı daşınmaz əmlak bazarında tələbin ümumi elastikliyi ümumiyyətlə aşağıdır.

Son illərdə müşahidə olunan qiymət artımları tələbin artımının nəticəsi yox, məhz pul kütləsinin, istehlak və istehsal xərclərin artımının və psixoloji amillərin nəticəsidir. Hazırda daşınmaz əmlak bazarı iki əks qüvvələrin təsiri altındadır. Bir tərəfdən, dünya və Avropa ölkələrindəki makroiqtisadi neqativ hallar, neft və digər enerjidaşıyıcılarına qiymətlərin düşmə ehtimalı və ödəməqabiliyyətli tələbin azalması qiymətlərin düşməsinə zəmin yaradır. Digər tərəfdən isə pul kütləsinin artımı, inflyasiya real aktiv sayılan daşınmaz əmlaka qiymətlərin artımı təzyiqini yaradır[2]. Müşahidələr onu göstərir ki, bu iki əks qüvvənin

təsiri əsasən bərabər olsa da, qiymətlərin artım ehtimalı daha üstündür və bu artım inflyasiya səviyyəsində gözlənilir.

Mənzil bazarındakı qiymətə təsir edən əsas amillərdən biri ölkədə müşahidə olunan miqrasiyadır. Belə ki, son zamanlar ölkədə doğum səviyyəsi artmış, həm regionlardan paytaxta, həm də ölkənin kənarından Azərbaycana gələn insanların sayı çoxalmışdır. Bu isə tələb portfelinin artmasına və qiymət artımına gətirib çıxarmışdır. Fikrimizcə, bütün bunlar daşınmaz əmlak bazarında qiymət artımına təsir edən daxili amillərdir. Lakin bununla yanaşı, mənzil bazarındakı qiymətlərə təsir edən xarici amillər də var. Bu gün mənzillərin bahalaşması təkcə Azərbaycanda deyil, ümumilikdə Cənubi Qafqaz regionunda, o cümlədən Gürcüstan, Ermənistan, habelə Türkiyə, Rusiya və Mərkəzi Asiya ölkələrində müşahidə olunur. Təbii ki, Azərbaycan da bu global bazarın tərkib hissəsidir və bazar xarici təsirə məruz qalır.

Azərbaycanın daşınmaz əmlak bazarında təklifin çoxalması 2008-2015-ci illərdə mənzillərin qiymətinin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Başqa sözlə desək, 2008-ci ildən tikintinin azalan tempi bugünkü reallığa gətirib çıxarıb ki, son nəticədə ilkin mənzil bazarında mənzil qıtlığı, yəni təklif qıtlığı müşahidə edilir. Bu qıtlıq da xüsusən ucuz təklif qrupunda hiss olunur. Son nəticədə təklifin azalması mənzil bazarında bahalaşmaya səbəb olmuşdur. Bu onunla bağlıdır ki, əvvəllər əlində kifayət qədər vəsaiti olan adam ev tikə bilirdi. Lakin 2008-ci ildən bu sahədə artıq müəyyən məhdudiyyətlər tətbiq olunmuşdur. Əgər bu sahədə baza, təcrübə və maddi imkanları olmayan şəxslər varsa, təbii ki, onlar tikinti sahəsinə girə bilməzlər. Artıq bu sahə lisenziyalaşdırılmış və bu səbəbdən bu sahədə təsadüfi iş adamları və təsadüfi tikinti şirkətləri bazardan çıxmış və ya artıq çıxmaq üzrədir. Bazarda isə öz işini mükəmməl və əsaslı qaydada, standartlara cavab verən şirkətlər qalmışdır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bazarda qalan şirkətlərin əksəriyyəti bu gün əsasən “premium” və “elit” sinfinə aid evlər tikir. Başqa sözlə, həmin şirkətlər kütləvi yaşayış evlərinə, ucuz evlərin tikintisinə bir o qədər də meyilli deyillər. Nəticədə, bu seqmentdə qıtlıq yaranmış və bu qıtlıq öz növbəsində mənzil bazarında bahalaşmaya səbəb olmuşdur.

Təbii ki, qiymət artımını şərtləndirən səbəb təkcə ipoteka kreditlərinin həcmünün artması deyil. Araşdırmalar göstərir ki, daşınmaz əmlak bazarında pul kütləsinin təzyiqi qiymətlərin artımına səbəb olur. Həmçinin, insanların gəlirlərinin artması nəticəsində mənzil şəraitlərini daha da yaxşılaşdırma meylləri qiymət artımına təsirsiz ötürmüşür. Ekspertlər hesab edir ki, qiymətlərin bahalaşmasının ikinci səbəbi mənzilə real ehtiyacı olan aztəminatlı ailələrin ikiotaqlı, sahəsi kiçik olan mənzillər tapa bilməməsidir. Əslində, bu gün daşınmaz əmlak bazarında kiçik sahəli mənzillərin qıtlığı hiss olunur. Son nəticədə 1-2 otaqlı mənzillərə daha çox ehtiyac olduğundan, yəni tələb artdığından bu seqmentdə mənzillərin qiyməti bahalaşır. Nəticədə bahalaşma bütün seqmentə təsirini göstərir. Mənzil bahalaşmasının üçüncü səbəbi dünyada gedən proseslərlə əlaqədardır. Belə ki, dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrində mənzil sektorunda bahalaşmanın müşahidə edilməsi Azərbaycandan da yan keçmir. Bahalaşmaya təsir edən daha bir faktor son illərdə büdcədən maliyyələşən infrastruktur layihələrinə ayrılan pulda artımın müşahidə edilməsidir. Bu layihələrə ayrılan pulların bir hissəsi dolayı yolla daşınmaz əmlak bazarına axır. Bu da, öz növbəsində, sözügedən sahədə qiymət təzyiqinin yaranmasına səbəb olur. Son dövrlər bazarda baş verən proseslərin mənzil tikintisinin tempinə göstərdiyi müsbət təsir nəticəsində yeni tikililərin sürətlə qiymət artımı müşahidə olunur. Bu isə təkrar bazara daxil olan yeni tikililər üzrə qiymətlərin artımına gətirib çıxarıb.

Əslində ipoteka kreditinin fəlsəfəsi ondan ibarətdir ki, evi olmayan gənclər özlərinin mənzil problemini həll edirlər. Əgər dünya praktikasına əsaslanaraq Azərbaycanda da Sosial Mənzil Fondunun yaranmasının vacibliyini görürük. Azərbaycanda 2008-ci ildə qəbul olunmuş Mənzil məəcəlləsinə əsasən Sosial Mənzil Fondunun yaradılması nəzərdə tutulur. Əslində Sosial Mənzil Fondunun yaradılmasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, verilən dövlət büdcə vəsaitinin hesabına mənzillər inşa etdirilir. Yəni dövlət tərəfindən tender elan olunur və sonda qalib gələn şirkət dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına sosial mənzillər tikərək vətəndaşlara təqdim edir. İnşa olunmuş mənzillər bütün xərclər nəzərə alınmaqla uzunmüddətli faizsiz kreditlərlə vətəndaşlara verilir.

Ədəbiyyat

1. Шабалин В.Г., Хромов А.А. Сделки с недвижимостью. Учебник риэлтера Часть 1. М.: Филинь: Омега-л, 2011. 736 стр.110
2. Шакаралиев А.Ш., Асаул А.Н., Денисова И.В., Оруджов Г.К., Мустафаев Ф.Ф. Экономика недвижимости: Баку, «İqtisad Universiteti», 2004. 420 səh.

AZƏRBAYCANDA BİZNES SAHƏLƏRİNDƏ İNSAN RESURSLARININ PLANLAŞDIRILMASI

Abdulova A.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Azərbaycanda biznes sahələrində insan resurslarının planlaşdırılması vacib bir mərhələdir. Onun vasitəsilə strukturlar işi gələcək və perspektiv zamanda sistematik olaraq mərhələli şəkildə qururlar. Biznes sahəsinin növündən asılı olaraq onun müddəti dəyişir. Rəhbər özü öz işin hədəflərinə müvafiq bunu müəyyənləşdirməlidir. Əlbəttə, bundan ötrü o öz maddi və insan resurs imkanlarını nəzərə almalıdır.

Açar sözlər: *insan resursları, planlaşdırma, ehtiyac hesabatı, işin təhlili, vəzifə təlimatları və təşkilat cədvəli*

İnsan ehtiyaclarına istiqamətlənən biznes sahələri istehsalın tələbatlarını ödəyən zaman ən çox insan resurslarına ehtiyac duyurlar. Bu səbəbdən biznes sahələri istehsal tələbatlarını hesablayarkən insan resurslarını (İR) planlaşdırmaq məcburiyyətindədirlər. İnsan resurslarının planlaşdırılması zamanı meydana çıxan ən böyük çətinlik onun “insanla bağlı” olmasıdır. Digər tərəfdən də insan gücü fizioloji və psixoloji xüsusiyyətlərə malik olub onun ölçülməsi mürəkkəb bir proses hesab olunur. Deməli bu iki anlayışları insanın texniki xüsusiyyətləri ilə davranış xüsusiyyətlərini birləşdirərək planlaşdırmaya daxil etmək lazımdır.

İR-inin planlaşdırılması biznesin səmərəliliyinə və gəlirliliyinə təsir edir. İR-nin planlaşdırılmasını düzgün reallaşdırmaq üçün mövcud vəziyyət dəqiq analiz edilməlidir. Keçmişdəki məlumatlardan faydalanaraq onlar gələcəkdəki planlaşdırılmış inkişafa uyğunlaşdırılmalıdır. Onda elə bir nəticəyə gəlmək olar ki, istehsalı reallaşdıran zaman planlaşdırma artıq ixtisar edilə bilməyəcək bir amilə çevrilib. Əlbəttə, bu amil özü də maliyyə vəsaiti tələb edir. Nəticə etibarilə, bir tərəfdən biznes rəhbərləri insan gücünün vacibliyini vurğulayırlar, digər tərəfdən onun xərcli sahə olduğunu qeyd edirlər.

Bəhs etdiyimiz insan resurslarının planlaşdırılması prosesi dörd mərhələdən keçməlidir: məqsədin müəyyənləşdirilməsi, mövcud vəziyyətin analizi, İR-nin inkişaf proqramının hazırlanması, nəticələrin qiymətləndirilməsi.

Müvafiq olaraq şirkət ən ağıllı şəkildə işçilərin bilik və bacarıqlarından istifadə edərək öz məqsədlərinə tərəf getməli, mövcud vəziyyəti analiz edərək sahib olduqları insan resurslarının onların tələbatlarını nə dərəcədə ödədiyini müəyyənləşdirilməli, gələcəkdə bu bacarıqları necə inkişaf edəcəklərini təyin etməli və əldə edilən nəticələri kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymətləndirməlidir. Bu zaman şirkət bir sıra planlaşdırma sənədlərinə ehtiyac duyur. Bunlar beş fərqli fəaliyyətin nəticəsindən əldə edilən beş fərqli sənəddən ibarətdir: İR-nin ehtiyac hesabatı, işin təhlili, vəzifə təlimatları, təşkilat cədvəli, İR-nin hərəkət planı.

İR-nin ehtiyac hesabatında işləyənlərin tələbatı və ehtiyacları, onlara xarici amil təsirləri, rəhbərlərin istəkləri, təşkilatın tələbatlarını nəzərə alaraq bugünkü və gələcəkdəki İR-nin ehtiyaclarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri əhatə olunur. İşin təhlili zamanı bütün şöbələri əhatə edən işlərin analizi göstərilir. Bu proses vasitəsilə təşkilatla işçi arasında uyğunluğu təmin edən məlumatlar əldə edilmiş olur. Daha sonrakı sənəddə vəzifə təlimatlarını əhatə edən bütün məlumatlar, həmçinin işə olan münasibət, onların məsuliyyət dərəcəsi, vəzifələrin məqsədi, inkişaf və ona qarşılıq əmək haqqı və təşkilat münasibətləri yer alır. Təşkilat cədvəlində isə bütün yuxarıdakı prosedurlar aparıldıqdan sonra məlumatların cədvəl şəklində salınmasını ifadə edir. Peşəkar hazırlanan təşkilat cədvəli təşkilatın məəcəlləsinə çevrilə bilər. Cədvəl hazırlanandan sonra hərəkət planına keçmək olar. İşin təhlili, vəzifə təlimatlarının yazılması və təşkilatın əl kitabının hazır olması ilə təşkilatın İR ilə bağlı bütün məlumatları əks olunacaqdır. Bu tablo təşkilatın mövcud olan boşluqlarını göstərəcəkdir. Belə hala rast gəlinərsə bu vəziyyətdən də çıxış yolu tapılmalıdır. Beləliklə, İR-nin çox vacib üstünlüyü onun işə qəbul və işdən çıxma fərqi, intizamsızlığı, işləyənlərin səmərəlilik göstəricisini, işçilərin xoşbəxt və narahatçılığını, təhsil səviyyəsini, beləliklə də karyera planlaşdırılmasının inkişafına köməklik göstərməsindədir.

Ədəbiyyat

1. Prof.Dr.Mümin ERTÜRK, “İnsan kaynakları yönetimi”. 2011.
2. Prof.Dr.İsmet Barutçugil, “Stratejik insan kaynakları yönetimi”. İstanbul 2004.

İQTİSADI VƏ SOSIAL FƏALİYYƏTİN TRANSFORMASIYASI MƏSƏLƏLƏRİ

Abidi İ.İ.

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

Xülasə

İqtisadi və sosial fəaliyyətinin transformasiyası məsələləri, o, cümlədən sosial-əmək münasibətlərinin formalaşması və inkişafı məsələləri, əməyin sosiologiyası, iqtisadi-təşkilati və sosial-iqtisadi tərəflərinin mürəkkəb və çoxsəviyyəliliyi araşdırılıb

Açar sözlər: *sosial-əmək münasibətləri, sosial-iqtisadi transformasiya, əməyin sosiologiyası*

Son 20-25 ildə Azərbaycanda və ümumən bütün post-sovet məkanında sosial-iqtisadi strukturda baş verən keçidlər əmək sferasında prinsipial dəyişikliklərə gətirmişdir. Kütləvi işsizlik, aşağı sosial təminat, əməyin ödənişdə görünməmiş diferensiasiya, iri miqyaslı kölgə məşğulluğu və s. kimi belə hallar yarandı. Bu çətin sosial-iqtisadi hadisə və proseslər dərin elmi araşdırmalar, Azərbaycan spesifikasına münasibətdə bazar münasibətləri şəraitində əmək sferasında münasibətlərin idealda necə olması haqda dəqiq təsəvvürlərin formalaşmasını, tənzimləmənin effektiv metodlarının işlənilməsini tələb edir.

Sosial-əmək münasibətlərinin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirməmək çətinidir. Belə ki, bu münasibətlərin məzmunu və xarakteri əmək sferasının əsas institutları və subyektlərinin qarşılıqlı münasibətlərinin prinsip və normalarını şərtləndirir [2]. Sosial-əmək münasibətlərinin dinamikası əhəmiyyətli dərəcədə Azərbaycan regionlarının əmək potensiallarının inkişafına və əmək bazarının şəraitinə təsir göstərir. Buna görə də sosial-əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinə əsas yanaşmalarla bağlı məsələ cəmiyyətin müvəffəqiyyətli transformasiyası üçün əhəmiyyətli dərəcədə vacibdir. İqtisadi dəyişmələrin, yeniləşmələrin effektivliyi yalnız atılmış addımların ardıcılığından və dəqiqliyindən deyil, eləcə də islahatların əhali tərəfindən necə qəbul edilməsindən asılıdır.

Müxtəlif illərdə sosial-əmək münasibətlərinin formalaşması və inkişafı məsələləri keçmiş sovet, rus və qərb iqtisadçıların, filosofların, sosioloqların, tarixçilərinin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Hərçənd, bu mövzu prioritetlər sırasına aid deyildir, lakin bazar iqtisadiyyatı şərtlərində Azərbaycan respublikasının sənaye müəssisələrində sosial-əmək münasibətlərinin müasir vəziyyəti və inkişafının kompleks təhlili aparılmamışdı.

Bildiyimiz kimi sosial-əmək münasibətlərinin konsepsiyasının ilk elmi əsası, bazası insan münasibətləri nəzəriyyəsidir, hansı ki insan tələbatları haqqında doktrində (K.Devisin, A.Maslounun, E.Meyonun və s. alimlərin əsərləri), əmək rəftarı, davranışı və həyat dövrəsi nəzəriyyələrində (R.Bramberqin, F.Qermberqinin, F.Modilyaninin, F.Teylorun və s. əsərləri), kiçik qrupların sosiologiyasında, kommunikasiyalar nəzəriyyəsində, işçilərin mənfəətdə iştirakı sistemləri nəzəriyyəsi və başqa təlimlərdə inkişaf etmişdir.

Sovet dövrünün iqtisad elmində, "sosial-əmək münasibətləri" termininə rast gəlinmirdi. Hər halda bu onu bildirmirdi ki, bu münasibətlər yox idi və onlar öyrənilməmişdir. Əməyin sosiologiyası məsələləri aktiv şəkildə 1970-ci illərin ortalarından araşdırılırdı. Sovet dövrünün iqtisadi ensiklopediyası əmək münasibətləri aşağıdakı tərifini verir:

"Müştərək işdə ayrı-ayrı işçilər arasında istehsal münasibətləri qurulur ...və hər şeydən əvvəl bu əməyin bölgüsü və kooperasiyasıdır". Beləliklə bu konsepsiyada əmək münasibətlərində fikir ayrılıqları əsasən sinfi mübarizədə ifadə edilir (5).

Azərbaycanın və bütün post-sovet məkanının sosial-iqtisadi inkişafı paradigmasının dəyişikliyi əmək sferasında münasibətləri səciyyələndirən əsas anlayış və kateqoriyaları tərifinə yeni nəzəri yanaşmaların axtarışının zəruriliyini şərtləndirir [2]. Sosial-əmək münasibətlərinin tədqiqinə həsr edilmiş işlərdə bu halın ən müxtəlif tərəflərinə toxunulur, müasir şəraitdə onların yeni keyfiyyətlərinin təhlilinə və dərk edilməsinə cəhdlər edilir, konsepsiyalar, metodoloji yanaşmalar təklif edilir, bazar şəraitində sosial-əmək münasibətlərinin formalaşması və inkişafının mexanizmi açıqlanır.

Müxtəlif nöqtəyi-nəzərləri ümumiləşdirdikdən sonra - öyrənilən anlayışın açıqlanmasında iki əsas yanaşmanı ayırmaq olar. Dar mənada sosial-əmək münasibətləri haqqında təsəvvür onların ümumi məcmunda iki qrupun ayrılmasına əsaslanır: işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı ilə bağlı münasibətlər və bilavasitə əmək fəaliyyəti ərzində meydana çıxan münasibətlər. Belə yanaşmaya müvafiq olaraq, sosial-əmək münasibətləri işçi qüvvəsinin formalaşması, bölüşdürülməsi, yenidən bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində adamlar arasında qurulan münasibətləri bildirir. Münasibətlərin vəziyyətinə insanın istehsalda yeri və rolu, əməyin təşkili üsulu və rolu, onun məhsuldarlığı, əmək haqqı mexanizmi, əmək həyatının keyfiyyəti, əmək sferasından aralı sosial təminat səviyyəsi, mülkiyyətdən gələn gəlirin və (və ya) mənfəətin bir hissəsinin əldə etmə imkanını təsir edir.

Əmək sferasında həm iqtisadi komponenti, həm də onunla birləşdirilmiş şəkildə sosial komponenti daha tam və dolğun nəzərə alan başqa yanaşma çərçivəsində sosial-əmək münasibətləri strukturunda, iki birləşdirilmiş bloklar ayrılır:

- əmək münasibətləri və ya bilavasitə əmək fəaliyyəti ilə əlaqəli qurulmuş münasibətlər (əməyin təşkili, istifadəsi və ödənilməsi münasibətləri, onun şəraiti effektivliyi, işçilərin professional bacarığın təkmilləşməsi və yenidən öyrədilməsi; mülkiyyətin sistemində əmək adamının yeri və rolu ilə şərtlənmiş münasibətlər, mənfəətdə, istehsalın idarə edilməsində iştirakı, əmək və kapital arasında münasibətlər və s.);

- əmək fəaliyyəti ilə şərtlənən sosial münasibətlər (məşğulluqla, işsizliklə, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı, sosial təminat, həyatın səviyyə və keyfiyyəti ilə bağlı münasibətlər və s.).

Sosial-əmək münasibətləri iqtisadi - təşkilati və sosial-iqtisadi tərəflərin birliyini təmsil edir, mürəkkəb çoxsəviyyəli struktura malikdir. Onları, əmək fəaliyyəti iştirakçıları arasında onların əmək prosesinə cəlb edilməsi üzrə, əməyin məqsədyönlüliyünün, əmək fəaliyyətinin reallaşdırılması, əmək nəticələrin nail olunması bölüşdürülməsi üsullarının müəyyən edilə kimi qiymətləndirmək olar.

Ədəbiyyat

1. Бауман З. Индивидуализированное общество. М.: Логос, 2002.
2. Марабанец С.М. Труд в системе человеческих ценностей // Человек. 2013. № 5. С. 57–69.
3. Медведева Т. А. Методы описания социальных систем и социально-трудовых отношений // Уровень жизни населения регионов. 2013. № 6. С. 35–42.
4. Тощенко Ж. Т. Антиномия – новая характеристика общественного сознания в современной России // СОЦИС. 2010. № 12. С. 3–18.
5. Ракитский Б. В. Современные научные и практические подходы к проблематике труда – да против устаревших и бесперспективных подходов // Уровень жизни населения регионов. 2013. № 6. С. 27–34.
6. Перегудов С.П. Корпорации. Общество. Государство: эволюция отношений. М.: Наука, 2003.
7. Патырбаева К.В. Особенности современной формы труда и работник нового типа. Пермь, 2010.
8. Здравомыслов А.Г., Ядов В.А. Отношение к труду и ценностные ориентации личности // Социология в СССР. М.: Мысль, 1965. Т. 2. С. 187–207.

UOT 334.724

BƏLƏDİYYƏ İDARƏÇİLİYİNİN RESURS TƏMİNATININ YAŞILAŞDIRILMASININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFDA ROLU

Baxşıyeva Ş.N., Abdullayeva Y.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı, onun təsərrüfat əlaqələrinin, daxili struktur dəyişmələrinin ayrı-ayrı idarəetmə aspektlərinin vahid, sistemli həlli ilə mümkün olmalıdır. Bu praktiki məsələlərin həlli respublikada makro və mikro səviyyəli idarəçiliyin məqsəd və mexanizmlərini tarazlı təmin etməklə mümkündür. Yerli idarəçiliyin forma və mexanizmlərini təkmilləşdirməklə səmərəli iqtisadi artım və sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkündür. Yerli idarəçiliyin mühüm formalarından biri bələdiyyə idarəçiliyidir.

Açar sözlər: *bələdiyyə, idarəetmə, resurs, sosial-iqtisadi inkişaf, torpaq*

Azərbaycanda bələdiyyə idarəçiliyinin hüquqi əsasları konstitutsiya hüquqları əsasında tərtib olunur. Öz maliyyə mənbələri hesabına yaradılan mülkiyyətə malik olan bələdiyyə idarəçiliyi ərazinin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən idarəetmə formasıdır. Bu məqsədlə 1999-cu il 12 dekabr tarixində bələdiyyə seçkiləri keçirildi. Bələdiyyə idarəçiliyinin təşkilati-iqtisadi quruluşu qanunvericiliklə tənzimlənir. Bələdiyyə idarəçiliyinin maliyyə mənbələri əhalinin sosial tələblərini ödəmək məqsədi ilə yaradılır, onun funksional vəzifələri və tədbirlər proqramı hazırlanır. Tədbirlər proqramının əsas məqsədi dövlətin strateji proqramları əsasında ümumi məqsədlərin həllində fəal iştirak etməkdir. Ərazi idarəçiliyinin bələdiyyə forması, onun mülkiyyəti, maliyyə əsasları ilə formalaşır və təkmilləşir. Bələdiyyə idarəçiliyinin nəzəri və metodoloji əsasını onun hüquq və vəzifələri təşkil edir. Özünü idarəetmə prinsipi olaraq əsas məqsəd müəyyən ərazinin sosial tələblərini və əhalinin həyat səviyyəsini təmin etmək üçün bələdiyyə mülkiyyətindən səmərəli istifadə etmək yolu ilə qərar qəbul etməkdir.

Bələdiyyə idarəçiliyinin yaranma şəraiti rəqabət mühiti yaratmaq və resursların səmərəli istifadə yollarını müəyyənləşdirmək niyyəti güdür. Bələdiyyə idarəçiliyi yerli mənafeələrin özünəməxsus əmək

bölgüsü şəraitində müəyyən məhdudiyətlər çərçivəsində idarəetmə funksiyalarını reallaşdırır. Ona görə də bələdiyyə idarəçiliyində funksional vəzifələr, ilk növbədə, həmin bələdiyyələrin resurs potensialı, onların səlahiyyət dairələri ilə ölçülür. Məhz, səlahiyyətlərin bölgüsü özünü idarəetmə prosesinin səmərəsi ilə ölçülür. Bələdiyyə idarəçiliyinin səmərəsi, elmtutumlu və mübahisəli məsələ olaraq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bələdiyyə idarəçiliyinin səmərəsi onun fəaliyyətinin iqtisadi əsasları, maliyyə xərcləri və tələbatın ödənilməsində rolu ilə ölçülür. Səmərə habelə ayrılıqda və kompleks təhlil oluna bilər.

Bələdiyyə idarəçiliyinin mülkiyyət əsaslarını torpaq və bələdiyyə üzvlərinin vəsaitləri, kapital qoyuluşu təşkil edir. Torpaqların özəlləşdirilməsi bələdiyyə torpaqlarının istifadə istiqamətlərinin və satışının hüquqi bazasını yaradır. Respublikada torpaq islahatlarının əsas məqsədi əhalinin məşğulluğunu təmin etmək və torpaqların bazarın tələbinə uyğun istifadəsinə stimül yaratmaqdan ibarətdir. Torpaq resurs kimi uzunmüddətli istifadə üçün əhaliyə paylanmaqla hər bir fərdi və hüquqi şəxs kimi bələdiyyələrin iqtisadi dövriyyəsinə təşkil edir. Bələdiyyə mülkiyyətinin səmərəli istifadəsi, iqtisadi potensialın birgə istifadəsi üçün zəruri olan investisiya həcmindən, onun daha çox ərazinin sosial-iqtisadi inkişafına təsirindən xeyli asılıdır. Bələdiyyə əmlakını iqtisadi dövriyyəyə cəlb etmək üçün ilkin kapitalın mövcudluğu başlıca şərtidir. Bələdiyyələrin resurs potensialı, həmin əmlakdan istifadə etməyin formaları və səmərəli təşkili, həmçinin gəlirlərin bölgüsü, yenidən bölgüsü ilə müəyyənləşir. Ona görə də torpaq və ərazidə olan sahibkarlıq fəaliyyəti bələdiyyə gəlirlərinin maliyyə əsasını təşkil etdiyi üçün həmin vəsaitlərdən səmərə əldə etmək idarəetmənin səmərəsindən asılıdır. Odur ki, bələdiyyə gəlirləri, yerli gəlirlər, onların qarşılıqlı əlaqəsi, dövlət və əhali gəlirlərinin formalaşmasında yerli gəlirlərin rolu və mexanizmləri təşkilatı iqtisadi aspektlər olmaqla daha çox dövlət prinsipləri və idarəetmə metodlarının vəhdəti ilə həll olunmalıdır [1, səh.147].

Bələdiyyə mülkiyyəti bələdiyyə idarəçiliyinin maddi əsası olmaqla, onun maliyyə potensialını və maliyyə tələbatının mənbələrini formalaşdırır. Bələdiyyələr öz ərazisində və torpaqlarında mülkiyyəti səlahiyyətlərində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla özünün gəlir, istehlak və xərc istiqamətlərini birləşdirir. Ona görə də bələdiyyə mülkiyyətinin sahibkarlıq fəaliyyəti dairəsində əsas vəzifəsi yerli və ixrac tələbatını nəzərə almaqla kommersiya və sosial maraqlara uyğun idarəetmə funksiyasını yerinə yetirməkdir.

Bələdiyyə torpaqlarında uzun illər formalaşmış sahə potensialının istifadəsi, həmin torpaqların digər məqsədlər üçün istifadəsi zamanı əldə olunan gəlirlərin kompensasiyası ilə tənzim olunmalıdır. Əgər hər hansı mərkəzləşdirilmiş gəlirlər yaradan servis mərkəzləri varsa, həmin xidmət gəlirlərinin bir hissəsi mülkiyyətçi kimi hüquqi şəxs olmaqla, bələdiyyə mülkiyyətinin istifadəsindən gələn gəlir kimi həmin ərazinin yerli büdcəsinə verilməlidir. Bələdiyyələrin ərazisi qarışıq tabeli mülkiyyət formalarını özündə birləşdirir. Bu qarışıq istifadə subyektlərinin hər birinin fərdi gəlirləri uyğun müqavilə və qanunvericiliklə bir hissəsi yerli büdcələrə köçürülməlidir.

Bələdiyyələrin maliyyə potensialının və təsərrüfat subyektini kimi fəaliyyətdən gələn gəlirlərin artması hesabına öhdəliklərini ödəmək imkanları onların kredit götürmək şəraitini formalaşdırır. Kredit bazarına daxil olmaq kredit şərtləri çərçivəsində risklərin və öhdəliklərin tarazlı həlli üçün istifadə olunur. Kredit imkanları onun səmərəli istifadəsi şəraiti ilə faydalı yol ola bilər. Bu cür kreditlərin alınması, bazar üçün məhsul istehsal etmək və xidmət göstərmək riski çox aşağıdır. Ona görə də, bələdiyyələrin maliyyə potensialını bu yolla artırmaq səmərəli üsul ola bilər, odur ki, mülkiyyətdən istifadə üçün dövlət dotasiya yolu ilə öz mənə yükünü saxlayır. Təbii ki, sonrakı inkişafı yanaşı dotasiya yolu, tamamilə özünün maliyyələşdirmə mənbələri ilə əvəz olunmalıdır.

Bələdiyyə müəssisələri daha çox əməli fəaliyyət dairəsi olmaqla ərazinin iş qüvvəsindən istifadə etmək və yaxud mütərəqqi müqavilə ilə podratçı təşkilatlar cəlb etməklə işin təşkili və idarə olunmasının maliyyə mənbələrini müəyyənləşdirir. Bələdiyyə maliyyəsinin iqtisadi əsaslarını bələdiyyə əmlakı, bələdiyyə torpaqları, yerli büdcə və büdcədən kənar fondlar, bələdiyyənin istehsal və xidmət fəaliyyəti təşkil edir. Bələdiyyə maliyyəsinin iqtisadi əsasını bələdiyyə büdcəsi təşkil edir. Bələdiyyələrin büdcəsi dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi deyil. Eyni zamanda zərurət olan hallarda bələdiyyənin dövlət büdcəsindən vəsait almaq hüququ vardır. Bələdiyyə büdcələrinin gəlir və xərc hissələrini “Yerli vergi və ödənişlər haqqında”, “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarını əldə rəhbər tutaraq yerli icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaq əsasında bələdiyyələr özləri müəyyən edirlər.

Bələdiyyə büdcəsinin gəlir mənbələri aşağıdakılardır: fiziki şəxslərdən torpaq vergisi; fiziki şəxslərdən əmlak vergisi; yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi; bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisi; bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən, icarəyə verilməsindən gəlirlər və s.

Bələdiyyələrin xərcləri bələdiyyələr tərəfindən müəyyənləşdirilir və aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilir: bələdiyyə idarəetmə xərcləri; sosial-məişət, yaşayış, mədəniyyət və idman obyektlərinin, əhalinin ümumi istifadəsində olan küçə, həyəət və bağların saxlanması xərcləri və s.

Bələdiyyələrin xərcləri onların müəyyən etdiyi normativlər əsasında formalaşır. Dövlət büdcəsindən

dotasiya alan bələdiyyə büdcələrinin xərc normativləri dövlət büdcəsi xərclərinin proqnozlaşdırılması üçün tətbiq olunan xərc normativlərindən yüksək ola bilməz. Dotasiyanın maksimum həddini hesablayarkən dövlət büdcəsinin xərc normativləri və ərazinin respublikada maliyyə resurslarının formalaşmasında xüsusi çəkisi nəzərə alınır. Əlavə, məqsədli işlərin həyata keçirilməsi üçün qanunverici və icra hakimiyyətləri tərəfindən ayrılan vəsaitlər yerli büdcənin məxaric hissəsində ayrıca göstərilir. Xərclərin öz gəlirləri ilə təmin olunmayan hissəsi dövlət büdcəsindən alınan dotasiya hesabına örtülə bilər.

Bələdiyyə büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi vergilər və digər ödənişlərdir. Bunların əldə olunması və istifadəsinin əsasları “Yerli vergilər və ödənişlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda öz əksini tapmışdır. Bu qanunda Azərbaycan Respublikasında yerli vergilər və ödənişlər ilə tənzimlənən münasibətlər, qanunvericilik məsələləri, yerli vergilər və ödənişlərin tərkibi, vergitutma obyektı və vergi ödəyiciləri, vergi dərəcələri və vergi güzəştləri öz əksini tapmışdır [2, səh.79].

Bələdiyyə büdcəsinin formalaşmasında əsas rolu fiziki şəxslər, onların gəlirləri, əmlak və torpaq sahəsindən istifadə etməklə əldə olunan gəlirlər oynayır. Ona görə də, bələdiyyə idarəçiliyinin fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin perspektiv istiqamətini fiziki şəxslərin və yerli təbii sərvətlərdən istifadə edən hüquqi şəxslərin büdcəyə ötürülən vəsaitlərinin artırılması yollarının təkmilləşdirilməsi təşkil edir. Respublikada torpaq islahatları, özəlləşdirmənin xüsusiyyətləri və yerli resursların istifadəsini stimullaşdırmaq mexanizmləri iqtisadiyyatda baş verən mütərəqqi dəyişmələrə uyğun təkmilləşir. Bələdiyyələrin yaranmasında gedən proses öz torpaq və əmlak imkanları ilə müəyyənləşir.

Mühüm problemlərdən biri də mərkəzi və yerli icra orqanları arasında əlaqələrin və əlaqə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, əmək və idarəçilik bölgüsündə səlahiyyətlər və öhdəçiliklərin optimal bölgüsünü təşkil etməkdir. Bələdiyyələr və mərkəzi icra hakimiyyətləri arasında maliyyə bölgüsü, yerli resurslardan istifadə etmək üçün müştərək infrastrukturun yaradılması, ətraf mühitin və ekoloji tarazlığın qorunması tədbirlərində iştirak etmək və pay bölgüsünü əsaslandırmaq əsas yer tutur.

İkinci mühüm problem, büdcə sistemi qanununa uyğun olaraq bələdiyyə büdcəsinin icmal büdcə planlaşdırması, onun icrasına nəzarət və dotasiya sisteminin təkmilləşdirilməsidir.

Üçüncü əsas problem, bələdiyyələrin özünümaliyyəşdirmə və təsərrüfatçılıq forması olaraq daşınmaz əmlakın və torpaqların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi yollarını təkmilləşdirmək, daha intensiv və məhsuldar istifadə istiqaməti seçməklə və onun maddi-texniki bazasını yaratmaqla gəlirlərin maksimum həddə çatdırılması yollarını, ərazi məqsədli proqramların tərtibi və təşkilini əsaslandırmaqdır. Məhz resursların məhdud çərçivəsində, onların səmərəli bölgüsü, istifadə təyinatına görə əsaslandırılması və torpaqların təkrar istehsalı mexanizmlərinin bərpası əsas problem məsələlər olaraq idarəetmədə inkişaf üçün vacib amil olaraq qəbul olunur.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev Ş.H. Dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2011. 440 səh.
2. Nuriyev Ə.X. Regional siyasət və idarəetmə. Bakı, Elm, 2004. 348 səh.

UOT 338.504

NEFT BİZNESİ VƏ EHTİYATLARININ TƏSNİFATI

Cəfərova N.Ş

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Neft biznesinin təşkili başqa şərtlər eyni olduqda, ehtiyatların düzgün təsnifatından çox asılıdır. Belə ki, ehtiyatların kateqoriyalara ayrılması, çıxarıla bilən və balansxarici ehtiyatların düzgün müəyyən edilməsindən bütövlükdə yatağın işlənməsinin səmərəliliyini təyin etmək mümkündür. Odur ki, belə təsnifatın qısa olaraq evolyusiyasını verməyə cəhd edək və məsələnin həllində bəzi məqamlara baxılacaqdır. Təbii resursların olmaması və ya onların keyfiyyətinin pis olması başqa resurslara xərclərin çox məsrəfinə gətirib çıxarır. Təbii resursların içərisində karbohidrogen ehtiyatları xüsusi yer tutur ki, bu da ölkənin enerji təhlükəsizliyini təmin edir. Beləliklə, təbii resurslar, o cümlədən karbohidrogenlər çox böyük dəyərə malikdirlər. Bununla əlaqədar olaraq neft və qaz ehtiyatlarının dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün baza olan, onların təsnifatının dəqiqləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, ehtiyatların geoloji və sənaye mənimlənməsinin hazırlıq dərəcələrinə görə onların bu və ya digər kateqoriyaya aid edilmə şərtləri uzun illər dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Eyni zamanda, hal – hazırkı dövrə qədər istər keçmiş ittifaq məkanında, istərsə də, bütün dünyada olan yataqlar üçün həm geoloji öyrənmə, həm də neft-qaz yataqlarının işlənməsinin rentabelliği nöqtəyi-nəzərindən ehtiyatların kateqoriyalarının qiymətləndirilməsinin vahid metodikası işlənməmişdir. Karbohidrogen ehtiyatları və resurslarının təsnifatı üçün istifadə olunan terminologiyanın adekvatlığındakı problemlər hələ keçmiş

əsrdən başlayır. Terminologiyanın standartlaşdırılmasına ilkin addımlar hələ keçən əsrin 30 – cu illərinin ortalarından atılmışdır. Belə ki, o zaman Amerika Neft İnstitutu (API) nefti formal şəkildə müəyyənləşdirərək onların ehtiyatlarını müxtəlif kateqoriyalara bölmüşdür. Hal – hazırda dünyada neftin və başqa faydalı qazıntıların kəşfiyyatı, hasilatı, işlənməsi proseslərinin daha oxşar olmasına görə energetik və mineral xammalların ehtiyat və resurslarının 150 –dən artıq təsnifatından istifadə olunur. Bunlar müxtəlif prinsiplər əsasında qurulur və bir termin müxtəlif cür məfhumda işlədilir. Başqa sözlə desək, gözə çarpacaq qədər faydalı qazıntı ehtiyatlarına malik olan hər ölkə onların qiymətləndirilməsi üçün öz xüsusi metodikalarından istifadə edir. Bu, bir ölkə daxilində və müxtəlif kompaniyalarda fərqli ola bilər.

Neft aləmində karbohidrogen ehtiyatları və resurslarının təsnifatı öz kriteriya, tələb və standartlarına görə fərqlənirlər. Təcrübədə daha çox əhəmiyyət kəsb edən, digərlərindən fərqli olaraq daha çox işlənən və ya mütəxəssislər arasında tanınanlar aşağıdakılardır [1,2]:

- ABŞ – da DİN – nin Geoloji xidməti və Dağ bürosunun faydalı qazıntı ehtiyatları və resurslarının təsnifat sxemi (1973 –cü il)

- keçmiş SSRİ – nin proqnoz və perspektiv neft və yanacaq -qaz resurslarının, yataqların ehtiyatlarının təsnifatı (1960,1970,1983 – cü illər);

- neft resurslarının və ehtiyatlarının təsnifatı (10 – cu Dünya neft konqresi, 1979 – cu il)

- neft ehtiyatlarının təsnifatı (11 – ci Dünya neft konqresi,1983 – cü il).

Təcrübədə əsasən neft -qaz resursları və ehtiyatları təsnifatının bu dörd sxemindən istifadə olunur. Onların hər birinə aid olan ümumiləşmiş mühüm qaydalar “ehtiyat” və “resurs” anlayışını (terminini) müəyyənləşdirir. Bu terminlərin dəqiq kateqoriyalara görə bölünməsi – sənaye neftinin quyu vasitəsilə hasilatı, yatağın kəşf olunması, onların işlənməyə hazırlanması, çıxarıla bilmə imkanları və s. məsələlərini həll etmək üçün “ehtiyatlar” , axtarış – kəşfiyyat işlərinin perspektiv planlaşdırılması və hasilatın inkişaf proqnozu üçün isə “resurslar” terminindən istifadə etməni nəzərdə tutur.

Aşağıda karbohidrogen ehtiyatlarının təsnifatına keçmiş SSRİ və Rusiya məkanındakı metodologiyanın nümunəsində baxılmışdır. Yanar qaz və neftin ehtiyatlarının birinci təsnifatı 1928 – ci ildə Geoloji Komitənin Komissiyası tərəfindən hazırlanmışdır. Onun əsasını ehtiyatların öyrənilmə, işlənməyə hazırlanma və sahələrin kəşf olunma dərəcələrinə görə müxtəliflik prinsipi təşkil edirdi. Ehtiyatlar 3 kateqoriyaya (A,B,C) bölünürdü. Neft ehtiyatlarının təsnifatına dövrü olaraq (1932,1937,1942,1953,1959,1970,1983 – illərdə) neft yataqlarının sənaye işlənməsinə və kəşfiyyat şəraitinin dəyişməsinə müvafiq olaraq baxılmışdır. Rusiyada son təsnifatlaşdırma 2001 və 2005 – ci illərdə işlənmişdir. Neft ehtiyatlarının 1932 – ci il təsnifatında onlar yataqların öyrənilmə və kəşf olunma dərəcələrinə görə artıq beş kateqoriyaya - A₁,A₂, B₁,C₁, C₂ üzrə differensiallaşdırıldı. Sonrakı, 1953 – cü ilin təsnifatında yenilik ehtiyatların iki yerə bölünməsidir ki, bunların da ayrı – ayrı uçotu aparılır : balans və balans xarici. Başqa sözlə desək, neftçixarma zamanı iqtisadi aspektlərə və işlənməyə rentabelli olmayan dövlət balansdakı mövcud neft ehtiyatlarının həcminə diqqət verilməsinə başlandı.

Ehtiyatların 1959 – cu il təsnifatında daha vacib və gözəçarpan dəyişikliklər proqnoz “ehtiyatlar” ın ayrıca şəkildə göstərilməsi oldu, bu da az öyrənilən və perspektivli ərazilərdə ehtiyatların olma imkanları kimi başa düşülür. İki , D₁ və D₂ yarımqrupları da məlum oldu.

Sonralar perspektiv və proqnoz resurslara diqqətin (fikrin) dəyişməsi 1983 –cü ilin təsnifatında baş verdi. Yeni təsnifatın prinsiplial dəyişikliyi onun adında - “Neft və yanar qazın perspektiv və proqnoz resurslarının, yataq ehtiyatlarının təsnifatı” yarandı. Əvvəlki təsnifatların obyektı ehtiyatlar, yeni təsnifatın obyektı isə yatağın ehtiyatları, perspektiv və proqnoz resurslar idi. Bununla da , xammal bazasının ümumi qiymətləndirilməsində resurs tərkiblərinin rolu və əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.

Məzmunca, belə prioritet dəyişməsi uzun illər təcrübədən keçirilən kəşfiyyat və geoloji- axtarış işlərinin aparılması və əsaslandırılmasının qanuni olaraq başa çatdırılmasını göstərdi. Bu zaman neft hasilatının cari səviyyəsinin ən yüksək həddinə çatdıqdan sonra neft çıxarmada düşən hasilatı əvəz edən yeni xammal ehtiyatlarında çatışmazlıq hiss olunmağa başladı.

Bu təsnifata görə ehtiyatları kəşf olunmuş(A₁, B₁, C₁kateqoriyalı) , əvvəlcədən qiymətləndirilmiş (C₂kateqoriyası), perspektiv (C₃kateqoriyası), proqnoz resurslara (D₁ və D₂kateqoriyalı) bölünürlər.

Rusiyada 2001 – ci ilin əvvəllərində “Neft və qaz ehtiyatlarının təsnifatı” fəaliyyət göstərməyə başladı. O, 1983 – cü ilin təsnifatından prinsiplial olaraq az fərqlənir, determinikdir, iqtisadi risklər qiymətləndirilmir, əvvəlkilərdə olduğu kimi onun başlıca xüsusiyyəti neft və qazda geoloji - kəşfiyyat işlərinin mərhələlərə bağlanmasından ibarətdir.

Rusiyada 2005 –ci ildə qəbul olunan təsnifatda sənaye əhəmiyyətli və qeyri-sənaye əhəmiyyətli ehtiyatlar qruplaşdırılır. Sənaye əhəmiyyətliliyi dedikdə çıxarıla biləcək ehtiyatlar nəzərdə tutulur, qeyri – sənaye əhəmiyyətli adı altında o yataq (lay) ehtiyatları başa düşülür ki, ya texniki və ya da texnoloji səbəbə görə iqtisadi qiymətləndirilmə tarixinə çıxarılması işlənmə üçün məqsədəuyğun deyil.

Neftçi – Mühəndis Cəmiyyəti (SPE) və Dünya Neft Konqresinin (WPC) birgə işlədikləri ehtiyatların təsnifatı neftqazçıxarma sənayesində daha geniş vüsət almışdır və 2000 – ci ilin fevralında SPE və WPC təsnifatına Neftçi – Geoloqların Amerikan Assosiasiyası (AAPG) da qoşuldu. Bu Assosiasiya - 116 ölkədən olan 30 mindən artıq, WPC – 50 ölkədən, SPE isə 55 ölkədən 50 mindən artıq üzvünü özündə birləşdirir. Bu rəqəmlər göstərir ki, 1987 – ci ildəki təsnifat (SPE və WPC) geniş mütəxəssis fikrini əks etdirir.

SPE-WPC təsnifatına əsasən ehtiyatlar iqtisadi məqsədəuyğunluqda müəyyən əminlikdə geoloji və texnoloji məlumatlara əsaslanaraq məlum yataqlardan, çıxarılması iqtisadi konyukturaya uyğun olan neftin və qazın miqdarını təşkil edir.

Ehtiyatların qiymətləndirilməsinə mütəmadi olaraq yenidən baxılır. Təsdiq olunmuş ehtiyatların dəyişməsi yeni yataqların açılması, hasilat və köhnə ehtiyatların yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində dəyişir. Həmçinin, təkrar qiymətləndirmə yalnız hasilatın , yeni geoloji məlumatların əldə edilməsi nəticəsində yox, həm də yeni texnologiyaların tətbiqi və iqtisadi şəraitin dəyişməsi nəticəsində baş verir.

Hal – hazırda Azərbaycanda 1983 –cü ildə keçmiş SSRİ Nazirlər Soveti tərəfindən təsdiq edilmiş “Yataqların, ehtiyatların, neft və yanar qaz resurslarının təsnifatı” qüvvədədir. Bununla belə, ARDNŞ – də ehtiyatların auditini Miller və Lents şirkəti həyata keçirir və bu şirkət SPE/WPC standartlarına uyğun olaraq bunu edir. Odur ki, ehtiyatların qiymətləndirilməsində “Neft Qaz Elmi Tədqiqat Layihə” institutunun və M/L şirkətinin hesabatları arasında fərqlər yaranır. Bütün bunlar isə Azərbaycanda neft biznesində qərarların qəbulunda müəyyən çatışmazlıqlar yaradır. Fikrimizcə, Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsi təbiidir ki, ehtiyatların təsnifatı da dünyada qəbul olunmuş standartlara uyğun aparılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Халимов К.Э. Эволюция отечественной классификации запасов нефти и газа. М.ООО «Недра - Бизнесцентр» 2003, 188 стр.
2. Классификация запасов прогнозных ресурсов нефти и горючих газов. Приказ МПР России от 01.11.2005 № 298.

UOT 336.6

BİZNES MALİYYƏSİNİN İDARƏ OLUNMASI PROBLEMLƏRİ

Əhmədzadə M.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalə sahibkarların müasir dövrdə qarşılaşdıqları biznes və maliyyə problemlərinin tədqiqinə həsr edilir. Firmaların maliyyəsinin düzgün idarə edilməsi, sərbəst pul vəsaitlərinin inflyasiyasının təzyiqindən qorunması, biznes-planlaşdırmanın əsaslarının universitetlərdə tədris olunması, vergi yükünün azaldılmasının qanuni üsullarının və məhsulun bazar qiymətinin hesablanması ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi zəruriliyi ortaya qoyulur.

Konkret iqtisad fənlərin tədrisinə dair program tələblərinin sərtləşdirilməsi təklif olunur.

Açar sözlər: *business-plan, inflyasiya, pulun zaman dəyəri, vergi, bazar qiyməti*

Bazar islahatlarının gedişində hər hansı yuxarı orqana (nazirliyə, komitəyə) tabe olmayan, özlərinin fəaliyyətini, maliyyə resurslarının yaradılmasını və istifadəsini müstəqil surətdə planlaşdıran yeni kommersiya müəssisələri, banklar, sığorta kompaniyaları, investisiya fondları, birjalar və s. qurumlar yaradılır. Aydınır ki, bu qurumların fəaliyyətinin nəticəliliyi, hər şeydən əvvəl, sahibkarların biznesi və maliyyəni idarə etmək bacarığından asılıdır.

Sahibkarların müasir dövrdə qarşılaşdıqları başlıca məsələ firmaların maliyyəsinin düzgün təşkil edilməsi və sərbəst pul vəsaitinin inflyasiyasının təzyiqindən qorunması ilə bağlıdır. Firmanın maliyyəsinin səmərəli təşkil edilməsi sahəsində sahibkarlar tərəfindən yerinə yetirilməsi zəruri olan birinci dərəcəli vəzifə perspektiv fəaliyyətlə bağlı biznes-planın tərtib edilməsidir. Sahibkarların böyük əksəriyyətinin biznes-plan haqqında dəqiq məlumatı yoxdur. Onlar bu məsələ ilə yalnız bankdan kredit alarkən qarşılaşırlar və onu kənar şəxslərə (mütəxəssislərə) sifariş vermək yolu ilə həll edə bilirlər. Hesab edirik ki, sahibkarların, habelə ali təhsilli iqtisadçıların biznes-planlaşdırma sahəsində yaradıcılıq qabiliyyətinin zəifliyini universitetlərdə iqtisadi təhsilin təşkilinin qüsurluluğu ilə aydınlaşdırmaq mümkündür. İqtisadi təhsilin respublikanın universitetlərində təşkili səviyyəsinin Avropa və Şimali Amerika universitetləri ilə müqayisədə xeyli dərəcədə aşağı olmasını etiraf etmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən kommersiya müəssisəsi üçün biznes-planı tərtib etməyə qadir olan mütəxəssislərin biznes-planlaşdırmanın əsaslarının tədris edildiyi universitetlərdə hazırlanması üçün zəruri olan elmi-pedaqoji potensialın indiyədək yaradılmaması diqqəti cəlb edir. Ona görə də Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye

Universiteti, Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitet kimi ali məktəblərdə biznes-planlaşdırmanın tədrisinin yaxşılaşdırılması məqsədilə müasir elmi-praktiki əhəmiyyətli tədris metodlarının tətbiq edilməsi zəruridir.

Kommersiya fəaliyyətinin fasiləsizliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən mühüm şərtlərindən biri firmanın bank hesablarında və kassada saxlanılan pul vəsaitlərinin inflyasiyanın təzyiqindən qorunmasından ibarətdir. Məsələnin həllinə bu cür yanaşmanın əhəmiyyətini anlamaq üçün əhalinin və müəssisələrin sərəncamında mövcud olmuş pul yığımlarının 1992-ci ildə hiperinflyasiyanın təsiri altında ağılagəlməz ucuzlaşmasını xatırlamaq kifayətdir. 1992-ci ildə 50 min manata Bakı şəhərində üçotaqlı mənzil almaq mümkün olduğu halda, bir ildən sonra həmin pula 5 kq mal əti, yaxud 8 kq kərə yağı əldə edə bilərdi. Buradan aydındır ki, sərbəst pul vəsaitləri inflyasiya şəraitində mümkün qədər fəaliyyətsiz qalmamalıdır. Əgər, sərbəst pul vəsaitləri evdə və ya müddətli deposit kimi bankda saxlanılaraq kommersiya məqsədləri üçün istifadə edilməzsə, alıcılıq qabiliyyətini itirərək azalacaqdır [4, səh. 157]. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiyanın təsiri altında pulun alıcılıq qabiliyyətini itirməsi nəticəsində azalması məsələsi ali məktəblərin tədris proqramları çərçivəsində kifayət qədər öyrənilmişdir. Bu müddəanın həqiqətə uyğun olub-olmamasını aydınlaşdırmaq üçün aşağıda təklif edilən məsələnin həll edilməsi tələbi ilə universitetlərin, mühasibat uçotu, statistika, menecment, maliyyə-kredit ixtisasları üzrə təhsil alan 3-cü və ya 4-cü kurs tələbələri arasında sorğu keçirmək məqsəduyğundur.

Məsələ: Bir illik deposit müqaviləsinə uyğun olaraq fərdi sahibkarın 256 min manat pulu bankda saxlanılır. Əgər illik inflyasiya 25% təşkil edərsə, cari ilin sonunadək biznes məqsədləri üçün istifadə olunmayan həmin pulun alıcılıq qabiliyyətini itirərək cari qiymətlərdə nə qədər azalacağını müəyyən etmək tələb olunur.

Düzgün cavabın əsaslandırılması üçün pulun zaman dəyərində əsaslanan maliyyə riyaziyyatı üsullarından istifadə olunması bakalavrların hazırlığı prosesində tam öyrənilə bilər.

Biznes-planın tərtib edilməsi, sərbəst pulun alıcılıq qabiliyyətini itirərək azalması kimi məsələlərin KİV-in təşəbbüsü əsasında öyrənilməsi ali məktəblərdə iqtisad fənlərinin tədrisində mövcud olan qüsurların aradan qaldırılmasına təkan verə bilər.

İqtisad yönümlü peşənin sahibi istənilən anda ölkənin ərazisində tətbiq edilməsi qanunvericiliklə təsbit edilən vergilərin növləri, hüquqi və fiziki şəxslərin vergi öhdəlikləri haqqında sistemli biliklərə malik olmalıdır. Lakin vergi sisteminin qeyri-mükəmməlliyi, vergitutma mexanizminin mürəkkəbliyi və ziddiyətliyi, ayrı-ayrı vergilərin hesablanması və ödənilməsinə aid qanunvericiliyin hər il dəyişməsi vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi sisteminin sabitliyinin təmin edilməsinə imkan vermir [3, səh. 6].

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi aşağıdakı məsələlərin həllinə kömək etməlidir:

1. İqtisadiyyatın inkişafında ümumdövlət və xüsusi maraqların tarazlaşdırılmasının, sahibkarlığın səmərəliliyinin və investisiya fəaliyyətinin nəticəliliyinin təmin edilməsi.

2. Ümumi vergi yükünün azaldılması.

3. Vahid vergi hüquq bazasının yaradılması.

4. Vergi hüquqpozamalarına görə məsuliyyət sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Vergi sisteminin sərtliyinə baxmayaraq, müəssisənin rəhbərləri və iqtisadçılar vergi ödənişlərinin azaldılması üsullarının öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Bu üsulların tətbiq edilməsinin mümkünlüyü qüvvədə olan maliyyə qanunvericiliyi normaları ilə müəyyən edilir [5, səh. 167].

İstehsal xərclərinin tərkibində böyük xüsusi çəkiyə malik olan material məsrəfləri və amortizasiya ayırmaları əsas və dövrüyyə vəsaitlərinin orta illik dəyəri göstəriciləri nəzərə alınmaqla bu göstəricilərin hesablanması barədə göstərişlər mühasibat və vergi qanunvericiliyində əks olunmuşlar. Vergi ödənişlərinin azaldılmasını nəzərdə tutan müddəalar öz əksini Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində tapır. Bu müddəalar müxtəlif vergi güzəştlərinin və azadolmalarının təcridə tətbiq edilməsini nəzərdə tutur.

İstehsal xərclərinin azaldılmasında və mənfəətin artırılmasında mütərəqqi hesablaşma formalarının tətbiq edilməsi və sənəd dövriyyəsinin sürətləndirilməsi böyük rol oynayır. Müvafiq göstərişlər və tövsiyələr "Banklar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda (16 yanvar 2004-cü il) və "Nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında" Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının təlimatında (17 sentyabr 2013-cü il) əks olunmuşdur. Lakin təcridə vergi yükünün azaldılması vergiyə cəlb olunan obyektin həcmində bilərəkdən azaldılması və deməli, vergi hüquq normalarının pozulması hesabına əldə olunur ki, bu da yol verilməzdir.

Vergilərin azaldılmasının qanunvericiliklə tənzimlənən üsullarına aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Aktivlərin əsas vəsaitlərə aid edilməsi üçün normativlərin dəyişdirilməsi cari maliyyə nəticələrinin yaranmasına təsir göstərir. Cari təsərrüfat fəaliyyətində müəssisələr tərəfindən tətbiq edilən normativi

azaltmaqla və ya artırmaqla cari xərclərin və mənfəətin kəmiyyəti dəyişdirilə bilər.

2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına uyğun olaraq əsas vəsaitlər yenidən qiymətləndirilir. Yenidən qiymətləndirmədən sonra müəssisələrin maliyyə-iqtisadi göstəriciləri pisləşsə, amortizasiya ayırmalarına azaldıcı əmsal tətbiq oluna bilər ki, bu da mənfəətə təsir edir.

3. Müəssisələr əsas istehsal vəsaitlərinin aktiv hissəsinin sürətli amortizasiyasını tətbiq etmək hüququna malikdirlər. Müəssisələr mühasibat qanunvericiliyinə uyğun olaraq Maliyyə Nazirliyinin razılığı ilə amortizasiya normalarını bir neçə dəfə artırmaqla bilər. Sürətli amortizasiya hüququndan istifadə edilməsi müəssisənin mənfəətinə xeyli dərəcədə təsir göstərə bilər.

4. Mühasibat qanunvericiliyi istehsal ehtiyatlarının və məsrəflərinin FIFO, LIFO və orta maya dəyəri üsulları ilə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu və ya digər metodun tətbiq edilməsi mənfəətin kəmiyyətinə xeyli təsir göstərir.

5. Bank kreditləri üçün faizlərin hesablanmasının müxtəlif üsullarından hansının seçilməsi və tətbiq olunması cari maliyyə nəticələrinə təsir edir.

6. Qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsinin və onların amortizasiyasının vahid meyarının və metodunun olmaması, mənfəətin optimal həcmində hesablanmasında qeyri-müəyyənlik yaradır.

7. Müəssisənin nizamnamə kapitalına pay şəklində verilən əmlak iştirakçılarla bağlanan müqavilə üzrə müəyyən olunan qiymətlə uçota alınır. Bu amil müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə təsir göstərir.

8. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatın yaradılması üçün vahid meyar olmadığından, ekspert qiyməti tətbiq olunur ki, bu da mənfəətin kəmiyyətinə təsir edir.

9. Az qiymətli tez xarab olan əşyaların dəyərinin silinməsinin müxtəlif üsullarının tətbiqi hesabat dövrünün mənfəətinin həcmində təsir edir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 14-cü maddəsinin ("Bazar qiyməti") müddələrinin öz təyinatı üzrə düzgün tətbiq edilməsi iqtisadi fəaliyyətin bir sıra mühüm göstəricilərinin (məhsulun maya dəyəri, satış qiyməti, gəlirin (mənfəətin) və vergi ödəmələrinin məbləği və s.) əsaslandırılmasında müstəsna rol oynayır. Lakin, həmin maddədə təsbit olunan sonrakı satış qiymətinə və dəyərin toplanması ideyasına əsaslanan qiymətləndirmə üsullarının təcrübədə tətbiq edilməsi məsələləri universitetlərin tədris proqramları çərçivəsində öyrənilir. Bunun nəticəsində universitet məzunları neftçixarma müəssisəsi tərəfindən hesabat dövründə hasil edilən, maya dəyəri 2 mln. manat, planlaşdırılan mənfəəti 360 min manat olan xam neftin topdan satış qiymətinin və büdcəyə ödəniləcək mədən vergisinin məbləğinin hesablanması ilə yekunlaşan məsələni həll edə bilmirlər. Vəziyyətdən çıxış yolunu konkret iqtisad fənlərinin tədrisinə dair proqram tələblərinin sərtləşdirilməsində tapmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2014. 224 səh.
2. "Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (20 oktyabr 2015-ci il)
3. Ахмедзаде М.И. Подготовка к налоговой проверке. Баку, 1997. 128 стр.
4. Ковалев В.В. Финансовый анализ. М., Финансы и статистика. 1997. 594 стр.
5. Крейнина М.Н. Финансовое состояние предприятия. М., «ДИС», 2014. 322 стр.

UOT - 330

İNSAN KAPİTALI VƏ ONUN MÜASİR İQTİSADI İNKİŞAFDA ROLU

Əlləzov Q.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Açar sözlər: *insan kapitalı, kreativ iqtisadiyyat, innovativ inkişaf*

Müasir global dünya cəmiyyətinin sosial-iqtisadi həyatında dəyişiklərlə xarakterli zə olunur. Bu dəyişikliklərin əsasında XX əsrin ikinci yarısından başlanmış və hal-hazırda özünün inkişaf mərhələsində olan informasiya cəmiyyətinin və ona xas olan innovativ iqtisadiyyatın yaranması və inkişafı dayanır. Bu dəyişiklik yeni bir nəzəriyyənin yaranmasına təkan vermiş və obyektiv əsas olmuşdur. Bunun son nəticəsi müasir informasiya cəmiyyətinin və innovativ iqtisadiyyatın mahiyyət və məzmununu mükəmməl ifadə edə bilən insan kapitalı nəzəriyyəsinin yaranması oldu. Bu nəzəriyyə XX əsrin sonlarında yaranmışdır. Onun əsaslarını amerikalı alim-iqtisadçılar Q.Bekker və T.Şults yaratmış, buna görə onlara Nobel mükafatı verilmişdir. Q.Bekkerə görə insan kapitalı insanın əldə etdiyi pul gəlirləri axınına təsir göstərən şəxsi keyfiyyətlərdir. İqtisadi tədqiqat və ədəbiyyatlarda isə insan kapitalı bir qayda olaraq insanın şəxsi keyfiyyətlərinin, yəni insanın əməyinin səmərəliliyinə təsir göstərən onun qabiliyyət və bacarıqlarının məcmusu kimi şərh edilir.

İnsan kapitalı konsepsiyasına görə müasir cəmiyyətin əsas dominantı yaradıcı insandır və insan kapitalı davamlı rəqabət qabiliyyətliliyin, sabit inkişafın və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas təminatçısıdır. O, kreativ kapital olduğundan onun nəzəriyyəsinin əsasında ənənəvi klassik nəzəriyyədəki “iqtisadi insan” modelindən və paradigmasından tamamilə fərqli olan “kreativ insan” modeli və yeni iqtisadi paradigma və davranış prinsipi durur. Modelin əsas müddəası müasir insanın öz yaradıcı imkanlarını reallaşdırmaq, şəxsi keyfiyyətlərini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu müddəa kreativ iqtisadiyyatın paradigmasını və prinsiplərini əks etdirir. Bu konsepsiyada fərdin ictimai rolu onun sərvəti ilə deyil, şəxsi keyfiyyətləri ilə müəyyənəlsin. O, sosiallaşır və ictimai insana çevrilir.

Kreativ iqtisadi nəzəriyyədə yaradıcı insan mikroiqtisadiyyatın yeganə subyekt kimi qəbul olunur və onun məqsədi özünün kreativ rifahını maksimallaşdırmaqdan ibarətdir. Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində yaradıcı əmək, onun məhsulları və onların mübadiləsi əsas yer tutur. Cəmiyyətin bu mərhələsində insanlararası qarşılıqlı fəaliyyət sistemində daha çox sosial əlaqələr və sosioloji metodlardan istifadə üstünlük təşkil edir. İnsan kapitalı dominant olan iqtisadiyyat sosial iqtisadiyyat kimi çıxış etdiyindən ilk əvvəllər insan kapitalına inkişafın sosial amili və insana qoyulan sərmayələrin məcmusu kimi baxılmışdır. Bu cür yanaşma iqtisadi artım nəzəriyyələri baxımından insan kapitalı məsrəf amili hesab olunmuşdur. Lakin sonradan ona iqtisadi yanaşma formalaşmış və hal-hazırda insan kapitalına iqtisadi inkişafın və əmək fəaliyyətinin sosioloji və həm də ən intensiv və məhsuldar iqtisadi amili kimi baxılır. İnsan kapitalı müasir innovativ iqtisadi inkişafın əsası və hərəkətverici qüvvəsidir. İnsan kapitalının inkişaf səviyyəsi bilik ehtiyatları və biliklərin alınmasına və mənimsənilməsinə çəkilən sərmayələrlə müəyyən olunur. İnsan kapitalı digər kapitallardan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər onun yığılan və təkrar istehsal oluna bilməsi, öz sahibindən ayrılmaz olması və yalnız onun bilavasitə iştirakı ilə fəaliyyət göstərə bilməsi, onun nə satıla, nə də vərəsəlik qaydasında verilə bilməməsi, onun xidmət müddəti insanın əmək fəaliyyətinin müddəti ilə müəyyənəlməsidir. Bunlardan başqa digər xüsusiyyəti isə ona daim yüksək sərmayə qoyulması lüzumunun olması və bu sərmayənin geri qayıtmasında xeyli vaxt müddətinin olmasıdır. İnsan kapitalı istər əlavə dəyər yaratmaq, istər faydalılıq əmsalı və istərsə də sosial yönümlülük baxımından ən səmərəli kapital növüdür. O, təkcə müasir cəmiyyətin və iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi və əsası olmamış, həm də sənaye cəmiyyətində inkişafın və iqtisadi artımın əsas məhsuldar amili olmuşdur. Bu müasir dövrdə mövcud olan endogen və neoklassik iqtisadi artım nəzəriyyə və modellərin əksəriyyətində öz əksini tapmışdır. Müasir dövrdə dünya ölkələrinin inkişaf səviyyəsinin fərqli olması məhz insan kapitalının inkişaf səviyyəsi və insan kapitalının yığım norması ilə fərqlənir. Bunu sivilisasiyanın inkişafının və inkişaf etmiş ölkələrin inkişafının empirik tədqiqi və tarixi təcrübəsi göstərir. İqtisadi ədəbiyyatlarda inkişaf etmiş ölkələrin müasir innovativ inkişafını alim-iqtisadçılar inkişafın əvvəlki mərhələlərində intellektual dəyərlərin inkişafına yönələn sərmayələrin qoyulmasının, insan kapitalının yığımının və innovasiya fəaliyyətinin nəticəsi hesab edirlər. Onlar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələr xammal-resurs iqtisadiyyatından innovasiya yönümlü iqtisadiyyata insan kapitalının inkişafı sayəsində keçə bilməmişlər. Müasir dövrdə güclü inkişafa stimül verən yenə də insan kapitalıdır və ABŞ və aparıcı Avropa ölkələri inkişaflarını insan kapitalı nəzəriyyəsi əsasında müvəffəqiyyətlə təkmilləşdirirlər və özlərinin rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatlarını yaratmağa nail ola bilirlər. Bu ölkələrdə milli sərvətin əsas hissəsini insan kapitalı müəyyən edir. Dünya bankının mütəxəssislərinin hesablamalarına görə bu ölkələrin milli insan kapitalı onların milli sərvətinin 70-80%-dən çoxunu təşkil edir. Onlar milli büdcələrindən insan kapitalına digər və inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə 2,5-3 dəfədən çox vəsait yönəldirlər. Bütün bunlar onu göstərir ki, iqtisadi inkişafda həlledici rol təbii resurslar, sənaye kapitalı və ümumiyyətlə əmək deyil, yüksək məhsuldarlığa malik olan, intellektual və yaradıcı əməyi formalaşdıran insan kapitalı oynayır. Göründüyü kimi onlarda milli sərvət torpaq rentası və sənaye mənfəəti hesabına deyil, intellektual renta hesabına formalaşır. Deməli müasir iqtisadi inkişafın zəruri şərti xammal və industrial iqtisadiyyat deyil, insan kapitalını formalaşdıran sosial sahələrə, onların institutlarına vəsait qoyuluşuna üstünlük verilməsidir. Mənimsəmə xarakteri daşıyan xammal iqtisadiyyatı industrial və innovativ iqtisadiyyatla müqayisədə sərvət yaradan və onu çoxaldan iqtisadiyyat deyil, o yalnız təbii sərvətləri dəyərə çevirib, onu tükəndirir. Yüksək inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, onlarda iqtisadi inkişafın əsası daha məhsuldar insan kapitalı olmuşdur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ABŞ və aparıcı Avropa ölkələrində son onilliklərdə insan kapitalına sərmayə qoyuluşu fiziki kapitala sərmayə qoyuluşunu əhəmiyyətli dərəcədə üstələmişdir. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə sərmayələrin 70% insan kapitalına, 30% isə fiziki kapitala yönəlmişdir. İnsan kapitalına yönələn vəsaitlər əsasən dövlət vəsaitləri hesabına formalaşır. Bu göstərir ki, müasirlik baxımından bir çox ölkələrin zəif inkişafının və onların sosial-iqtisadi inkişafının geri qalmasının əsas səbəbi insan kapitalının keyfiyyətinin aşağı olması, onun zəif inkişaf etməsi və innovativ fəaliyyət üçün əlverişli mühitin olmamasıdır.

Ədəbiyyat

1. Korneyçuk B. İnformasiya iqtisadiyyatı. B. 2009
2. Корчагин Ю.А. Широкое понятие человеческого капитала. Воронеж: ЦИРЭ, 2009.
3. Корчагин Ю.А. Эффективность и качество национальных человеческих капиталов стран мира. Воронеж: ЦИРЭ, 2011. С.3
4. Нестеров Л., Аширов Г. Национальное богатство и человеческий капитал. // ВЭ. 2003. № 2

İDARƏEDƏN ŞƏXSİN DETERMİNANTLARI

Ələkbərli F.H., Əskərova S.F.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Açar sözlər: *idarəetmə, alturizm, intuisiya, qeyri-səlis*

Giriş. Müasir idarəetmə sistemləri adam-maşın tandemindən ibarətdir. İdarəetmə funksiyaları onlar arasında bölünür: idarəetmə zamanı tələb olunan vacib qərarların qəbulu adam (rəis, mühəndis, operator və b.), həmin qərarların qəbul olunmasında lazım olan məlumatların toplanması, emalı, hesabatların aparılması və həyata keçirilməsi texniki vəsaitlər, o cümlədən kompüterlər tərəfindən həyata keçirilir. Mövcud idarəetmə sistemlərində QQEŞ əsasən sabit xassələrə malik element kimi qəbul olunur və onun xarakterik xüsusiyyətlərinin idarəetməyə təsiri nəzərə alınmır. Halbuki, insan ətraf mühitə qarşı daha həssasdır və onun xarakterik xüsusiyyətlərinin dəyişməsi qəbul etdiyi qərarlara güclü təsir edir. Məruzədə QQEŞ-in xarakterik xüsusiyyətləri və onların qərar qəbuletməyə təsirləri araşdırılır.

Qərar qəbul etmənin mahiyyəti və ona təsir edən amillər. İnsanlar gündəlik fəaliyyətlərində bu və ya digər məsələlərin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif həll variantları içərisindən birini seçməli - qərar qəbul etməli olurlar.

Qərar qəbul etmə prosesini geniş və dar mənada kimi iki mərhələyə ayırmaq olar [1]:

- geniş mənada qərar qəbul etmə mərhələsində həll variantlarının müəyyənləşdirilməsi məsələsi həll edilir - alternativlər təyin edilir;

- dar mənada qərar qəbul etmə mərhələsində müəyyən edilmiş alternativlərdən biri seçilir.

QQE fərdi və kollektiv şəkildə yerinə yetirilə bilər. Qərar qəbul etməyə əsasən aşağıdakı amillər təsir edir [2]:

- QQEŞ-in fərdi xüsusiyyətləri;

- onu əhatə edən mühit;

- qəbul olunmuş qərarların aid olduğu qrupun, kollektivin xarakteristikası

- qərarın qəbul olunduğu zaman (zaman faktoru).

QQEŞ-in qərar qəbul etməyə təsir edən fərdi xüsusiyyətləri (determinantları). QQEŞ-in fərdi xüsusiyyətləri kifayət qədər çoxdur və onların hər biri qərar qəbul etməyə öz təsirini göstərir. Onlardan daha mühüm olanlarının mahiyyəti və QQE-yə təsirini araşdırmaq.

Alturizm başqalarının rifahı üçün təmənnaşsız fədakarlıq, "başqaları üçün yaşamaqdır." Belə fərdi keyfiyyətə malik QQEŞ qəbul etdiyi qərarlar onun öz mənafeyinə ziyan verə bilər [3].

İntuisiya təxəyyülə, köhnə təcrübəyə, hissiyata və məsələnin mahiyyətinə nüfuzetməyə əsaslanan ani qərar vermək üsuludur. İntuitiv qərarlar vaxtı buraxılmış səhvlər bəzən ağır nəticələrə səbəb olur, buna görə də belə qərarların qəbulu zamanı informasiyanın dəqiqliyinə və təcrübəyə daha çox üstünlük vermək lazımdır [3].

Stress müxtəlif xoşagəlməz təsirlərə orqanizmin göstərdiyi qeyri-spesifik reaksiyalar toplusudur [3]. Stressin müsbət (eustress) və mənfi (distress) növləri vardır. Stress sinir-psixoloji, temperatur, işıq, aclıq və s. kimi təsir xarakterinə malikdir. Stressin növündən asılı olmayaraq o, qərar qəbul edilmə zamanı stress vəziyyətində olan QQEŞ-in qərarına mənfi təsir edir.

Emosiya hadisələri subyektiv qiymətləndirmə münasibətini əks etdirən orta sürəkliyə malik psixi prosesdir [3].

Məsuliyyət insanların özlərinə və digərlərinə qarşı etibarlı və düz olmaq, verdikləri sözə və yerinə yetirdikləri işin nəticəsinə cavabdehlikdir [3]. Məsuliyyət hissi zəif olan adamların qəbul etdikləri qərarlar da qeyri-normal ola bilər.

Özünəinam insanın qəbul etdikləri qərarların doğru olduğuna şübhə qorxusunun olmamasıdır [3]. Aşırı özünəinam da qərar qəbul etməyə mənfi təsir edə bilər.

Qətiyyət insanın vacib qərarların sərbəst və vaxtında qəbul edilməsi və onların durmadan həyata keçirilməsi kimi fərdi iradə keyfiyyətidir [3].

Peşəkarlıq insanın müxtəlif şəraitlərdə çətin tapşırıqların sisteməlik olaraq effektiv və etibarlı yerinə yetirmə qabiliyyətidir [3].

İdarəetmə sistemlərində qərarın qəbulu daha sistemli prosesdir. Bu səbəbdən Qərar qəbuletmə mürəkkəb sistemin tədqiqi problemi kimi elmin müxtəlif sahələrində - sistemli analizdə, idarəetmədə geniş yer tutur. QQEŞ-in fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla idarə etmə elementi kimi istifadə edilməsi üçün onların modelləri idarəetmə obyektinin modelləri ilə birgə tətbiq edilir. İnsanın fərdi xüsusiyyətləri qərar qəbuletmə nəzəriyyəsinin böyük bir hissəsidir və qeyri-müəyyənliklə xarakterizə olunur. Bu qeyri-müəyyənliyi ifadə etmək üçün istifadə olunan üsullar subyektiv informasiyaya əsaslanır. Subyektiv informasiyanın təsviri ehtimal, qeyri-səlis, ehtimal-ölçü, interval şəkilli ehtimal, qeyri-səlis və ehtimallığın kombinasiyası söz ilə xarakterizə edilir [4].

QQEŞ-in modelləşdirilməsinin iki sinfi məlumdur [4]:

1. Hər hansı fiziki fenomenin və ya insanın iştirak etdiyi sistemin modelləşdirilməsi. Burada ekspertin biliyi linqvistik olaraq modelləşdirilir;

2. İnsanın davranışının modelləşdirilməsi. Bu modelləşdirmə mürəkkəb dərkətmə prosesinin ümumi təsvirini tələb edir ki, bu da qeyri dəqiq linqvistik termlərlə, linqvistik üsulların işlənilməsi ilə mümkündür. Yagerin təklif etdiyi modeldə [5] insanın xüsusiyyətləri “əgər-onda” tipli qaydalar əsasında modelləşdirilmişdir.

Texniki qazlar zavodunun iş buraxılması texnoloji personal və avtomatlaşdırma vasitələrinin birgə fəaliyyəti ilə həyata keçirilən mürəkkəb prosesdir. Baxılan məsələlərin həmin məqsədlə tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat

1. (https://www.academia.edu/6090049/Karar_Verme_T%C3%BCrleri)
2. Əliyev R.A. Əliyev R.R. Soft komputinq (nəzəriyyə, texnologiya, praktika). Bakı: Çarşıoğlu, 2004; səh 624.
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
4. Qardaşova L.A. Qərar qəbuletmə sistemlərində qeyri səlis xaotik optimallaşdırma üsullarının tətbiqi. Yeni informasiya texnologiyalarının elmi tədqiqat işlərinin təhlilinə tətbiqi. II elmi praktik seminarının materialları.
5. Yager R.R. Decision Making with Fuzzy Probability Assesments \\\ IEEE Transactions on Fuzzy Systems, 1999, V.7, No-4, Pp-462-467.

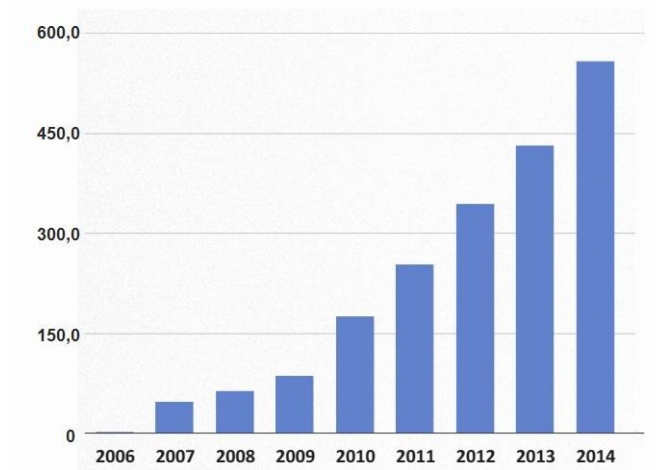
AZƏRBAYCANDA İPOTEKA MƏNZİL KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİNİN MÜASİR ASPEKTLƏRİ

Əliyev E.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

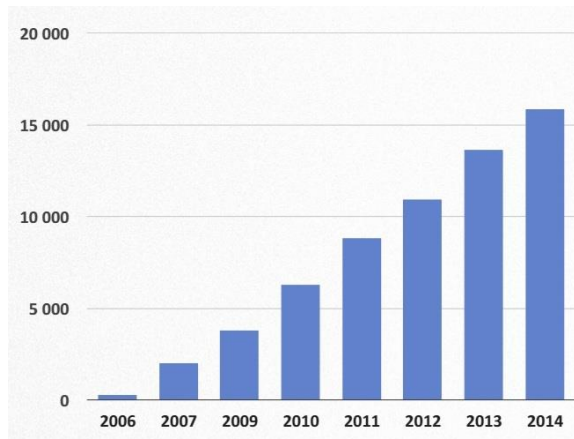
Müasir dövrdə Azərbaycanda iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətlənməsi və ölkəmizdə həyat səviyyəsinin yaxşılaşması sosial-iqtisadi problemlərin həllinə kompleks yanaşılması üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Bu problemlər içərisində əsas yerlərdən birini əhalinin mənzillə təminatı tutur. Mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq və xüsusilə, ilk dəfə mənzil əldə etmək hər bir ailənin, o cümlədən, gənc ailələrin əsas problemlərindəndir. Dünya təcrübəsində bu kimi problemlərin həll edilməsində bir sıra mexanizmlərdən fəal istifadə edilməsi təcrübəsi vardır. Ölkəmizdə də son illərdə mənzil tikintisi prosesləri genişlənsə də, yeni tikilən evlərdə mənzil əldə etmək əksər gənc ailələr üçün əlçatmaz olaraq qalmaqdadır [6]. Bunlarla bərabər, 2005-2013-cü illər ərzində orta illik göstərici üzrə dövlət hesabına istifadəyə verilmiş mənzillərin sayı bir neçə dəfə artdığına baxmayaraq, qeyri-dövlət vəsaiti hesabına istifadəyə verilmiş mənzillərin orta illik artımında ciddi irəliləyişlər nəzərə çarpmır. Məsələn, 2011-ci ildə mənzillərin ümumi sayında əhalinin şəxsi vəsaiti hesabına istifadəyə verilmiş mənzillərin sayı 11,4 min. olduğu halda, bu göstərici 2012-ci ildə 10,4 min və 2013-cü ildə isə 11,7 min mənzil təşkil etmişdir [5]. Təhlillər göstərir ki, əgər əhalidə cəmlənmiş vəsaitin mənzil tikintisinə daha əlverişli mexanizmlərlə, xüsusilə, ipoteka mənzil kreditləşdirilməsinin stimullaşdırıcı və cəlbədicə modelləri vasitəsi ilə istiqamətlənməsi bu sahədə daha yüksək nəticələrin əldə edilməsinə imkan verərdi. Bu baxımdan, həm də ölkəmizdə ildən-ilə intensiv artım dinamikası nümayiş etdirən dövlət ipoteka sisteminin roluna da ciddi önəm verilməlidir [7]. Şəkil1-də Azərbaycan İpoteka Fondu üzrə yenidən maliyyələşdirilmiş ipoteka kreditlərinin illər üzrə dinamikası verilmişdir [2].

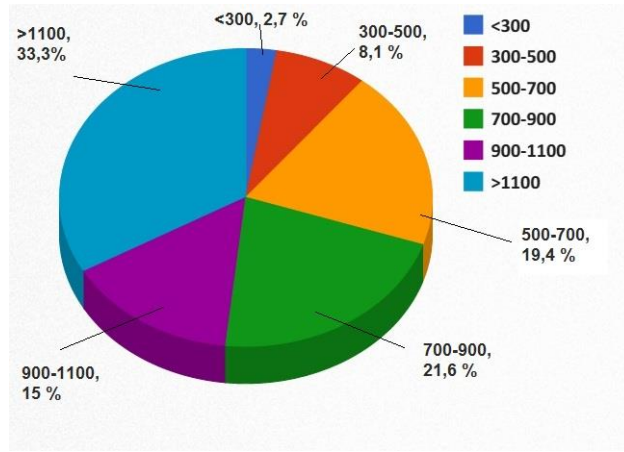
Şəkil 1. Azərbaycan İpoteka Fondu üzrə yenidən maliyyələşdirilmiş ipoteka kreditlərinin illər üzrə dinamikası, mln. manat.

Şəkil1-dən göründüyü kimi, 2006-2014-cü illər ərzində Azərbaycan İpoteka Fondu üzrə yenidən maliyyələşdirilmiş ipoteka kreditlərinin illər üzrə dinamikası artım tempi ilə müşayiət olunmuş, 3,9 dəfə artım qeydə alınmış və ümumi ipoteka kreditlərinin həcmi 580 mln. manata yaxın olmuşdur. Bununla belə, bu məbləğ ölkədə ipoteka kreditlərinə olan real tələbatın az bir hissəsi kimi xarakterizə olunur. Şəkil2-da Azərbaycan İpoteka Fondu üzrə ipoteka kreditlərinin dinamikası verilmişdir.

Şəkil 2. Azərbaycan İpoteka Fondu üzrə ipoteka kreditlərinin dinamikası, ədəd (mənbə: Azərbaycan İpoteka Fondu - <http://www.amf.cbar.az>)

Şəkil 2-ni təhlil etsək görürük ki, 2006-2014-cü illər ərzində 16 mindən çox ipoteka kreditləri verilmiş və, deməli, real olaraq, ölkədə 16 min ailənin mənzil probleminin həll edilməsi üçün imkan yaradılmışdır. Ancaq, qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə gənc ailələrin sürətlə artdığı və demoqrafiya tendensiyasının əhalinin artımı baxımından müsbət, həm də intensiv olduğunu nəzərə alsaq, ipoteka kreditlərinin bu cür artım tempi əhalinin bu xidmətdən adekvat yararlanmasını təmin etmək iqtidarında deyildir[1]. Başqa sözlə, Azərbaycanda ipoteka kreditlərinin artım dinamikasının hazırda bir neçə dəfədən çox artırılması belə ailələrin, xüsusilə, gənc ailələrin mənzilə olan tələbatının ödənilməsinə bəs etməz. Bu baxımdan ipoteka kreditlərinin həcmünün ölkənin iqtisadi inkişaf tendensiyaları, sosial-iqtisadi problemlərin adekvatlığı səviyyəsindən çıxış etməklə, tələb olunan miqyasda, həmçinin əhalinin əksər hissəsinin bu mexanizmlərdən istifadə edə biləcəyi şərtlərlə verilməsinin kompleks təşkili üzrə məqsədli dövlət proqramlarının və özəl investisiya proqramlarının reallaşdırılması vacib zərurət kimi qalmaqdadır. Şəkil 3-də isə Azərbaycan İpoteka Fondu üzrə borcalanların aylıq gəlirlərinə görə pay bölgüsü verilmişdir.

Şəkil 3. Azərbaycan İpoteka Fondu üzrə borcalanların aylıq gəlirlərinə görə pay bölgüsü, manat (1-ci rüb, 2015-ci il). Mənbə: Azərbaycan İpoteka Fondu - <http://www.amf.cbar.az>.

Şəkil 3-ə baxsaq, görürük ki, Azərbaycan İpoteka Fondu üzrə borcalanların aylıq gəlirlərinə görə pay bölgüsündə əsas yeri 33,3 %-lə aylıq gəlirləri 1100 manatdan çox olanlar tuturlar. İpoteka portfelində aylıq gəlirləri 700-900 manat səviyyəsində olanlar 21,6 %, 500-700 manat səviyyəsində olanlar 19,4 %, 900-1100 manat olanlar 15 % və s. təşkil edirlər [4]. Gənc ailə üzvlərinin əksəriyyətinin aylıq gəlirlərinin bu qeyd olunanlar səviyyəyə çatdırılması məsələləri də nisbətən problemlərlə qarşılaşmaqdadır.

Azərbaycanda ipoteka mənzil kreditləşdirilməsinin sürətli inkişafını şərtləndirən bir sıra amilləri aşağıdakı kimi qeyd etmək mümkündür:

- ölkədə ipoteka mənzil kreditlərinin əlçatan və əlverişli olması adekvatlığı sistemli və kompleks araşdırılmalı, bu sahədə dövlət siyasəti mexanizmləri təkmilləşdirilməli və daha adekvat ipoteka mənzil kreditləri formalaşdırılmalıdır;

- Azərbaycanda gənc ailələrin əsas problemi– mənzilə olan tələbatın həllinin əsaslı şəkildə baxılması, bununla əlaqədar strateji vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi və tədbirlərin görülməsi olduqca vacib qiymətləndirilir;

- ipoteka mənzil krediti mexanizminin maliyyə resurslarının gücləndirilməsi, bu proseslərin intensivliyinin artırılması məqsədi ilə dövlət proqramlarının və özəl investisiya proqramlarının reallaşdırılması mühüm zərurət kimi qalmaqdadır;

- ölkənin müvəkkil kredit təşkilatlarının – dövlət və kommersiya banklarının ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi bazarının maliyyələşdirilməsi, bu bazarın fəallığının artırılması, ehtiyacı olan vətəndaşlara daha əlverişli və cəlbədicə şərtlərlə ipoteka mənzil krediti modellərinin təqdim edilməsində rolunun gücləndirilməsi vacibliyi diqqət çəkir;

- Azərbaycanın iri şəhərlərində, o cümlədən əsas etibarilə Bakı və Sumqayıtda iri yaşayış massivlərinin salınmasında, ümumiyyətlə mənzil tikintisi bazarında ipoteka sistemi və ipoteka mənzil krediti mexanizmlərinin geniş tətbiqinə kompleks yanaşma təmin olunmalıdır və s.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan gəncliyi” Dövlət Proqramının icrası ilə bağlı tədbirlər toplusu. Bakı, 2013. 104 səh.
2. Azərbaycan İpoteka Fondu - <http://www.amf.cbar.az>
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondu. 31 dekabr 2013-cü il tarixinə Maliyyə Hesabatları, 19 iyun 2014-cü il. <http://www.amf.cbar.az>.
4. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondunun vəsaiti hesabına ipoteka kreditlərinin verilməsi Qaydaları. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 dekabr 2005-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
5. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri. Bakı, 2014. 812 səh.
6. Əliyeva A.A. Azərbaycan Respublikasında ipoteka krediti sisteminin inkişaf problemləri və dünya təcrübəsi kontekstində təkmilləşdirmə yolları. İ.ü.f.d- ru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın Avtoreferatı. Gəncə, ADAU, 2013. 30 səh.
7. İpoteka haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 15 aprel 2005-ci ildə təsdiq edilmişdir. Bakı, № 883-İİQ.

“İNSAN KAPİTALI” ANLAYIŞININ TƏKAMÜLÜ VƏ İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ**Əliyev M.Ə.***Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutu***Xülasə**

Məqalədə “insan kapitalı” anlayışının təkamülü prosesi şərh edilir, bu anlayışın mahiyyətinə və məzmununa aydınlıq gətirilir. Məqalədə, eləcə də, insan kapitalının formalaşmasına və inkişafına təsir edən amillər göstərilir.

Açar sözlər: *iş qüvvəsi, əmək ehtiyatları, əmək potensialı, insan potensialı, insan kapitalı*

Hər hansı bir anlayışın dərk edilməsi və real həyatda ondan səmərəli istifadə edilməsi üçün öncə bu anlayışın mahiyyəti və məzmunu, onu doğuran səbəblər, inkişafına müsbət və mənfi təsir edən amillər aydınlaşdırılmalıdır. Bir çox iqtisadi anlayışlar kimi “insan kapitalı” anlayışı da əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, istehsal prosesində iş qüvvəsinin daşıyıcısı olan insanın rolunun aydınlaşdırılması prosesində meydana çıxmışdır. Məlumdur ki, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlinə qədər əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, istehsal prosesində insanın rolunun müəyyən edilməsi zamanı müxtəlif anlayışlardan – “iş qüvvəsi”, “əmək ehtiyatları”, “əmək potensialı”, “insan potensialı” anlayışlarından – istifadə edilirdi və hal-hazırda da edilir.

“İş qüvvəsi” anlayışı təxminən iki əsr əvvəl iqtisadi mənə kəsb etməyə başlamışdır. İş qüvvəsi – insanın malik olduğu, material və mənəvi dəyərlərin istehsalında istifadə etdiyi fiziki və zehni əmək qabiliyyətinin məcmusudur. İş qüvvəsi ictimai formasından, inkişaf mərhələsi və səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün cəmiyyətlərdə mövcuddur. Ancaq buna baxmayaraq, “iş qüvvəsi” anlayışı yalnız cəmiyyətin tarixi inkişafının müəyyən mərhələsində konkret iqtisadi mənə kəsb etmiş, insanın əmək qabiliyyəti – iş qüvvəsi - əmtəyə çevrilmişdir. K.Marks qeyd edirdi ki, “iş qüvvəsi” və ya əmək qabiliyyəti dedikdə biz orqanizmin, canlı insan şəxsiyyətinin malik olduğu və hər dəfə hər hansı istehlak dəyərləri istehsal edərkən onun işə saldığı fiziki və ruhi qabiliyyətlərin məcmusunu nəzərdə tuturuq [1, səh.173].

İqtisadi nəzəriyyədə istehsalın şəxsi amilini əks etdirən “iş qüvvəsi”, “fərdi iş qüvvəsi”, “məcmu iş qüvvəsi”, “ictimai iş qüvvəsi”, “məcmu fəhlə”, “məcmu işçi” kimi terminlərdən istifadə edildiyi halda, tətbiqi tədqiqatlarda və sahəvi xarakter daşıyan iqtisad elmlərində ən çox “əmək ehtiyatları” termini işlədilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “iş qüvvəsi” və “əmək ehtiyatları” kateqoriyalarının mahiyyəti və məzmunu arasında hələ də davam edən fikir ayrılığı əsasən XX əsrin 70-ci illərində yaranmışdır. Zaman ötdükcə iqtisadi ədəbiyyatlarda “əmək ehtiyatları” anlayışının “iş qüvvəsi” anlayışından geniş olduğu fikri özünə yer tapmağa başlamışdır. Bu fikrin tərəfdarları əmək ehtiyatlarına həm fəaliyyətdə olan, həm də potensial surətdə mövcud olan iş qüvvəsini daxil edirdilər. Bu müəlliflər K.Marksın irəli sürdüyü belə bir müddəalara arxalanırlar ki, əvvəla, iş qüvvəsinin alıcısı, onun satıcısını məcbur edərək, potensial iş qüvvəsini fəaliyyət göstərən iş qüvvəsinə çevirir [1, səh.183], ikincisi, insanlar hər dəfə hər hansı bir istehlak dəyəri istehsal edərkən malik olduğu fiziki və ruhi qabiliyyətlərini işə salırlar [1, səh.173].

“Əmək ehtiyatları” anlayışının “iş qüvvəsi” anlayışından geniş olduğu fikrinə şərik çıxan professor Ş.M.Muradov qeyd edir ki, “... əgər “əmək ehtiyatları”na işləmək qabiliyyətinə malik olub, həm ictimai istehsalatda işləyənlər, həm də şəxsi yardımçı və ev təsərrüfatında məşğul olanlar daxildirsə, “iş qüvvəsi”nə bütün əmək ehtiyatlarından yalnız ictimai istehsalda məşğul olanlar daxildir. Başqa sözlə desək, “əmək ehtiyatları” dedikdə konkret tarixi inkişaf mərhələsində ölkə miqyasında və ya onun ayrı-ayrı ərazilərində mövcud olan bütün əmək qabiliyyətli əhalinin müəyyən demoqrafik və kəmiyyət müəyyənliyi, “iş qüvvəsi”nə isə həmin əmək ehtiyatlarının həm əmək fəaliyyətində və həm də potensial halda ehtiyatda olan hissəsi kimi baxmaq lazımdır” [2, səh.18-19].

İqtisadi ədəbiyyatlarda irəli sürülən fikir və mülahizələrin təhlili göstərir ki, keçən əsrin 70 –ci illərinin sonlarından etibarən getdikcə daha çox “əmək potensialı” anlayışı istifadə edilməyə başlanmışdır. İlk əvvəllər bir sıra tədqiqatçılar “əmək potensialı” və “əmək ehtiyatları” anlayışlarını bir birinə yaxın, oxşar anlayışlar hesab edirdilər. Ancaq XX əsrin 80 - ci illərinin sonlarından etibarən “əmək potensialı” anlayışına “əmək ehtiyatları” anlayışından fərqli anlayış kimi yanaşmağa üstünlük verilməyə başlandı. V.K.Vrublevckinin fikrincə, “əmək potensialı” anlayışı “əmək qabiliyyətli əhali” anlayışından əmək fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Onun nəzərində məcmui ictimai işçi və müvafiq əmək şəraiti, bir tərəfdən əmək potensialının məzmununu, digər tərəfdən- onun sosial-iqtisadi xüsusiyyətini əks etdirən amillərin vəhdətidir [4, səh.35]. Bu cür yanaşmanın mahiyyəti əmək potensialının məzmununun əməyin özünün potensialına, onun, konkret sosial-iqtisadi şəraitdə ictimai istehsalın balanslaşdırılmış (maddi - texniki və əməklə) vəziyyəti ilə müəyyən edilən imkanlarına münqar edilməsi anlamına gəlir.

Əmək ehtiyatları problemini tədqiq edən müəlliflərin çoxu əmək potensialı dedikdə şəxsi və insan

amilinin təzahür forması kimi əməyə məcmui qabiliyyəti, inkişafın müəyyən mərhələsində cəmiyyətin malik olduğu əmək ölçüsünün maksimum imkanı başa düşürlər. V.S.Bulanov qeyd edirdi ki: "... əmək potensialı həm ayrılıqda insanın, həm də bütövlükdə cəmiyyətin müxtəlif işçi qruplarının bütün əmək imkanlarının məcmusudur. Əməyin cəmiyyətini və strukturunu müəyyən edən əmək ehtiyatlarından fərqli olaraq, əmək potensialı onun keyfiyyətini və potensial imkanlarını xarakterizə edir. Bununla yanaşı bu keyfiyyət tərəfi əmək ehtiyatları ilə müəyyən vəhdət təşkil edir" [5, səh.10].

Aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan amilinin təzahür forması kimi, "əmək potensialı" sosial-iqtisadi, intellektual, təşkilati - idarəetmə və psixofizioloji imkanların məcmusunu kompleks şəkildə nəzərdən keçirməyə, əmək potensialının cəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri sistemini müəyyən etməyə imkan verir. Bu cür yanaşma, əmək potensialının mahiyyətini, insan amilinin hərəkətinin baş verdiyi bütün mərhələlərdə: əmək ehtiyatlarının formalaşması mərhələsindən əmək potensialının tam reallaşdırılmasına qədər, sosial – iqtisadi münasibətləri əks etdirən bir anlayış kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

XX əsrin 80-cı illərindən etibarən iqtisadi ədəbiyyatlarda daha çox "insan potensialı" anlayışına rast gəlinirdi. Professor Ş.M.Muradov yazırdı ki: "Hazırda insan potensialı cəmiyyətin başlıca sərvəti və iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab edilir. Çünki elmi-texniki tərəqqinin sürəti, əməyin təşkili və mədəni səviyyəsi, onun məhsuldarlığı, hər şeydən əvvəl, insan potensialının cəmiyyət və keyfiyyətindən asılıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində artıq belə bir anlayış qətiləşmişdir ki, insanlar iqtisadiyyat üçün deyil, iqtisadiyyat insanlar üçündür. İndi həmin ölkələrdə iqtisadi artım, onun sürəti, quruluşu və keyfiyyətinə bir məqsəd kimi deyil, insanların həyatının zənginləşməsi, intellektual insan potensialının müntəzəm inkişafı üçün zəruri vasitə kimi baxılır. Təsadüfi deyildir ki, dünyanın inkişaf etmiş əksər ölkələrində başqa istiqamətlərə nisbətən insan potensialına qoyulan vəsait daha səmərəli hesab edilir" [3, səh.206-207].

Keçən əsrin 90-cı illərindən etibarən iqtisadi ədəbiyyatlarda və real həyatda yuxarıda qeyd edilən terminlərlə yanaşı həm də "insan kapitalı" anlayışından da istifadə edilməyə başlanılmışdır. Bu anlayışın meydana gəlməsinin başlıca səbəbi elmin, texnika və texnologiyanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq istehsal prosesində yüksək intellektual qabiliyyətə, bilik və bacarığa, hərtərəfli hazırlığa malik olan çevik iş qüvvəsinə tələbatın artması ilə əlaqədar inkişaf etmiş ölkələrdə kapitalın əsas hissəsinin belə qabiliyyətlərin daşıyıcısı olan insanların hazırlanmasına sərf edilməsi ilə bağlıdır. Əvvəllər "insan kapitalı" anlayışı dedikdə insanın əmək qabiliyyətinin, peşə hazırlığının, iş təcrübəsinin, təhsilinin artırılması üçün daha çox kapital sərf edilməsinin zəruriliyi başa düşülürdü. Sonralar bu anlayışın məzmunu genişləndirilərək qeyd edilən xərclərə insanın sosial-iqtisadi tələbatlarının daha dolğun ödənilməsi üçün xərclərin də əlavə edilməsinin zəruriliyi irəli sürüldü.

Təbiidir ki, insan kapitalının formalaşmasında həm iş qüvvəsinin daşıyıcıları, həm işəgötürənlər və həm də, dövlət maraqlı olmalıdır. İnsan kapitalının formalaşması və inkişafı prosesində meydana çıxan problemləri ayrı-ayrılıqda heç kəs təkbaşına həll edə bilməz. Bu problemlər isə əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- yüksək, hərtərəfli və mükəmməl bilik verən, eyni zamanda hər kəs üçün əlçatan olan təhsil (ali və peşə hazırlığı) sisteminin mövcud olub-olmaması;
- yüksək, hərtərəfli və mükəmməl biliklərin verilməsində maraqlı olan təhsil sistemi əməkdaşlarının, belə biliklərin alınmasında maraqlı olan tələbə kontingentinin formalaşdırılması;
- kadr hazırlanması ilə məşğul olan və təhsil sistemində daxil olan bütün strukturların maddi-texniki bazasının, kitabxana fondunun əsaslı şəkildə yenilənməsi;
- təhsilin, elmin, elmi-tədqiqat işlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün bu sahələrə dövlət dəstəyinin, qeyd edilən sahələrə ayrılan maliyyə vəsaitinin artırılması;
- yüksək bilik və peşə hazırlığına malik insanların öz potensiallarından səmərəli istifadə etmələri üçün müvafiq iş yerlərinin yaradılması, belə iş yerləri yaradan sahibkarlıq strukturlarına dövlət tərəfindən hərtərəfli (hüquqi, maliyyə, vergi və s.) yardımların göstərilməsi.

Qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, insan kapitalının formalaşması prosesində meydana çıxan problemlərin həllində əsas vəzifə dövlətin üzərinə düşür və ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, insanların firavan yaşaması üçün dövlət bu vəzifəni yerinə yetirməlidir.

Ədəbiyyat

1. Marks K. Kapital, I cild. Bakı, 1969. 895 səh.
2. Muradov Ş.M. Azərbaycan SSR- nin əmək ehtiyatları: nəzəri – metodoloji və sosial – iqtisadi aspektlər. Azərbaycan SSR EA İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, "ELM", 1978. 260 səh.
3. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. Bakı, Elm, 2004, 656 səh.
4. Врублевски В.К. Развитой социализм: труд и НТР. М., Политиздат, 1986, 240 стр.
5. Рынок труда, Под ред. Буланова В.С., Волгина Н.А. М., «Экзамен», 2000. 448 стр

TƏHSİLİN ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU VƏ AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTİNDƏ ATILAN ADDIMLAR

Əliyev S.

Qafqaz Universiteti

Xülasə

Günümüzdə ölkələrin adambaşına düşən milli gəlirləri ilə o, ölkələrin təhsilə ayırdıqları büdcə vəsaitlərini müqayisə etdiyimizdə görürük ki, bunlar arasında çox yaxın və eyni zamanda düz mütənasib bir əlaqə mövcuddur. Sosial sektorun əsas komponenti sayılan təhsil sektoruna ayrılan vəsait inkişaf etmiş ölkələrdə daha yüksəkdir və bunun nəticəsi olaraq bu ölkələrin elm, təhsil, innovasiya imkanları daha geniş və keyfiyyətlidir. İnsan kapitalının inkişafına yönəldilən təhsil xərcləri uzun dönmədə ölkənin sosial yönümlü iqtisadi inkişafına misli ilə qayıtmaqdadır. Bu səbəbdəndir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməkdə və onun maddi texniki bazasını və həmçinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün lazımi tədbirlər görməkdə və gərəkli investisiya xərclərini tədarük etməkdədir. Təqdim olunan məqalədə yuxarıda qeyd olunan məsələlər eyni ardıcılıqla ələ alınmış, əvvəlcə təhsilin sosial-iqtisadi inkişafdakı rolu izah edilmiş və daha sonra isə Azərbaycan Respublikası hökumətinin bu sahədə atmış olduğu addımlar təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Sosial yönümlü iqtisadi inkişaf, təhsil, insan kapitalı

Giriş

Ölkənin iqtisadi inkişafında təhsil sektorunun rolu və əhəmiyyəti bir çox iqtisadçı lar tərəfindən dilə gətirilmiş və onların ümumilikdə gəldikləri qənaət ondan ibarət olmuşdur ki, təhsil cəmiyyətin əsas həlledici faktorudur və bunlar arasında düz mütənasib bir əlaqə mövcuddur [11, səh. 32]. Bu fikirlərin sübutu kimi isə aşağıdakı üç fərqli səbəb göstərilmişdir. Bunlardan ilki, neoklassik iqtisadçıların üzərində durduğu **insan kapitalı** konsepsiyasıdır ki, bununla da onlar iddia edirlər ki, istehsal faktorları arasında qeyd olunan insan kapitalının əhəmiyyəti digərləri ilə müqayisədə daha çox öndədir. Keyfiyyətli təhsil imkanları ilə təchiz olunmuş yerli kadrlar ölkədə produktiv iş gücü ehtiyatlarının ortaya çıxmasına bilavasitə təsir göstərməkdə və ölkədə rəqabət qabiliyyətli mal və xidmətlərin istehsal olunmasına gətirib çıxarmaqdadır [9, səh. 411]. Günümüzdə ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə və sosial rifah artımına nəzər salsaq görərik ki, Yaponiya və Cənubi Koreya timsalında bu yanaşma tamamilə doğrudur və bu misalları digər ölkələr, xüsusilə də Skandinaviya ölkələri, Baltiyanı ölkələr və s. nümunəsində artırmaq olar.

İkinci olaraq, təhsil ölkədə innovasiyaların və texniki inkişafın əsas lokomotivi olaraq qəbul edilməkdədir. Məhz texnologiyaların istehsalat prosesinə cəlb edilməsi sayəsində **məhsuldarlığın artdığı**, nəticədə isə mallarının daha ucuza və keyfiyyətcədə daha yüksək bir standartta yüksəldiyi irəli sürülməkdədir [8, səh.21; 10, səh.93; 2, səh.14]. Burda qeyd olunan “məhsuldarlığın vacibliyi” yanaşması bir çox iqtisadçıları tərəfindən dilə gətirilmiş və inkişaf etmiş ölkələrdə istehsal olunan malların məhz bu xüsusiyyətə görə beynəlxalq bazarlarda keyfiyyətcə və qiymətcə digərlərini üstələdiyi görülmüşdür. Məhsuldarlığın əhəmiyyətini və mahiyyətini başa düşmək üçün Cobb-Douglas düsturuna nəzər salaq:

- $Y = A \times L^\beta \times K^\alpha$, burada

(A) məhsuldarlığı,

(K) kapital qoyuluşunu

(L) iş gücü imkanları təmsil etməkdədir.

Yuxarıda qeyd olunan α və β isə istehsal prosesində istifadə edilən investisiyanın (K) və (L) arasında bölgüsünü göstərməkdədir. Başqa bir ifadə ilə;

- $\alpha + \beta = 1 \rightarrow \beta = 1 - \alpha$, burda alınan ifadəni yuxarıda yerinə qoysaq

- $Y = A \times L^{1-\alpha} \times K^\alpha$ düsturunu əldə edəcəyik [7, səh.126].

Görüldüyü kimi, yuxarıdakı dəyişənlərdən hər hansı birindəki artım ümumilikdə (Y) artmasına səbəb olacaqdır. Ancaq burda diqqət edilməsi məsələ ondan ibarətdir ki, (K) və (L) bəşəri sərmayə olub ölçülə bilirdir. Ancaq (A) isə məhsuldarlığı əks etdirməkdə və onun ölçülməsi bir qədər çətin hesab edilir. Bunun əsas tərkib hissəsi kimi isə savadlı və bacarıqlı əmək ehtiyatları və texnoloji imkanlar nəzərdə tutulmaqdadır [8, səh. 24; 10, səh. 98; 2, səh.16]. Buradan da aydın olur ki, insan inkişafı ilə bilavasitə əlaqədar olan iqtisadi inkişafın təməlində təhsil dayanmaqdadır.

Sonuncu yanaşma isə ondan ibarətdir ki, ölkədə təhsilin inkişafı səbəbiylə ortaya çıxan savadlı və dünyagörüşlü insan gücü vasitəsilə ölkələr digər ölkələrdə meydana gəlmiş texniki və elmi inkişafı qısa zamanda öz ölkəsinə transfer edərək, yeni kəşflərin faydalarından yararlanma bilərlər. Əks təqdirdə bu proses ya gecikir ya da, xarici mütəxəssislərin cəlb edilməsi hesabına həyata keçirilər ki, buda ölkə iqtisadiyyatı üçün daha məsrəfli olmaqdadır [7, p. 211].

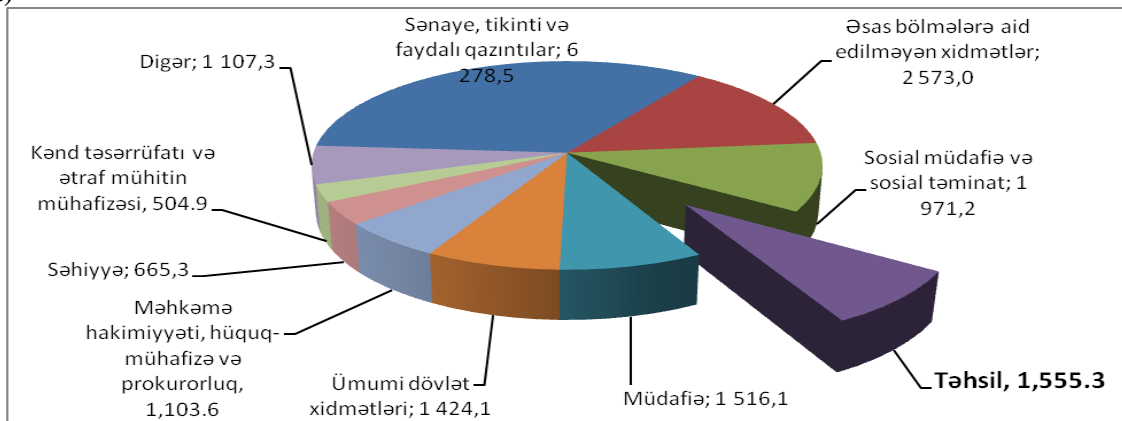
Yuxarıda sadalanan üç vacib yanaşmanı nəzərə alsaq təhsilin ölkənin sosial yönümlü iqtisadi inkişafında nə qədər əhəmiyyətli bir rol oynadığı görülməkdədir. Məsələnin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, əlbəttə ki, Azərbaycan Respublikası hökuməti də, ölkədə təhsilin inkişafı və əhalinin bilik və bacarıqlarının artmasına yönəlmiş ciddi fəaliyyətlər həyata keçirməkdədir. Bu fəaliyyətlər və bundan sonrakı dövəndə ölkə rəhbərliyinin nəzərdə tutduğu tədbirlər planı haqda məlumatlar növbəti bölümlərdə təhlil edilmişdir.

Azərbaycanda təhsilin inkişafı istiqamətində görülmüş işlər

Azərbaycanda təhsil sektoru sosial sahələr arasında ən sürətlə inkişaf edən sektordur. Dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclərin ildən-ilə artırılması bu sahənin keyfiyyətə yenilənməsi üçün sistemli fəaliyyət göstərdiyini təsdiqləyir. Belə ki, 2005-ci ildə 372,5 milyon manat təşkil edən təhsil xərcləri 2015-ci ildə 1 milyard 553,9 milyon manata yüksəlmişdir [6]. Bu da 10 il ərzində 4,2 dəfə artım deməkdir. Ayrılmış vəsaitlər “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”na və “2011-2021-ci illərdə Azərbaycan təhsilinin inkişafı üzrə Milli Strategiya”ya uyğun olaraq təhsil sisteminin inkişafına yönəldilmiş dövlət proqramlarının və layihələrin həyata keçirilməsinə, təhsil infrastrukturlarının müasir tələblərə uyğun qurulmasına, təhsilin məzmununun yenilənməsinə və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə geniş maliyyə təminatı yaratmışdır.

Sevindirici haldır ki, sözügedən dövlət strategiyası çərçivəsində qarşıya qoyulan hədəflərdən biri də növbəti illərdə təhsilin maliyyələşdirilməsi xərclərinin Ümumi Daxili Məhsulə nisbətində 5-6 faizə çatdırılmasıdır [5]. Bu isə inkişaf etmiş ölkələrə xas bir standartdır və bu əldə edildiyi təqdirdə Azərbaycanda bilikli iş gücü potensialının artacağına və nəticədə də ölkəmizin sosial və iqtisadi yöndən daha mütərəqqi bir rifah səviyyəsini əldə edəcəyinə inanılmaqdadır.

Qrafik 1. 2014-cü il üzrə Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin xərc bölmələri (mln. manat)

Qaynaq: [3]

Yuxarıda qeyd olunanlar və Qrafik 1- də təqdim olunan məlumatlar onu göstərir ki, son zamanlarda Azərbaycanda elmə və təhsilə qayğı xüsusi ilə artmış və bunun müsbət nəticələrinə də biz növbəti illərdə şahid olacağıq.

Təhsil sektorunu da dərəcələrə görə bölsək bunların arasında ən progressiv olanı ali təhsil müəssisələri və ya universitetlər və ən az inkişaf edənini də texniki peşə məktəbləri olduğu görülməkdədir. Ölkədə ali təhsil müəssisələri sayısında ciddi dəyişiklik görülməsə də onların keyfiyyətində müsbətə doğru irəliləyiş hiss edilməkdədir. Bu tərəqqi təhsilin keyfiyyətindən daha çox orda aparılan struktur islahatları hesabına baş vermişdir. Bunlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərə bilirik:

- Təhsil infrastrukturunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;
- Təhsildə yeni texniki avadanlıqlar və innovasiyalardan istifadə edilməsi;
- Vizual təhsilin və kitabxana bazasının gücləndirilməsi;
- Müəllim tələbə nisbətində Avropa standartları ölçüsündə müəyyənləşdirilməsi;
- Müəllim tələbə münasibətlərinin yaxşılaşdırılması;
- Tələbələrin biliklərinin ölçülməsində obyektiv davranılması;
- Boloniya təhsil prosesinə qoşulub onun yeniliklərinə cavab verilməsi;
- Avropa Birliyi layihələrində nailiyyətlərin sayının ildən ilə artması və s.

Qeyd olunan müsbət irəliləyişlərlə yanaşı həllini gözləyən bəzi problemlər də var ki, bunlar da müstəqilliyimizdən əvvəlki dövərdən bizə miras qalmış və sadəcə Azərbaycanda yox MDB ölkələrinin istisnasız hər birində yayın olan bir problemdir. Bu cür mənfi halların mövcudluğu ölkədə sivil və demokratik dəyərlərin inkişaf etməsinin qarşısını almaqda və cəmiyyətin intellektual olaraq inkişafına əngəl olmaqdadır. Bu problemlər aşağıdakılardır:

- Təhsil siyasətinin təkmərkəzli formalaşması və universitetlərin sərbəst fəaliyyətlərinin Avropa və ABŞ universitetlərinə nəzərən daha zəif olması;
- Təhsilin əzbər yönümlü olması və tələbənin inkişafı üçün lazım olan resursların tam səmərəli istifadə edilməməsi;
- Elmi tədqiqatların başlaması və davam etdirilməsi üçün universitet daxili qaynaqların azlığı;
- Universitetlərin beynəlxalq universitetlərlə işbirliyi əlaqələrinin yetəri qədər inkişaf etməməsi;
- Xarici mütəxəssislərin yerli universitetlərə cəlb edilməməsi və s.

Göründüyü kimi, ölkədə ali təhsilin inkişafında həyata keçirilməsini gözləyən ciddi islahatlar vardır ki, bu islahatlarda daha çətin olub böyük kapital və təcrübəli iş gücü potensialı tələb etməkdədir. Ancaq ümumilikdə götürsək bu istiqamətlərin hər birində Təhsil Nazirliyi tərəfindən başadılmış inkişaf islahatları vardır ki, bunların da nəticələri ən tez 5-10 ilə ortaya çıxacaqdır.

Azərbaycanda müasir təhsilin inkişafı hədəfləri

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezident cənab İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq 29 dekabr 2012-ci il tarixində “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası sənədini təsdiq etmişdir [4]. Sözügedən strateji sənəd 2020-ci ilədək ölkənin bütün sahələrinin məqsədyönlü inkişafını təmin etmək üçün sahələr üzrə dövlət proqramlarının qəbul edilməsini və bu proqramların büdcə vəsaitləri hesabına həyata keçirilməsini hədəfləmişdir. Konsepsiyanın 7.2-ci bəndi “Müasir təhsil sisteminin formalaşdırılması” başlığını daşımaqdadır ki, burada hökumətin gələcək beş ildə ölkədə təhsil sektorun çox yönlü inkişafı məqsədiylə həyata keçirəcəyi fəaliyyətləri izah etməkdədir. Təhsilin bütün sahələrini əhatə edən hədəflər 26 başlıq altında toplanmışdır [1, səh. 25-28]. Bunlardan bir neçəsi aşağıda təqdim edilmişdir:

1. 2013–2020-ci illərdə təhsil sahəsinə ayrılan vəsaitlərin ümumi həcmnin ÜDM-dəki payı ilbəl artırılaraq, inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq göstəricisi səviyyəsinə çatdırılacaqdır.
2. Təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün stimullaşdırıcı mexanizmlər yaradılacaq, xüsusən adambaşına maliyyələşdirmənin tətbiqi genişləndiriləcəkdir.
3. Ölkə üzrə azyaşlı uşaqların məktəbəqədər təhsilə cəlb olunma səviyyəsi orta Avropa göstəricisi səviyyəsinə çatdırılacaqdır.
4. 12 illik ümumi təhsil sisteminə keçid təmin ediləcək, bununla əlaqədar təhsil proqramları və dərslilər müasir tələblər baxımından yeniləşdiriləcəkdir.
5. Şagirdlərin idrak fəallığı, ümumi inkişafını ləngidən mövcud “yaddaş məktəbi”ndən “təfəkkür və düşüncə məktəbi”nə keçidin təmin olunması məqsədi ilə sistemli tədbirlər görülməkdədir.
6. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün də müxtəlif inkişaf etdirici, korreksiyaedici və inklüziv təhsil proqramları tətbiq ediləcəkdir.
7. Peşə təhsili infrastrukturunu da əsaslı şəkildə müasirləşdiriləcək, peşə təhsilinə cəlb olunan vətəndaşların sayı artırılaraq, ölkə iqtisadiyyatının tələbatı ilə uzlaşdırılacaqdır.
8. Bölgələrin inkişafı və mütəxəssislərə tələbatı nəzərə alınaraq ilk peşə, orta ixtisas və ali təhsil pillələri üzrə mütəxəssislər hazırlayan təhsil komplekslərinin tikilməsinə başlanılacaqdır.
9. Ali təhsil müəssisələri üçün universitet şəhərcikləri (kampuslar) və müvafiq texnoparklar qurulacaqdır.
10. Ümum təhsil məktəblərində hər bir sinif otağı noutbuk, proyektor və elektron lövhə ilə və 1 şagird – 1 kompyuter layihəsi çərçivəsində netbuk və ya planşetlərlə təmin ediləcəklər.
11. Azərbaycan təhsilinin dünya və Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası gücləndiriləcəkdir. Boloniya prosesi çərçivəsində Azərbaycanın təhsil ocaqlarının beynəlxalq proqramlara fəal cəlb olunması üçün müvafiq şəraitin yaradılmasına xüsusi fikir veriləcəkdir.
12. Xarici ölkələrin aparıcı universitetlərində dövlət xətti ilə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin sayı artırılacaq və xaricdə təhsil alaraq məzun olmuş mütəxəssislərin potensialından ölkənin inkişafında səmərəli istifadə olunması təmin ediləcəkdir.

Burada diqqət çəkən əsas məsələ, İnkişaf Konsepsiyası sənədində qarşıya qoyulan hədəflərin geniş perspektivliyi və günümüzün tələblərinə cavab verməsidir. Sözügedən islahatların uğurla icrası nəticəsində Azərbaycanda təhsilin və elmin ölkə iqtisadiyyatına qatacağı əlavə dəyər xeyli artacaq və ölkə sosial-rifah dövləti istiqamətində böyük məsafə qət etmiş olacaqdır.

Nəticə

Tədqiqatın yekununda gəlinən qənaət onu göstərir ki, təhsil sosial sektorun ən əhəmiyyətli komponentidir və onun inkişafı bilavasitə iqtisadiyyatın digər sahələrinə təsir göstərərək uzun dönmədə çox vacib hədəflərin həyata keçirilməsinə səbəb olmaqdadır. Bu həqiqəti göz önündə tutan Azərbaycan Respublikası rəhbərliyi ölkədə təhsilin inkişafına xüsusi qayğı göstərməkdə və onun davamlılığını təmin etmək üçün ildən ilə ona ayrılan büdcə vəsaitlərini artırmaqdadır. Çox istiqamətli və məqsədyönlü dövlət

proqramlarının maliyyələşməsinə sərf olunan bu vəsaitlər, Azərbaycan təhsilinin və elminin inkişafına böyük töhfələr verəcəyi və nəticədə də Azərbaycan təhsilinin Avropa standartları səviyyəsinə yüksələcəyi qənaətinə gətirilib.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 29 dekabr 2012.
2. Aghion, P., Howitt, P. (1998), *Endogenous Growth Theory*. Cambridge, MA: MIT Press.
3. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, <http://www.maliyye.gov.az/node/1792>.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı, <http://president.az/articles/3689>
5. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, <http://edu.gov.az/az/page/70>
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.
<http://www.azstat.org/MESearch/search?departament=17&lang=az>.
7. David, N. W. (2008), *Economic Growth*, 2/e, Prentice Hall Press.
8. Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics* 22, 3–42.
9. Mankiw, N. G., Romer, D., Weil, D. (1992). A contribution to the empirics of economic growth. *Quarterly Journal of Economics* 107(2), 407–437.
10. Romer, P. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy* 99(5, pt. II), S71–S102.
11. World Bank, (2007), *Building Knowledge Economies*. Washington, DC: World Bank.

UOT: 331.34

AZƏRBAYCANDA İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Əliyeva Ş.T.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Xülasə

Məqalədə “insan kapitalı” anlayışının mahiyyəti və məzmunu açıqlanır, Azərbaycanda insan kapitalının formalaşmasına təsir edən əsas amillər göstərilir. Məqalədə həmçinin Azərbaycanda insan kapitalının formalaşmasına və inkişafına istiqamətlənmiş təklif və tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: insan kapitalı, əmək ehtiyatları, məhsuldar qüvvələr, iş qüvvəsi

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkə iqtisadiyyatının inkişafında məhsuldar qüvvələrin mühüm tərkib hissəsi olan iş qüvvəsinin və təbiidir ki, onun daşıyıcısı olan insanın, rolu və əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır. İndi yeni, elmtutumlu, innovativ və keyfiyyətli məhsulların istehsalında yüksək hazırlıqlı iş qüvvəsi daşıyıcılarına daha çox ehtiyac vardır. Ona görə də, təsadüfi deyil ki, son zamanlar yüksək intellektdə malik insanların hazırlanmasına daha çox kapital sərf edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi inkişaf prosesində cəmiyyətin inkişafında insan amilinin rolu daha dəqiq və düzgün başa düşüldükcə, məhsuldar qüvvələrin mühüm tərkib hissəsi kimi onunla bağlı yeni anlayışlar meydana çıxmışdır. Belə ki: “XIX əsrdə və hal – hazırda “iş qüvvəsi”; XX əsrin 20-ci illərində və hal-hazırda “əmək ehtiyatları”; XX əsrin 70-80-ci illəri və hal-hazırda “əmək potensialı”; XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəlləri və hal-hazırda “insan amili”; XX əsrin 90 –cı illərinin əvvəli və hal-hazırda “insan kapitalı” anlayışları meydana gəlmişdir” [1, səh. 208]. İndi də, iqtisadi ədəbiyyatlarda və real həyatda bu anlayışlardan geniş istifadə edilməkdədir. Ancaq bu anlayışlardan istifadə edilərkən ölkənin intellektual insan potensialını formalaşdıran, bütövlükdə xalqın, eləcə də hər bir fərdin gündəlik həyatında onun həyata keçirilməsini şərtləndirən amillərin nəzərə alınması, lazım gəldikdə onlara yenidən baxılması, təshih edilməsi və bundan sonra istifadə olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məlumdur ki, “insan kapitalı” anlayışı ilk dəfə amerika iqtisadçısı Teodor Şuls tərəfindən irəli sürülmüş, sonradan onun həmyerlisi Geri Bekker bu anlayışı daha da inkişaf etdirmişdir. T.Şuls insan kapitalına yatırımların səmərəliliyini ön plana çəkərək insan davranışlarına iqtisadi yanaşmanın formulunu işləyib hazırlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “insan kapitalı” anlayışı ilk dəfə işləniləndə insanın əmək qabiliyyətinin, iş təcrübəsinin artırılması üçün onun təhsilinin və peşəkar biliklərinin artırılması nəzərdə tutulurdu. Sonralar “insan kapitalı” anlayışının məzmunu daha da genişlənməyə başladı. Bu anlayışı araşdıran Dünya Bankının ekspertləri “insan kapitalı”na ailələrin qida, geyim, mənzil, təhsil, səhiyyə və mədəniyyət üçün ayırdığı xərclərin də əlavə edilməsinin məqsədəuyğunluğunu irəli sürmüşlər. Deməli, insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün insanın dünyaya gəldiyi andan təbii olaraq ona verilən imkan və bacarıqlarla kifayətlənmək olmaz. İnsan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün insana mükəmməl təhsil, peşə bilikləri verilməli, keyfiyyətli təlim keçirilməli, işgüzar fəaliyyət nəticəsində mükəmməl vərdişlər

qazanmaq üçün müvafiq imkanlar yaradılmalı, mənzil-məişət və digər sosial-iqtisadi problemlərinin həllində köməklik göstərilməlidir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, “insan kapitalı” geniş anlamda ölkə iqtisadiyyatının, cəmiyyətin və ailənin inkişafının həlledici amilidir. Əgər bu anlayışa tərif verməli olsaq onu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: “İnsan kapitalı – insanın ölkə iqtisadiyyatının inkişafına və bütövlükdə cəmiyyətin ehtiyaclarının daha dolğun ödənilməsinə yönəlmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin məcmusudur”. “İnsan kapitalı” anlayışının məzmununun bu cür ifadə edilməsi, insan kapitalının formalaşması üçün həm fərdin özünün, həm də cəmiyyətin (dövlətin) qarşısında bir sıra tələblər (vəzifələr) qoyur. Təbiidir ki, ilk növbədə hər bir fərd öz potensialının artırılmasında maraqlı olmalıdır. Bunun üçün o: yüksək səviyyəli təhsil, hərtərəfli biliklər almağa can atmalı; daim ixtisas, peşə üzrə bilik və vərdişlərinin təkmilləşdirilməsinə çalışmalı; mütəşəkkil, işgüzar olmalı; cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini mənimsəməli və onlara riayət etməlidir.

Son illər Azərbaycanda da insan kapitalı mövzusu getdikcə daha çox aktualıq kəsb etməyə başlamışdır və onun mahiyyəti, məzmunu haqqında müxtəlif fikirlər, mülahizələr irəli sürülməkdədir. Ancaq təəssüf ki, hələlik Azərbaycanda insan kapitalının formalaşmasına lazımı diqqət yetirilmir. Bunun başlıca səbəblərindən biri ölkəmizin zəngin təbii sərvətlərə, xüsusilə də, neft-qaz xammalına malik olması ilə əlaqədardır. Ancaq dünyada baş verən son hadisələr bir daha göstərdi ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, onun istehsal istehlakı mallarına, eləcə də cəmiyyətin istehlak predmetlərinə olan tələbatının ödənilməsində hasilat sənayesindən çox, məhz emal sənayesi aparıcı rol oynayır ki, onun da inkişafı, digər amillərlə yanaşı ilk növbədə, insan kapitalının formalaşmasından asılıdır. Ona görə də müasir dövrdə ölkəmizin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri, mövcud təbii sərvətlərdən maksimum istifadə etməklə yanaşı, onlardan əldə edilən vəsaitlərin əhəmiyyətli hissəsinin insan kapitalının formalaşdırılmasına yönəldilməsindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illər bu istiqamətdə müəyyən işlər görülür: Azərbaycanlı tələbələrin xaricdə təhsil alması ilə bağlı Dövlət Proqramının qəbul edilməsi və onun icrasına başlanması, Elm Fondunun yaradılması, neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi istiqamətində atılan addımlar təqdirə layidir. Ancaq bu addımlar ölkəmizdə insan kapitalının formalaşması üçün yetərli deyildir.

İnsan kapitalının formalaşmasında əsas yükü dövlət öz üzərinə götürməlidir. Bu gün ölkəmizin ali məktəblərində az sayda olsa da yüksək bilikli gənc mütəxəssislər yetişir, əvvəllər xaricdə təhsil almış gənclərimizin bir qismi ölkəmizə qayıdır. Ancaq onların öz bilik və bacarıqlarını tətbiq etmək üçün ölkəmizdə mütərəqqi iş yerləri kifayət qədər deyildir. Bu gün Azərbaycanda açılan yeni iş yerlərinin mütləq əksəriyyəti ticarət və xidmət sahələrinə aiddir. Elmin, texnika və texnologiyanın son nəəliyyətlərinə cavab verən, yüksək bilik və bacarıq tələb edən istehsal müəssisələrinin sayı az, ölçüləri kiçikdir. Belə vəziyyət, təbiidir ki, gənclərin yüksək bilik almağa olan həvəslərinə müsbət təsir göstərmir.

Fikrimizcə, Azərbaycanda insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün kifayət qədər imkanlar vardır və aşağıda qeyd edilən istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi bu imkanlardan istifadə edilməsinə imkan və zəmin yaradardır:

- ilk növbədə ölkəmizin ali məktəblərinin, xüsusilə də dövlətə məxsus ali məktəblərin, maddi-texniki bazası əsaslı şəkildə yeniləşdirilməli, kitabxana fondu yeni ədəbiyyatlarla zənginləşdirilməli, kompyuter mərkəzləri genişləndirilməli, ali məktəblər sürətli İnternetlə təmin edilməlidir;

- təhsildə ciddi, real islahatlar həyata keçirilməli, ali təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinə nəzarət gücləndirilməli, tələbələrə yüksək biliklərin verilməsində professor-müəllim heyətinin marağının təmin edilməsi, buna mənfi təsir edən neqativ halların tamamilə aradan qaldırılması məqsədilə, onların sosial tələbatının daha dolğun ödənilməsi istiqamətində əsaslı tədbirlər görülməlidir;

- tələbələrin yüksək bilik almağa həvəsləndirilməsi, onların əsas diqqətinin yalnız tədris prosesinə yönəldilməsi üçün sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində müvafiq tədbirlər görülməli, onların təqaüdləri ən azı 2-2.5 dəfə artırılmalıdır;

- ölkəmizin ali məktəb tələbələrinin yüksək bilik almalarına şərait yaratmaq üçün onların xarici ölkələrin nüfuzlü ali məktəblərində təcrübə keçmələrinə, elmi fəaliyyətlə məşğul olmalarına imkan yaradılmalı, tez-tez beynəlxalq elmi konfranslarda və olimpiadalarda iştirak edə bilmələri üçün ciddi maliyyə ayrılmalıdır;

- insan kapitalının formalaşması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, ölkədə yeni texnika və mütərəqqi texnologiyalara əsaslanan istehsal müəssisələrinin yaradılması ilə paralel aparılmalı və üzvi surətdə əlaqələndirilməlidir;

- ölkəmizdə insan kapitalının formalaşması daim dövlətin diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu məqsədlə xüsusi Dövlət Proqramının qəbul edilməsi və ya Dövlət Neft Fondunun hesabına İnsan Kapitalı Fondunun yaradılması məqsədəuyğun olardı.

Ədəbiyyat

1. Muradov Ş. İnsan Potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. Bakı, Elm, 2004, 656 səh.
2. Muradov R.Ş. Müasir mərhələdə insan potensialının inkişafının idarə edilməsinin bəzi nəzəri-metodoloji məsələləri.//Humanitar və ictimai elmlər seriyası (İqtisadiyyat). Bakı, 2006, № 3-4, səh. 47-57.
3. Əliyeva Ş.T. Kiçik və orta biznesin inkişafı və məşğulluq problemləri. Bakı, Elm, 2005, 288 səh.

UOT 330

ƏMƏK BAZARINDAKI VƏZİYYƏTƏ BAXIŞ: CARİ PROBLEMLƏR VƏ İNKİŞAF STRATEGİYALARI

Heydərov N.N.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi

Xülasə

Məqalədə əmək bazarında mövcud vəziyyət araşdırılmış, bu sahədə əldə olunmuş uğurlar qeyd olunmuş, eləcə də problemlər təhlil olunaraq müvafiq təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: əmək ehtiyatları, məşğulluq, işsizlik, əmək miqراسiyası, ticarət balans, investisiya imkanları

Keçən əsrin 80-ci illərinin axırında yaranmış dərin iqtisadi böhran, keçid dövrünün ilkin mərhələsində bütün postsosialist məkanda olduğu kimi Azərbaycanda da təsərrüfat fəaliyyətinin iflic vəziyyətə düşməsinə, sosial sarsıntılara, geniş əhali təbəqələrinin maddi vəziyyətinin ağırlaşmasına, işçi qüvvəsinə tələbatın və sosial müdafiənin kəskin şəkildə azalmasına səbəb oldu.

Son on il ərzində həyata keçirilən məqsədyönlü islahatlar ölkədə siyasi və iqtisadi sabitliyin bərqərar olmasına, sosial-iqtisadi inkişaf meyillərinin möhkəmlənməsinə imkan yaratmışdır. İctimai həyatın bütün sahələrində dönüş yaranmış, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşmasında nəzərəçarpacaq uğurlar qazanılmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin təşəkkül tapması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, əlverişli işgüzar mühitin yaradılması istiqamətində atılan önəmli addımlar əmək bazarı və məşğulluq sahəsində irəliləyiş əldə etməyə imkan vermişdir. Belə ki, son 11 il ərzində Azərbaycan dünya miqyasında iqtisadi və sosial baxımdan ən sürətlə inkişaf edən ölkə olmuşdür. 2004-cü ildən bu günə qədər ümumi daxili məhsulumuz 3,4 dəfə artmışdır ki, bu, dünya miqyasında rekord göstəricidir [1].

Ən önəmlisi ondan ibarətdir ki, aparılan siyasət nəticəsində qeyri-neft sektoru 6 faiz artmışdır [2].

Sənaye istehsalı 2,7 dəfə artmış, on bir il ərzində ölkə iqtisadiyyatına 180 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur. 2004-cü ildə Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 1,8 milyard dollar idisə, bu gün 50 milyard dollardan çoxdur ki, bu da ölkənin kredit reytinglərinin artmasına və manatın məzənnəsinin sabit qalmasına imkan verir. Təsədüfi deyildir ki, Davos Dünya İqtisadi Forumu ölkəmizi iqtisadi sahədə rəqəbatqabiliyyətliliyinə görə 38-ci yerə layiq görmüşdür.

Yeni iqtisadi reallıqlar şəraitində dövlətin məşğulluq siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarının əsas müddəaları 2001-ci il iyulun 2-də qəbul olunmuş "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda və həmin Qanunun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 9 avqust tarixli Fərmanında öz əksini tapmışdır. Həmin müddəaların həyata keçirilməsi ölkədə əmək bazarının tənzimlənməsində dövlət siyasətinin əhəmiyyətini artırmaqla, əhali məşğulluğunun inkişaf etdirilməsində bu siyasətin vasitə və istiqamətlərinin formalaşmasında, müvafiq institusional mühitin yaradılmasında və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Təsədüfi deyildir ki, son illərdə Azərbaycanda 1 milyon 360 min yeni iş yeri yaradılmışdır ki, bunların da 1 milyonu daimi iş yeridir. İşsizliklə bağlı aparılan tədbirlər nəticəsində işsizlik 5 faizə düşmüşdür. Əhalinin gəlirləri 6,6 dəfə, əmək haqqı isə 6,1 dəfə artmışdır [3].

Statistik məlumatlara əsasən, 2014-cü ildə Azərbaycanda 9535,1 min nəfər əhalinin əmək qabiliyyətli yaşda olan hissəsi 6150,3 min nəfər təşkil etmişdir. Əmək qabiliyyətli yaşda olanların 4840,7 min nəfəri və ya 78,7 faizi iqtisadi cəhətdən fəal əhali təbəqəsidir ki, bunların 2226,8 min nəfəri (48,4%) qadın, 2376,1 min nəfəri (51,6%) kişi olmaqla, 4602,9 min nəfəri iqtisadiyyatda məşğul olanlardır. İqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin 1178,2 min nəfəri (25,6%) dövlət sektorunda, 3424,7 min nəfəri (74,4%) isə qeyri dövlət sektorunda çalışır [4].

Qeyri-dövlət sektorunda çalışanlar arasında 998,7 min nəfər sərbəst məşğul əhali qeydə alınmışdır ki, bu da iqtisadiyyatda çalışanların 22,1 faizini təşkil edir. Bununla yanaşı, kənddə torpaq islahatının başa çatması, kənd sakinlərinə torpaq paylarının verilməsi geniş bir əhali təbəqəsi - torpaq sahibləri təbəqəsini yaratmış və özünü məşğulluq əsasında fəaliyyət göstərən ailə-kəndli təsərrüfatlarının inkişafına təkan verilmişdir. Bütövlükdə, özəl sektorun inkişafı yeni iş yerlərinin yaradılmasına və məşğulluq səviyyəsinin

yüksəldilməsinə şərait yaradır. Bu prosesin inkişafı iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisinin artmasına imkan vermişdir. Son illər Azərbaycan Respublikasında aparılan bazar yönümlü islahatlar və iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri nəticəsində məşğul əhalinin bütün iqtisadi sahələrdə payı xeyli artmışdır.

Əmək bazarında aparılan müşahidələr göstərir ki, hazırda Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodologiyası ilə işsiz kimi təsnif edilən, yəni işi və ya gəlirli məşğuliyyəti olmayan, fəal surətdə iş axtaran və işə başlamağa hazır olan şəxslərin sayı əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli azalaraq 236,6 min nəfər olmuşdur ki, bu, ölkənin iqtisadi fəal əhalisinin 5 faizini təşkil edir. Müqayisə üçün bildirmək istərdim ki, 2000-ci ildə bu göstərici 514,7 min nəfər olmaqla iqtisadi fəal əhalinin 11,8%-ni təşkil edirdi. İşsiz əhalinin 138,1 min nəfərini (58,4%) qadınlar, 98,5 min nəfərini (41,6%) isə kişilər təşkil edir [5].

İşsiz vətəndaşların yalnız kiçik bir hissəsi dövlət məşğulluq orqanlarında rəsmi qeydiyyatdan keçərək işlə təmin olunmaq üçün müraciət etmişdir. Belə ki, 01 yanvar 2015-ci il tarixə yalnız 111 221 nəfər işaxtaran (48000-qadın, 63211-kishi) işsiz vətəndaş dövlət məşğulluq orqanlarında iş növbəsinə dayanmışdır. Onun səbəblərindən biri işçilərlə işəgötürənlər arasında əmək münasibətlərinin hüquqi çərçivədə qeydə alınmaması hallarının mövcudluğudur. Bu da qeyri-formal münasibətlərə cəlb olunmuş vətəndaşların istər cari, istərsə də gələcək sosial müdafiəsini zəiflədir. Hazırda 28 690 nəfər işsiz DMX orqanları tərəfindən işsiz statusu almışdır ki, bunların 11307 nəfəri (39,4%) qadın, 17 383 nəfəri (60,6%) isə kişidir.

Gənclər arasında işsizliyin artması ölkənin əmək bazarında müşahidə olunan əsas problemlərdən biridir. 2013-cü ildə “Əhalinin iqtisadi fəallığına dair” keçirilən müayinələrin yekunlarına əsasən 15–29 yaşlı gənclərin 1239,8 min nəfəri iqtisadi fəal olmuşdur və onların 1116,8 min nəfəri iqtisadi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan gənclər arasında qadınlara (523 min nəfər) nisbətən kişilər (593,8 min nəfər) üstünlük təşkil etmişdir. Müayinənin yekunlarına görə 15-29 yaşlı gənclər arasında işsiz gənclərin sayı 123,0 min nəfər olmuşdur, o cümlədən kişilər arasında 52,6 min nəfər, qadınlar arasında isə 70,4 min nəfər təşkil etmişdir.

Qadınlar arasında da işsizlik yüksək səviyyəsi ilə səciyyələnir. Son illər ərzində işsizlər arasında qadınların xüsusi çəkisi xeyli azalsa da, məşğulluqda gender bərabərsizliyinin aradan götürülməsi gündəlikdə duran məsələlərdəndir. Əhalinin iqtisadi fəallığına dair keçirilən son seçmə müşahidənin nəticələrinə görə, 2013-cü ildə iqtisadi fəal kişilər arasında işsizlərin payı 4 faiz təşkil etmişdisə, qadınlar arasında bu göstərici 5,9 faizə bərabər olmuşdur. İqtisadi fəal əhali içərisində ali təhsilli qadınların xüsusi çəkisi (48,8%) kişilərin xüsusi çəkisinə (51,2%) yaxın olsa da, tam orta təhsilli qadınların xüsusi çəkisi ilə (69,3%) tam orta təhsilli kişilərin xüsusi çəkisi (30,7%) kəskin fərqlənir [6].

Statistik məlumatların araşdırılması göstərir ki, qadınlar adətən aşağı statuslu və az əmək ödənişi olan işlərdə üstünlük təşkil edirlər. Qadınlar üçün iş yerləri çatışmazlığı bu gün daha çox qadının cəmiyyətdə və ailədəki roluna müvafiq olan çevik iş yerlərinin (natamam iş günü və iş həftəsi, dəyişkən iş qrafiki, evdə iş və s.) azlığında öz əksini tapır.

Son illər məşğulluq sahəsində yaranmış problemlərdən biri də əmək bazarında xarici işçi qüvvəsinin mövcudluğu ilə əlaqədardır. Miqrasiya proseslərinin miqyasının genişlənməsi ölkə üçün yeni olan bir sıra məsələlərin həll edilməsini vacib etmişdir. Azərbaycan Respublikasının bu sahədə dövlət maraqlarının qorunmasını, qeyri-qanuni əmək miqrasiyasının qarşısının alınmasını, əməkçi miqrantların sosial müdafiəsi və onların hüquqlarının qorunmasını, əmək bazarının tələblərinə uyğun yerli kadrların hazırlanmasını, bazar iqtisadiyyatı şəraitində işləmək təcrübəsinin əldə edilməsində xarici əmək miqrasiyasının imkanlarının tam istifadəsini təmin etmək məqsədilə müvafiq tədbirlərin görülməsi zərurəti yaranmışdır.

Rəsmi statistik məlumatlara əsasən son illərdə İqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi artsa da, Respublikanın xarici ticarət göstəricilərinin həcmində azalma olmuşdur. Belə ki, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi 2012-ci ildə 25777,8 mln. dollar olmuşdusa, 2013-cü ildə bu göstərici 2232,7 mln. dollar artaraq 28 010,5 mln. dollar olmuşdur [7].

Lakin Respublikanın xarici ticarət dövriyyəsində azalma müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2013-cü ildə idxal 10712,5 mln. dollar, ixrac isə 32838,7 mln. dollar olmuşdusa, bu göstəricilər 2014-cü ildə müvafiq olaraq 8112,1 mln. dollar və 28580,0 mln. dollar olmuşdur. Yəni ticarət balansı 22126,2 mln. dollardan, 20467,9 mln. dollara qədər azalmışdır [8].

Bu isə onu göstərir ki, Respublika iqtisadiyyatının yüksələn xətlə inkişafını davam etdirmək üçün dünya bazarında öz yerini tuta biləcək avtomatlaşdırılmış yeni texnologiyalar əsasında hazırlanmış rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı həyata keçirilməlidir. Təbii ki, müasir dövrdə dünya bazarında öz yerini qoruyub saxlayacaq sənaye məhsulu istehsalı çox çətin olsa da, digər sahələrdə buna nail olmaq üçün Respublikanın potensial imkanları mövcuddur. Bu imkanlardan istifadə olunaraq həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində bir sıra sənaye məhsulları üzrə idxaldan asılılıq azalmış, bəziləri üzrə isə ixrac potensialı yaranmışdır.

Həmçinin, xarici ölkələrdə ixrac infrastrukturunun yaradılması işlərinə başlanılmışdır. Artıq Qazaxıstanın Aktau şəhərində logistik mərkəzin tikintisi başa çatdırılmaq üzrədir. Gələcəkdə digər ölkələrdə də mərkəzlərin yaradılması perspektivləri araşdırılır. Bu mərkəzlər ölkənin ixrac coğrafiyasının genişləndirilməsinə, ixracın həcmünün artmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Bundan əlavə, Azərbaycanda texnoparklar, sənaye klasterləri yaradılır, nəhəng sənaye obyektləri tikilir və bu proses sürətlə gedir. Metallurgiya kompleksinin tikintisi xüsusi qeyd edilməlidir. Çünki bu kompleks Azərbaycan üçün yeni sənaye sahəsi olmaqla onun xammal, resurs bazası var və ixrac imkanları da kifayət qədər genişdir. Bu kompleksdə hazırlanan məhsullar Azərbaycanın idxaldan asılılığını xeyli azaldacaqdır.

İndi bazarlar uğrunda mübarizə gedir. Böyük dövlətlər, böyük sənaye potensialına, əlaqələrə, təsir gücünə malik olan ölkələr bütün mövcud bazarları əldə ediblər. Lakin Azərbaycanın potensialı rəqabətqabiliyyətli sənaye müəssisələrinin yaradılmasına imkan verir.

Hazırda bir sıra sahələrdə istehsalın həcmi Azərbaycanın öz ixrac məhsulları ilə xarici bazara girməsi imkanlarının göstəricisidir. Statistik məlumatlar göstərir ki, son illərdə biz özümüzü əsas tikinti materialları ilə təmin etmişik və hətta ixrac da edirik.

Digər bir istiqamət kimi isə Azərbaycanın mədəni irsini, tolerantlığını, multikultur ənənələrini, gözəl təbiətini nəzərə alaraq, müxtəlif növ turizm sahələrini (ailə turizmi, yaşıl turizm, təbiət və ya vəhşi turizm, dağ turizmi və s.) inkişaf etdirmək mümkündür.

Nəhayət, Azərbaycanın iqtisadi inkişafını və investisiya imkanlarını nəzərə alaraq, gələcəkdə regionun ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində addımlar atılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. <http://www.stat.gov.az/macroeconomy/>
2. http://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/
3. <http://www.stat.gov.az/source/labour/>
4. <http://www.stat.gov.az/source/labour/>
5. <http://www.stat.gov.az/source/labour/>
6. <http://www.stat.gov.az/source/labour/>
7. http://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/
8. <http://www.stat.gov.az/source/trade/>

UOT 330.31

TƏHSİLDƏ TƏLƏBATIN DİAQNOZTİKASI

Həmidov H.İ., Ağarzayev A.H

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Təhsilin idarə edilməsinin nəzəri və praktik məsələləri, kadrların hazırlanması və ixtisasının artırılmasının idarə olunması üçün dörd ardıcıl mərhələnin formalaşdırılması vacibdir. Birinci mərhələdə müəssisənin biznes planına uyğun olaraq maarifləndirmə üzrə tədbirlərin hazırlanması, ikinci mərhələdə təşkilati strukturun, təhsil obyektinin müəyyən olunması, peşə və ixtisas üzrə təlimlərin vəzifələr üzrə qruplaşdırılması, üçüncü mərhələdə struktur vahidləri üzrə təhsil tələbatını təhlil edərək müəyyən edilməsi, təhsilə tələbatın müəyyən olunması vasitələrinin seçilməsi, dördüncü mərhələdə isə həyata keçiriləcək tədrisin forma və metodlarının seçilməsi və qiymətləndirmə sisteminin yaradılması sistemli şəkildə təşkil olunmalıdır.

***Açar sözlər:** korporativ sosial məsuliyyət, səhmdarlar, Müşahidə Şurası, açıqlıq və şəffaflıq prinsipi, riskə cavab*

Təhsil sisteminin dövlət siyasətinin prinsipləri əsasında idarə edilməsi üçün bu sahədə çalışan hər bir şəxsin təhsil sahəsində bu siyasətin mahiyyətini, onun milli-mənəvi tələblərini bilməsi vacibdir.

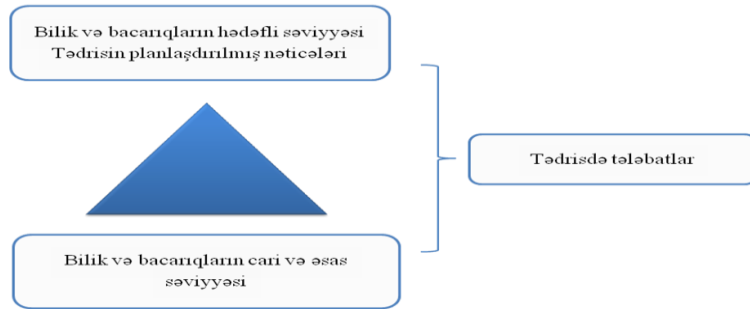
Təhsil fəaliyyətinin sosial nəticələrini bir neçə qrupa bölmək olar. Bu bölgünün əsasında şəxsiyyətin cəmiyyətdə yenilənmiş sosial-iqtisadi münasibətlərdə öz yerini başa düşməsidir. Belə qrupların sosial nəticələrinin istiqaməti təhsil fəaliyyəti nəticəsində şəxsiyyətdə baş verən sosial yenilənmələr və şəxsiyyətin dəyişilməsidir. Bu dəyişikliklər də aşağıdakılardan ibarətdir:

- Şəxsiyyətin hüquqi şüurluluğu;
- Vətəndaşın sosial statusu;
- Ətraf mühitə şəxsi münasibətləri;
- Sosial problemlərin həllində şəxsi iştiraka münasibəti;

➤ Təhsil fəaliyyətində yeni əmtəə-maliyyə münasibətlərinin təsiri altında onun sosial əxlaqının dəyişilməsi.

Təhsilin idarə edilməsinin nəzəri və praktik məsələləri, kadrların hazırlanması və ixtisasının artırılmasının idarə olunması üçün dörd ardıcıl mərhələnin formalaşdırılması vacibdir. Birinci mərhələdə müəssisənin biznes planına uyğun olaraq maarifləndirmə üzrə tədbirlərin hazırlanması, ikinci mərhələdə təşkilati strukturun, təhsil obyektinin müəyyən olunması, peşə və ixtisas üzrə təlimlərin vəzifələr üzrə qruplaşdırılması, üçüncü mərhələdə struktur vahidləri üzrə təhsil tələbatını təhlil edərək müəyyən edilməsi, təhsilə tələbatın müəyyən olunması vasitələrinin seçilməsi, dördüncü mərhələdə isə həyata keçiriləcək tədrisin forma və metodlarının seçilməsi və qiymətləndirmə sisteminin yaradılması sistemli şəkildə təşkil olunmalıdır.

Tədrisdə tələbatların diaqnoz tikası

Şəkil 1. Təhsildə tələbatların diaqnoz tikası moeli

Məsələn: Təhsildə olan ehtiyacın müəyyən edilməsində ən çox istifadə olunan düsturlar aşağıdakı kimidir.

1) (Bir işin həyata keçirilməsi üçün lazım olan bilik və bacarıq) - (İşgörən şəxsin sahib olduğu bilik və bacarıq) = Təhsil ehtiyacı.

2) (İşin tələb etdiyi keyfiyyətlər) - (İşçinin daşdığı keyfiyyətlər) = Təhsil ehtiyacı.

Bu xarakterik cəhətlərin cəmi təhsil sistemində professional səviyyəli-səlahiyyətli rəhbər işçinin müasir modelini formalaşdırmağa imkan yaratmışdır. Bunun nəticəsində yeni şəraitdə öz xidməti statusuna uyğun olaraq pedaqoji və idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirə bilən professional idarəçinin professional şəxsiyyət xarakteristikası formalaşmışdır.

Deyilənləri ümumiləşdirsək, qeyd etmək olar ki, idarəetmə kadrlarının professional səlahiyyətlik səviyyəsinin üç komponenti özünü büruzə verir. Onlar aşağıdakılardır: 1) idarəetmə fəaliyyətinə bacarığın olması; 2) idarəetmə fəaliyyətinə hazırlıq; 3) idarəetmə fəaliyyətini təmin etmək üçün şəxsiyyətin professional əhəmiyyətli keyfiyyəti.

Bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bütün bu komponentlər birlikdə istifadə olunarsa, təhsil sisteminin qarşısında qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsi təmin edilər və təhsil sistemi idarəetmə fəaliyyətinin obyektini kimi təkmilləşər. Belə olarsa, professional kompetentlik dinamik, inkişafda olan, konkret tarixi situasiya ilə əlaqədar olaraq, dövrün hüquqi normalarına, sosial tələbatlara, norma və standartlara cavab verir. Bu xarakterik cəhətlərin cəmi professional kompetentliyin xarakterinə uyğun təhsil müəssisə rəhbərinin modelini yaratmaq olar. Bunun nəzəri və 70 praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, rəhbər pedaqoji kadrların təhsilinin, xüsusən də ixtisasartırma və yenidən hazırlanma təhsilinin məzmununu modelləşdirməyə imkan yaranır. Bunun əsasında da professional kvalifikasiyanın səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün diaqnostik metodikalar yaratmaq imkanı yaranar. Bu da onların təlim prosesinin əsas xarakterini müəyyənləşdirir. Bu xarakter aşağıdakılardan ibarətdir:

- Fərdin şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafının, professional bilik və bacarıqlarının inteqrasiyası;
- Yeni informasiya texnologiyalarına yiyələnmək və kompüterdən istifadə edərək bilik, bacarıq, təfəkkür tərzini dəyişmək, insani keyfiyyətləri inkişaf etdirmək;
- Rəhbər işçi şəxsiyyətinin sosiallaşması təhsil və idarəçilik fəaliyyətində geniş komponentlilik, vətəndaş mövqeyi, insani keyfiyyətlərə yiyələnməyi və rəhbərlik etdiyi kollektivin fəaliyyətini və öz şəxsi həyatını təşkil etməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurrikulum), "Azərbaycan müəllimi", 1 dekabr, 2006
2. Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və

Strategiyası, Bakı, 2007

3. Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə dövlət komissiyası haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı, Bakı, 30 mart, 1998

4. Məmmədzadə R., Abdullayev A., Kərimova F., Cabbarov R., Rəsulov S., Quliyev Ə. Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri. Bakı, 2008.

5. Əliyev M., Həmidov H. Biznesdə insan resurslarının idarə edilməsi. Bakı, 2013.

6. Abbasova Q., Hacıyev Z., Sosial fəlsəfə, Bakı, 2006.

8. Abdullayev A. Məktəbin demokratik əsaslarla idarə edilməsinin aktual məsələləri, Bakı, 1998.

AİLƏ BÜDCƏSİNİN DÜZGÜN PLANLAŞDIRILMASININ SOSIAL-İQTİSADİ ASPEKTLƏRİ

Hüseynli A.T.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Ailə təsərrüfatlarının milli iqtisadiyyatın mikrosəviyyədə əsas axınına alternativ kimi inkişaf etməsi barədə elmi-nəzəri əsaslandırma, ev təsərrüfatlarının üzvlərinin davranışından həm şirkətlərin, həm də dövlətin fəaliyyəti asılı olduğuna dair fikirlərin inkişaf etdirilməsi təşkil edir.

Ailə təsərrüfatlarının təhlilinə verilən əsas yanaşmaların təsnifatına yeni baxış sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil sferasında araşdırılır və bu istiqamətdə uyğun gələn səmərəlilikdirici təkliflər əsaslandırılır.

Açar sözlər: *ailə təsərrüfatları, ehtiyatlılıq motivi, istehlak gəlirləri*

Çox mürəkkəb təsərrüfat, sosial, təşkilati, elmi-texnoloji sistem olan milli iqtisadiyyatın mikrosəviyyədə təcrübədə gerçəkləşən məqamlarının elmi müstəvidə araşdırılması və onların özünəməxsus xüsusiyyətlərinin əsaslandırılması çox vacibdir.

Dünyada və ölkəmizdə baş verən iqtisadi proseslər insanların yaşam tərzinə təsirsiz qalmır. Azərbaycanda vəziyyət roman ölkələri institutlarına daha yaxındır – ailə və ev təsərrüfatı əsasən üst-üstə düşür. Ümumi halda demək olar ki, ev təsərrüfatlarının əsas iqtisadi funksiyası insan resurslarının –insan, sosial və fizioloji kapitalın təkrar istehsalıdır (məsrəflərin yerinin doldurulması və yığılım). “İnsan kapitalı” dedikdə, insandan ayrılmaz olan bilik, vərdiş və təcrübənin məcmusu başa düşülür ki, bunları da realizə edən fərd həm özü, həm də yaxınları üçün maddi şərait yaradır; “sosial kapital” dedikdə, fərdin sosial şəbəkələrə və insanlarla başqa qarşılıqlı münasibətlərə daxil olması başa düşülür ki, bu da əmək məhsuldarlığını artırır; “analoji kapital” insanın işçi kimi bioloji potensialıdır ki, bu da anadangəlmədir. İnsan və fizioloji kapital ehtiyatları əsasən, transformasiya məsrəflərinin, sosial kapital ehtiyatları isə, transaksion məsrəflərin aşağı düşməsinə xidmət edir [1, səh. 34].

Ailə ümumilikdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mənəvi ehtiyaclarını ödəməyə yönəldilmiş və qohumluq əlaqələrinə əsaslanan şüurlu təşkil olunmuş kiçik qruplarını təmsil edir. Gəlirlərin azaldığı, xərclərinə artdığı indiki vəziyyətdə qənaət məsələsi hər bir ailədə aktuallaşmış. Amma "nələyə və necə qənaət edilməlidir ki, gündəlik normal yaşamı təmin etməklə bərabər ailə büdcəsini də qoruyub saxlamaq mümkün olsun" və ya *nəyi, necə qənaət edək ki, ayın əvvəlini sonuna bağlaya bilək?* sualları hər kəsi düşündürür.

Sabit və dəyişən xərclərin ailə büdcəsinə də şamil olunması ailə büdcəsinə qənaət etmək üçün iki istiqamətə yönələn xərclərə diqqət yetirməyi vacib sayır. Ailədə elə xərclər var ki, biz istəsək də ona qənaət edə bilmirik. Buna misal olaraq qida və gigiyenik məhsullar, kommunal xərclər, təhsilə ayrılan ödənişləri qeyd edə bilərik. Amma dəyişən xərclərə xeyli qənaət etmək olar. Məsələn, mobil telefonun bahasına qaçmamaqla, hansısa toylara getməmək və ya gedib yüksək məbləğdə pul yazılmamaqla, eləcə də yolüstü xırda-xuruş, lazımsız alış-verişdən çəkinməklə xeyli vəsaitə qənaət etmək olar. Bunun üçün ilk növbədə ailə büdcəsinin daha çox nəyə sərf olunduğunu araşdırmaq lazımdır. Ən çox xərclənən istiqamətləri araşdırmaq üçün ailə xərclərinin strukturunu müəyyən etmək tələb olunur. Hər ailə gəlir və xərclərinin düzgün müəyyənləşdirməlidir. Əsasən yaşam üçün vacib maddi nemətlərə üstünlük verilməlidir. Büdcəyə qənaət başqa imkanların məhdudlaşdırılmasını tələb edir. Məsələn, restoranlar, istirahət məkanlarına gedişlərdən mümkün qədər yayınmaq lazımdır. “Brend” geyimlərə aludəçilikdən çəkinmək, rəngarənglik üçün qarderobu genişləndirmək, vacib olanı almaq v.s

Çünki israfçılıq nə kasıba, nə də varlıya yaraşır. Dünyanın düz vaxtında belə milyonlarını israf edib müflisləşən milyonçuları, eləcə də az gəliri ilə özünü milyonçu qədər xoşbəxt sayan kasıbları yada salmaq kifayətdir.

2010-2014-cü illər üzrə ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına düşən istehlak xərclərinin strukturuna nəzər salsaq görərik ki,ərzaq məhsulları üzrə xərclər illər üzrə artaraq əsas xərcləri təşkil edir (95.7 man).

Sonra mehmanxana, kafe, restoran xərcləri üstünlük təşkil edir (20.3 man). Daha sonra paltar və ayaqqabı xərcləri üstünlük təşkil edir (16.3 man).

2010-2014-cü illər üzrə ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına düşən istehlak xərcləri, manatla

	Ölkə üzrə cəmi				
	2010	2011	2012	2013	2014
İstehlak xərcləri, cəmi	147.4	173.0	202.0	221.4	234.9
ərzaq məhsullarına	71.1	82.4	87.3	91.8	95.7
Alkoqola	0.8	0.9	1.0	1.1	1.2
tütün məmulatına	1.7	2.0	2.1	2.2	2.5
paltar və ayaqqabıya	10.4	11.3	13.8	15.9	16.3
Su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	9.9	12.5	14.9	17.0	17.3
Ev əşyaları, məişət texnikası və evə gulluq	10.1	11.6	17.0	19.8	22.1
səhiyyə xidmətlərinə	5.4	6.8	9.2	10.3	11.5
nəqliyyat xərcləri	8.6	10.9	12.4	14.2	14.7
rabitə xərcləri	3.9	5.1	6.1	6.8	7.7
istirahət və mədəniyyət xərcləri	4.7	6.0	8.3	9.3	10.3
təhsil xərcləri	2.2	3.1	3.9	4.3	4.6
mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya	12.6	13.9	17.2	18.7	20.3
digər mal və xidmətlərə	5.8	6.5	8.7	10.0	10.7

2010-2014-cü illər üzrə ev təsərrüfatlarında ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakına nəzər salsaq görərik ki, çörək və çörək məhsulları üzrə xərclər illər üzrə artaraq əsas xərcləri təşkil edir (139.8 kq). Sonra süd və süd məhsulları üzrə xərclər üstünlük təşkil edir (274.3 man). Daha sonra tərəvəz və bostan bitkilərinə çəkilən xərclər üstünlük təşkil edir (106.4 man).

2010-2014-cü illər üzrə ev təsərrüfatlarında ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakı, ildə kiloqramla

	Ölkə üzrə cəmi				
	2010	2011	2012	2013	2014
Çörək və çörək məhsulları	153.4	147.7	144.3	141.6	139.8
Kartof	54.6	59.3	63.1	64.2	71.3
Tərəvəz və bostan bitkiləri	84.1	90.9	98.5	103.8	106.4
Ət və ət məhsulları	31.5	32.4	33.5	33.8	33.8
Balıq və balıq məhsulları	6.9	6.9	7.1	7.1	7.2
Süd və süd məhsulları	301.0	312.8	294.4	285.0	274.3
Yumurta (ədəd)	131	141	155	155	158
Meyvə, giləmeyvə	65.0	68.5	74.8	75.2	77.2
Qənd və qənnadı məmulatları	31.5	32.0	31.7	31.5	30.6
Bitki yağı və marqarin	8.8	9.3	9.9	9.9	10.3

2010-2014-cü illər üzrə ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına düşən gəlirlərin artması ev təsərrüfatları üzrə istehlak xərclərinin də artmasına səbəb olmuşdur. 2010-2014-cü illər üzrə ay ərzində ev təsərrüfatlarında adambaşına düşən gəlirlər 29.09 manatdan 229.99 manatadək artmışdır. Bu artım ev təsərrüfatları üzrə bütün istehlak xərclərinin ümumi həcmi artıraraq yaşayış səviyyəsinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Макаров В.Л., Клейнер Г.Б. Бартер в России: институциональный этап// Вопросы экономики. 1999, №4. стр. 34.
2. Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ) / под ред.Р.М.Нуреева. М.МОНФ, 2001. стр.48.
3. <http://www.marja.az>
4. <http://news.lent.az>
5. <http://gencaile.az>

AZƏRBAYCANDA YÜKSƏK İXTİSASLI MÜTƏXƏSSİS HAZIRLANMASININ BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Hüseynov A.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Açar sözlər: innovasiya, postsənaye cəmiyyəti, ali təhsil, menecment

XXI əsrin ilk onilliklərində baş verən global miqyaslı sosial - iqtisadi, siyasi, mənəvi - mədəni tektonikalar bütövlükdə "dünyanı tanınmaz edib" və "uzunmüddətli(inkışaf) strategiyaların formalaşmasını da çox mürəkkəb, ancaq eyni zamanda həyati vacib və taleyüklü bir məsələyə çevirib."(1) Xalqların bu taleyüklü məsələsi - uzunmüddətli inkışaf strategiyasının dolğun və təknil formalaşması müasir dünyanın geoiqtisadi və geosiyasi ziddiyyətlərinə görə nə qədər mürəkkəb, nə qədər çətin olsa da bu məsələnin aşkar bir məqamı da vardır. Bu gün iqtisadiyyatın innovasiya inkışafının təmini zərurətə çevrilib. Çünki " texnoloji tərəqqinin funksiya xətti kəskin yuxarı yönəlib və bu da bizə üçüncü ümumdünya texnoloji inqilabı mərhələsində yaşamağımızdan xəbər verir" [2].

Aydındır ki, davam edən yeni texnoloji sıçrayış dünya düzəninə də müəyyən təşihlər edəcək və şübhəsiz ki, yeni dünya düzəninə "öncül mövqelər cəmiyyət üçün zəruri olan yeni elmi - texniki ideyaları yarada və istifadə edə bilən, keyfiyyətə yeni texnoloji məhsullar istehsal etməyi bacaran ...dövlətlərə məxsus olacaq" [3].

Bu baxımdan əslində "yeni dünya düzəni"arxitektur əsası sabit olaraq qalır və yenə də - bəşəriyyət tarixinin hər bir mərhələsindəki kimi ölkələrarası rəqabətdə qalibiyyətin əsasını yeniləşmələrə əsaslanan effektiv iqtisadiyyat təşkil edir. Amma bu gün sosial - iqtisadi, siyasi - hüquqi, mənəvi - mədəni yeniləşmələrin dinamizmi az qala dərkolunmaz səviyyədə güclənib və bu "dəhşətli" dinamizm müstəvisində innovasiya əsaslı inkışaf sadəcə global rəqabətdə müvəffəqiyyətin müəyyən edici faktoru deyil. Belə bir inkışaf hər bir ölkənin, hər bir xalqın sosial - iqtisadi, siyasi və mədəni xaos girdabına yuvarlanmamasının təminatıdır və postsosialist regionunun bir çox ölkələrinin bugünkü durumu da təsdiq edir ki, əks halda - innovasiya inkışafı yolundan imtina ediləndə iqtisadi, siyasi və mənəvi böhran, istiqlalyyətin itirilməsi qaçılmaz olur. Yəni bu gün innovasiya inkışafı strategiyasının hazırlanması və reallaşmasında həтта ən qısamüddətli gecikmələr yolverilməzdir və qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan dövləti tərəfindən müasir dövrün bu başlıca tələbi lazımi səviyyədə dəyərləndirilib. Dövlət iqtisadi siyasətinin əsasını innovasiya inkışafı xətti təşkil edir və ölkə Prezidenti də iqtisadi kursun innovasiya yönümlü olduğunu bəyan edir: "...ölkənin uğurunu müəyyən edən enerji ehtiyatları deyil, onun intellektual potensialıdır. Ölkəni tərəqqiyə doğru aparən ...təhsilin, elmin inkışafıdır."[5].

Innovasiya inkışafının ölkənin rifah və təhlükəsizliyinin təminatındakı həlledici rolunun dərkə və bu inkışafın strateji kurs kimi seçimi şübhəsiz ki, problemin - uzunmüddətli və çoxcəhətli inkışafın gerçəkləşdirilməsinin bir tərəfidir. İkinci və bəlkə də daha vacib məsələ konkret tarixi reallıqlara uyğun innovasiya inkışafı strategiyasının hazırlanması, həyata keçirilməsidir və bu gün - dünya tarixinin ən mürəkkəb mərhələlərindən biri zamanında belə bir strategiyanın ardıcıl həyata keçirilməsi siyasi və elmi elitadan yüksək düşüncə, gərgin zəhmət, böyük məsuliyyət tələb edir. Çünki bir tərəfdən birqütblü, yaxud çoxqütblü dünya düzəni uğrunda mübarizənin ən gərgin və qətiyyətlə proqnozlaşdırıla bilinməyən mərhələsi yaşanır və bu mərhələdə ölkənin iqtisadi siyasət kursunun ehtiyatlı, çevik, mahiyyətə tələfsiz və eyni zamanda çətinləşən xarici siyasətlə tamamlanması zərurətə çevrilib. Bundan başqa hər bir ölkənin innovasiya siyasəti formalaşdırılarkən bu ölkənin dünya geoiqtisadi müstəvisindəki mövqeyi çox düzgün və pragmatik dəyərləndirilməlidir. Prezident Əliyevin qeyd etdiyi kimi "...bu gün Azərbaycanın dünya elminin gələcəyini müəyyən edəcəyini gözləmək çətindir. Lakin ...mütəxəssislər təbəqəmiz olmalıdır ki, biz dünyada ən qabaqcıl texnologiyaları ləngimədən özümüzə də tətbiq edə bilək." [5].

Müasir mərhələdə makroiinovasiya siyasətinin konseptual əsaslarını müəyyənləşdirərkən nəzərə alınmalı vacib məsələlərdən biri də ölkə iqtisadi sisteminin yüksək ixtisaslı mütəxəssislərlə təminatdır və bu baxımdan da problemlər mövcuddur. Belə ki, Azərbaycanda ali təhsillə əhatə səviyyəsi 20%-ə bərabərdir və ya inkışaf etmiş ölkələrin müvafiq göstəricisindən – 70 – 80 %-dən dəfələrlə aşağıdır. Ali təhsil sferasındakı ixtisas strukturu da tam innovasiya proseslərinə köklənməyib və 151 min nəfər tələbədən 32 min nəfərə yaxını - 21 %-i texniki - texnoloji ixtisaslarda təhsil alır[6].

Ölkədə yüksək ixtisaslı mütəxəssis hazırlığının keyfiyyət baxımından tam qənaətbəxş olduğunu iddia etmək də düzgün olmazdı. Doğrudur, Azərbaycan QC reyting sıralaması üzrə digər Cənubi Qafqaz ölkələrindən çox irəlidir. Ancaq Qafqaz universitetinin bu sıralamada 650-ci, BDU və Xəzər universitetlərinin 701-ci yerdə olması nə ciddi optimizmə əsas yaradır, nə də keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığından xəbər verir. Bu məsələni beynəlxalq ali təhsil bazarındakı çox zəif mövqelər də təsdiqləyir. Ölkə xaricdən 3971 nəfər tələbə cəlb etməklə bu bazarda 0,08%-li paya malik olub və xaricdə mütəxəssis

hazırlığı baxımından da öncül mövqelər əldə olunmayıb. Cəmi 3035 nəfər xaricdə ali təhsil almağa göndərilib və təbii ki, dünya üzrə məcmu göstərici ilə - 4,5 mln. nəfərlə müqayisədə bu göstərici çox uğurlu hesab edilə bilməz. (6,7) Ümumiyyətlə ölkə əmək ehtiyatlarının təhsil üzrə bugünkü strukturu yüksək elmtutumlu iqtisadiyyatın formalaşmasına da, postsənaye cəmiyyətinə keçidə də tam əsas yaratmır. Belə ki, Azərbaycanda iqtisadi fəal əhalinin cəmi 16,2%-i ali təhsillidir, postsənaye ölkələrində isə bu göstərici təxminən 30-50% arasında dəyişir [7].

Bu baxımdan bir neçə istiqamət üzrə zəruri tədbirlərin reallaşdırılması vacibdir. Ali təhsillə əhatə səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün orta təhsilin keyfiyyət artımına diqqət yetirməklə birgə tələbə qəbulu planlaşdırılmasından imtina - ödənişli təhsil üzrə qəbulun planlaşdırılmasından əsasən imtina edilməsi lazımlıdır. Bundan başqa ali təhsildə real keyfiyyət artımının baş verməsi üçün bu sferaya dövlət maliyyə resurslarının dəfələrlə çox cəlbə də zərurətdir. Belə ki, müasir mərhələdə keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığı böyük həcmli investisiya qoyuluşlarını, o cümlədən dövlət investisiya qoyuluşlarını tələb edir və ABŞ-da bir tələbəyə dövlət maliyyə məsrəflərinin 10237 dollar təşkil etməsi, müvafiq göstəricinin Böyük Britaniyada 9639 dollar, İsveçdə 15119 dollar olması kimi faktlar bu cəhəti təsdiqləyir. (8) Şübhəsiz ki, bir tələbəyə 235 manat dövlət məsrəfi ali təhsil sferasında keyfiyyət artımına möhkəm əsaslar yaratmır. (9) Bununla birgə qeyd edilməlidir ki, effektiv menecment formalaşmayanda resurs zənginliyi gözlənilən nəticələri şərtləndirmir və bu baxımdan başqa bir mühüm məsələnin - ali təhsil sferasında menecmentin keyfiyyətinin artırılması məsələsinin həlli də zəruridir. Bu zərurət universitetlərin, yaxud bütövlükdə ali təhsil sferasının idarə edilməsində hər hansı eksperimentlərin tətbiqini deyil, ən öncül ölkələrin təcrübəsindən yaradıcı istifadə ilə effektiv xarici idarəetmənin (dövlət idarəetməsinin) korporativ daxili idarəetmə ilə uzlaşmasını təmin edən sistemin formalaşmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Инновационная экономика как форма постиндустриального развития. Цветков В.А., Маргунов Е.В., Илларионов Н.В. Промышленная политика Российской Федерации №1 2008 г. стр. 24-42.

2. Д.Белл. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. пер. с английского. М. 1999 стр. 23.

3. Э.Тоффлер. Третья волна. М. 1999 стр. 12.

4. Моисеев И.Н. Судьба цивилизации. Путь Разума. М. 1998.

5. Tacikstan Milli Universitetində İ.Əliyevin nitqi. 16 oktyabr 2014-cü il

6. Azərbaycan dövlət statistika komitəsinin məlumatları

7. Azərbaycan dövlət statistika komitəsinin məlumatları, Education at Glance 2014. box c.4.1.p.344

OECD

8. www.uis.unesco.org

9. Maliyyə Nazirliyinin məlumatları

JEL: D6, J4

AZƏRBAYCANDA SOSIAL TƏMİNATA TƏSİR EDƏN BƏZİ FAKTORLARIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Hüseynov H.Ə.

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Tədqiqatın başlıca məqsədi 2003-2015-ci ildən Respublikamızda sosial təminatə təsir edən bəzi amillərin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Tədqiqatda Respublikamızda sosial təminat siyasətinin əsas hədəfinin həssas qrupların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, onların layiqli həyat şəraiti ilə təmin edilməsi, minimal yaşayış standartlarına uyğun normaların tətbiqi və bütün bunların nəticəsi olaraq potensial yoxsulluğun aradan qaldırılması məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *sosial təminat, yoxsulluq, sosial proqramlar*

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyin ilkin illərində ölkədə siyasi və iqtisadi vəziyyətin qeyri-stabil olması səbəbindən vətəndaşların sosial müdafiə və sosial təminat sistemində çıxışları məhdudlaşmışdı. Ölkədə hökm sürən müharibə şəraiti və siyasi çaxnaşmalar işsizliyin artmasına və insanların maddi tələbatlarını ödəyə bilməməsi və beləliklə də yoxsulluq riskinin yüksəlməsinə zəmin yaratmışdı.

Deyilənlərin qarşısının alınması və davamlı inkişafa nail olunması məqsədilə 2000-ci ilin sentyabrında Nyu-Yorkda Minilliyin İnkişaf Məqsədlərini (MİM) əks etdirən Minilliyin Bəyannaməsi imzalanmışdır. Bəyannamədə göstərilən vəzifələri həyata keçirmək üçün 18 hədəfi və 48 göstəricini özündə əks etdirən 8 global məqsəd müəyyənləşdirilmişdir. Minilliyin Bəyannaməsinə qoşulduqdan sonra, bu

məqsədə nail olmaq və götürülmüş öhdəliyin ölkə şəraitinə uyğun şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 20 fevral tarixli 854 nömrəli Fərmanı ilə “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Həmin Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində 2003-2005-ci illərdə respublikada ümumi makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmış, dinamik iqtisadi artım təmin edilmiş, inflyasiya və milli valyutanın məzənnəsi məqbul səviyyədə saxlanılmışdır. Bu isə ölkədə mövcud olan sosial təminat problemlərinin, o cümlədən yoxsulluq probleminin həlli istiqamətində təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan yaratmışdır. Bu illərdə yoxsulluğun səviyyəsi 2002-ci ildəki 46.7 faizdən, 2005-ci ildəki 29.3 faizə enmişdir. Ölkə vətəndaşlarının rifah halının daha da yaxşılaşdırılmaq və iqtisadi və sosial həyatında müşahidə olunan müsbət meylləri daha da möhkəmləndirmək, yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması sahəsində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini davam etdirmək məqsədilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir [2]. Sözügedən proqramın əsas hədəflərində yenə də yoxsulluğun azaldılması, insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və sosial müdafiə imkanlarının genişləndirilməsinin dayandığını müşahidə etmək olar.

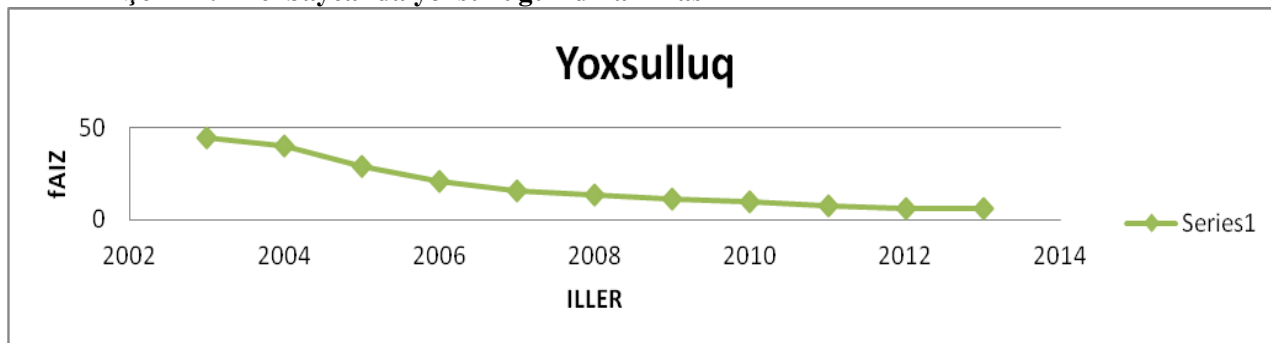
Bütün bu və digər istiqamətdə görülmüş tədbirlər nəticəsində makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmış, qeyri-neft sektorunun tarazlı inkişafı həyata keçirilərək davamlı iqtisadi artım təmin edilmiş və əhalinin rifah halına təsir edən minimal yaşayış standartları mərhələli formada artırılmışdır. Belə ki, 2006-2015-cü illər ərzində ehtiyac meyarının orta illik həddi müvafiq olaraq 30 manat, 37.5 manat, 50 manat, 60 manat, 65 manat, 75 manat, 84 manat, 93 manat, 100 manat və 105 manat və onun yaşayış minimumuna nisbəti 51.7%, 58.6%, 71.4%, 71.4%, 74.7%, 78.9%, 77.8 %, 80% təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sosial təminata dair qanunvericilik aktlarında bu göstəricilərdən ehtiyac meyarı əhalinin əsas sosial demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumundan asılı olaraq ünvanlı sosial yardımların təyin edilməsi məqsədilə dövlət büdcəsi ilə birgə hər il üçün təsdiq olunur [1]. Bu göstəricinin artımı isə tətbiq edilən sosial yardımların məbləğinin artmasına səbəb olur. Buna görə də 2006-cı ildə ehtiyac meyarı ilə yaşayış minimumu arasında 50%-dən başlayan nisbət 2015-cü ildə 80%-də qərarlaşmışdır. Minimum Əmək haqqı ilə yaşayış minimumu arasında faiz nisbəti 2005-ci ildə 50 faiz olduğu halda son illərdə 80-90 faiz həddinə çatmışdır. Digər göstərici olan yaşayış minimumunun orta aylıq əməkhaqqılara olan nisbəti isə göstərilən zaman dövründə 20-25 faizlər arasında dəyişmişdir. Lakin, faiz nisbətinin artımı birbaşa yaşayış standartlarının yüksəlməsi üçün zəmin yaratmır. Burada tətbiq edilən normanın mövcud sosial-iqtisadi göstəricilərlə uyğunlaşdırılması və həyati vacib olan təminat indikatorları ilə vəhdəti vacib məsələdir. Göstəricilərin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş tövsiyələrinə əsasən bu rəqəmlər orta aylıq əmək haqqının 50 yaxud 60 faizi məbləğində müəyyən olunması tətbiq edilən proqramların səmərəliliyinə təsir edən amillərdəndir. Proqramlardan yararlanan benefisiarların əsas iqtisadi təhlükəsizlik mənbəyi kimi transferlərin olduğunu nəzərə alsaq onda məbləğlərin faktiki maddi ehtiyacların qarşılamaı və istehlakı stimullaşdırmasını demək çətindir.

Pensiyaların orta aylıq məbləği və baza hissəsi müvafiq olaraq 2004-cü ildəki 25 və 20 manat həddindən nəzərə çarpan dərəcədə artaraq 2013-cü ildəki 174 və 100 manata həddinə yüksəlmişdir [3]. Bununla yanaşı xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, pensiya məbləğlərinin artımı həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və yoxsulluq riskinin azaldılması üçün həyata keçirilən siyasətin əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirmək olar. Yaxın 10 ilin statistik göstəricilərinə nəzər saldıığımız zaman artıq 2007-ci ildən etibarən orta aylıq pensiya məbləğlərinin yoxsulluq həddini üstələdiyini aydın müşahidə etmək mümkündür.

Respublikamızda da sosial təminat siyasətinin əsas hədəfi həssas qrupların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, onların layiqli həyat şəraiti ilə təmin edilməsi, minimal yaşayış standartlarına uyğun normaların tətbiqi və bütün bunların nəticəsi olaraq potensial yoxsulluğun aradan qaldırılmasından ibarətdir. Respublikamızın qoşulduğu BMT-nin Minilliyin İnkişaf Məqsədləri Bəyannaməsinin də əsas və ilk hədəfi ifrat yoxsulluq və aclıq içində yaşayan dünya əhalisinin sayının yarıyadək azaldılmasından ibarətdir. Lakin ötən 15 il ərzində bu hədəf Azərbaycan üçün ifrat yoxsulluq anlamından kənarlaşmış və yoxsulluğun aradan qaldırılması və aşağı gəlirliyin azaldılması kimi xarakterizə olunmuşdur. Ümumilikdə yanaşsaq yoxsulluq anlayışı çoxtərəfli faktordur. Müxtəlif ölkələrdə bu göstərici müxtəlif yanaşmalarla öyrənilir. Lakin dünya praktikasında bu göstərici mütləq və nisbi yoxsulluq formalarında tətbiq olunur. Bəzi ədəbiyyatlarda yoxsulluğun mütləq səviyyəsini daha çox siyasi səviyyədə öyrənilməsi kimi qiymətləndirilir. Bu tip yanaşma daha çox beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən eləcə də ABŞ, MDB ölkələri tərəfindən istifadə olunur. Beynəlxalq səviyyədə müqayisələri aparmaq üçün BMT tərəfindən alıcılıq qabiliyyəti pariteti nəzərə alınaraq bir gündə adambaşına 1.25 ABŞ dolları təyin olunmuşdur [4]. Azərbaycanda da yoxsulluğun hesablanmasında mütləq yoxsulluq həddi istifadə olunur ki, bu da əsasən yaşayış minimumuna bərabər götürülür. Bu göstərici Respublikamız üçün təxmini 5 dollara bərabərdir. Başqa sözlə desək Azərbaycandan

gündəlik 5 ABŞ dollarından aşağı yaşayan əhali qrupu yoxsul hesab edilir. Respublikamız 2003-cü ildən 2013-cü ilədək yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün böyük və uğurlu bir yol keçmişdir. Aşağıdakı qrafikdən yoxsulluğun azalma dinamikasını aydın müşahidə etmək olar :

Şəkil 1: Azərbaycanda yoxsulluğun dinamikası

Mənbə: DSK rəqəm bazası, müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Şəkildən də göründüyü kimi yoxsulluq həddi aparılmış məqsədyönlü sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində 2003-cü ildəki 44.7 faizdən 2014-ci ildəki 5.0 faiz həddinə qədər azalmışdır [5]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yoxsulluğun azaldılması üçün yalnız yüksək iqtisadi artım və büdcə gəlirlərinin artması kifayət deyildir. Aparılmış tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, sosial təminat sisteminin yoxsulluğun azaldılmasına təsiri yüksəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi.(2010) Sosial təminata dair qanunvericilik toplusu. 541 səh.
2. "2008-2015-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
3. http://www.ssp.gov.az/upload/file/qanunvericilik/qanunlar/number_55.PDF.
4. www.undp.org United Nations Development Program web site.
5. www.stat.gov.az Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin veb sahifəsi.

Jel Classification: J08, J21, I21

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA PEŞƏ TƏHSİLİ SİSTEMİNDƏ KADR HAZIRLIĞI MƏSƏLƏLƏRİ

Hüseynov R.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili sistemində kadr hazırlığı məsələləri araşdırılmışdır. Bu məqsədlə ilk peşə-ixtisas və orta ixtisas təhsili sistemində kadr hazırlığının mövcud vəziyyəti statistik təhlili edilmişdir. Bu təhlillərin nəticələri respublikamızda əmək bazarındakı mövcud vəziyyətlə qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilmişdir.

Açar sözlər: *kadr hazırlığı, ilk-peşə ixtisas təhsili, orta ixtisas təhsili, məşğulluq, əmək bazarı*

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın sürətli inkişafının təmin edilməsi dünya iqtisadiyyatına sürətlə inteqrasiya edən hər bir ölkədə insan kapitalının inkişafına, iqtisadiyyatın müasir bilik və bacarıqlara yiyələnmiş yüksək ixtisaslı kadr və mütəxəssislərə olan tələbatını günbəgün artırmaqdadır. Sürətlə artmaqda olan bu tələbatın təmin edilməsi isə hər bir ölkədə təhsil sisteminin beynəlxalq standartlar və normalara əsaslanaraq inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini artırır. Digər tərəfdən isə, milli istehsalın inkişafı və onun dünya bazarına çıxışının təmin edilməsi təhsil sisteminin xüsusi bir istiqaməti və pilləsi olan peşə təhsili sisteminin inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Müstəqilliyin ilk dövrlərində ilk peşə-ixtisas və orta ixtisas təhsili sisteminin islahatı çərçivəsində bir sıra addımlar atılmışdır. Bu islahatların davamı olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 iyun 2009-cu tarixli Sərəncamı ilə qəbul edilmiş "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda və 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda respublikamızda peşə-ixtisas təhsili sisteminin müasir tələblər səviyyəsində yenidən qurulması və onun inkişafı əsas strateji hədəflərdən biri olaraq qəbul edilmişdir [1, 3]. Bu Strategiyanın

həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 19 yanvar tarixli Sərəncamı ilə qəbul edilmiş Fəaliyyət planında ilk peşə-ixtisas və orta ixtisas təhsili sahəsində aşağıdakı əsas strateji hədəflər müəyyənləşdirilmişdir [4]:

1. Cəmiyyətin tələblərinə uyğun səriştə əsaslı ilk peşə-ixtisas və orta ixtisas təhsili standartlarının və kurikulumlarının hazırlanması.

2. Müasir təminatlı peşə-tədris mərkəzlərinin və komplekslərinin yaradılması.

Bu gün respublikamızda kadr hazırlığı ilk peşə-ixtisas təhsili, orta ixtisas təhsili, ali təhsil sistemi üzrə, eləcə də əlavə təhsil müəssisələri (universitetlər, institutlar, mərkəzlər və s.) və təhsil fəaliyyətini həyata keçirən digər müəssisələr tərəfindən aparılır.

Keçmiş SSRİ dövrələrində respublikamızda böyük sənaye kompleksinin yaradılması ilə əlaqədar olaraq, maddi-istehsal sferasının demək olar ki, bütün istiqamətlərini, sahələrini əhatə edən geniş profilli peşə təhsili sistemi formalaşdırılsa da, müstəqilliyin ilk dövrlərində respublikamızda bu sahədə mənfi meyllərlə müşahidə olunan bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Bu, respublikamızın sənaye sektorunun və bununla əlaqəli olaraq peşə təhsili sisteminin fəaliyyətinə də ciddi mənfi təsirlər göstərmişdir. Nəticədə, peşə təhsili sisteminə daxil olan təhsil müəssisələrinin bəzilərinin profili əsaslı şəkildə dəyişdirilmiş, bəzilərininki genişləndirilmiş, bəziləri birləşdirilmiş və yaxud onların bazasında orta ixtisas təhsili müəssisələri yaradılmışdır. Həm də bəzi texniki-peşə və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin təşkilati strukturu dəyişdirilərək, bir sıra peşə məktəblərinə lisey, texnikumlara isə kollec statusu verilmişdir.

1985-ci ildə respublikamızda 185 ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisəsi olduğu halda, 1991-ci ildə onların sayı 176-a, 2000-ci ildə isə 108-ə düşmüşdür. Uyğun olaraq bu təhsil müəssisələrində təhsil alanların sayı təxminən 3,6 dəfədən çox azalaraq, 1991-ci ildə 82,2 min nəfərdən 2000-ci ildə 22,7 min nəfərə çatmışdır. 1990-çı ilədək hər il təxminən 60 minə yaxın şagird peşə seçiminə üstünlük verirdisə, ümumilikdə, 1991-2015-ci illər ərzində ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul olanların sayı 4 dəfədən çox azalmışdır. 1991-ci illə müqayisədə 1997-ci ildə bu təhsil müəssisələrinə şagird qəbulu 4,4 dəfədən çox azalmışdır. Eyni zamanda əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən ilk peşə-ixtisas təhsili alanların sayı da 1991-ci ildə 11,4 nəfərdən 2014-cü ildə 3,1 nəfərədək azalmışdır. Lakin 2007-ci ildən başlayaraq qəbul olanların sayında artım müşahidə edilir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlı səbəblərdən irəli gəlir. Hətta 2013-cü ildə bu rəqəm 18394 nəfərə yüksəlmişdir [5, səh.118-119].

İlk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrində təhsil alanların 50%-dən çoxunu ümumi orta təhsili olanlar təşkil etmişdir. Tam orta təhsil bazasında təhsil alanların xüsusi çəkisi isə 16-20% arasında dəyişmişdir [5, səh.119].

Bu gün respublikamızın peşə-ixtisas təhsili sistemində müxtəlif ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı həyata keçirilir. Peşə məktəbləri və peşə liseylərini özündə birləşdirən ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələri ümumi orta təhsil və tam orta təhsil bazasında müxtəlif sənətlər və kütləvi peşələr üzrə ixtisaslı işçi kadrların hazırlanmasını və məzunlara müvafiq istiqamətlər üzrə ilk peşə dərəcələrinin verilməsini təmin edir. İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə ümumi orta təhsil bazasında qəbul olunanlar peşə ixtisası ilə yanaşı, eyni zamanda tam orta təhsil almaq imkanı da əldə edirlər və bu müəssisələrdə təhsil müvafiq təhsil proqramları əsasında təşkil olunur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2011-ci il 31 oktyabr tarixli 178 nömrəli qərarı ilə respublikamızda ilk peşə-ixtisas təhsili üzrə ixtisasların təsnifatı təsdiq edilmişdir. Bu təsnifata əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə peşə-ixtisas kadrlarının hazırlanması təmin edilir.

Cədvəl 1.

İlk peşə-ixtisas təhsili üzrə ixtisasların təsnifatı

Peşə istiqaməti	İxtisas qruplarının sayı	İxtisasların sayı
Sənətsünaslıq, mədəniyyət və incəsənət	19	38
İqtisadiyyat, xidmət, avtomatika və idarəetmə	19	55
Kənd təsərrüfatı, balıq və meşə təsərrüfatı	21	88
Energetika, elektrotexnika, cihazqayırma və optik texnika, radiotexnika, rabitə və informasiya texnologiyaları	31	78
Metallurgiya, maşınqayırma və metal emalı	29	88
Aviasiya, kosmik raket, dəniz texnikası və nəqliyyat vasitələri	34	111
Kimyəvi və biokimyəvi texnologiya	18	104
İlkin tələbat və ərzaq mallarının texnologiyası	26	92
İnşaat və arxitektura	19	59

Mənbə: [7]

Orta ixtisas təhsili müəssisələri (kolleclər) orta təhsilli peşəkar mütəxəssislərin hazırlanmasını həyata

keçirirlər. Bu, istehsalatdan ayrılmaq və ya ayrılmamaq şərti ilə təhsilin əyani və qiyabi formalarında aparılır.

90-cı illərin əvvəllərində sosial-iqtisadi sistemdə baş verən transformasiya prosesləri respublikamızda orta ixtisas təhsili sisteminə də öz təsirlərini göstərdi. Nəticədə həmin müəssisələrin sayı 78-dən 61-dək azalmaqla yanaşı, təhsil, səhiyyə, iqtisadiyyat və s. ixtisaslar üzrə kadr hazırlayan yeni təhsil müəssisələri yaradıldı. Regionlarda fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı profilli orta ixtisas təhsili müəssisələrinin bazasında çoxprofilli təhsil müəssisələri yaradıldı, kənd təsərrüfatı, həmçinin sənaye və inşaat profilli orta ixtisas təhsili müəssisələrinin bir qrupu isə ümumiyyətlə ləğv edildi. Hazırda orta ixtisas təhsili müəssisələrinin əksəriyyəti qeyri-istehsal sahələri üçün kadr hazırlığını həyata keçirirlər.

1990-1994-cü illər ərzində bu təhsil müəssisələrində təhsil alanların sayı təxminən 2 dəfəyədək azalaraq 58838 nəfərdən 30395 nəfərə enmişdir. 2005/2006-cı tədris ilində isə bu rəqəm yenidən yüksələrək 57896 nəfərə çatmışdır və hazırda bu müəssisələrdə təhsil alanların sayı 60 min nəfərdən çoxdur. Bu təhsil müəssisələrində tələbələrin əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən sayı isə 1990/1991-ci tədris ilində 82 nəfərdən 1999/2000-ci tədris ilində 49 nəfərədək azalmışdır. 2014/2015-ci tədris ilində isə bu rəqəm 64 nəfər təşkil etmişdir. 1991/1992-ci illərdə respublikamızın orta ixtisas təhsili müəssisələrində qiyabi və əyani şöbələrdə təhsil alanların nisbəti uyğun olaraq 36:64 olduğu halda, 2014-2015-ci tədris ilində bu, 17,8:82,2 nisbətində olmuşdur [5, səh.123-124].

Bu təhsil müəssisələrində humanitar və sosial yönümlü ixtisaslara marağın yüksək olması onlara tələbə qəbulunun həcmində artmasında özünü göstərmişdir. Belə ki, 2000/2001 və 2009/2010-cu tədris illərində respublikamızın orta ixtisas təhsil müəssisələrinə qəbul olanların təxminən 80-90%-i məhz humanitar və sosial, iqtisadiyyat və idarəetmə və maarif istiqamətləri üzrə olan ixtisasları seçmişlər. Son illərə qədər bu tendensiya demək olar ki, davam etməkdədir. Belə ki, 2010/2011 və 2014/2015-ci tədris illərdə də bu təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin 74-80%-ə qədər təhsil, mədəniyyət və incəsənət, iqtisadiyyat və idarəetmə, səhiyyə, rifah və xidmət ixtisas qruplarını seçmişlər [5, səh. 125].

Bununla yanaşı, 2005/2006-cı tədris ilindən etibarən texniki istiqamətlər üzrə orta ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul olanların sayı davamlı şəkildə artmışdır. 2010-2015-ci illər ərzində texniki və texnoloji ixtisas qrupuna daxil olanların xüsusi çəkisi 22,6%-dək artmışdır. Fikrimizcə, bu dəyişikliklər Milli Təhsil Təsnifatının qəbul edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Burada orta ixtisas təhsili üzrə ixtisasların yenidən qruplaşdırılması aparılmış və onların sayı dəyişilmişdir. Digər tərəfdən, texniki və texnoloji ixtisaslar qrupu üzrə tələbələrin sayının artımını son illər respublikamızda neft sektorunun sürətli inkişafı, eləcə də neft-qaz, istilik və elektrik energetikası, kompyuter sistemləri, gəmiqayırma, informasiya texnologiyaları, telekommunikasiya sistemləri, texnologiya və tələbat duyulan digər müasir ixtisasların bu ixtisas qrupuna daxil edilməsi ilə əlaqələndirmək olar.

Cədvəl 2.

Orta ixtisas təhsili üzrə ixtisasların təsnifatı

İxtisas qrupları	İxtisasların sayı
Təhsil ixtisasları	10
Humanitar və sosial ixtisaslar	3
Mədəniyyət və incəsənət ixtisasları	19
İqtisadiyyat və idarəetmə ixtisasları	12
Texniki və texnoloji ixtisaslar	81
Kənd təsərrüfatı ixtisasları	8
Səhiyyə, rifah və xidmət ixtisasları	23

Mənbə: [8]

Onu da qeyd etmək ki, orta ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil alanların 70%-ə qədərini qadınlar təşkil etmişdir [5, səh.128]. Fikrimizcə, qeyd edilən ixtisas qrupları üzrə təhsil alanların sayının və xüsusi çəkisinin çox olmasında bu amilin də xüsusi təsiri vardır.

Araşdırmalar göstərir ki, Respublikamızda məşğul əhalinin strukturunda orta ixtisas təhsillilərin xüsusi çəkisi 10,6%, ilk peşə-ixtisas təhsillilər isə 5,4%-dir. Tam orta, ümumi orta və ibtidai təhsilli əhalinin xüsusi çəkisi isə 67,7% olmuşdur. Digər tərəfdən, məşğul əhalinin strukturunda orta ixtisas və ilk peşə-ixtisas təhsilli qadınların xüsusi çəkisi uyğun olaraq 60,2% və 31,1% olmuşdur. Məşğul qadınların 70%-ə qədərini ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsilli qadınlar təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, respublikamızın əmək bazarında həm məşğul əhalinin böyük bir hissəsini, həm də məşğul qadınların böyük əksəriyyətini ixtisasız və ya ixtisas səviyyəsi aşağı olanlar təşkil etmişdir [6, səh.120, 123].

Bu da ondan irəli gəlir ki, respublikada məşğul əhalinin xeyli hissəsi əsasən kənd təsərrüfatının payına düşür. Digər tərəfdən, "Məşğullük haqqında Qanun"a görə pay torpağı olanlar məşğul əhali hesab olunur [2, səh.2]. Ümumilikdə isə, məşğul əhalinin 37%-ə qədər kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində

məşğuldur, 22%-dən çoxunu isə tikinti, ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsində məşğul olanlar təşkil etmişdir. Bu sahədə çalışanların da böyük əksəriyyətini ixtisas səviyyəsi aşağı olan və ya ixtisasız işçilər təşkil edir. Məşğul qadınların da 42%-ə qədərini ailə kəndli təsərrüfatlarında və fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar təşkil etmişdir [6, səh.122].

Ümumiyyətlə, aparılan təhlillər göstərir ki, bu gün respublikamızda peşə-ixtisas və orta ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil almaqda maraqlı olan insanların, xüsusilə gənclərin sayında bir o qədər də ciddi artım baş verməmişdir. Əmək bazarında daha çox orta və ibtidai təhsilli insanların üstünlük təşkil etməsi peşə təhsilli kadrlara potensial tələbatın olmasını bir daha göstərir. Belə kadrların olması isə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına, istehsalın keyfiyyətinin və əmək bazarında rəqabətin artmasına əsaslı təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. / <http://edu.gov.az/az/page/72/302>
2. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Qanun, 2001, 20 səh.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası / <http://www.president.az/articles/9779>
4. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı. / <https://dq.edu.az/files/1.3.2.pdf>
5. Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət. Statistik məcmuə. 2015, 502 səh.
6. “Əmək Bazarı” Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2015. 164 səh.
7. <http://edu.gov.az/upload/file/Texniki-peshe/2014/ilk-pese-ixtisas-tehsili-uzre-ixtisaslarin-tesnifati.pdf>
8. <http://edu.gov.az/upload/file/Texniki-peshe/2014/orta-ixtisas-tehsili-uzre-ixtisaslarin-tesnifati.pdf>

UOT 331.34

İNSAN KAPİTALI MÜASİR DÖVRÜN İNKİŞAFINDA ƏSAS AMİL KİMİ

İbrahimova S.V.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Açar sözlər: *insan kapitalı, kadr potensialı, innovasiya iqtisadiyyatı, əmək məhsuldarlığı, iqtisadi artım*

İnsan kapitalı - insanın cəmiyyətdə özünü realizə etməsi və cəmiyyətin imkanlarından tam istifadə etmək üçün biliyi, bacarığı, əlaqələri, peşəkarlığı deməkdir. Bu intellekt, sağlamlıq, bilik, keyfiyyətli əmək və keyfiyyətli həyat şəraitinin əsasıdır.

İnsan kapitalı insanın və cəmiyyətin çoxsaylı tələbatlarını ödəmək üçün istifadə olunan biliklərin, qabiliyyətlərin, vərdislərin məcmusudur. “İnsan kapitalı” termini ilk dəfə Amerika iqtisadçısı Tedor Şults tərəfindən işlədilmiş, onun davamçısı, digər Amerika alimi Qerri Bekker isə insan kapitalına qoyulan vəsaitin səmərəliliyini əsaslandırmaqla insan kapitalı ideyasını inkişaf etdirmiş və insan davranışına iqtisadi yanaşma tərzini müəyyənləşdirmişdir. İlk vaxtlar insan kapitalı dedikdə, yalnız insanın əmək qabiliyyətini artıran investisiyaların məcmusu başa düşülürdü. Sonralar insan kapitalı anlayışı xeyli dərəcədə genişləndi. Dünya bankının ekspertləri tərəfindən həyata keçirilən son hesablamalarda insan kapitalına istehlak xərclərini - ailənin ərzağa, geyimə, mənzilə, təhsilə, səhiyyəyə, mədəniyyətə çəkilən xərclərini, eləcə də dövlətin bu məqsədlə çəkdiyi xərcləri də daxil ediblər. Geniş mənada insan kapitalı iqtisadi inkişafın, cəmiyyətin və ailənin intensiv məhsuldar amili hesab olunur ki, bura əmək ehtiyatlarının təhsilli hissəsi, intellektual və idarəetmə əməyinin bilikləri, vasitələri, inkişafın məhsuldar amili kimi insan kapitalının səmərəli fəaliyyətini təmin edən yaşayış və əmək fəaliyyəti mühiti daxildir. İnsan kapitalı intellekt, bilik, keyfiyyətli və məhsuldar qüvvədir. Onun sayəsində əməyin təşkili, əmək intensivliyi və əmək intizamını təmin etmək mümkün olur ki, bu da əmək məhsuldarlığının artırılmasına gətirib çıxarır. Məhz müasir bazar rəqabəti şəraitində qarşıda duran başlıca məqsəd də elə budur: əmək məhsuldarlığının artırılması. Əmək məhsuldarlığının artırılması ümumi iqtisadi artıma zəmin yaradan başlıca amildir.

Xalqın rifahının yüksəldilməsində insan kapitalının əhəmiyyətli dərəcədə xüsusi yeri və rolu var. İnsan - kapital toplayan, təbii qaynaqların bölüşdürülməsini həyata keçirən, sosial, iqtisadi və siyasi təşkilatlar quran və milli inkişafı irəli aparan faktordur. Ölkənin inkişafının təmin edilməsi insanların bilik və qabiliyyətlərindən çox asılıdır. Buna görə də davamlı milli inkişafa nail olmaq üçün insan kapitalının inkişafına çalışmaq və bunu hər sahədə ön planda tutmaq lazımdır. Bunun üçün isə sosial-iqtisadi sahələrin hər birinin inkişafı və onların vəhdətdə dəstəklənməsi ilə dəyər yaratmaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin söylədiyi kimi: “Biz iqtisadi inkişafımızın gələcək istiqamətlərini müəyyən edərkən güclü elmi əsaslara söykənməliyik”.

İqtisadiyyatda insan kapitalı insana yönələn investisiyanın həcmindən asılı olaraq dəyərləndirilir. Dünyada iqtisadi artımın çox hissəsi insan kapitalı hesabına əldə olunub. İnsan kapitalına yönələn xərclərin artması nəticədə ölkələrin daha da inkişaf etməsi mümkündür.

İnsan kapitalının inkişafını gələcək iqtisadi strategiyanın əsas hədəflərindən biri kimi müəyyən edən Azərbaycan dövləti “qara qızılı” məhz bu istiqamətə yönəldərək gələcək milli inkişafa əsaslı zəmin yaradır. Bu prioritetlər gələcəyin və yeniliyin hədəflərini təşkil edir. İnnovativ iqtisadiyyatda güclü maliyyələşdirməyə imkan verən iqtisadi resursların olması ilə bərabər, bu sistemi idarə edən intellektual və texnoloji potensiala da böyük ehtiyac vardır. İnnovasiya şəbəkəsinin iştirakçılarının sayının daim artması, bura yeni sosial qrupların cəlb edilməsi, innovasiyanın inkişafına istiqamətlənən institusional sistemin yaradılması əsas faktor kimi nəzərə alınmalıdır. Azərbaycanda insan kapitalının zəngin elmi bazaya söykəndiyini nəzərə alaraq, elmi innovasiyalar sahəsinə yatırılan kapitalın böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini müəyyən etmək olar.

Bu gün dünyada keyfiyyətli insan kapitalı uğrunda rəqabət dərin xarakter alıb və insan ən zəngin kapital kimi dünya innovasiya inkişafının əsas fundamentini təşkil edir. Yüksək ixtisaslı personalın çevikliyinin artması, biliyin paylaşması prosesi hazırda genişmiqyaslı bir dünya planı kimi sürətli temp alıb. Qloballaşma şirkətlərə daha yüksək səviyyəli texnologiya uğrunda rəqabət aparmağa və innovasiyaların ixtisaslaşdırılması və lokallaşdırılması prosesini stimullaşdırmağa məcbur edir.

Avrasiya İnsan İnkişafı Fondunun dünya ölkələrinin inkişafında insan amilinə dair hazırladığı hesabatda müxtəlif ölkələrdə insan inkişafı indeksinin səviyyəsi, insan resurslarının iqtisadiyyatda rolu və digər məsələlər xüsusi yer tutur.

Möhkəm elmi bazaya əsaslanan sosial-iqtisadi nailiyyətlər hər bir ölkənin davamlı inkişafını təmin edən əsas amillərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan hökumətinin böyük diqqət ayırdığı sahələrdən biri də elmdir. Respublikamız savadlı kadrlar, texnologiya, uzun illərin təcrübəsi və digər amillər sayəsində geniş elmi potensiala sahibdir. Məhz bu potensialın üzə çıxarılması, keçmiş təcrübənin yeni nəslə ötürülməsi, qabaqcıl texnoloji, tibbi və digər nailiyyətlərin elmi əsaslarının ölkəmizdə tətbiqi və bu kimi başqa tədbirlər elmin inkişaf tempinin artmasına müsbət təsir göstərir.

Elm və təhsilin xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi və zəngin kadr potensialı sayəsində Respublikamızın milli məhsulunun artırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmaqdadır. Kadr potensialının müasir dövrə uyğun qurulması, yaxın illər üçün güclü kadr bazasının formalaşdırılması əsas prioritetlərdəndir. “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya və onun həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı”nın müəyyənləşdirdiyi prinsiplər, 2014-cü ilin “Sənaye ili” elan edilməsi ilə bu sahəyə xüsusi mütəxəssislərin hazırlanması yeni tərəqqi erasının kadr bazasının hazırlanmasından xəbər verir.

Bu strategiyanın ali məqsədi elmi araşdırmaların stimullaşdırılması, ölkənin təbii sərvətlərinin, mədəni və tarixi irsinin öyrənilməsi işlərinin intensivləşdirilməsi, elmin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatların səmərəliliyinin artırılması və Azərbaycan elminin dünya səviyyəsində layiqincə təmsil olunmasına dövlət dəstəyinin təmin edilməsidir.

Hal-hazırda Respublikada dövrün tələb etdiyi sürətli inkişaf tempinə uyğun islahatlar aparılır. Əsas məqsəd iqtisadi gəlirlərin əsasını təşkil edən neft-qaz ixracından əldə olunan gəlirlər hesabına neft kapitalını insan kapitalına çevirməkdir.

İqtisadiyyatın diversifikasiyası, sahibkarlığın inkişafı, qeyri-neft sektorunda - turizm, kənd təsərrüfatı, xidmət sektoru, elmi-texniki tədqiqatlar, regionların inkişafı, informasiya texnologiyaları və digər sahələrdə islahatlar və dövlət proqramları sürətləndirilməlidir.

İnsan inkişafı indeksinə əsasən Azərbaycan artıq bir neçə ildir ki, Küveyt, Rusiya Federasiyası, Malayziya və Türkiyə kimi dövlətlərlə yanaşı “Yüksək insan inkişafı ölkələri” qrupunda yer tutmuşdur. Bununla yanaşı, inkişaf davamlı bir prosesdir və bütün bu nailiyyətlər hələ yolun sonu demək deyil. Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran perspektivlər və çağırışlar milli inkişafın növbəti mərhələlərini diqqət etməkdədir. Azərbaycan özünün zəngin təbii və insan resurslarından istifadə edərək dayanıqlı və dinamik insan inkişafını təmin etməlidir. Təhsil sistemi beynəlxalq standartlara daha da uyğunlaşdırılmalı, uşaq ölümü, ana sağlamlığı, yoluxucu xəstəliklər və ətraf mühit sahəsində Minilliyin İnkişaf Məqsədləri üzrə tədbirlər davam etdirilməlidir. İqtisadiyyatın diversifikasiyası, sahibkarlığın inkişafı, qeyri-neft sektorunda - turizm, kənd təsərrüfatı, xidmət sektoru, elmi-texniki tədqiqatlar, regionların inkişafı, informasiya texnologiyaları və digər sahələrdə islahatlar və dövlət proqramları sürətləndirilməlidir. Meşələrin qırılmasının qarşısının alınması, çay daşqınlarına, torpaq sürüşmələrinə və başqa təbii fəlakətlərə qarşı lazımi tədbirlərin görülməsi əsas faktor olmalıdır. Milli parkların, qoruqların, sahilyanı ərazilərin qorunması və sair ekoloji təşəbbüslər fəal şəkildə dəstəklənməlidir.

Dövlət başçısının Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf

konsepsiyasında Azərbaycan təhsilinin dünya və Avropa təhsil məkanına inteqrasiyasının gücləndirilməsi, Təhsil standartlarının unifikasiyası və Bolonya prosesinin dərinləşməsi ilə Azərbaycanın təhsil ocaqlarının, xüsusilə də ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsinə, təhsil sahəsində həyata keçirilən beynəlxalq proqramlara onların fəal cəlb olunması üçün müvafiq şəraitin yaradılmasına xüsusi fikir veriləcəkdir.

Eyni zamanda, xarici ölkələrin aparıcı universitetlərində dövlət xətti ilə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin sayının artırılması və xaricdə təhsil alaraq məzun olmuş mütəxəssislərin potensialından ölkənin inkişafında səmərəli istifadə olunması təmin ediləcəkdir.

UOT 336.47

DÖVLƏT BÜDCƏDƏNKƏNAR FONDLARININ YARADILMASI VƏ İDARƏ OLUNMASININ ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Kərimli N.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Məqalədə müasir şəraitdə dövlət büdcədənkənar fondlarının yaradılması və idarə edilməsi əsas məsələləri nəzərdən keçirilir. Bu sahədə mövcud beynəlxalq təcrübə ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: *Maliyyə fondları, fiskal siyasət, maliyyə sistemi, maliyyə intizamı*

Büdcədənkənar fondlar həmişə dövlət və özəl mənşəli ola bilər. Məsələn, o ölkələrdə ki, bələdiyyələr dövlətin nəzdində olmayıb, ictimai təşkilat kimi fəaliyyət göstərir və müəyyən ödənişlər əsasında öz əsas büdcəsini formalaşdırır, eyni zamanda əlavə zəruri xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün bələdiyyələrin nəzarəti altında məqsədli bələdiyyə büdcədənkənar fondları da yaradıla bilər. Bununla bərabər BKF-lərin mühüm həlqəsi dövlət BKF-ləri, yəni məqsədli şəkildə əsas büdcəyə əlavə olaraq yaradılan və mərkəzi və ya yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının sərəncamında olan fondlardır. Onların yaradılması qaydası ölkənin maliyyə hüququ sistemi vasitəsilə tənzimlənir.

Dövlət BKF-lərinin fəaliyyətinin nəzəri məsələlərinin araşdırılması və müxtəlif ölkələrin bu sahədə təcrübəsinin tədqiqi aşağıdakı nəticələri hasil edir.

1. Büdcədənkənar fəaliyyətlərə hədəflənmə onların fiskal effekti və dövlət idarəçiliyinə əhəmiyyətli təsirlə izah olunur. Əksər ölkələrdə BKF-lərin miqyası əhəmiyyətli dərəcədədir və onlar qanunvericilik büdcəsinə və yerli səlahiyyətli orqanların büdcələrinə daxil edilməyən transaksional əhatə edir [1].

2. Beynəlxalq Valyuta Fondu BKF-lərə tənqidi yanaşmanı tövsiyə edir və burada əsas arqument onların fiskal siyasətin təhlili və nəzarəti, fiskal intizam, çeviklik və şəffaflıq məsələlərinə göstərdikləri mənfi təsirlərdir. Bəzi hallarda (ilk növbədə sosial təhlükəsizlik timsalında) BKF-lərin təsis olunmasının sağlam iqtisadi və iqtisadi-siyasi əsasları və BKF-lərin uğurluluq və yaxşı idarə olunma nümunələri mövcud olsa da, digər hallarda ənənəvi arqumentlər də öz qüvvəsində qalır. Bu halların təcrübəsi göstərir ki, BKF-lərin rasionallığı onların büdcə prosesinə yaxşı inteqrə olduqları və onların “ikinci ən yaxşı” yanaşma kimi dəyərləndirildikləri hallarda təmin olunur [2].

3. BKF-lərin mövcud olduğu ölkələrdə hökumət onların fəaliyyətlərinin yuxarıda təsvir olunan meyarlar əsasında mütəmadi qiymətləndirilməsini həyata keçirməli və bunun nəticəsi olaraq onların idarə olunması və maliyyə menecmenti qaydaları təkmilləşdirilməli və gücləndirilməlidir [3].

4. BKF-lər çox vaxt qəbul olunmuş mükəmməl dövlət idarəçiliyi və sağlam büdcə siyasətinin əksinə olaraq müəmmalı siyasi məqsədlər üçün yaradılır. Eyni zamanda çoxsaylı təcrübə faktları sübut edir ki, BKF-lər milli büdcə sistemində mövcud olan ciddi çatışmazlıqlar səbəbindən yaradılır və onlardan yan keçmək üçün əlverişli mexanizm təklif edir [4].

5. Qeyri-effektiv BKF-lərin neqativ makro-fiskal təsirlərinin qarşısının alınması üçün ölkədə uyğun qanunvericilik bazası yaradılmalıdır. Bu hüquqi baza, bir tərəfdən büdcə çatışmazlıqlarının mənfi təzahürləri ilə mübarizə aparmalı, digər tərəfdən orta və uzunmüddətli dövrlər üçün BKF-lərin fəaliyyətinə qiymət və nəzarət məqsədilə tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsini dövlətin və cəmiyyətin qarşısında bir tələb kimi qoymalıdır [5].

6. Qeyri-effektiv BKF-lərin yaradılmasını əngəlləmək və mövcud olanları ləğv etmək, həmçinin normal fəaliyyət göstərən BKF-lərin effektiv idarə olunması üçün uyğun qanunvericiliklə yanaşı bu məqsədlərə hədəflənmiş və aşağıdakı elementləri ehtiva edən güclü dövlət siyasəti hazırlanıb həyata keçirilməlidir [6]:

BKF-lərin tətbiqi sahəsində uğur qazanmış ölkələrin təcrübəsindən istifadə edərkən bu təcrübənin kompleks şəkildə öyrənilib tətbiq olunması zəruridir.

BKF-lərlə bağlı məsələlərə həmişə daha geniş və ümumi büdcə və dövlət (bələdiyyə və s.) idarəçiliyi kontekstində, xüsusən də islahatların aparıldığı ölkələrdə bu islahatlar çərçivəsində baxılmalı və onların, bir

tərəfdən bu transformasiyalara, digər tərəfdənsə ümumi iqtisadi siyasətə, həmçinin fiskal dayanıqlılığa töhfələri qiymətləndirilməlidir [7].

Nəhayət, büdcədən kənar fəaliyyətlərin tətbiqi və idarə olunması məsələsində cəmiyyətin maraqları baxımından bir-birilə ziddiyyət təşkil edən iki məqsəd fərqləndirilməlidir [8]:

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət BKF-ləri ölkənin sosial-iqtisadi prioritetlərinə uyğun məqsədlər üçün yaradılır, yaratmaqdan öncə BKF-lərin fəaliyyətinin effektivliyi xərc-səmərə baxımından qiymətləndirilməlidir, imkan daxilində BKF-in maliyyəsi dövlət büdcəsi ilə uzlaşdırılması təmin olunmalıdır, dövlət BKF-lərinin gəlir və xərclərinə nəzarət və monitorinqin effektiv mexanizmi reallaşdırılmalıdır, BKF-lərin tətbiqi sahəsində uğur qazanmış ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Янова С. Социальное страхование и внебюджетные фонды. М.: Изд-во ДНК, 2011.
2. Allen R., Tommasi D. Managing Public Expenditure: A Reference Book for Transition Countries. Paris: OECD, 2001.
3. Government Finance Statistics Manual - IMF, 2001.
4. Федоров Л. Пенсионный фонд Российской Федерации. М.: Изд-во Дашков и Ко, 2012, 396 с.
5. Доходы социальных фондов. Правовое регулирование доходов государственных внебюджетных фондов. Проблемы и решения: учебное пособие / под ред. Агапцов С.А., Романов Е.Ю. М.: Финансы и статистика, 2007.
6. Михальчук В.Ю. Пенсионная система России: Перспективы развития // Финансы, 2007, № 7, с. 16-23.
7. H.R. 4881, a bill to place a one-year moratorium on the authority of the Financial Stability Oversight Council to make financial stability determinations // <http://www.cbo.gov/publication/45650> Davis J.M., Ossowski R., Daniel J., Barnett S. Stabilization and Savings Funds for Nonrenewable Resources. // Occasional Paper No. 205. Washington

UOT 330.341:330.15

AZƏRBAYCANDA MƏŞĞULLUĞUN TƏMİN OLUNMASI DAVAMLI İNKİŞAFIN MÜHÜM AMİLİ KİMİ

Qafarov Ş.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Davamlı inkişafın mühüm amillərindən biri effektiv məşğulluğun təmin olunmasıdır. Məşğulluğun mühüm əhəmiyyətinin dərk olunması nəticəsidir ki, ölkəmizdə dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş bir çox sənədlərdə məşğulluq ya diqqət mərkəzindədir, ya da onun əsas elementlərindən biridir. Azərbaycanda müstəqillik illərində məşğulluq sahəsində geniş fəaliyyət planı qəbul edilmişdir və sistemli şəkildə reallaşdırılmaqdadır. 2003-cü ildən başlayaraq ölkəmizdə bu istiqamətdə planlı siyasət həyata keçirilir. Bu siyasətin reallaşdırılması nəticəsində 2003-2014-cü illər ərzində Azərbaycanda 1364551 yeni iş yeri açılmışdır və bu proses davam edir.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, məşğulluq, əmək bazarı.*

Davamlı inkişafın məqsədləri içərisində hərtərəfli, tam və məhsuldar məşğulluğun təmin edilməsi xüsusi qeyd olunur. Belə ki, davamlı inkişafın ümumi məqsədi olan hər yerdə yoxsulluğun aradan qaldırılması yalnız bu şərt daxilində mümkündür. 2000-ü ildə elan olunmuş “Minilliyin inkişaf məqsədləri”ndə bu, “Tam və məhsuldar məşğulluğun və hamının, o cümlədən qadınlar və gənclərin layiqli işlə təmin edilməsi” kimi, 2015-ci ildə qəbul olunmuş “Davamlı inkişafın məqsədləri”ndə isə “Əhatəli və davamlı iqtisadi artıma, hamı üçün tam və məhsuldar məşğulluq və layiqli işin təmin olunmasına yardım göstərilməsi” kimi ifadə olunmuşdur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məşğulluq əhalinin əsas gəlir mənbəyinə çevrildi. Eyni zamanda məşğulluq əhalinin yaşayış səviyyəsini və müvafiq olaraq siyasi mövqeyini də formalaşdırır. Digər tərəfdən, bu gəlirlər insanların vergi ödəmək imkanlarını formalaşdırır ki, bu da, ölkənin inkişaf səviyyəsinin göstəricilərindən biridir. Bu səbəbdən də məşğulluğun təmin olunmasına dövlət səviyyəsində ciddi dəstək göstərilməlidir.

Digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da məşğulluğun təmin olunması davamlı inkişafın digər məqsədlərinə nail olunmasının da zəruri şərtidir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizin qarşılaşdığı problemlərə baxmayaraq, xalqın iradəsi və hökumətin həyata keçirdiyi effektiv tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda əhalinin geniş təkrar istehsal templəri qorunub saxlandı və hətta XXI əsrin əvvəllərində artım baş verdi, əmək ehtiyatlarının strukturunda iqtisadi fəal və məşğul əhalinin sayı artdı.

Məşğulluğun mühüm əhəmiyyətinin dərk olunması nəticəsidir ki, ölkəmizdə dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş bir çox sənədlərdə məşğulluq ya diqqət mərkəzindədir, ya da onun əsas elementlərindən biridir. Buna görə də Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə 2003-2008 –ci illərdə bir neçə dövlət proqramı qəbul edilmişdir. Eyni zamanda dövlət, bu sahədə qəbul olunmuş beynəlxalq sənədlərdə ifadə olunmuş öhdəlikləri, məsələn, BƏT-nin 122 sayılı “Məşğulluq sahəsində siyasət” Konvensiyası və 88 sayılı “Məşğulluq xidmətinin təşkili” Konvensiyası ilə bağlı öhdəlikləri öz üzərinə götürmüşdür. Bu konvensiyalarda ifadə olunmuş öhdəliklər dövlətləri və onların sosial siyasi partnyorlarını tam və aktiv məşğulluq siyasəti formalaşdırmağa və həyata keçirməyə çağırır.

Müstəqillik illərində məşğulluq sahəsində geniş fəaliyyət planı qəbul edilmişdir və sistemli şəkildə reallaşdırılmaqdadır. Bu fəaliyyət planı çərçivəsində 1991-2001 –ci illərdə “Məşğulluq haqqında” qanun qəbul edilmiş, 2003-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005 ci illər)”, 2006-cı ildə isə “Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər)”, “BƏT –nin layiqli əmək milli strategiyası” (2006-2009-cu illər), 2007-ci ildə “2007-2010-cu illərdə Məşğulluq strategiyasının reallaşdırılması üzrə hərəkət planı”, 2008-ci ildə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sənədlərin xoş məramlı olması ilə yanaşı bir sıra nöqsanları da mövcuddur:

- sənədlər daha çox ümumi xarakter daşıyır, onların icrasına görə heç kim konkret məsuliyyət daşımır;

- qəbul edilmiş plan və strategiyalarda konkret nəticələrə yönəlmiş konkret hərəkətlər yox dərəcəsinədir. Sənədlərdə hərəkətlər sadəcə olaraq sadalanır, onların reallaşdırılması mexanizmi göstərilmir, problemlərin həlli texnologiyası ya ümumiyyətlə yoxdur, ya da konkret deyil;

- qəbul edilmiş proqramların maliyyə təminatı, özəl biznesin bu proqramlarda iştirakı çox aşağı səviyyədədir;

- qəbul olunmuş proqramların və qərarların yerinə yetirilməsinin monitorinqi ya çox zəifdir, ya da heç keçirilmir.

Yuxarıda sadalanan çatışmazlıqların mövcudluğu məşğulluq məsələlərinin və layiqli əmək problemlərinin həllini çətinləşdirir.

MDB məkanında ilk dəfə Azərbaycanda 2006-2009-cu illər üçün “Layihəli əmək Milli Proqramı” qəbul edilmişdir. Bu proqramın əsas məqsədləri arasında aşağıdakılar göstərilmişdir:

- məşğulluğa, ən birinci cavanlar arasında məşğulluğa yardım vasitələrinin inkişafı;

- layihəli iş yerlərinin yaradılması;

- sosial dialoqun təşkili və beynəlxalq əmək normalarının və standartlarının səmərəli tətbiq edilməsi.

BƏT 2010-cu ilin dekabrında Bakıda “Layihəli Əmək Proqramı”nın ikinci fazası üçün 2010-2013-cü illərdə prioritetlərin seçilməsinə həsr edilmiş regional konfransda ölkələr üzrə prioritetlər seçilmişdir. Azərbaycan özü üçün Layihəli əmək Proqramının ikinci fazasının reallaşdırılması üçün üç prioritet məqsəd seçmişdir:

- koordinasiyanı gücləndirmək və əmək bazarının tənzimlənməsi üçün səmərəli mexanizm yaratmaq;

- iş yerlərinin və işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

- əhali arasında zəif, əmək qabiliyyəti aşağı olan insan qruplarının inteqrasiyası.

Ölkə üzrə məşğulluğun son illərdə təhlili göstərir ki, əmək ehtiyatları ilə iqtisadi fəal əhali arasındakı fərq getdikcə artır. Məsələn, əgər SSRİ dövründə bu fərq sifirə bərabər idisə, 2000-ci bu artıq 937,6 min nəfər, 2014-cü ildə isə 1.444,1 min nəfər təşkil etmişdir. Bu meylin uzun müddət saxlanması mənfi sosial – iqtisadi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Belə şəraitdə davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün hökumət qarşısında yaxın onilliklərdə duran əsas məsələlərdən biri qeyri-neft sektorunda əhəmiyyətli inkişafa nail olmaq və hər il 100 mindən az olmayaraq yeni, daimi iş yerlərinin yaradılmasıdır.

Azərbaycanda məşğulluğun daha bir mənfi amili də qeyri-formal, tənzimlənməyən sahədə məşğulluğun artmasıdır.

Son 15 ildə iqtisadi fəal əhalinin və maddəli, kontrakt əsasında işləyən əhalinin sayı artmaqdadır. Məşğul əhalinin sayı ilə maddəli işləyənlərin sayı arasındakı fərq 2000-ci ildə 2.637,2 min nəfərdən 2014-cü ildə 3.083,3 nəfərə qədər artmışdır. Faktiki olaraq bu fərq həm əmək miqrantlarını, həm də gizli iqtisadiyyatda olanları əks etdirir. Rəqəmlərdən görüldüyü kimi, qeyri-formal məşğulluq ölkəmizdə məşğul əhalinin 67%-ni təşkil edir və bu rəqəm son 14 ildə artmaqdadır. Məşğulluğun strukturunun belə olmasının əsas səbəbi yüksək vergilər, aşağı əmək haqları və rəqabət şəraitinin zəifliyidir.

Bu istiqamətdə həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlərə - özəl biznesin inkişafı üçün maliyyə dəstəyinin artırılması, əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsində dövlətin siyasi səylərinin gücləndirilməsi, yüksək texnologiyaların tətbiqinə, yeni iş yerlərinin açılmasına yönəlmiş investisiyalara yol açılması, sağlam rəqabətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq kimi tədbirləri təkli etmək olar.

Məşğulluğun təmin olunması yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bir başa əlaqədardır. 2003-cü ildən başlayaraq ölkəmizdə bu istiqamətdə planlı siyasət həyata keçirilir.

Təkcə 2014-cü ildə ölkəmizdə 105120-si daimi iş yeri olmaqla 127915 yeni iş yeri açılmışdır. 2003-2014-cü illər ərzində isə cəmi 1364551 yeni iş yeri açılmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün bir çox istiqamətlərdə təsirli tədbirlər həyata keçirilir. Ancaq bu istiqamətdə fəaliyyətin çatışmayan cəhəti bu tədbirlərin vahid sisteminin – elmi cəhətdən əsaslandırılmış və bütün amillər nəzərə alınmaqla işlənmiş davamlı inkişaf strategiyasının olmamasıdır.

Ədəbiyyat

1. Цели развития тысячелетия: Договор между народами об окончании человеческой бедности, Отчет о человеческом развитии, ПРООН, 2003.

2. Отчет о Целях развития тысячелетия за 2006г.», Организация Объединенных Наций, Нью Йорк, 2006.

3. Daly H. Economics in a Full World. Policy Issue Briefs: Economic Growth and Development. United States Society for Ecological Economics. Burlington, VT, 2005.

4. www.stat.org.az

UOT 005.94

ÖLKƏDƏ BİLİKLƏRƏ ƏSASLANAN İQTİSADİYYATIN INKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Qasimov Ə.Ə.

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti nəzdində
İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu*

Xülasə

Beynəlxalq təşkilatların və dünya səviyyəsində bir sıra tədqiqatçıların verdikləri təriflərə əsasən Biliklərə Əsaslanan İqtisadiyyat innovasiya, ali təhsil, tədqiqat və işləmələri əhatə edərək bilik iqtisadiyyatının bütün sektorlarda əhəmiyyətli rolunu önə çəkir. Ölkədə BƏİ-nin mövcud durumunun qiymətləndirilməsi və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə bir çox beynəlxalq tədqiqatlar keçirilmiş və çoxlu sayda indikatorlar seçilmişdir. Həmin tədqiqatlara əsaslanaraq, Azərbaycanda BƏİ-nin qiymətləndirilməsi məqsədilə tədqiqat və işləmə xərclərinin ÜDM-də payı, dövlət təhsil xərclərinin ÜDM-də payı, ölkə vətəndaşlarının patent ərizələri və s. kimi indikatorlar təhlil edilərkən mövcud geriliyin aradan qaldırılması məqsədilə lazımi təkliflər verilmişdir.

***Açar sözlər:** Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat, innovasiya, tədqiqat və işləmə, biliyin diffuziyası, biliyin absorbsiyası*

Dünya səviyyəsində aparılmış bir sıra tədqiqatlarda Biliklərə Əsaslanan İqtisadiyyata (BƏİ) müxtəlif təriflər verilmişdir. Biliklərə Əsaslanan İqtisadiyyat termini ilk dəfə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) tərəfindən irəli sürülmüşdür. İƏİT-nin verdiyi tərifə əsasən Biliklərə Əsaslanan İqtisadiyyat biliyin və informasiyanın istehsalı, paylanması və istifadəsi nəticəsində əldə edilir [4]. ASOİƏ (Asiya Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı - Asia-Pacific Economic Cooperation - APEC) təşkilatı bu ideyanı inkişaf etdirmiş və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatı “Biliyin istehsalı, yayılması və istifadəsinin iqtisadi artımın, bütün iqtisadi sahələrdə dəyər yaradılmasının və məşğulluğun artmasının əsas hərəkətverici qüvvəsi” hesab etmişdir [3]. Biliklər iqtisadiyyatı müəssisələrin dəyər yaratmaq məqsədilə güclü kompüter və yüksək təhsilli işçilər cəlb etməsi nəticəsində yaranır. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat elə bir iqtisadiyyatdır ki, burada bilikyönlü iş yerləri nisbətən çoxluq təşkil edir, informasiya sektorunun iqtisadi çəkisi müəyyənedici faktordur, qeyri-maddi aktivlərin maddi aktivlərdən çəkisi artıqdır. Biliklər iqtisadiyyatı müasir iqtisadi reallığın mühüm aspektlərinin əldə edilməsində istifadə edilən əhəmiyyətli və faydalı anlayışdır. Yuxarıda qeyd edilən təriflərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Biliklərə Əsaslanan İqtisadiyyat innovasiya, ali təhsil, tədqiqat və işləmələri əhatə edərək bilik iqtisadiyyatının bütün sektorlarda əhəmiyyətli rolunu önə çəkir.

Ölkədə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın mövcud durumunu qiymətləndirmək məqsədilə dünyada bu sahədə müvafiq beynəlxalq metodologiyaları araşdırmaq yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Dünya Bankı tərəfindən 1999-cu ildə biliklər iqtisadiyyatının qiymətləndirilməsi və tədqiqi məqsədilə Bilik Qiymətləndirmə Metodologiyası (BQM) hazırlanmışdır. Həmin metodologiyaya əsasən biliklər iqtisadiyyatı dörd müxtəlif sütundan ibarətdir: İqtisadi Stimul və İnstitusional Rejim; Təhsil və İnsan Resursları; İnnovasiya Sistemi; İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT).

1996-cı ildə biliklər iqtisadiyyatına İƏİT tərəfindən biliyin və informasiyanın istehsalı, paylanması və istifadəsi kimi tərif verilməsindən sonra Biliklərə Əsaslanan İqtisadiyyat (BƏİ) üçün bilik girişinin, bilik

fondunun və axınlarının, bilik çıxışının, biliklər şəbəkəsinin, bilik və öyrətmənin qiymətləndirilməsi məqsədilə müvafiq indikatorların hazırlanması İƏİT-nin əsas vəzifəsi hesab edilmişdir [2]. Dünya Bankı və İƏİT-dən sonra Avropa Komissiyası BƏİ-nin qiymətləndirilməsi məqsədilə Avropa İnnovasiya Qiymətləndirilməsi adlanan metodologiya hazırlamışdır. Burada istifadə edilən indikatorlar Avropanın innovasiya fəaliyyətini qiymətləndirmək məqsədi daşıyır. Avropa İnnovasiya Qiymətləndirilməsində əsasən biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat indikatorlarını müəyyənləşdirən innovasiya prosesi diqqət mərkəzindədir.

Biliklərə Əsaslanan İqtisadiyyat indikatorlarını əhatə edən sonuncu genişmiqyaslı metodologiya Asiya Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlığı (Asia Pacific Economic Cooperation - APEC) tərəfindən hazırlanmışdır. Bu format "ASOİƏ-də biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatlar" layihəsi çərçivəsində ASOİƏ-nin (Asia Pacific Economic Cooperation) İqtisadi Komitəsi tərəfindən 1999-cu ildə hazırlanmışdır. Layihənin əsas məqsədi üzv ölkələrdə biliyin səmərəli istifadəsinin, biliyin yaradılması və yayılmasının genişləndirilməsi üçün müvafiq tədqiqat bazasının yaradılması olmuşdur. ASOİƏ-nin biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat formatı 26 indikatorla ibarətdir [3].

Yuxarıda qeyd edilən beynəlxalq qiymətləndirmələrdən və bir sıra dünya ölkələrində aparılmış tədqiqatlarda istifadə edilən indikatorlara əsasən Azərbaycanda Biliklərə Əsaslanan İqtisadiyyatın mövcud durumunun qiymətləndirilməsi və inkişaf problemlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə bir sıra indikatorlar seçilmişdir. Bu indikatorlardan biri bütün tədqiqatlarda istifadə edilən tədqiqat və işləmə xərclərinin ÜDM-də payıdır.

Bildiyimiz kimi tədqiqat və işləmə xərcləri bilik yaratmaq məqsədilə yaradıcı fəaliyyətin genişləndirilməsi üçün dövlət və özəl sektor tərəfindən sərf edilən vəsaitdir. Tədqiqat və işləmə xərcləri fundamental tədqiqatlar, tətbiqi tədqiqatlar və işləmə tədqiqatlarını əhatə edir. Bu indikator biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi məqsədilə bütün metodologiyalarda əsas indikator kimi istifadə edilmişdir. Aparılmış tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, yüksək gəlirli dünya ölkələrində tədqiqat və işləmə xərclərinin ÜDM-də payı 2-3% arasındadır və hətta bir sıra ölkələrdə 3%-dən də artıqdır. Şərqi Avropa ölkələrinin əksəriyyətində bu rəqəm 1-2% arasında dəyişir [6]. MDB ölkələrində vəziyyət fərqlidir. Lakin bu ölkələrin əksəriyyətində də qeyd edilən indikator Azərbaycandakı 0.2% -dən artıqdır. Bu səbəbdən də ölkəmizdə bu indikatorun ən azı 4-5 dəfə artırılmasına ehtiyac vardır.

Lakin bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat və işləmə xərclərinin ÜDM-ə nisbəti yüksək olan ölkələrin statistik rəqəmlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu ölkələrin hamısında vəsaitin böyük hissəsi (70-80%-i) biznes sektoru tərəfindən təmin olunur və yalnız kiçik bir hissəsi (5-10%) dövlət tərəfindən ödənilir [6]. Azərbaycana nəzər saldıqda isə aydın olur ki, vəsaitin böyük hissəsi (80-90%-i) dövlət tərəfindən ödənilir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ölkəmizdə bu indikatorun az olması biznes sektorunun bu sahəyə lazımı diqqət göstərmədiyindən qaynaqlanır. Bu səbəbdən də biznes sektorunu tədqiqat və işləmələrə daha çox vəsait sərf etməyə stimullaşdırmaq lazımdır.

Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsində istifadə edilən indikatorlardan biri təhsilə ayrılmış dövlət vəsaitinin ÜDM-də payıdır. Belə ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində və bir sıra Şərqi Avropa ölkələrində bu vəsait 7-8% olduğu halda [6] ölkəmizdə bu göstərici nisbətən aşağıdır (2,5%). Bu səbəbdən də ölkədə BƏİ-nin inkişafı məqsədilə həmin rəqəmin artırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Dünya ölkələrində əhalinin hər milyon nəfərinə ali təhsil alan tələbələrin sayı göstəricisini araşdırdıqda aydın olur ki, dünyanın inkişaf etmiş və bir sıra Şərqi Avropa ölkələrində bu göstərici 40 000-60 000 nəfər olduğu halda, ölkəmizdə bu rəqəm təqribən 15 000 nəfər civarındadır. Göründüyü kimi bu da aşağı göstəricidir.

Ölkə vətəndaşlarının patent ərizələri göstəricisində son illərdə ölkəmizdə böyük irəliləyişlərin əldə edilməsinə baxmayaraq, hələ də Azərbaycanda bu rəqəm çox aşağıdır (eyni səviyyəli ölkələrdən 7-8 dəfə azdır). [6]

Elmi və texniki jurnallarda dərc olunan məqalələrin sayı (əhalinin hər milyon nəfərinə) göstəricisini tədqiq etdikdə aydın olur ki, bu göstərici üzrə də ölkəmizdə son illərdə artımın nail olunmasına baxmayaraq, hələ də eyni səviyyəli ölkələrdən aşağıdır.

Nəticə və təkliflər

Bütün yuxarıda qeyd edilən məsələlərdən aydın olur ki, son illərdə bütün sahələrdə olduğu kimi ölkəmizdə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat sahəsində də irəliləyişlərin əldə edilməsinə baxmayaraq, bir sıra çatışmazlıqlar vardır və həmin çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə dünya təcrübəsinə və beynəlxalq təşkilatların tövsiyələrinə əsaslanmaq daha məqsədəuyğun olardı. Bu səbəblə də aşağıda qeyd edilənlərin həyata keçirilməsi tövsiyə edilir:

- bilik əldə etmək məqsədilə tədbirlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr bilik əldə etmək məqsədilə iki tədbir həyata keçirməlidir: xaricdən bilik əldə etmək məqsədilə lazımı tədbirlərin görülməsi və lazım olan bilik başqa yerdə olmadığı təqdirdə onun yaradılması. Biliyin xaricdən əldə edilməsinin asanlaşdırılması

yollarından biri açıq ticarət rejimi, xarici investisiya və texnoloji lisenziyalaşdırma;

- biliyin absorpsiyası tədbirləri: bilik sahəsində olan uçurumun azaldılması məqsədilə ölkələr fundamental təhsil təmin etməli və insanların təhsil əldə etmələri məqsədilə müvafiq şərait yaratmalıdırlar. Fundamental təhsil sağlam, bacarıqlı və zirək işçi qüvvəsinin yaranmasında əsas şərtidir. Həyat boyu təhsil ölkələrin davamlı olaraq yeni bilik əldə etmə, adaptasiyası və tətbiqi üçün əhəmiyyətli rol oynayır;

- biliyin çatdırılması tədbirləri: Biliyin çatdırılması rəqabətin artırılması, özəl sektorun yaradılması və müvafiq hüquqi bazanın formalaşdırılması ilə yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadəyə əsaslanır;

- bilik diffuziyasının genişləndirilməsi: Elm və texnoloji layihələrin həyata keçirilməsi ilə diffuziya xarakterli proqramların icrası məqsədilə müvafiq innovasiya fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi. Bu məqsədlə universitet-sənaye-dövlət arasında əməkdaşlıq formatı yaradılmalı, müəssisələrdə yeni texnologiyaların diffuziyası həyata keçirilməli və informasiya infrastrukturunun genişləndirilməsi məqsədilə lazımı mühit yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Biliklər iqtisadiyyatı indeksi. Dünya Bankı, 2014, 2012, 2007.
2. Elm, Texnologiya və Sənaye qiymətləndirməsi. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, 2005.
3. APEC-də (Asiya Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı) yeni iqtisadiyyat: innovasiya, rəqəmsal bölüm və siyasət”, APEC İqtisadiyyat Komitəsi, 2002.
4. Biliklərə Əsaslanan İqtisadiyyat. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, 1996.
5. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. ARDSK, 2015.
6. Dünya Bankının statistik rəqəmləri.

<http://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS/countries>

UOT: 336:657.6:330.542:338.45

AZƏRBAYCANDA İQTİSADI RESURLARDAN İSTİFADƏNİN KONSEPTUAL ASPEKTLƏRİ

Qorçiyeva N.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Azərbaycanda iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə aktuallığı ilə diqqət çəkir. Xüsusilə, müasir dövrdə maliyyə resurslarından istifadənin tənzimlənməsi hesabına davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün maliyyə resurslarından istifadənin hüquqi-iqtisadi əsaslarının, bütövlükdə ölkənin maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi, onların makroiqtisadi problemlərin həlli kontekstində tənzimlənməsi təmin edilməlidir. Tezisdə bu kimi problemlərə baxılmış, bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *iqtisadi resurslar, insan amili, maliyyə vəsaitləri, maliyyə mənbələri, yanacaq-enerji resursları, səmərəlilik, milli iqtisadiyyat*

Azərbaycanın insan, yanacaq-enerji və maliyyə kimi iqtisadi inkişaf resursları və onlardan səmərəli istifadənin təkmilləşdirilməsi problemlərinin, bu resurslardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi müasir dövrün aktual məsələlərindəndir [1]. İlk növbədə, ölkəmizin iqtisadi inkişaf resurslarından istifadəyə konseptual yanaşmalar, bunlarla əlaqədar olaraq milli iqtisadiyyatın inkişafında resurslardan istifadənin rolu və formalaşması prosesləri, resurslardan istifadənin xüsusiyyətləri, iqtisadi resurslardan istifadənin tənzimlənməsi mexanizmləri və hüquqi əsasları ciddi nəzərə alınmalıdır.

Ölkəmizin iqtisadi resurs potensialının mövcud vəziyyətinin obyektiv təhlili və qiymətləndirilməsi məqsədilə iqtisadi inkişaf resurslarından istifadənin real vəziyyəti geniş təhlil olunmalı, bu sahədə olan problemlər baxılmalı, müqayisəli araşdırmalar aparılmalı və iqtisadi resurslardan istifadənin qiymətləndirilməsi üçün elmi-metodiki baza gücləndirilməlidir. Bundan əlavə, iqtisadi resurslardan istifadənin tənzimlənməsinin spesifik xüsusiyyətləri öyrənilməli və bu sahədəki problemlər ümumiləşdirilərək praktiki proseslərdə adekvat olaraq baxılmalıdır. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf resurslarından səmərəli istifadənin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və bu resurslardan istifadənin tənzimlənməsi sisteminin inkişaf prioritetləri ölkəmizin davamlı iqtisadi inkişafı kontekstində müəyyənləşdirilməlidir [4].

Milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə iqtisadi resurs balansı optimal tənzimlənməli, bu resursların adekvat bölüşdürülməsi və istifadəsi təmin edilməlidir. Milli iqtisadiyyatın inkişafında resurslardan istifadənin rolu və konseptual aspektləri baxımından, müəllif aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- insan resurslarından istifadənin konseptual baxılması üçün insan kapitalının formalaşdırılması və inkişafının dövlət mexanizmləri, metodoloji yanaşmaları, prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilməli, insan

resurslarından istifadənin meyarları və praktiki istifadə alətləri hazırlanmalı, cəmiyyətin və milli iqtisadiyyatın inkişafında insan amilinin maksimum nəzərə alınması təmin olunmalıdır;

- yanacaq-enerji resurslarından istifadəyə konseptual yanaşmanın təmin edilməsi üçün bu resurslardan istifadənin güclü hüquqi-normativ bazasının yaradılması, resursların hərəkətinin effektivliyinin təmin edilməsi, onların uçotunun və təhlili mexanizmlərinin hazırlanması, resursların bölüşdürülməsi və milli iqtisadiyyatın davamlı iqtisadiyyatına adekvat olaraq balanslaşdırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi təmin edilməlidir;

- maliyyə resurslarından istifadənin optimallaşdırılması baxımından ən mühüm konseptual yanaşmalardan biri bu sahədə dövlətin strateji və prioritet vəzifələrinin adekvat olmasıdır və s.

Tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi resurslardan istifadənin tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarının yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi problemləri müasir dövrdə ölkəmiz üçün aktual olaraq qalır. Bu sahədəki problemlərin sistemli şəkildə müəyyənləşdirilməsi və həlli mexanizmlərinin reallaşdırılması lazımdır. Bunlarla əlaqədar olaraq bir sıra məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməsi məqsəduyğundur:

- milli resurslardan istifadənin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları özündə əsas etibarlı ilə təbii ehtiyatların və milli sərvətlərin öyrənilməsi, hasilatı, hərəkəti, istifadəsi, ixracı, emal proseslərinin təşkili və istehsal şəbəkəsinin yaradılması ilə bağlı prosesləri tənzimləyən qanunları, digər hüquqi-normativ aktları birləşdirir;

- iqtisadi resursların istifadəsini nizamlayan hüquqi-normativ sənədlər ölkənin iqtisadi inkişafının davamlı olması və milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi kontekstində hazırlanmalıdır;

- insan resurslarından daha səmərəli istifadənin təmin edilməsi məqsədilə işəgötürən müəssisə və təşkilatların, sahibkarlıq və biznes subyektlərinin bunlarla bağlı vəzifə və hüquqları, onların stimullaşdırılması üzrə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi təmin edilməlidir;

- yanacaq-enerji resurslarının öyrənilməsi, işlənilməsi, hasilatı, emalı və nəqli ilə bağlı proseslərin hüquqi-normativ tənzimlənmə mexanizmləri müasir reallıqlar nəzərə alınmaqla yenidən işlənilib hazırlanmalıdır;

- yanacaq-enerji resurslarından maksimum istifadənin təmin edilməsi ilə bağlı olaraq, bu sahələrə yüksək texnologiyaların və avadanlıqların gətirilməsi mexanizmlərinin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir;

- yanacaq-enerji resurslarından istifadənin tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarının hazırlanması proseslərində bu sahədəki mexanizmlərə milli konseptual səviyyədə baxılması, yanacaq-enerji resursları sahələrinə investisiyaların cəlbinin genişləndirilməsi, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması, resurslardan istifadə üzrə sərf normalarının optimallaşdırılması və s. maksimum nəzərə alınmalıdır;

- maliyyə resurslarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi mexanizmlərinin, o cümlədən dövlət büdcəsi və digər maliyyə sistemlərinin, maliyyə və sığorta təşkilatlarının, fondlar və birliklərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin hüquqi-normativ əsaslarının yenidən işlənilib hazırlanması, yaxud təkmilləşdirilməsi həyata keçirilməlidir və s.

Qeyd edək ki, ölkəmizin əsas resurs potensialı kimi yanacaq-enerji resurslarının öyrənilməsi, işlənilməsi və istifadəsi tədbirləri genişlənməkdədir. Bir sıra məlum neft və təbii qaz yataqlarının istismarı təmin olunmuş, hələlik xammal şəklində olsa da ixrac potensialı əhəmiyyətli şəkildə artırılmış və ölkəmizin əsas valyuta daxilolmaları mənbələrinə çevrilmişdir [5]. Neft və qaz emalının genişləndirilməsi, bu sahənin xammal resurslarından maksimum səmərəli istifadənin təmin edilməsi məqsədi ilə perspektivlər əsasən müəyyənləşdirilmişdir [6]. 1990-2015-ci illər ərzində neft hasilatı 3,4 dəfə artmışdır. Analoji dövrdə təbii qaz hasilatı 3 dəfə çoxalmış və hasilatın həcmi 29,6 mlrd. kub m. olmuşdur. Bununla belə, son illərdə istehsal olunan xam neftin cəmisi 15 - 16 %-i ölkəmizin neft emalı zavodlarında emal olunmuşdur. Təbii qazın emal şəbəkəsi isə cüzi istehsal gücünə malikdir. 1990-2015-ci illər ərzində elektrik stansiyalarının gücü cəmisi 46 % artmışdır və bu sahənin ixrac potensialından zəif istifadə edilir. Ölkədə alternativ enerji mənbələri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə ehtiyac qalmaqdadır [3].

Ölkəmizdə maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi prosesləri təkmilləşdirmə proseslərinin yaşamaqdadır. 1995-2015-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına ümumilikdə investisiya qoyuluşu 180 mlrd. manata yaxın olmuşdur, lakin bu investisiyaların əksər hissəsi neft-qaz sahələrinin payına düşür [2]. Bu qeyd olunan resurslardan istifadənin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri və problemləri öyrənilmiş, bunlarla bağlı bir sıra məsələlər, vəzifələr, problemlər və Azərbaycanın iqtisadi resurslarından istifadənin tənzimlənməsi sisteminin inkişaf prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür:

- ölkədə əmək ehtiyatlarından istifadənin müasir və məhsuldar istifadə indikatorları hazırlanmalı, bunlarla bağlı proseslər və qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməlidir;

- insan resurslarından istifadənin mütərəqqi dünya təcrübəsinə uyğun olaraq tənzimlənməsi və təşkili

üzrə məqsədli dövlət proqramları və strategiyaları hazırlanaraq reallaşdırılmalıdır;

- yanacaq-enerji resurslarından istifadənin keyfiyyətə müasir modelləri və məhsuldar inkişaf mexanizmləri tətbiq edilməlidir;

- yanacaq-enerji resurslarının emal şəbəkəsinin təşkili layihələrinə xarici investisiyaların cəlbi mexanizmləri yenidən işlənilib hazırlanmalı və burada stimullaşdırıcı mexanizmlərin cəlbəediciliyi təmin olunmalıdır;

- ölkədə yanacaq-enerji resurslarından səmərəli istifadənin müasir prioritetləri və strateji hədəfləri gecikdirilmədən reallaşdırılmalıdır;

- yanacaq-enerji resurslarından istifadənin tənzimlənmə mexanizmləri yenilənməli və təkmilləşdirilməli, resursların qənaəti əsas götürülməklə yeni meyarlar və indikatorlar, normalar və standartlar elmi-iqtisadi əsaslandırılaraq hazırlanmalıdır;

- ölkədə maliyyə resurslarına olan davamlı və yüksək tələbatı nəzərə almaqla, maliyyə resurslarının formalaşdırılması mənbələrinin diversifikasiyalaşdırılması tədbirləri genişləndirilməli, bununla bağlı hüquqi-maliyyə mexanizmləri təkmilləşdirilməlidir;

- ölkənin neft gəlirlərindən, valyuta ehtiyatlarından və ümumilikdə, məcmu maliyyə resurslarından maksimum səmərəli istifadənin elmi-iqtisadi əsaslara söykənmiş metodoloji yanaşmaları və mexanizmləri, praktiki fəaliyyət alətləri və üsulları hazırlanmalıdır;

- ölkənin əsas maliyyə sənədi olan dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və xərclərinin optimallaşdırılması tədbirləri həyata keçirilməli, maliyyə resurslarından istifadənin nəzarət mexanizmləri təkmilləşdirilməli və bu sahədə dünya ölkələrinin mütərəqqi təcrübəsi nəzərə alınmalıdır və s.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyinin 2015-2020-ci illər üzrə Strateji Planı. Azərbaycan Respublikası energetika nazirinin 5 dekabr 2014-cü il tarixli 39 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.

2. Azərbaycan rəqəmlərdə. Statistik məcmuə. ARDSK. Bakı, 2015. 135 səh.

3. Azərbaycanın energetikası. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı – 2015. – 158 s.

4. Bayramzadə Y.K. Yanacaq-enerji sərvətlərindən istifadə və enerji sənaye kompleksinin inkişafı. İ.ü.f.d. dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı, 2013. 26 səh.

5. Əhmədov B.Ə. Azərbaycanda neft emalı sənayesinin inkişaf problemləri. Monoqrafiya. Bakı, Elm. 342 səh.

6. Əliyev N.A. Azərbaycan neft-qaz sənaye kompleksinin perspektiv inkişafının idarə edilməsi problemləri. İ.ü.e.d. dissertasiyasının Avtoreferatı. Bakı, 2008. 46 səh.

UOT 338.2

REGIONLARDA MƏŞĞULLUĞUN TƏMİN EDİLMƏSİ İQTİSADI İNKİŞAFIN ƏSAS AMİLLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Qurbanova İ.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə regionlarda məşğulluq səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqədar yaranan çoxsaylı problemlərdən bəhs olunur. Yaranan problemlərin həllində ilk olaraq dövlətin, sonra isə ayrı-ayrı iş adamlarının həyata keçirə biləcəyi tədbirlər silsiləsi araşdırılır və problemlərin tez bir zamanda aradan qaldırılması və bununla da əhalinin həm iqtisadi, həmçinin sosial-psixoloji durumunun yaxşılaşdırılması məsələlərinə toxunulur.

Açar sözlər: məşğulluq, region, kənd təsərrüfatı, fermer, sosial-iqtisadi inkişaf, təhsil, peşə, sosial rifah

Azərbaycan Respublikasında işsiz, əməkqabiliyyətli əhalinin çox olması əsasən regionlarda, kənd yerlərində iş yerlərinin azlığı ilə bağlıdır. Bu problem isə təqribən kolxozların ləğv olunduğu dövrdən başlayaraq artmışdır. Belə ki, regionlarda əsas iş fəaliyyəti kənd təsərrüfatı ilə bağlıdır, kənd təsərrüfatında isə təkbaşına yox, yalnız kollektiv şəkildə işləməklə müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür. Nəzərə alsaq ki, heç də hər bir kəndlidə fermer, təşkilatçılıq və ya təsərrüfatçılıq qabiliyyəti olmur, təkbaşına səmərəli iş qura bilməyən və mənfəət əldə etməyən, həmçinin kənddə istifadə edilə biləcəyi başqa bir sənətə və peşəyə malik olmayan kənd sakini qazanc üçün böyük şəhərlərə, bəzən isə digər ölkələrə üz tutmalı olur. Nəticədə kənd əhalisinin, o cümlədən də kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların sayı azalır, əkinə yararlı torpaq sahələri istifadəsiz qalır. Bununla da özünü kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etməyə qadir olduğu halda ölkəyə mənşəyi məlum olmayan məhsullar idxal olunur, buradan da sağlamlıq da daxil olmaqla cəmiyyət üçün

çoxsaylı problemlər yaranır.

Əhalinin böyük əksəriyyətinin şəhərlərdə, əsasən Bakıda və Bakıtrafi ərazilərdə cəmlənməsinin müxtəlif səbəbləri vardır. Araşdırmaq lazımdır ki, nə üçün rayon sakinləri öz kəndlərində geniş torpaq sahələrini, gözəl təbiəti, rahat evini, həyatını qoyub Bakıtrafi kəndlərdə əksər hallarda balaca bir evdə məskunlaşaraq təsərrüfatçılıqla məşğul olmağa üstünlük verir. Məsəl üçün, Bakı kəndlərində istixana şəraitində pomidor və ya digər tərəvəzlərin becərilməsi işində çalışan vətəndaş üçün bu işin sakini olduğu kənddə təşkil edilməsi mümkün olmazmı? Yaxud rayonlardan gəlmiş çoxsaylı insanların müxtəlif fəhlə xarakterli işlərdə: daş karxanalarında, avtoservislərdə, çayxanalarda, mebel təmiri sexlərində və s.-də köməkçi vəzifələrdə çalışması halları tez-tez rast gəlinir. Bu tipli işlərin rayonlarda da təşkili mümkün deyilmə? Bütün bu məsələlərin səbəbləri araşdırılaraq aradan qaldırılmalı, stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bir milyondan artıq məcburi köçkünün böyük hissəsinin paytaxtda məskunlaşması region əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətini xeyli ağırlaşdırır. Digər bölgələrin sakinləri daimi yaşayış yerini tərk etməsə, yerində işlə təmin olunub öz bölgəsinin inkişafında iştirak etsə ümumilikdə milli iqtisadiyyatın inkişafında daha faydalı olar, bu isə ölkəmizdə yerli istehsalın genişlənməsinə, ümumdaxili məhsulun artmasına, idxalın tədricən azalmasına gətirib çıxarar. Ölkə başçısı da regionların inkişafı barədə çıxışlarında daxili bazarı təmin etmək üçün sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafına birbaşa təsir edən amil kimi yerli istehsalın artırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi məsələlərinə geniş yer verir [1, səh.3].

Hazırkı vəziyyətdə başlıca istiqamətlərdən biri əlbəttə ki, kənd yerlərində əhali üçün əlverişli təsərrüfat fəaliyyəti şəraitinin yaradılmasıdır. Bu isə dövlət dəstəyi ilə mümkündür. Məsələni tez bir zamanda həll etmək üçün regionlara peşəkar mütəxəssislər cəlb olunmalı, yerlərdə baxış keçirilərək regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla hər bir bölgənin iqliminə, şəraitinə, torpağının münbitliyinə uyğun məhsulların yetişdirilməsi ilə bağlı əhalini maarifləndirmək zəruridir. Bunun üçün yerlərdə kurslar təşkil etmək mümkündür. Dövlət orqanları tərəfindən müvafiq ixtisasartırma, sənət kursları vasitəsilə bölgə əhalisini maraqlandıra biləcək və onlar üçün faydalı olacaq məsələləri əhatə etmək lazımdır. Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı ən faydalı qeyri-neft sahələrindən biridir ki, burada tullantısız fəaliyyət baş verir, bir sahədə tullantı sayılan digər sahə üçün gübrə və s. kimi lazımlı olur. Hələ emal zavodları və tədarük məntəqələri yaxınlıqda olduqda bu daha səmərəli fəaliyyətin həyata keçirilməsinə səbəb olur. Regionların inkişafı hər kəsin öz evinə yaxın məsafələrdə işlə təmin olunmasına səbəb olar, dolanışıq üzündən ailəsindən uzaq, kirayə və yaxud digər çətin şəraitdə yaşamaq məcburiyyətindən insanları azad edər.

Sadalananan məsələlər iqtisadi məzmun kəsb etməklə yanaşı, həm də sosial-psixoloji problemlərə yol açır. Belə ki, ailədə uşaqların üzərində ananın verdiyi tərbiyənin öz yeri var, atanın öz yeri. Ailəsinin maddi cəhətdən təmin etməyə çalışan ata övladını bir növ mənəvi qayğıdan, gündəlik ünsiyyətdən məhrum qoymuş olur, eyni zamanda özü də çətin şəraitdə yaşamaq, tez-tez uzaq məsafələri qət etməli olur, şəraitlə əlaqədar bir çox hallarda müxtəlif növ sağlamlıq problemləri ilə də qarşılaşır.

Göründüyü kimi məsələ yalnız maddi sıxıntılarla bağlı olmur, digər problemlər də ortaya çıxır. Bütün bunları nəzərə alaraq, qeyri-neft sektorunun inkişafının zərurət kimi aktuallaşdığı indiki dövrdə məsələlərin həllini ən əsas istiqamətə- kənd təsərrüfatına yönəltmək, əməkqabiliyyətli əhalinin məşğuliyətsiz qalmamasına çalışmaq lazımdır. İnsanların başı faydalı işlərlə qarşıarsa cəmiyyətdə baş verən cinayət, oğurluq və bunlara bənzər başqa xoşagəlməz hadisələrin də sayı xeyli dərəcədə azalmış olar.

İşsizlik məsələlərinin köklü şəkildə həlli təhsil sistemi ilə iqtisadiyyatın (məşğulluq məsələlərinin) sıx qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində mümkündür. Ona görə ki, iqtisadiyyatın inkişafı təhsilin və əksinə təhsilin inkişafı iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olur. Təhsil sistemi ilə məşğulluğun əlaqəli inkişafı sahəsində aşağıdakıların həyata keçirilməsi məqsəduyğundur:

- əmək bazarında yaranmış vəziyyətin təhlili və dəqiq proqnozlaşdırma aparmaqla müxtəlif ixtisaslı kadrlara olan tələbatın müəyyənləşdirilməsi;

- əmək bazarında rəqabət qabiliyyətli kadrların hazırlanması məqsədilə peşə təhsili sisteminin təkmilləşdirilməsi, orta məktəbi bitirən və ixtisas təhsili almaq imkanı olmayan gəncin işsiz qalmaması üçün məktəblərdə regionun xüsusiyyətlərinə uyğun sənət kurslarının təşkili;

- iş yerində təhsilin davam etdirilməsi, fasiləsiz peşə təhsili sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi, mütərəqqi təhsil formalarının tətbiqi;

- texniki peşə təhsili üçün müasir tələblərə cavab verən təhsil proqramlarının hazırlanması və ixtisas təsnifatının yeniləşdirilməsi;

- orta təhsil sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün ixtisasartırma və yenidən hazırlanma təhsilinin yeni modelinin tətbiqinin genişləndirilməsi;

- insan amilinin inkişafına yönəldilmiş investisiyaların cəlb edilməsi üçün maliyyə mənbələrinin axtarılması, istifadəsi və s.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üçün müxtəlif Dövlət Proqramları da

həyata keçirilir. Regionlarda sosial siyasətin başlıca məqsədini əhalinin mənəvi ehtiyaclarının daha dolğun ödənilməsi, onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması təşkil edir.

Əhalinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə regionlar üzrə aşağıdakı istiqamətlərdə məşğulluq siyasəti həyata keçirilməkdədir:

- işsizliyin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılmasına və işsizlərin sosial müdafiəsinə dair tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- müəssisə və təşkilatların kadr siyasəti sahəsindəki işinin müvafiq məşğulluq xidməti orqanları ilə birgə aparılmasının təkmilləşdirilməsi;
- ərazi sosial-iqtisadi inkişaf və məşğulluq proqramlarının hazırlanıb həyata keçirilməsi;
- qeyri-neft sektorunda, xüsusilə aqrar, toxuculuq, emal müəssisələri və xidmət sahələrinin inkişafı hesabına yeni iş yerlərinin yaradılması;
- kəndli (fermer), ailə-kəndli təsərrüfatlarının, kooperativlərin, kiçik müəssisələrin inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi məqsədilə regionlarda maliyyə infrastrukturunun yaradılması;
- bölgələr üzrə aqrroservis xidmətlərinin yaradılması və onların müasir texnika və texnologiya ilə təmin edilməsi;
- toxumçuluq bazasının inkişaf etdirilməsi;
- kənd yerlərində sosial və kommunal infrastrukturun inkişaf etdirilməsi yolu ilə əhalinin, xüsusən də gənclərin miqrasiya səviyyəsinin azaldılması;
- fermerlərin sahibkarlıq fəaliyyətinin sığortalanması və sığorta bazarı segmentinin genişləndirilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üzrə marketinq şəbəkəsinin yaradılması və s [2].

Regionların inkişaf etdirilməsi üçün kənd təsərrüfatına diqqətin artırılması, kənd sakinlərinin yerlərdə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, birgə təsərrüfatların təşkili, əhalinin lazımı texnika və avadanlıqlarla təmin olunması istiqamətində istər dövlət, istər bələdiyyə, istərsə də ayrı-ayrı sərmayəçilər müştərək fəaliyyət tədbirləri həyata keçirməlidir. Hər şeyi yalnız dövlətdən gözləməklə iqtisadi inkişafa nail olmaq real deyil, ölkənin inkişafında hər bir vətəndaş maraqlı olmalı, imkanı çatdığı qədər bu işə öz töhfəsini verməlidir.

Ədəbiyyat

1. İqtisadiyyat qəzeti. 16-22. yanvar 2015-ci il
2. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı

BİLİK İQTİSADİYYATININ FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İNSAN KAPİTALI

Mehtiyev A.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə bilik iqtisadiyyatı və insan kapitalının inkişafı arasındakı qarşılıqlı bağlılıq göstərilir, Azərbaycanda müasir rəqabətli sənayenin formalaşması üçün məhz təhsil sisteminin yenilənməsi zəruriliyi diqqətə gətirilir.

Açar sözlər: insan kapitalı, təhsil, bilik iqtisadiyyatı, xüsusi sərişələr, rəqabət qabiliyyəti

Dünyada artıq hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının başlıca amillərindən biri təhsildir. G.Qreyson (kiçik) və K.O.Dell yazırlar ki, "Təhsil rəqabət qabiliyyətiliklə bağlıdır. Heç bir cəmiyyət yüksək keyfiyyətli ilkin material olmadan yüksək keyfiyyətli məhsula malik ola bilməz. Təhsil "insan kapitalı"nı yaradır ki, o da "fiziki kapital"la birləşdikdə məhsuldarlığın və keyfiyyətin artmasına gətirib çıxarır. Bu, həmişə belə olmuşdur, lakin müasir qlobal texniki mürəkkəb iqtisadiyyat üçün ikiqat həqiqətdir" [1].

İngilis iqtisadçısı S.Hocson bu fikri daha da gücləndirərək göstərir ki, biliklərin yüksək intensivliklə toplandığı və tətbiq edildiyi mürəkkəb təkamüllü sistemdə agentlərə yalnız sadəcə oxumaq kifayət deyil, onlar təhsil prosesinin özünü dərk etməli, daima və yenidən adaptasiya olunmalı (uyğunlaşmalı) və yaratmalıdırlar. Menecerlərdən və muzzdlu işçilərdən daha böyük dərk etmə qabiliyyətləri tələb olunur, iqtisadiyyat isə nisbətən daha az "maşın əsasında intensiv" və daha çox "bilik əsasında intensiv" olur [2].

C.Hocsonun gəldiyi nəticə diqqətə layiqdir: iqtisadi inkişafın yeganə real uzunmüddətli strategiyası təhsilə və ixtisasın artırılmasına iri həcmli investisiyaları nəzərdə tutmalıdır ki, bu, biliklərin əldə edilməsi imkanlarını genişləndirməyə, ixtisaslı və təhsilli əmək resursları təklifinin nisbi və mütləq səviyyəsini yüksəltməyə imkan verər. Dövlətin sosial-iqtisadi gücünün başlıca meyarı isə biliklərin əldə edilməsi, tətbiqi və inkişaf etdirilməsi sahəsində hamı üçün ümumi olan imkanlar hesab olunur.

Görkəmli iqtisadçı P.Draker də biliyin və bu biliklərə malik işçilərin məhsuldarlığını müasir dövrdə

dünya iqtisadiyyatında ölkənin rəqabət üstünlüyünün həlledici amili hesab edir [3]. Nobel mükafatçısı olan D. Nort da göstərir ki, müasir dinamik rəqabət ölkələri və təşkilatları rəqabət üstünlükləri əldə etmək üçün davamlı olaraq bilik və bacarıqların artırılmasına sərmayə qoymağa (investisiya etməyə) vadar edir [5].

Amerikalı iqtisadçı D. Rodrik iqtisadi artımın uzunmüddətli hərəkətverici qüvvələrini, habelə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sürətli artım templərini saxlamağa mane olan məhdudiyətləri araşdırmaqla belə bir qənaət gəlmişdir ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin uğurlu inkişafının başlıca sirri sənaye inqilabından sonra müşahidə olunan sənayeləşmənin sürətli templəri ilə bağlı olub. Həm də o zaman yeni texnologiyalar iki mühüm üstünlüyə - yaxşı təhsilli işçi qüvvəsinə və səmərəli institutlara - malik ölkələrin əlində olub [3]. D. Rodrik hesab edir ki, iqtisadi artımın fundamental yolu insan kapitalının və idarəetmənin (institutların) keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsilə iqtisadiyyatın potensialının artırılmasıdır. Onun fikrincə, iqtisadi artımın sürətləndirilməsi və davamlılığı üçün iqtisadi potensialın artırılması ilə yanaşı həm də sənayenin daha çevik inkişafı diqqətdə saxlanmalıdır [4].

Bu ona görədir ki, hazırda ayrı-ayrı ölkələrdə, bir tərəfdən, ümumtəhsil sisteminin və peşə təhsilinin istehsalın tələblərinə daha sıx uyğunlaşdırılmasını, digər tərəfdən isə, peşə çərçivələrinin genişləndirilməsi yolu ilə fasiləsiz təhsil ideyasının inkişafına cəhd göstərirlər. Belə bir şəraitdə ölkəmizdə də təhsil sisteminin dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması, burada mütərəqqi islahatların aparılması zəruridir.

İqtisadiyyatın effektiv fəaliyyəti və iqtisadi diversifikasiyanın səviyyəsi insan kapitalının inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. «İnsan kapitalı» anlayışı insanın biliyi, bacarığı, qabiliyyəti və sağlamlığı ilə bağlı elementlərin məcmusunu özündə ehtiva edir. İşçi qüvvəsinin biliklərinin formalaşması təhsil sisteminin, sağlamlığının qorunması isə səhiyyə infrastrukturunun inkişafı sayəsində təmin edilir. «İnsan kapitalı» anlayışının meydana gəlməsi özü ilə bərabər «bilik iqtisadiyyatı anlayışı»nı da meydana gətirdi. Bilik iqtisadiyyatı yüksək texnologiya və qabaqcıl innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın ən yüksək mərhələsi hesab olunur. Yaponiya və Tayvan kimi təbii resurslar baxımından yoxsul ölkələrin yüksək innovasiya və texnologiyaya əsaslanan diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyat formalaşdırma bilməsi məhz insan kapitalının inkişafından qaynaqlanır. Təhsilin inkişafına olan xüsusi diqqətin nəticəsidir ki, hazırda Yaponiya, ABŞ və Koreya kimi ölkələrdə 17-23 yaşlı yeniyetmələrin 50%-ə qədər ali təhsillə əhatə olunur. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Cənubi Koreyada ÜDM-nin 20%-dən çoxu təhsil və səhiyyə sisteminin inkişafına xərclənirdi. Təhsil üzrə Beynəlxalq Komissiyanın tövsiyəsinə görə, təhsil xərcləri ÜDM-nin 6%-dən az olmamalıdır [5].

Sağlamlıq insan kapitalının inkişafında təhsil sistemi qədər əhəmiyyətli rol oynayır. Əgər insanın sağlamlığı imkan vermirsə, onun istənilən səviyyədə bilik və bacarığa malik olması iş fəaliyyətini davam etdirməyə imkan verməyəcək. Bu baxımdan səhiyyənin maliyyələşdirilməsinə milli gəlirdən ayrılan payın səviyyəsi istənilən ölkədə səhiyyə sisteminin inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün önəmli indikatorlardan biri hesab olunur.

İnsan kapitalı cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafının intensiv məhsuldar amilidir. Bu, yaradıcı peşəkarlar, intellekt, biliklər, keyfiyyətli və yüksək məhsuldar əmək, habelə yüksək keyfiyyətli rifah deməkdir. İnsan kapitalının daşıyıcıları – özünün tibbi, psixoloji, intellektual, mədəni, yaradıcı və peşəkar qabiliyyətləri, habelə keyfiyyətli rifah səviyyəsi ilə rəqabətqabiliyyətli (yaxud rəqabətə yararlı) insanlardır.

İnsan kapitalının formalaşdırılması amilləri bunlardır: biliklər, bacarıqlar, səriştələr, yaradıcılıq (qabiliyyətlər), sağlamlıq, əxlaq (mədəni davranış normaları və dəyərlər sistemi) və rifah səviyyəsi. Bunlar bütövlükdə (cəm halında) insanın yaradıcı enerjisini formalaşdırır. İnsanın öz yaradıcı enerjisini həm özünün maraqları (şəxsi fayda götürmək mənasında), həm də cəmiyyətin maraqları (tərəqqi mənasında) naminə faydalı və səmərəli istifadə olunmasına yönəldilməsi mövcud mühitdən asılıdır. Başqa sözlə, hər bir insan bacarıqlı və yaradıcı ola bilər, lakin onun öz yaradıcı enerjisini necə - müsbət yoxsa mənfi istiqamətə - yönəltməsi bir qayda olaraq, onun fəaliyyət göstərdiyi mühitdən, cəmiyyətin verdiyi stimullardan və ətrafda mövcud fürsətlərdən birbaşa asılıdır.

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın uğuru ölkədə elm və təhsilin səviyyəsi ilə yanaşı, həm də informasiyanın səmərəli toplanması, emal edilməsi və istifadəsi, biliklərin yayılması və texnologiyaların təkmilləşdirilməsi məqsədilə onların tətbiqini təmin edən təşkilati-texnoloji şərtlərin mürəkkəb kompleksi ilə müəyyən edilir. Bu həm də müasir dinamik beynəlxalq rəqabətin belə bir çox mühüm xüsusiyyətini əks etdirir: iqtisadiyyatda baş verən proseslərin yüksək sürəti öz növbəsində kapitalın yüksək dövriyyə sürətini və bütün təsərrüfat sisteminin səmərəliliyinin ümumi artımını təmin edir. Belə bir şəraitdə özünü gələcəkdə müstəqil dövlət kimi qoruyub saxlamaq istəyən hər bir cəmiyyət total kompüterləşməyə, sadəcə desək, məcburdur. Buna görə də müasir dövrdə ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin müqayisəsi zamanı ölkə əhalisinin fərdi kompüterlər və elektron rabitə vasitələri ilə təmin edilmə səviyyəsi, ölkədə informasiya infrastrukturunun mövcud vəziyyəti kimi göstəricilərdən istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Грейсон Дж.(мл.), К.О'Делл. Американский менеджмент на пороге XXI века. Москва: 1991. Сəh. 233
2. Ходжсон Д. Социально-экономические последствия прогресса знаний и нарастания сложности // "Вопросы экономики", 2001, №8. Сəh. 33-34
3. Друкер П.Ф. Практика менеджмента. М.: «Вильямс», 2003. Сəh. 65
4. Дуглас С. Норт. Пять тезисов об институциональных изменениях. // Квартальный бюллетень клуба экономистов. Выпуск 4. Минск, «Пропилен», 2000
5. Рецепты догоняющего развития. <http://www.interfax.ru/business/314924>
6. DaniRodrik. The Past, Present, and Future of Economic Growth. Global Citizen Foundation. Working Paper 1. June 2013. http://www.gcf.ch/wp-content/uploads/2013/06/GCF_Rodrik-working-paper-1_-6.17.131.pdf
7. Егел Е.А. Роль человеческого капитала в современной экономике. http://vestnik.osu.ru/2007_3/12.pdf

UOT: 331.34

İNSAN KAPİTALININ ZƏRULİLİYİ VƏ ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədova S.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə "insan kapitalı" anlayışına yanaşmaların özəllikləri öz əksini tapmışdır. İqtisadi kateqoriya olan insan kapitalı çox mürəkkəb daxili quruluşa malikdir. İnsan kapitalı təkcə təhsil, intellekt və fərdin sağlamlığı hesabına deyil, həm də onun mənəvi keyfiyyətləri hesabına formalaşır. İnsan kapitalının formalaşmasında investisiya böyük rol oynayır.

Açar sözlər: kapital, dəyər, insan kapitalı, investisiya, gəlir, bilik və bacarıqlar ehtiyatı.

Müasir dövrdə bilik və onun sahibləri, yaradıcıları və tələbatçıları olan insan iqtisadiyyatın inkişafının əsas resursuna çevrilmişdir. İnsan dünya, ölkə, region səviyyəsində sosial- iqtisadi sistemin səmərəli formalaşdırılmasında mühüm amil kimi çıxış etməyə başlamışdır. XX əsrin 60-70 –ci illərindən başlayaraq yeni bir iqtisadi termin - "insan kapitalı" bütün dünya alimlərinin diqqətini cəlb etmiş və ilk dəfə amerikalı iqtisadçısı Teodor Şuls tərəfindən işlənmiş, sonradan onun davamçısı Heri Bekker bu ideyanı daha da inkişaf etdirmişdir. O, insan kapitalına investisiyaların effektivliyini ön plana çəkərək insan davranışlarına iqtisadi yanaşmanın formuluunu işləyib hazırlamışdır. Əvvəllər insan kapitalı deyəndə ağılımıza insanın əmək təcrübəsinin artırılması üçün lazım olan təhsil və peşəkar biliklər toplusu gəlirdisə, sonralar insan kapitalı termini daha da genişlənməyə başlamışdır.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsi tarixi inkişaf mərhələsi keçmiş, tədricən formalaşmışdır. Fikrimizcə insan kapitalı anlayışını təhlil etməmişdən əvvəl kapital haqqında bəzi görkəmli iqtisadçıların fikirlərini nəzər yetirmək məqsədəuyğun olardı.

Siyasi iqtisadın klassikləri kapitala istehsal vasitəsi və eyni zamanda əməyin nəticəsi kimi qiymət vermişlər. Müxtəlif iqtisadçılar: K.Marks, İ.Fişer, A.Tyurqo, U.Cevans kapitala müxtəlif mövqələrdən yanaşmışlar. Məsələn:

- toplanmış dəyərlər vasitəsidir [1, səh. 32];
- ölkə sərvətinin bir hissəsidir, hansı ki, özündə ərzaq, geyim və sairəni birləşdirir [2, səh. 129];
- toplanmış əmək məhsulları ehtiyatı [3, səh. 148];
- öz-özünə artan dəyər [4, səh. 166];
- işçinin mövcudluq vasitəsi [5, səh. 76];
- dəyişən kapital nemətlərinin sonsuz ardıcılığı, hansı ki, həmişə müəyyən məbləğdən ibarət olur [6, səh. 109];
- hazırkı dövrdə qazanılan gəlirlərin gələcək diskontlaşdırılmış dəyəri [7, səh. 488];
- uzunsürən təkrar istehsal tsiklinin hər mərhələsində yaranan aralıq məhsulların məcmusu [8].

İ.Fişerə görə kapital müəyyən kriteriyalara cavab verməlidir: müəyyən vaxt ərzində gəlirin axınının ümumiləşdirilməsi kapitalın hər hansı növ məhsulunda həmişə gəlir yaradır [9, səh. 39]. Müvafiq olaraq kapital uzun müddətdə yığılan, istifadə olunan və gəlir gətirən ehtiyatdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olur ki, insanın bacarığı, biliyi, vərdisləri və s. kapitalın forması kimi nəzərə alınır, hansı ki, hər bir fərdin şəxsi mülkiyyətidir, cari istehlakçı payından imtina edilməsi hesabına gələcəkdə daha yüksək gəlir əldə etmək üçün öz sahibinə təminat verir.

İnsan kapitalı:

- tək cə pul gəliri deyil, həm də təbii və psixoloji uduşdur;
- formalaşdırılması üçün nəinki, fərdin özündən, həm də bütün cəmiyyətdən böyük xərc tələb edir;
- yığılma xüsusiyyətinə malikdir və müəyyən ehtiyat sahibləridir.

Deməli, müasir dövrün ən dəyərli kapitalı insan kapitalıdır. Dünya iqtisadçıları tərəfindən insan kapitalı müxtəlif aspektlərdə tədqiq olunmuş və olunmaqdadır. Qərb iqtisadçılarının əksəriyyəti insan kapitalını müəyyən müddət ərzində məhsul və xidmət istehsalı məqsədilə istifadə etmək üçün əldə edilmiş bilik, bacarıq, motiv və enerji kompleksi kimi xarakterizə edirlər.

H. Bekker belə hesab edir ki, insan kapitalı hər kəsdə olan bilik, bacarıq və motivasiyadır. [10, səh. 20].

Berqin fikrinə görə insan kapitalı özündə işçi tərəfindən toplanmış peşəkar təcrübə ehtiyatlarını əks etdirir.

M. Baluq isə insan kapitalına belə yanaşır: insan kapitalı onun sahiblərinin ayrılmaz bir hissəsidir. İnsan kapitalı insanların öz dəyəri deyil, əvvəlki vaxtlarda onların bacarıqlarına qoyulan investisiyalardır [10, səh. 20].

Edvin J. Dolan isə insan kapitalını formal təhsil və ya təhsil, təcrübə sərəfətə nəticəsində əldə edilmiş əqli qabiliyyətlər və bacarıqlar formasında kapital kimi izah edir [11, səh. 74].

Qərb iqtisadçılarının insan kapitalına mövqelərindən bəhrələnən rus iqtisadçıları da insan kapitalı nəzəriyyəsini müxtəlif cür izah etmişlər.

R. Kapelyuşnikov təsdiq edir ki, insan kapitalı gələcək əmək gəlirlərinin, ya da məmnunluğun mənbəyi kimi çıxış edən kapitalın formasıdır. O insana məxsusdur, çünki insanın əsas hissələrindən biridir [12, səh. 16].

S.A. Dyalatovun fikrincə insan kapitalı anadangəlmə qabiliyyətləri və istedadı, eləcə də təhsili və yiyələnmiş peşə ixtisasını özündə birləşdirərək ictimai istehsalın bu və ya digər sferasında istifadə edilən, əmək məhsuldarlığının və istehsalın səmərəliliyinin artmasına təsir edən və bununla da konkret fərdin əmək haqqının yüksəlməsinə səbəb olan, habelə insanın malik olduğu bilik, vərdiş, qabiliyyət, sağlamlıq, motivləşdirmə və s. ehtiyatlarının cəmidir [13, səh. 10].

Görkəmli iqtisadçıların bütün fikirlərini nəzərə alaraq insan kapitalının özünəməxsus xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- müasir dövrdə cəmiyyətin əsas dəyəri və iqtisadi artımın əsas amili insan kapitalı hesab edilir;
- insan kapitalının formalaşdırılması insanın özünə əsaslı xərc qoymasını tələb edir;
- insan kapitalı yığılma xüsusiyyətinə malikdir;
- insan kapitalı fiziki cəhətdən köhnələ bilir, iqtisadi cəhətdən öz dəyərini dəyişir və amortizasiya olunur;

- insan kapitalı fiziki cəhətdən likvidlik dərəcəsinə görə fərqlənir;
- insan kapitalı öz sahibindən ayrılmazdır;

Formalaşma mənbəyindən asılı olmayaraq insan kapitalından istifadə və ondan gələn birbaşa gəlirlərə insanın özü nəzarət edir.

İnsan kapitalı - intellekt, bilik, keyfiyyətli və məhsuldar əmək, həyat keyfiyyətidir.

İnsan kapitalı - şəxsin gələcəkdə peşə fəaliyyəti zamanı gəlir gətirə biləcək istedad və qabiliyyətlərinə hazırda qoyulan sərmayələrin cəmidir.

İnsan kapitalı - insanın ətrafında olan hər bir resursdan maksimum səmərəli istifadə etməkdir.

İnsan kapitalı onu özündə təcəssüm etdirən bir çox elementlərin məcmusudur və müəyyən daxili struktura malikdir. İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin tədqiqatçıları insan kapitalının strukturuna müxtəlif cür yanaşmışlar. İnsan kapitalının əsas struktur elementlərinə əsasən aşağıdakılar aid edilmişdir:

- təhsil və peşəkar bacarıqlar;
- sağlamlıq;
- intellekt;
- yaş və təhsilə motivasiya;
- mobillik;
- təbii qabiliyyətlər;
- ümumi mədəniyyət.

Təhsil insan kapitalının bir elementi kimi özündə insan varlığını və fərdin inkişafı üçün onun qabiliyyətini və bilik ehtiyatını müəyyənləşdirir.

Sağlamlıq isə insana fiziki və zehni qabiliyyətlərin inkişafı üçün lazımdır. İş qabiliyyəti bütün sahələrdə, bütün vəzifələrdə əsaslı dərəcədə sağlamlıqdan asılıdır. Zəif sağlamlığa və təhsilə malik şəxs yüksək təhsilli, yaxşı sağlamlığa malik olan şəxsə nisbətən daha az məhsuldarlıqlı hesab edilir.

İntellekt - idrak və istənilən fəaliyyətin uğurlu olması ilə xarakterizə olunan problemlərin həlli

qabiliyyətidir.

Əmək fəaliyyətinin cəmiyyət tərəfindən qəbul olunan və sosial statusa malik bu və ya digər nüfuzlu motivasiyası mənəvi, norma və dəyərlərdən asılı olan biliyin mövcudluğu, peşə vəzifələrinin yerinə yetirilməsinin vacibliyi, təşkilatın korporativ mədəniyyəti, əməyin ödənilməsinin ədalətli həddi, əmək nəticələrinin güclü dəstəklənməsi istiqamətində dövlət siyasətini özündə birləşdirir.

İnsan kapitalının struktur elementlərinə mənəvi kapitalı da aid etmək lazımdır. Mənəvi kapital fərdin öz daxili aləmini təkmilləşdirməsi, zənginləşdirməsi hesabına formalaşır. Mənəvi kapital insanın əxlaqi dəyərlərini əks etdirir. İnsan kapitalı bir çox tərkib hissələrinə ayrılır, amma müasir elmi fikirlər insan kapitalını ümumi olaraq üç tərkib hissəyə bölünməsinə zəmin yaradır:

- zehni;
- fiziki (fiziki inkişaf səviyyəsi və sağlamlıq vəziyyəti)
- mənəvi.

İnsan bioloji, sosial, canlı varlıqdır, təfəkkür və nitq sahibidir, mənəvi etik keyfiyyətlərə malikdir, əmək alətlərini yaratmaq, onlardan ictimai istehsalda istifadə etmək qabiliyyətinə malikdir, tarixi proseslərin aparıcısı və idarə edicidir, bütün maddi və mənəvi mədəniyyətlərin banisidir. Bu bacarıqların və vərdişlərin inkişafı və təkmilləşdirilməsi insan kapitalının əsasını təşkil edir.

İnsan kapitalının reallaşdırılmasında daxili və xarici mühit amillərinin də rolu danılmazdır. İnsan kapitalının reallaşdırılması üçün münbit şəraitin olması çox vacib məsələlərdən biridir. İnsan kapitalının formalaşdırılmasında ilk öncə insan özü və ailəsi, daha sonra işlədiyi müəssisə və ya təşkilat, nəhayət yaşadığı ölkə və ya region maraqlı olmalıdır. Deməli insan kapitalının formalaşdırılması üçün insana mikro, mezo və makro səviyyədə investisiyalar yönəldilməlidir.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsi özünün formalaşma və inkişaf istiqamətlərini hələ də davam etdirir.

Ədəbiyyat

1. Тюрго А. Избранные экономические произведения. – М.: Соцэкгиз, 1961.
2. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Петрозаводск: Петроком, 1993.
3. Милль Д.С. Основы политической экономии. Т.1. – М.: Прогресс, 1980.
4. Маркс К Капитал Т. – М.: Политиздат, 1983.
5. Джевонс У.С. Краткое сообщение об общей математической теории политической экономии // Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. Т.1. Под ред. В.М. Гальперина. – СПб.: Экономическая школа, 1993.
6. Кларк Д.Б. Распределение богатства. – М.: Гелиос АРВ, 2000.
7. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: Дело, 1994
8. Бем-Баверк Е. Критика теории Маркса Сост. А.В. Куряев. / Е. Бем-Баверк – М., Челябинск: Со-циум, 2002.
9. Человеческий капитал в транзитивной экономике: формирование, оценка, эффективность использования / А.И. Добрынин, С.А. Дятлов, Е.Д. Цыренова. – СПб.: Наука, 1999. стр. 309.
10. Гузакова О.Л., Фурсик С.Н., Андронович С.А., Жилина Е.А. Качество человеческого капитала как фактора экономического роста. – Вологда: ВГПУ, 2011.
11. Кузнецова, О.И. Эволюция подходов к концепции человеческого капитала // Научный альманах Центрального Черноземья. – 2014, № 1. Стр. 72-76.
12. Капелюшников, Р. Современные западные концепции формирования рабочей силы. – М.: Наука, 1981. Стр. 159.
13. Добрынин А.И. Дятлов С.А., Курганский С.А.. Методология человеческого капитала. // Экономика образования. Международный периодический научный журнал. – Кострома, 1999. – № 1.
14. Критский М.М. Человеческий капитал. – Л.: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1991.

UOT 338.4

BİZNESDƏ HEYƏTİN İDARƏ EDİLMƏSİ STRATEGİYASININ FORMALAŞMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Məmmədova Ş.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Biznesdə heyətin idarə edilməsi strategiyasının formalaşması xüsusiyyətləri mülkiyyət münasibətlərindən irəli gəlir. Biznesdə heyətin idarə edilməsi strategiyasının formalaşması istiqamətləri ilə bağlı nəzəri-metodoloji və praktiki məsələlərinin öyrənilməsi bütün iqtisadçıların daim diqqət mərkəzində

olmuş və olmaqdadır. Biznesdə heyətin idarə edilməsi strategiyasının formalaşması istiqamətləri üzrə aparılan tədqiqatlar kompleks xarakter daşımaqla, respublikanın müstəqilliyi və sənayenin bazar münasibətləri şəraitində vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, heyətin idarə edilməsi strategiyasının formalaşmasının ayrı – ayrı mərhələləri üzrə yeni təşkilati-iqtisadi mexanizminin inkişafı, idarəetmə strukturlarının sadələşdirilməsi, onların funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *biznes, heyət, idarəetmə, strategiya, rəhbərlik, təşkilat, müəssisə*

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi bazisin əsası olan mülkiyyət üzərində yeni təsərrüfatçılıq formalarının yaradılması, xüsusi mülkiyyətə və azad sahibkarlığa geniş yer verilməsini, iqtisadiyyatın rəqabət prinsipləri əsasında dövlət tənzimlənməsini tələb edir. Qiymətlərin liberallaşdırılması, bank-maliyyə sisteminin yeniləşdirilməsi, təchizat, texniki xidmət, məhsulun istehsalı, emalı və satışında baş vermiş dəyişikliklər, həmin proseslərin kompleks şəkildə idarəedilməsini tələb edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə və ərazi səviyyəsində strategiyanın yenidən qurulması təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir edən ən mühüm amillərdən biridir. Odur ki, ölkədə əmlakın özəlləşdirilməsi, təsərrüfatçılığın müxtəlif mülkiyyət formalarının yaradılması, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli hüquqi və iqtisadi baza yaradılması başqa tədbirlərlə bərabər heyətin idarə edilməsi strategiyasının formalaşması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bu çox mürəkkəb problemin həlli bir sıra tədbirlərin sistemli, ardıcıl və kompleks şəkildə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Ona görə də respublikamızda biznes fəaliyyətində heyətin idarə edilməsi strategiyasının formalaşdırılması istiqamətlərinin araşdırılması obyektiv bir prosesə çevrilmişdir. Strategiya bir-biri ilə rəqabət edən hərəkətlər kompleksinə əsaslanır ki, onların köməyi ilə rəhbərlik təşkilatın uğurlu işinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Həqiqətdə strategiya idarəetmə planı olub, təşkilatların mövqelərinin möhkəmlənməsinə, onun müştərilərinin tələbatının ödənilməsinə və fəaliyyətində müəyyən nəticələrə nail olunmasına istiqamətlənir. Strategiyaya malik olmayan rəhbərlər arzulanan nəticələrə nail olmaq üçün düşünülmüş hərəkət planı və proqramına malik olmurlar. İdarəetmə planı təşkilatın bütün əsas funksiyalarını və bölmələrini əhatə edir. Onlara istehsal, maliyyə, marketinq, əmək ehtiyatları, elmi tədqiqat və işləmələr aiddir. Strategiyanın işlənməsi razılaşdırılmış formada bütün işgüzar qərarları və rəqibə uyğun hərəkətləri bütün təşkilat səviyyəsində hazırlamaqdır. Yeni hərəkət vəzifələri və yanaşmaların nəzərdən keçirilməsi isə cari strategiya vasitəsi ilə necə dəyişdirilməsi istiqamətləri və təkmilləşdirilməsi barədə düzgün yol göstərir [5. səh. 247]. Strategiyanın işlənərək tətbiq edilməsi əsas idarəetmə funksiyasıdır. Rəhbər tərəfindən icra edilən işlər çoxluğu arasında çox azları kompaniya və şirkətlərin işlərinə aşağıda qeyd edilənlər qədər təsir edir. Onlardan: təsərrüfatların inkişaf etdirilməsinin uzunmüddətli istiqamətlərinin seçimini; səmərəli strateji hərəkət cəhətlərinin alınmasına imkan verən strategiyanın reallaşdırılmasını dəqiq olaraq göstərə bilərlər. Həqiqətdə də elmi əsaslarla əsaslandırılmış strategiya və strategiyanın reallaşdırılması dəqiq və effektiv idarəetmənin ən etibarlı əlamətidir. Ancaq mükəmməl strategiyanın səmərəli reallaşdırılması ilə əlaqələndirilməsi heç də o demək deyildir ki, təsərrüfat zəifdir və ləng işləməsində dövrlərindən qaçır. Müəyyən vəziyyətlərin aşkar edilməsi üçün vaxt tələb olunur ki, rəhbərin cəhdləri aydın müsbət nəticələr versin. Hətta ən səmərəli idarə edilən təşkilat belə əlverişli olmayan və əvvəlcədən deyilməsi mümkün olmayan hallarla qarşılaşa bilər. Səmərəli strategiyanın mahiyyəti elə bir bazar mövqeyinin yaradılmasından ibarətdir ki, həmin model kifayət qədər möhkəm olsun və işlərin belə təşkili gözlənilməz hadisələrə, güclü rəqabətə və daxili problemlərə baxmayaraq, uğurlu işlərin təmin olunmasına qadir olsun. Müəssisələrin strategiyası aşağıda biznesi necə genişləndirməli, istehsalçıların və istehlakçıların tələbini necə ödəməli, rəqibləri necə üstələməli, bazar şərtlərinin dəyişilməsinə necə cavab verməli, biznesin hər bir funksional bölməsini necə idarə etməli, strateji və maliyyə məqsədlərinə necə çatmalı kimi suallara dəqiqliklə cavab verməlidir. Strategiyanın üzərinə qoyulmuş bu suallar hər bir şirkət və təsərrüfat üçün spesifikdir və onlar olduqları vəziyyətə və fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gəlməlidir. Şirkətlər və təsərrüfatlar işgüzar aləmdə əhəmiyyətli dərəcədə strateji azadlığa malikdirlər. Onlar qohum və yad sahələrdə şirkət və təsərrüfatların yad sahələrin ələ keçirilməsi, birgə müəssisələrin yaradılması yolu ilə tətbiq edilə bilər. Əgər hətta kompaniya öz qüvvəsini bir biznes sahəsində mərkəzləşdirmək istəsə belə, adətən üstün bazar şərtləri daha geniş strateji hərəkət diapozonu təklif edir, bu zaman yaxın rəqiblər strategiyanın eyni ilə surətinin çıxarılmasından qaça bilər və bir sıra şirkət xərclərdə liderliyə, başqaları öz məhsulu və xidmətlərinin müəyyən xüsusiyyətlərinə arxalanır, üçüncü isə xüsusi tələblərə xidmət etməyi üstün tutur, dar istehsal və istehlak segmentlərinə üstünlük verir. Beləliklə, şirkətin strategiyaları təsvirəlməz, hər şeydən əvvəl məcburi deyil, tövsiyə xarakterli olmalıdır [1, səh. 198]. Gələcək strateji görünüşün və missiyaların işlənməsi, məqsədlərin müəyyən edilməsi və strategiyanın qəbulu, inkişaf istiqamətlərinin işlənməsi prosesin əsas məsələləridir. Onlar göstərir ki, təşkilat hara doğru hərəkət etməli, fəaliyyətinin qısamüddətli məqsədlərini müəyyənləşdirməlidir. Bütün bunlar qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunmasına xidmət edir və birlikdə strateji planları əmələ gətirir. Bir sıra iri şirkət

və təsərrüfatların, xüsusilə də iri assosiasiyalarda müntəzəm olaraq strategiya və rəsmi strateji planlaşdırma yenidən nəzərdən keçirilir və gələcək ilə strateji planın məzmununu ifadə edən sənəd hazırlanır [1, səh. 199]. Rəhbərlik qısamüddətli məqsədlərinin işlənməsində, onları uzunmüddətli məqsədlərə razılaşdırmalı və onların nail olunmasını asanlaşdırmaqla o, eyni zamanda qısamüddətli planlar işləməli və onları uzunmüddətli planlara razılaşdırmalıdır. Bu məqsədlər strategiyanın müəyyən hissəsi olub, taktika adlandırılır. Taktiki planları səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Taktikanı strategiyanın inkişaf etdirilməsində işləyirlər.
2. Strategiya demək olar ki, həmişə yüksək rəhbərlik səviyyəsində işlənir, taktika isə daha çox orta rəhbərlik səviyyəsində işlənir.
3. Taktika strategiyaya nisbətən daha qısa zaman kəsiyinə hesablanır.
4. Bir neçə il ərzində strategiyanın nəticəsi bütövlükdə meydana çıxarıla bilməzsə, taktiki nəticələr bir qayda olaraq daha tez aşkar olunur və asanlıqla konkret hərəkətlərlə çulğalaşır [5. səh. 175].

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın stabil, dinamik inkişafı təsərrüfatçılıq proseslərinin yüksək sürətlə inkişafından və onun yüksək peşəkarlıqla idarə olunmasından çox asılıdır. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, mühüm prioritet məsələlərdə operativ idarəetmə qərarlarının qəbulu, bütövlükdə təşkilatın intensiv inkişafı rəhbərlik üslubunun səmərəli təşkilin nəticəsidir. Araşdırmalar və təcrübə göstərir ki, müəssisə və təşkilatlarda sağlam iqlimin yaranması, işçi-rəhbər, rəhbər-işçi münasibətlərinin düzgün şəkildə təşkili, həmin qurumlarda müvəffəqiyyətin artmasına böyük təsir göstərir. Bu isə ilk növbədə rəhbərlərdən yüksək səriştə, bacarıq və bilik tələb edir. Deməli, heyətin idarə olunmasında dərin bilik, bacarıq, peşəkarlıq, çeviklik, səriştəlilik, yeniliklərin mənimsənilməsi və s. kimi zəngin keyfiyyətlərə malik olmaq, demokratik idarəetməyə üstünlük vermək olduqca zəruridir. Fikirimizcə, demokratik idarəetmə məhz yaranan problemlərin ziddiyyətlərinin həllinə təminat verir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, idarəetmə həmişə insan fəaliyyəti ilə bağlı olduğundan kadr ehtiyatlarından optimal şəkildə istifadə olunmalı, idarəetmənin daha səmərəli təşkil olunması üçün heyətlə aparılan iş konkret prinsiplərə əsasən həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.B. və başqaları. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2011. 464 səh.
2. Abbasov S.A. Maliyyə menecmenti: təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri (monoqrafiya). Bakı, Elm və təhsil, 2009. 288 səh.
3. Бухалков М.И. Управление персоналом, М: ИНФРА-М, 2005. 368 стр.
4. Друкер П. Эффективное управление: экономические задачи и оптимальные решения. М: ФАИР-ПРЕСС, 2006, 288 стр.
5. Соколов М.И., Дементьева А.Г. Управление человеческими ресурсами. Учебник, Москва, ТК Вельви. Изд-во Проспект, 2006. 240 стр.

UOT 33: (479.24)

DAYANIQLI İQTİSADI ARTIMIN ƏSAS MƏNBƏYİNİN İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Məmmədova Ş.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir dövrdə kapital və əməyin qarşılıqlı transformasiyasının da araşdırılmasının böyük əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alaraq, bu transformasiya proseslərində intellektual əməyin xeyli dərəcədə üstünlük təşkil etdiyini, həmçinin onların bir-birinə nisbətində insan kapitalının əsas istiqamətlərindən olan keyfiyyətli və mürəkkəb əməyin xüsusi çəkisinin dəfələrlə artdığını da qeyd etmək lazımdır.

Açar sözlər: *iqtisadi artım, ekstensiv, intensiv, insan kapitalı*

İqtisadi nəzəriyyədə istehsalın əsas amillərindən olan əmək və kapitalın qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi yer tutur. Müasir dövrdə bu iqtisadi resursların qarşılıqlı transformasiyasının araşdırılması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətdə və iqtisadi həyatda baş verən dəyişikliklər yeni iqtisadiyyatın ("yeni iqtisadiyyat" anlayışı daha tez-tez informasiya texnologiyaları bazarına münasibətdə işlədilir, hətta bəzi müəlliflər [1] bu anlayışı postsənaye cəmiyyətinə münasibətdə işlətməyi məqsədəuyğun hesab edirlər) yaranması haqqında danışmağa imkan verir. Əksər sənaye inkişafı dövründə artımın vacib amilləri həqiqətən istehsalın avadanlıqlarla təchizi, əmək və kapitalın konsentrasiyası hesab edilirdisə, hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə diqqət daha çox yüksək texnologiyaların inkişafına, istehsal və xidmət sferasının (xüsusilə təhsil və səhiyyə) yeniləşdirilməsi siyasətinə yönəldilir. Buna görə də, ənənəvi kapital və əmək anlayışlarının

özlərinin transformasiyası prosesləri haqqında danışmağa dəyər.

Əvvəllər kapitalın yığılı müəssisənin sahibkarlarının bir neçə nəslinin həyatı boyunca həyata keçirilirdi. Bu da, onların mənfəətinin müəyyən hissəsinə özlərinin səmərəli mülkiyyətçi olmaq iddialarının təsdiqinə imkan verirdi. Amma indi isə, işə o qədər də böyük olmayan başlanğıc kapital qoymaqla, praktiki olaraq bir an içərisində ən iri kapitalı yaratmaq olar (buna özəlləşdirmə prosesləri də əyani misaldır).

Kapital və əməyin transformasiya proseslərinə Microsoft kompaniyasının fəaliyyətini nümunə göstərmək olar. Belə ki, bu kompaniyanın iri kapitalı cəmiyyətin dəyərlər və kapital haqqında təsəvvürlərinin dəyişməsinə bir daha təsdiqləyir. Belə kapitalın mahiyyəti kompaniyanın fəaliyyətinin intellektual məhsula, daha doğrusu bu məhsulun nəticəsi olan əməyin yeni ifadədə dəyərləndirilməsinə yönəlməsini əks etdirir. Belə əməyi klassik əmək saat ilə, hətta mümkün yüksək ixtisas düzəlişləri olsa belə, ölçmək ağılsızlıqdır. Bu cür əməyin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün informasiyanı daha çox ya kompaniyanın bazar kapitallaşması dəyərindən fiziki-əsas kapitalın və istehsal güclərinin dəyərini çıxmaqla, ya da intellektual mülkiyyət hüququnun dəyəri kimi əldə etmək olar. Beləliklə, konkret müəssisədə yeni texnologiyanın müntəzəm tətbiqi həm onun dəyərini saxlamağa və artırmağa şərait yaradır, həm də bütövlükdə belə müəssisələrinin sayı çox olan ölkənin digər ölkələrdən inkişaf nöqtəyi-nəzərincə irəli getməsinə səbəb olur.

Müasir dövrdə respublikamızın gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək üçün ilk növbədə dünyada gedən meylləri bilməliyik. Belə ki, qloballaşma prosesləri bütün ölkələrə təsir edərək, onları struktur dəyişikliyinə sövq edir və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nəticədə yeni iqtisadiyyat yaranır. Dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq strukturların proqnoz göstəricilərinə uyğun olaraq qeyd etmək olar ki, gələcəkdə hazır məhsulların, xüsusilə, yüksək texnologiyaya əsaslanan maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisinin artacağı, xammal məhsullarının isə payının azalacağı gözlənilir. Hal-hazırda bu proseslər dünya iqtisadiyyatında baş verməkdədir.

Müasir və gələcək inkişafın strateji resursu insanlardır. Məlumdur ki, müasir inkişaf ənənəsində ölkələrin rəqabət qabiliyyətliliyinin əsas mənbəyini və strateji resursunu insanlar təşkil edir. O ölkələr ki, insan amilinə əsaslanırlar, onlarda iqtisadi ehtiyatlar artıb, emal sənayesi inkişaf edib. Bunun üçün isə təhsil, elm, səhiyyə, peşəkar hazırlıq və yenidən hazırlıq məsələləri, qısaca desək insan kapitalı həmişə diqqətdə saxlanılmalıdır.

Beləliklə, məlum olur ki, ölkənin prioritet iqtisadi inkişafının əsas mənbəyi, əsas kapital, ölkənin malik olduğu təbii resurslar deyil, insanlardır. Onların intellektual qabiliyyətləri və bacarıqlarıdır, qısa desək insan kapitalıdır.

İnsanların iqtisadi inkişafda rolunu artırmaq üçün onların eyni zamanda iqtisadi azadlıqlarını artırmaq lazımdır. Bu, dünyanın İEÖ-in necə dəyərlər, birinci dərəcəli məqsədlərindəndir. İqtisadiyyatın sosial yönümlü inkişafı da elə insan amilinə əsaslanır.

İnsan faktoru, insan kapitalı dəyərlərinin düzgün qiymətləndirilməsi və artırılması müasir şəraitdə dayanıqlı iqtisadi artımın başlıca mənbəyidir. Ona görə də insan kapitalının məhsuldarlığının, bu kapitalla yönəldilən investisiyanın qiymətləndirilməsi və artırılması yollarının ətraflı araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Məlum olduğu kimi, cəmiyyətdə insanın iqtisadi rolunu müəyyən edən anlayışlardan biri də əmək ehtiyatlarıdır. Bazar iqtisadiyyatında insan ehtiyatlarının elə özü vacib istehsal amili hesab edilən əmək ehtiyatlarıdır. O, ölkənin əsas makroiqtisadi göstəricilərindəndir. Əmək ehtiyatları ölkənin təsərrüfat subyektlərində işləmək üçün ixtisaslaşan, müəyyən təhsil səviyyəsi və lazımı fiziki, əqli, qabiliyyətə malik əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalisinin bir hissəsidir. Əmək ehtiyatlarının miqdarı verilən anda əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün cəmiyyətin malik olduğu potensial canlı əmək kütləsidir.

Əmək ehtiyatları potensialının artırılması üçün ölkədə xüsusi şəraitin yaradılması tələb olunur. Bu tələb təkcə iqtisadi məqsədlərdən deyil, daha az təminatlı əhalinin aşağı həyat səviyyəsinə görə olan məsuliyyətdən (həm dövlət və həm də təsərrüfat subyekti səviyyəsində) irəli gəlir. Əmək məhsuldarlığı müəyyən yığımlar, ailə büdcəsi, əmək haqqı, sosial tələbatlara dövlət xərcləri və s. hesabına formalaşan insan kapitalının dəyərindən asılıdır [3]. Əgər dövlət bu istiqamətdə xərcləri azaldırsa və ya artırmırsa, onda mizumlu işçilərin, ümumiyyətlə əmək ehtiyatlarının məhsuldarlığının və peşəkarlığının artırılmasının başlıca maliyyə mənbəyini əmək haqqının yüksəldilməsi təşkil etməlidir. Ona görə də, yüksək artım tempinin təmin edilməsi nöqtəyi-nəzərincə belə yanaşma əsas strateji məqsəd kimi qəbul edilməlidir.

Artıq Azərbaycanda sosial siyasətin yeni kompleks sferasının-insan resurslarının və insan kapitalının idarə olunmasının formalaşdırılması prosesini sürətləndirmək lazımdır. İnsan resurslarının idarə olunmasında əsas praktiki vəzifə milli iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verən müəssisə və təşkilatların peşəkar hazırlıqlı personalının səmərəli istifadə və formalaşmasına, həmçinin saxlanması, qorunması və təkrar istehsalına yönəldilmiş siyasət olmalıdır. Ancaq fikrimizcə, dövlətin insan resursları sferasında sosial siyasəti hələlik tam səmərəli deyildir: belə ki, peşə-texniki məktəblər dairəsi çox zəifləyib, müəssisələrin personalının müasir tələblərə uyğun inkişaf sistemi praktiki olaraq fəaliyyət göstərmir, peşəkar təhsil və pe-

şəkar-mütəxəssis əməyi arasındakı əvvəlki əlaqələr demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdır, yeni islahatlara məruz qalan iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun insan resurslarının səmərəli istifadəsini təmin edən sosial institutlar yox dərəcəsindədir.

Ümumiyyətlə, ölkədə peşəkarlıq səviyyəsini qoruyan, inkişaf etdirən, həmçinin stimullaşdıran ümumi dövlət maraqlarına cavab verən sosial-iqtisadi sistemin mövcudluğuna ehtiyac hiss olunur. Praktiki olaraq işçilərin iş yerlərində, istehsalda bazarın real tələblərinə uyğun ixtisas səviyyələrinin artırılması sistemi (məsələn: kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanmasının tədris-maddi bazası) də aradan götürülmüşdür.

Demək olar ki, tamamilə aradan götürülmüş peşə-ixtisas məktəbi sistemi də müasir iqtisadi islahatlara uyğunlaşdırılaraq yenidən qurulmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə peşəkar təhsil sferası və peşəkar əmək arasında çox səmərəli əlaqə mexanizmi mövcuddur [2]. Bu mexanizmə uyğun peşə məktəbləri (tədris prosesinin və konkret tədris yerlərinin təşkilinin texnika və texnologiyası) ilə inkişaf edən istehsalın tələbləri (konkret iş yerlərinin və əmək prosesinin təşkili, texnika və texnologiyası) arasındakı imkanların razılaşdırılmış xüsusi kompensasiya sisteminin (pedaqoji və psixoloji) işlənməsi çox vacibdir.

Göstərilən bütün bu tələblərə uyğun yuxarıda təklif edilən sistemin və digər mümkün vasitələrin köməyi ilə sosial institutlar yaradılmalıdır. Bu institutlar çərçivəsində insan resurslarının, insan kapitalının idarə olunmasının ümummilli və regional təcrübi proqramlarının (layihələri) işlənməli və reallaşdırılmalıdır. Təklif edilən institutun praktiki iş və təcrübi proqramların reallaşdırılması, fikrimizcə, insan resurslarının səmərəli istifadəsində və təkrar istehsalında ümummilli təcrübənin də yığılmasına kömək edə bilər.

İnsan resurslarının idarə edilməsi proqramının səmərəlilik amilləri kimi aşağıdakıların qeyd etmək olar:

- milli iqtisadiyyatın kadr potensialının uğurlu formalaşmasının qiymətləndirilməsi;
- ayrı-ayrı işçilərin və ümumiyyətlə bütün personalın keyfiyyətinin (peşəkar kompotentliyinin) qiymətləndirilməsi və onun beynəlxalq səviyyəyə uyğunlaşdırılması.

Əlbəttə, insan resurslarının, insan kapitalının idarə edilməsi prosesinin tam səmərəli həyata keçirilməsi üçün əks əlaqə mexanizmini (insan resurslarının idarə edilməsi nəticələrinin qiymətləndirilməsini) də, daha doğrusu ayrıca peşəkar işçinin və müəssisənin personalının real keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin mexanizm və vasitələrini işləyib yaratmaq lazımdır. Bu istiqamətdə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində olduğu kimi, istehsal olunan məhsulun beynəlxalq standartlara uyğun olması üçün (əlbəttə, dünya bazarında beynəlxalq rəqabətə davam gətirmək üçün) personalın özünü, onun fəaliyyətini müasir beynəlxalq standart və tələblərə uyğun sertifikatlaşdırmaq məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Bundan əlavə tədris yerləri ilə ixtisasların, həmçinin iş yerləri ilə peşələrin (vəzifələrin) öz aralarında razılaşdırılmış təsnifləşdiricilərinin işlənməsi vacibdir. Bunlarla bağlı ölkədə təhsil xidmətləri bazarı və innovasiya biznesi inkişaf etdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ивашковский С.Н. Макроэкономика. М.: Дело, 2001. 470 стр.
2. Лоренс Дж. Гитман, Майкл Д.Джонк. Основы инвестирования. М.: Дело, 1999. 991 стр.
3. Нестеров Л., Амирова Г. Национальное богатство и человеческий капитал. Журнал Вопросы экономики. М.: 2003, № 2.

UOT 331.34

İNSAN KAPİTALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN MOTİVLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məhərrəmov A.M., Şamilova H.S.

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

İnsan kapitalından istifadənin səmərəliliyinin yüksəlməsində motivləşdirmə xüsusi rol oynayır. İqtisadi ədəbiyyatlarda motivləşdirmə ilə bağlı nəzəriyyələr “məzmun”, “sahə” və “prosesual” olaraq üç istiqamət üzrə qruplaşdırılır. Xarici və daxili amillərin kompleks təsiri ilə müəyyən olunan motivləşdirmə maddi və qeyri-maddi olaraq iki aspektdə nəzərdən keçirilir. Motivləşdirmənin əsas funksiyaları sırasında istiqamətləndirici, vasitəçilik, səfərbəredici və digərlərini göstərmək olar. İnsan kapitalından istifadənin səmərəlilik dərəcəsi isə motivləşdirmənin nəticələrini ifadə edir və burada əmək məhsuldarlığı və məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsi, xidməti irəliləyiş, nüfuz və səlahiyyətlərin artması və s. nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: *motiv, motivasiya, maddi motivasiya, qeyri-maddi motivasiya, motivasiyanın funksiyaları*

İnsan amilinin rolunun getdikcə artması ilə onun fəaliyyətinin mümkün olan ən yüksək səmərə ilə nəticələnmə bilməsi üçün konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətə çevrilir. Bunun üçün insan kapitalının

formalaşmasında onun yüksək keyfiyyətinin təmin olunması şərti ilə inkişafı məsələsi aktuallıq kəsb edir. Bu məqsədin reallaşmasında isə müxtəlif istiqamətli motivlər xüsusi rol oynayır.

İnsan kapitalından səmərəli istifadənin motivləşdirilməsi dedikdə, birinci növbədə fərdi insan kapitalı nəzərdə tutulur. Fərdi insan kapitalı – investisiya nəticəsində formalaşmış və onun əməyinin məhsuldarlığını və gəlirini yüksəldən insan tərəfindən yığılmış biliklər, bacarıqlar, motivlər, qabiliyyətlər və sağlamlıq ehtiyatlarıdır [2, səh.27].

İqtisadi ədəbiyyatlarda motivləşdirməyə müxtəlif təriflər verilir. Onlardan biri belə ifadə olunur: Motivləşdirmə insan tərəfindən şüurlu surətdə bu və ya digər davranış tipinin seçilməsidir ki, xarici (stimul) və daxili (motiv) amillərin kompleks təsiri ilə müəyyən olunur [3, səh.361].

Buradan motiv və stimul arasında fərq ilə bağlı müəyyən mülahizələr irəli sürmək olar. Onlar arasında fərq birinci növbədə stimullaşdırmanın ümumi, motivləşdirmənin isə konkret fərdə istiqamətlənmiş olması kimi təzahür edir. Yəni motivləşdirmə ayrılıqda fərdin daxili tələbatlarının ödənilməsinə yönəldiyi üçün konkret insana və ya işçiyə aid olduğu halda, stimullaşdırma ümumi əlamət üzrə birləşmiş insanlar qrupuna yönəldilir. Motiv və stimul arasında üzvi əlaqənin olduğunu vurğulamaqla, aralarındakı belə bir fərq də qeyd edilməlidir. Motiv insanın dəyərlər meyli ilə, stimullar isə əmək fəaliyyətinin dinamikası, fəaliyyət tərziləri ilə bağlıdır [1, səh.385].

Motiv bilavasitə tələbatlarla, stimul isə bu tələbatların ödəmə bilməsi üçün qabiliyyətin formalaşdırılması, tələbatların ödənməsi üçün fəaliyyətə sövq olunmanın dərk edilməsidir. Ona görə də bəzən motivləşdirməni şüur kateqoriyası da adlandırırlar. Stimul motivi fəaliyyətə çevirir. Əgər motivləşdirməni bir mexanizm olaraq təsvir etsək, tələbatın ödənilməsi üçün vasitələrin seçilməsindən, yəni məqsəddən başlamış, bilavasitə fəaliyyət və bu fəaliyyətin nəticələrinin əldə olunması kimi bir ardıcılıq nəzərə çarpır [4, səh.500]. Bu zaman qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün stimullardan istifadə olunur və məntiqi ardıcılıqla tələbat – motiv – stimul – məqsəd – fəaliyyət bir-birini əvəz edir və ya biri digərini doğurur.

İnsanlarda fəaliyyət motivlərini məhz stimullaşdırıcı amillər formalaşdırır. Öz növbəsində stimullaşdırma – motivləşdirmə naminə həyata keçirilir.

Motivləşdirmənin bilavasitə tələbatlarla əlaqəli olması onunla bağlı müvafiq nəzəriyyələrdə də ifadə olunur. Belə nəzəriyyələrdən birinci növbədə A.Maslounun tələbatın iyerarxiyası nəzəriyyəsini, K.Alderferin tələbat nəzəriyyəsini, D.Mak Klendinin motivasiyalı tələbat nəzəriyyəsini göstərmək olar. F.Hertsberqin iki amilli nəzəriyyəsi və L.S.Vıqodskinin ikiqat motivləşdirmə nəzəriyyəsi də daxil olmaqla, bu nəzəriyyələr motivləşdirmənin məzmun nəzəriyyələri kimi ifadə olunur.

A.Maslounun “X” nəzəriyyəsi, D.Mak-Qreqorun “Y” nəzəriyyəsi, U.Ouçinin “Z” nəzəriyyəsi və Litvin-Stringerin nəzəriyyələri “sahə” motivləşdirmə nəzəriyyələri adı altında birləşdirilir [4, səh.414].

S.Adamsın ədalətlik nəzəriyyəsi, V.Vrumun gözləmə nəzəriyyəsi, Louleri-Porterin motivləşdirmə nəzəriyyəsi və digərləri isə prosesual motivləşdirmə nəzəriyyələri adlandırılır. Ümumiyyətlə isə motivləşdirmə ilə bağlı D.Atkinsonun əməyin motivləşdirilməsi nəzəriyyəsini, B.Skinnerin motivləşdirmənin gücləndirilməsi nəzəriyyəsini və s. də qeyd edə bilərik.

İqtisadi ədəbiyyatlarda motivləşdirmə mürəkkəb və çoxaspektli bir proses kimi nəzərdən keçirilir. Burada ilk növbədə Q.Komellinin motivləşdirmənin çoxaspektlilik konsepsiyası diqqəti cəlb edir. Louleri-Porterin motivləşdirmə nəzəriyyəsi ilə yanaşı, bu konsepsiya da digərləri ilə müqayisədə motivləşdirmənin kompleks nəzəriyyəsinin irəli sürülməsi, onun mümkün olan bütün aspektlərinin nəzərə alınması ilə seçilir [1, səh.405-408].

Motivləşdirmə yalnız əldə olunan maddi dəyərlərin daha çox payı, yəni yalnız iqtisadi maraqları naminə deyil, həm də qeyri-iqtisadi maraq və mənafeləri naminə həyata keçirilir. Bu hadisə bilavasitə istehlakla əlaqəlidir və istehsal prosesinin mürəkkəbləşməsi ilə motivləşdirmə də dəyişir.

Ümumiyyətlə, motivləşdirmə sistemi iki aspektdən nəzərdən keçirilə bilər: maddi motivləşdirmə və qeyri-maddi motivləşdirmə. Maddi motivləşdirmə əmək haqqı və mükafatlandırma sistemini nəzərdə tutur. Burada fiksə edilmiş (xüsusilə vaxtamuzd) əmək haqqından çevik mükafatlandırma və sərf olunmuş əməyin işəməzd qiymətləndirilməsinə keçidi məqsəduyğun hesab etmək olar.

Qeyri-maddi motivləşdirmə idarəetmə prosesində tətbiq və istifadə olunan dəyərlər sistemi ilə ifadə edilə bilər. Burada müvafiq işgüzar iqlimin, mədəniyyətin və digər zəruri insani keyfiyyətlərin formalaşdırılması, yaradıcı düşüncə tərzinin, təşəbbüskarlığın, informasiyalı fəaliyyətin stimullaşdırılması xüsusilə vacibdir. Onu da qeyd edək ki, hazırda iqtisadi ədəbiyyatlarda informasiyalı işçilər anlayışından istifadə olunur ki, bu da fiziki əməyin payının getdikcə azalması, əqli əməyin payının isə artması kimi təzahür edir [6, səh.112].

Motivləşdirmə bir sıra funksiyaları yerinə yetirir ki, bu sırada meyledici və ya istiqamətləndirici funksiya, əmək fəaliyyətinin məna yaradan, məna kəsb edən funksiyası, vasitəçilik funksiyası, səfərbəredici

funksiya, əsaslandırma və ya bəraət qazandırıcı funksiyanı göstərmək olar [1, səh.401].

Motivləşdirmə insanın özünün bu prosesdə marağı ilə yanaşı, müəssisənin (işəgötürənin) və dövlətin də marağını ifadə edir. Odur ki, bir tərəfdən əməyin, digər tərəfdən isə işəgötürənlərin motivləşdirilməsindən danışmaq olar. İlk növbədə motivləşdirməni müəssisəni idarə edən şəxslərin, menecerlərin əsas funksiyası kimi qəbul etmək lazımdır. Lakin işəgötürənlərin motivləşdirilməsi məsələsi də maraq kəsb edir. Bu zaman motivləşdirməni təmin edən rolunda hökumət və onun orqanları çıxış edir. Hökumət müxtəlif vergi və güzəştlərin tətbiqi ilə ifadə olunan motivləşdirmə nəticəsində insan kapitalının inkişafında maraqlı olduğunu sübut edir və əldə olunan səmərə ölkə üzrə makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşması ilə müşayiət olunur.

Motivləşdirmənin gətirdiyi nəticələr insan kapitalından istifadənin səmərəlilik dərəcəsini ifadə edir ki, burada əmək məhsuldarlığı, məhsulun keyfiyyəti kimi göstəricilərlə yanaşı, həm də bunlara müvafiq olaraq əmək haqqı səviyyəsinin dəyişməsi (yəni artması), xidməti irəliləyiş, nüfuz və səlahiyyətlərin artması, öz potensialını reallaşdırma bilmə imkanı və s. də əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin öz personalına çəkdiyi xərclərin ümumi həcmi ilə yanaşı, onların hər işçiyə düşən həcmi də hesablanmaqla, həmin xərclərin müəssisənin bütün xərclərində xüsusi çəkisini müəyyən etmək olar. Bu, personalın motivləşdirilməsi və stimullaşdırılması zamanı bir göstərici olaraq oriyentir rolunu oynaya bilər.

İşçinin motivləşdirilməsini təmin edərək onun işlədiyi bütün müddət ərzində göstərdiyi bütün xidmətləri nəzərə alınmaqla müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir. Hər hansı bir elmi adın, elmi dərəcənin alınmasının özü də bir növ motivləşdirmə rolunu oynayır. Belə ki, əlavə güzəştlərə, əmək haqqına əlavələrə imtiyaz verir. Lakin burada maddi motivləşdirmə ilə yanaşı qeyri-maddi motivləşdirmə də yaddan çıxarılmamalıdır.

Ədəbiyyat

1. Quliyev T.Ə. Əməyin iqtisadiyyatı. Bakı, Nağıl evi, 2003-cü il.
2. Кафидов В.В. Стимулирование потребности предпринимателей в развитии человеческого капитала. Изд.Дело, 2013 г.
3. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. М. Дело, 1992 г.
4. Тебекин А.Б. Управление персоналом. Москва, Кнорус, 2012 г..
5. Шапиро С.А. Мотивация и стимулирование персонала. М. ГроссМедиа, 2005 г.
6. Шобанов А.В., Покусаев О.Н. “Управление человеческим капиталом: теория и практика”. Журнал “Этап: экономическая теория, анализ, практика”. № 2, 2010 г.

UOT 338.37

ÇOXÖLÇÜLÜ AMİLLƏR ƏSASINDA YOXSULLUQ SƏVIYYƏSİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ TƏHSİLİN ROLU

Mikayilov F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Açar sözlər: *çoxölçülü yoxsulluq, yoxsulluq indeksi, təhsil səviyyəsi, insan inkişafı, davamlı inkişaf*

Məlumdur ki, ölkələrin sosial iqtisadi inkişafının yeni mərhələyə - sosial keyfiyyətli inkişaf mərhələsinə keçidində mane olan amillərdən biri və ən başlıcası yoxsulluqdur. Qeyd edək ki, yoxsulluq səviyyəsini qiymətləndirmək və ya ölçmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunmaqdadır. Bunlara mütləq yoxsulluq, nisbi yoxsulluq, seçmə müayinələri əsasında müəyyənləşdirilən yoxsulluğun ölçülməsi və s. kimi üsulları aid etmək olar.

Yoxsulluq səviyyəsinin ölçülməsi üsullarından biri də çoxölçülü meyarlar yoxsulluq indeksi əsasında qiymətləndirmədir. Bu indeks Yoxsulluğun “məhrumiyyət (deprivation)” konsepsiyası əsasında Sabina Alkire və Maria Emma Santos tərəfindən işlənilmişdir. Çoxölçülü meyarlar əsasında yoxsulluq indeksinin (ÇÖYİ) ölçülməsi metodikası BMT-nin İnkişaf Proqramının 2010-cu il üçün “İnsan inkişafı haqqında hesabat”ının hazırlanmasında tətbiq olunmuş və bütün ölkələrdə tətbiq olunması tövsiyə olunmuşdur. Bu üsulla yoxsulluğun səviyyəsini qiymətləndirən zaman üç ümumiləşdirilmiş amildən istifadə edilir ki, bunlar: təhsil, sağlamlıq və yaşayış səviyyəsinə görə olan məhrumiyyətləri özündə əks etdirir [1].

Göründüyü kimi, çoxölçülü meyarlar əsasında yoxsulluq indeksinin (ÇÖYİ) müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli məsələlərdən biri təhsildir.

Təhsil yoxsulluğun azaldılmasına və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə çatmaq istiqamətində göstərilən səylərdən ibarət olan ən effektiv vasitələrindən biridir. İnkişaf üçün göstərilən səylərin reallaşması üçün lazımlı xüsusiyyətlərə malik və yetərli sayda işçi qüvvəsinin yetişdirilməsi istiqamətində də başlıca yoldur. Bununla yanaşı, təhsil cəmiyyətin gücünü və səmərəsini artıran, şəxslərin qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması imkanını təmin edən, sosial, ədalət və fürsət bərabərliyi imkanlarını təmin edən, rifah və

xoşbəxtliklərini artıran ən əhəmiyyətli sosial xidmətdir [1].

Təhsilin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və onun rifah səviyyəsində roluna dair nəzəri və metodoloji yanaşmalar Adam Smit, Tomas Robert Malthus, John Stuart Mill kimi iqtisad tarixinin tanınmış mütəfəkkirlərin ortaya qoyduqları nəzəriyyələrində xüsusi qeyd edilmişdir.

Təhsilin insan inkişafı ilə, eləcə də, bütün digər amillərlə müqayisədə daha böyük nisbədə rifah səviyyəsinə, yaxud yoxsulluğun azaldılmasına təsir səviyyəsinin öyrənilməsi ilə bağlı T.W. Schultz, E.Denison, J.W. Kendrick, Robert Solow, Robert E. Lucas kimi iqtisadçılar böyük tədqiqatlar aparmış və təhsilə yönəldilmiş investisiyalar, bu investisiyaların qaytarılma normalarını müəyyənləşdirən nəzəri və metodoloji yanaşmalar irəli sürmüşdür.

Təhsilin inkişaf etdirilməsi, insan resurslarının əmək keyfiyyətinin artırılması və əmək bazarında rəqabət qabiliyyətli kadrların hazırlanması isə texnoloji yeniliklərlə istehsal prosesində sadə texnikalardan müasir texnikalara keçilməsi, texniki və elmi informasiyaların əhəmiyyətinin artması, ayrıca mal və xidmətlərin istehsalı, marketinqi kimi sahələrdə inkişafın yeni mərhələyə daxil olması və eyni zamanda insan faktoruna ehtiyacın artması səbəb olmuşdur.

Robert E. Lucas tərəfindən 1988-ci ildə ortaya atılan insan kapitalına yönəldilən investisiya modelinin əsas üstünlüyü bu kapitala güclü olan ölkələrin zəif olan ölkələrdən daha sürətli iqtisadi böyüməyə nail olacağı nəzəriyyəsi olmuşdur [2].

Bu modeldə:

- təhsilli insanlar müxtəlif təhsil mərhələlərində əldə etdikləri elmi-texniki bilikləri fəaliyyət göstərdikləri istehsal sahələrində istifadə edirlər;
- təhsilli insanlar dəyişən iş şəraitlərinə uyğunlaşmağa, xüsusilə yeni texnologiyaları mənimsəyərək bunları tətbiq və inkişaf etdirməyə daha əlverişlidirlər;
- təhsilli insanlar arasında qarşılıqlı təsir (informasiya dəyişimi) daha güclüdür.

Lucas Böyümə Modelində bəşəri sərmayə ayrı-ayrılıqda şəxslərin istehsal prosesinə təsirlərini artırmaqla məhdudlaşmayıb, xaricilik yaratmaq yolu ilə bütün işçilərin səmərələrini artırır. Belə bir modelin uzaqgörənliyi (yekun hədəfi) isə, təhsilin (insan kapitalının) işçi qüvvəsinin istehsala təsirinin daha da effektivləşməsidir. Digər bir ifadə ilə desək, təhsil effektiv işçi qüvvəsi səviyyəsini artırır və istehsal funksiyasında işçi qüvvəsinin istehsal (məhsul) elastikliyinə böyüdür [2].

Müxtəlif ölkələrdə aparılan tədqiqatlarda nisbətər dəyişməklə birlikdə, təhsilin iqtisadi artıma əhəmiyyətli dərəcədə təsirinin olduğu və iqtisadi böyümədə artımın əhəmiyyətli bir hissəsinin işçi qüvvəsinin təhsil səviyyəsinin artımından qaynaqlandığı müəyyən edilmişdir. Məsələn; İngiltərədə 7%, Belçikada 14%, ABŞ-da 15%, Argentinada 16%, Kanadada isə, bu nisbət 25% olaraq müəyyən edilmişdir [3]. İnsan kapitalı və inkişaf arasındakı əlaqə dəqiqləşdikcə təhsil və təhsil sahəsinə qoyulan investisiya bütün dünyada əhəmiyyətli dərəcədə artmağa başlamışdır.

Bunun ardınca xalqları inkişaf etdirmək üçün təhsilin səviyyəsini və xüsusiyyətini inkişaf etdirib artırma zərurəti bütün ölkələr arasında ortaqlıq bir məsələyə çevirmişdir. ÇÖYİ-nin aşağı olduğu ölkələrdə bu amilin ümumi indeksə nə dərəcədə təsir etməsinə baxaq.

Təhsildən məhrumiyyətə görə ən yüksək göstərici qrafikdən də görüldüyü kimi BƏƏ (94.4%) ölkəsinə aiddir. Bu o deməkdir ki, BƏƏ əhalisinin yarısından çoxu təhsildən məhrum edilmiş sayılır. Lakin digər altqrup göstəricilər üzrə olan inkişaf səviyyəsinə görə ümumi ÇÖYİ-nin göstərici olduqca aşağı rəqəmi özündə əks etdirir. BƏƏ ilə müqayisədə yüksək göstəricilərə görə ikinci yeri Rusiya tutur ki, bu ölkədə də təhsildən məhrumiyyət göstəricisi 84.2%-ə bərabərdir [4].

Qeyd olunan faktor üzrə ən yaxşı hal isə Macarıstan və Ukraynada müşahidə olunur. Bu ölkələrdə təhsildən məhrum etmə uyğun olaraq 1.8% və 4.7% təşkil edir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bu ölkələrdə məktəbəqədər təhsildən məhrum olma və ev təsərrüfatlarında məktəb yaşlı uşaq məktəbdən

məhrumolmaların xüsusi çəkisi azlıq təşkil edir.

Azərbaycan isə təhsil indikatoru üzrə bu ölkələr arasında sıralamaya görə 5-ci yerdə durur. Ölkəmizdə təhsilin inkişafına ayrılan diqqət sayəsində təhsildən məhrum etmə 24.4% təşkil edir. Bu isə BMT-nin apardığı tədqiqatda qeyd olunan bütün ölkələrin nisbətində olduqca müsbət bir faiz deməkdir.

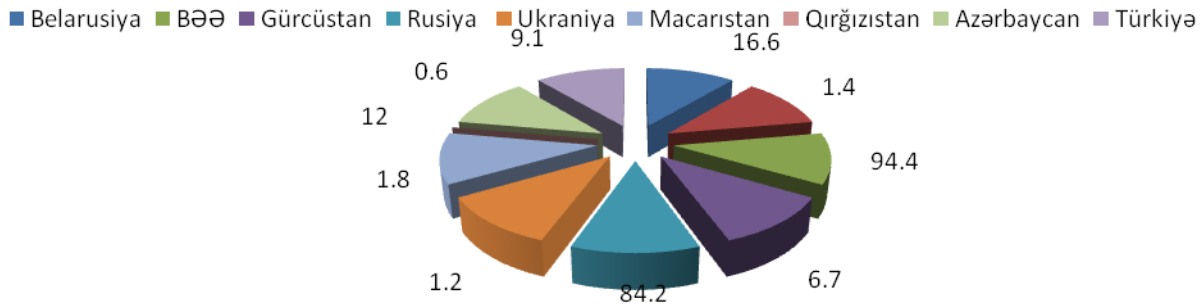
Təhsil üzrə altqruplar dedikdə məktəbəqədər təhsildən məhrumolma indeksi və ev təsərrüfatında məktəb yaşlı uşaq məktəbdən məhrumolmaların xüsusi çəkisi nəzərdə tutulur.

ÇÖYİ-nin aşağı olduğu ölkələri müqayisə edərkən bu ölkələrdə təhsil indikatoruna təsir edən alt qruplara da nəzər salmaq. İlk olaraq məktəbəqədər təhsildən məhrumolma faktoru üzrə göstəricilər aşağıdakı qrafikdə verilmişdir.

Göründüyü kimi tədqiq olunan ölkələr üzrə məktəbəqədər təhsildən məhrumolma üzrə ən yüksək göstərici 94.4% ilə BƏƏ ölkəsinin payına düşür. BƏƏ-dən sonra isə 10% fərqlə Rusiya ölkəsi ikinci yerdə dayanır. Bu da həmin ölkələrdə təhsilə olan diqqətsizliyin nəticəsi kimi indeksə böyük təsir edir.

Lakin indeksin altqrupunun çox yaxşı inkişaf etdiyi ölkələr sırasına nəzər salsaq, Azərbaycanın bu siyahıda 0,6% ilə ilk yerdə dayandığını müşahidə etmiş olarıq. Azərbaycandan sonra isə Ukrayna bu amilin indeksin ümumi nisbətində çox da təsir etmədiyini göstərir. Belə ki, adı çəkilən ölkələrdə məktəbə qədər təhsildən məhrum olmaya görə indeksin qiymətləri uyğun olaraq 1.2% və 1.4% təşkil edir [5]. Digər ölkələrdə də bu altqrup üzrə əmsal müqayisə olunan ölkələrin aldığı qiymətlər arasında müvafiq qiymətlərlə öz yerini tutur. Bunu yuxarıdakı qrafikdə də görmək mümkündür.

Şəkil 2 "Təhsil" indikatoruna təsir edən məktəbəqədər təhsildən məhrumolma faizlər

Bilindiyi kimi təhsil sahəsinə ayrılan xərclər fiziki resurslara qoyulan sərmayələrdə olduğu kimi mövcud istehlakdan imtina edərək gələcəkdəki gəlirləri artırmaq məqsədi ilə insan kapitalına, yəni fərdlərin informasiya və bacarığını artırmaq istiqamətində qoyulan sərmayələr şəklində dəyərləndirilir. Çünki, iqtisadi həyatda ən əhəmiyyətli istehsal amili olan fərdlərin məhsuldarlıqlarının və səmərəliliklərinin artırılmasında əsas rol təhsilin üzərinə düşür. İnformasiyanın və bəşəri sərmayənin əsas götürüldüyü informasiya əsrində təhsilin əhəmiyyətinin daha da artdığı açıq-aşkar görülür [5].

Lakin təhsilə qoyulan investisiyanın ÜDM-də payının optimal səviyyəsi haqqında müəyyən bir nisbət üzərində konsensus təmin edilə bilməmişdir. Santiago Bəyannaməsində (1965) 4% ətrafında müzakirələr aparılarkən, Tokio Konfransında (1980) 5% hədəf olaraq göstərilmiş, Addis Ababa Konfransında müzakirələrdə səslənən rəqəmlər 6%-ə qədər yüksəlmişdir. Beynəlxalq XXI Əsr Təhsil Komissiyası tərəfindən (1996) inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu nisbət minimum 6% olması tövsiyə edilmişdir. Ancaq təcrübədə bu gün belə bir çox ölkədə bu sərmayələrin payı 6%-in altında qalır. Məsələn, bir çox Asiya ölkəsində bu nisbət ortalama 4% olduğu halda, bəzilərinə isə, hətta 2.5% səviyyəsindədir. Bir çox ölkədə bu nisbət 1990-cı ilə nisbətən 2014-cü ildə azaldığı görülmüşdür. Bəzi Afrika ölkələrində bu nisbət 3-3.5% arasında dəyişir [5].

Uzun müddətdə təhsil sahəsinə qoyulan geri dönüş sürəti fiziki sərmayənin geri dönüş sürətindən daha yüksəkdir. Eyni zamanda yüksək məhsuldarlıq nisbətlərinə sahib olan ölkələrin yüksək təhsil standartlarına sahib olmaları təhsil və məhsuldarlıq arasında müsbət bir əlaqənin mövcudluğunu göstərir. Təhsil eyni zamanda texnoloji inkişafın da göstəricisidir. Təhsil elmi tədqiqatları təşviq etməklə informasiyanın yeni nəsillərə ötürülməsini təmin edir.

Təhsilin iqtisadi inkişaf və yoxsulluğun azaldılmasına təsirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- milli iqtisadiyyatların inkişafında təhsil katalizator rolu oynayır. Cəmiyyətdəki məlumat və informasiya bazasını, biliyə əsaslanan fikir və davranışları, dəyərləri və qabiliyyətləri yeniləyir və zənginləşdirir;

- təhsil insanlara cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən təşkilati, iqtisadi, sosial, siyasi və texnoloji qüvvələrlə əlaqədar bir anlayış qazandırır. Bu anlayış da dinamik, sağlam təməllər üzərində böyüyən bir iqtisadiyyatın ortaya çıxarıla bilməsini təmin edir;

- informasiya texnologiyalarının istehsalı və ölkə xaricindən idxal edilən istehsal texnologiyalarının mənimsənməsi və onlara uyğunlaşmanın təmin edilməsi, araşdırma və inkişaf etdirmə fəaliyyətləri ilə dəstəklənmiş təhsil fəaliyyətləri ilə yaxın münasibətdədir;

- təhsil işçi qüvvəsinin məhsuldarlığını artıraraq iqtisadiyyatın böyüməsinə təsir edir. Artan məhsuldarlıq fərqli təhsil səviyyələrinə malik işçi qüvvəsinin əldə etdiyi gəlirlərinin də artımı ilə nəticələnir ki, bu da yoxsulluğun aşağı salınmasını şərtləndirir.

Bununla yanaşı, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xalqın böyük əksəriyyətinin gəlir səviyyəsinin aşağı olmasına baxmayaraq, nümayiş xatirinə marjinal istehlak səbəbi ilə daha çox israf edildiyini müşahidə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Alkire, S., and M. Santos. 2010. "Acute Multidimensional Poverty: A New Index for Developing Countries." Human Development Research Paper 11. UNDP–HDRO, New York
2. <http://www.mfa.gov.az/content/728>
3. Nureev R.M. Ekonomika razvitiya Moskva, Norma 2008,
4. D.Ü.Ziya Gökəlp "The Influence of Education on Economy and Development" Eğitim Fakültesi Dergisi 11, 33-41 (2008)
5. Human Development Report 2015 "Work for human development" <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/hdr/2015-human-development-report/>

UOT 330.105

İQTİSADİ İNKİŞAFDA ELEKTRON TİCARƏTİN ROLU

Nəcəfova Ç.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir iqtisadi münasibətlər elektron ticarətin səmərəli təşkili əsasında daha yüksək nəticələr əldə edə bilər. Bu baxımdan qabaqcıl ölkələrdə elektron qaydada həyata keçirilən biznesi tənzimləyən qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Eyni zamanda istehlakçılar və şirkətlər arasındakı ticarət məlumatlarının toplanması, məhsulların elektron şəbəkə (internet) vasitəsilə alınması elektron ticarətin əsas xidmətlərindən hesab olunur. Azərbaycan Respublikası bu sahədə sürətlə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunur və alicılıq qabiliyyəti artır.

Açar sözlər: *elektron kommertiya, elektron biznes, elektron ticarət*

Elektron ticarət dünya iqtisadiyyatının ən yeni fenomenlərindən biri olmaqla, ilk növbədə malların və xidmətlərin qlobal informasiya şəbəkəsi vasitəsilə təqdim olunmasıdır. Bu ticarət növü yarandığı gündən sürətli inkişaf prosesi keçirmiş və artıq dünya təsərrüfat münasibətləri sistemində, milli təsərrüfatın səmərəliliyinin yüksəldilməsində, istehlakçıların tələbatının ödənilməsi ilə əsas yerlərdən birini tutur. Dünya təsərrüfatının qloballaşması milli təsərrüfatın xarici və daxili faktorların uzlaşmasında birincinin xeyrinə tədricən dəyişir. Heç bir tərəf dünya təsərrüfat fəaliyyətinin çoxşaxəli normalarını və prioritetlərini nəzərə almadan iqtisadi siyasəti rəşional formalaşdırmaq və reallaşdırmaq iqtidarında deyil.

İnternet vasitəsilə elektron ticarətin həyata keçirilməsi dünyada gedən qloballaşma prosesinin əsas tərkib hissələrindən biridir. Demək olar ki, ötən əsrin sonu və yeni əsrin əvvəlləri informasiya texnologiyalarının inkişafı, yeni elektron vasitələrdən istifadə olunmaqla biznesin təşkili üzrə dünya iqtisadiyyatında gedən mühüm dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Son dövrlərdə də daha inkişaf etmiş ölkələr artıq yeni inkişaf mərhələsinə - vahid informasiya cəmiyyətinin yaradılması mərhələsinə daxil olmaqdadır. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində bu istiqamətdə baş verən yeni dəyişikliklər biznesin elektron qaydada aparılmasında və ya elektron ticarətin tətbiqində öz əksini tapmışdır.

Elektron ticarət dedikdə, kommertiya əməliyyatlarının elektron rabitə vasitələrindən istifadə olunmaqla həyata keçirilməsi başa düşülür. Bu qaydada təşkil olunan ticarət əməliyyatları üzrə əqdlər ənənəvi məlumat daşıyıcılarından istifadə edilmədən onlayn rejimdə həyata keçirilir. Elektron ticarətlə bağlı mülahizələrdə də qeyd olunduğu kimi, elektron ticarətin ənənəvi ticarətdən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, malların hərəkəti, yerdəyişməsi internet şəbəkəsi vasitəsilə aparılır.

Biznes əməliyyatlarının elektron qaydada həyata keçirilməsi ötən əsrin 60-cı illərinin sonuna təsadüf edir. Son onillikdə isə belə əməliyyatların aparılması bank sahəsindən kənara çıxaraq digər sahələrdə də geniş şəkildə inkişaf etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir biznesdə bu cür radikal dəyişikliklərin həyata

keçirilməsində internet şəbəkəsi əsas vasitəyə çevrilmişdir. Bunlarla yanaşı, dünya miqyasında elektron ticarət deyilən bir yeniliyin meydana çıxması yeni yaranmış münasibətlərin tənzimlənməsinə, o cümlədən texniki, iqtisadi, maliyyə, vergi və hüquq normalarının uzlaşdırılmasına zərurət yaratmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, qeyd olunan məsələlərin həllinin zəruriliyi daha çox iki aspektdən, yəni texnologiyaların dəyişilməsindən və iqtisadi münasibətlərin yüksək səviyyədə qloballaşmasından irəli gəlir.

XXI əsrin biznes və ticarətində informasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunmasa müvəffəqiyyət qazanmaq qeyri-mümkündür. Real vaxt rejimində qərar qəbul edilməsi zərurəti yarandığı halda informasiya emalının və informasiya sistemlərinin sürətləndirilməsi böyük rol oynayır. İnförmasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından inkişafı və dirçəlişi birbaşa asılı olan hər bir sahədə geniş istifadə edilir.

Dünya ölkələri arasında iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni əlaqələrin inkişafı ilə elektron ticarət yeni iqtisadiyyatın formalaşması amillərindən biri kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun dünya iqtisadiyyatının inkişafının əvvəlki mərhələsindən başlıca fərqi subyektlərərsə informasiya emalı və ötürülməsinin yeni elektron imkanları və informasiyalaşdırılması hesab olunur [1].

E-ticarət dedikdə malların təqdim edilməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi kimi sahibkarlıq fəaliyyətinin şəxslər arasında heç bir fiziki mübadilə və ya fiziki əlaqə olmadan elektron (internet) vasitəsilə aparılması nəzərdə tutulur. E-ticarət internet vasitəsilə alış və satış və ya kompüter şəbəkə (internet) vasitəsilə xidmətlərin və ya malların istifadəsi üzrə mülkiyyət hüquqlarının ötürülməsi əməliyyatları ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə iqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş bir sıra qabaqcıl ölkələrdə elektron qaydada həyata keçirilən biznesi tənzimləyən qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. ABŞ-da, Kanadada, Avstraliyada və bəzi Avropa ölkələrində bu sahəni tənzimləyən qanunvericilik aktlarının qəbul olunması çox da uzaq olmayan dövrlərə təsadüf edir [2].

E-ticarətin müxtəlif növləri mövcuddur, bunlar:

a) B2B (business-to-business. E-ticarətin bu növü şirkətlər və ya sahibkarlar) arasında mövcud olan e-ticarəti müəyyən edir. E-ticarətin təxminən 80 faizi bu növ əməliyyatlar təşkil edir və e-ticarətin B2C növündən fərqli olaraq bir çox mütəxəssislər bu növün daha sürətli artmasını müşahidə olduğunu bildirirlər. B2B bazarının iki ilkin komponentləri mövcuddur: e-infrastruktur və e-bazar (e-market). E-infrastruktur B2B əməliyyatlarını qurmaqla, əsasən aşağıdakı əməliyyatları təşkil edir:

- daşınma, saxlanma və bölüşdürülmə (Procter and Gamble şirkəti);
- proqram-aparat resurslarının təchizatı (Oracle and Linkshare);
- real vaxtda auksionların təşkili (Moai Technologies and OpenSite Technologies);
- qiymətli kağızların "on-line" ticarəti (eShare, NetSales, iXL Enterprises).

E-bazar isə, alıcıların və satıcıların bir-biri ilə əlaqələrin qurulmasına və əməliyyatların aparılmasına imkan verən internet saytları bildirir. Burada IBM, Hewlett Packard (HP), Cisco və Dell kimi məşhur şirkətlərin təcrübələrini qeyd etmək olar, misal üçün Cisco şirkəti məhsullarının 90 faizini internet vasitəsilə verilmiş sifarişlər əsasında təqdim edir.

b) B2C (business-to-consumer). E-ticarətin B2C növü istehlakçılar və şirkətlər arasındakı ticarət məlumatların toplanması, kitab və ya istehlak məhsulları kimi maddi və ya elektron (elektron kitab və ya buna bənzər digər rəqəmsal sənədlər) malların elektron şəbəkə (internet) vasitəsilə alınmasını bildirir. B2C e-ticarətin ikinci böyük və ilkin növündən biri hesab edilir. E-ticarətin bu növü əsasən malların və məlumatların əldə edilməsi ilə yanaşı maliyyə resurslarının idarə edilməsini, yeni "on-line banking" alətini də əhatə edir.

c) B2G (business-to-government) - ümumi olaraq dövlət sektoru ilə şirkətlər arasında aparılan e-ticarəti bildirir. Burada internetdən ictimai təchizat və ya hökumətlə bağlı digər əməliyyatların aparılması məqsədilə istifadə edilir.

d) consumer-to-consumer (C2C). E-ticarətin C2C növü fərdi sahibkarlar ilə istehlakçılar arasında sadə ticarəti bildirir. E-ticarətin bu növü istehlakçıların tələbatına uyğun olaraq geniş e-bazarı və "on-line" auksionu səciyyələndirir. Bu isə öz növbəsində yeni bazarların inkişafı üçün böyük potensial hesab olunur.

e) Mobile-commerce (m-commerce). M-commerce malların və xidmətlərin simsiz texnologiyalar, yəni daşınan bilən telefonlar və cib kompüterləri vasitəsilə alış və satışını bildirir. Yaponiya bu sahədə qlobal lider hesab olunur.

M-commerce təsir etdiyi sahələr aşağıdakılardır:

- maliyyə xidmətləri, o cümlədən mobile-banking və broker xidmətləri;
- telekommunikasiya xidmətləri;
- informasiya xidmətləri, o cümlədən maliyyə, əyləncə, idman və sair məlumatların əldə olunması

[3].

Azərbaycan Respublikası çox sürətlə dünya iqtisadiyyatı ilə inteqrasiya olunur və alıcılıq qabiliyyəti artır. Elektron ticarətin həcmnin ümumi ticarətdə payının artması qacılmazdır. Bu da öz növbəsində müxtəlif ödəniş sistemlərinin tətbiqini və vergi orqanlarının müvafiq adaptasiyasını şərtləndirir. Azərbaycandakı makroiqtisadi vəziyyətin yaxşılaşması elektron-biznesin də inkişafına müsbət təsir göstərə, inkişafa mane olan amillərin təsirini azalda bilər.

Ədəbiyyat

1. Дианова Т. (2012). Некоторые особенности электронной торговли: от «мифов» к «эффекту скольжения» Вопросы экономики . № 05, стр. 139- 146.
2. Gary Schneider (2008). Electronic commerce, Course technology, p.342 3. Makoto Yokoo. (2008). Electronic commerce: theory and practice, Springer,
3. <https://az.wikipedia.org/>

UOT: 314 (571.56-37)

MÜASİR PENSİYA SİSTEMİ VƏ ONUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİNİN MAKROİQTİSADİ TƏHLİLİ

Nəcəfova K.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi əhalinin müvafiq kateqoriyasının yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi istiqamətləri ilə koordinasiya olunmalıdır. Bu baxımdan pensiya sisteminin cari vəziyyəti təhlil olunmalı və onun perspektiv inkişafını şərtləndirən amillər aşkar edilməlidir. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, əmək qabiliyyətli əhalinin bir hissəsi hələ də pensiya fonduna ödənişlərdə iştirak etmir, lakin bir qrup əhali vaxtından əvvəl əmək pensiyaları alırlar. Təqdim olunan məqalədə daxili və xarici amillərin pensiya sisteminin balanslılığına təsiri istiqamətlərinin araşdırılmasına xüsusi yer verilmişdir.

Acar sözlər: *əmək haqqı, inflyasiya, sığorta, tarif, yoxsulluq, pensiya*

Pensiya sistemi istənilən ölkədə əhalinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş təbəqələrinə dövlət himayədarlığının əsasını təşkil edir. Bu sistemin normal fəaliyyəti ölkədə sosial yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bununla bərabər pensiya sisteminin özündə olan çatışmazlıqların aşkar olunması və onların aradan qaldırılması zəruriliyi də diqqətdə saxlanılmalıdır. Ekspertlər başlıca makroiqtisadi təhdid olaraq pensiya sisteminin maliyyə çatışmazlığını hesab edirlər. Əslində bu çatışmazlıq kifayət qədər əsaslıdır. Belə ki, o sistem daxili və xarici, ilk növbədə makroiqtisadi amillər sistemi ilə şərtlənir.

Pensiya sisteminin qeyd olunan probleminin həll olunması onun məqsədlərini də təmin etmir. Başqa sözlə, əmək pensionerlərin maddi təminatının dayanıqlı iqtisadi mexanizmi formalaşdırılmır. Bu problemi iki hissəyə ayırmaq olar:

1. Yoxsulluğun aradan qaldırılması, təqaüdcülərin yoxsulluq probleminin həlli sosial dövrdə subsidiar əsasda həyata keçirilir: vətəndaş öz pensiya hüququnu özü müstəqil şəkildə təmin etməlidir. Əgər toplanan vəsait qanunvericiliklə müəyyən edilmiş pensiya minimumunu təmin etməzsə onda dövlət büdcəsindən pensiyaya əlavələr olunur. Bununla bərabər qeyd olunmalıdır ki, sığorta pensiya sistemində bir qrup vətəndaşın yoxsulluğunu digərlərinin pensiya hüquqlarının məhdudlaşdırılması hesabına aradan qaldırmaq olmaz [5, səh 62].

2. Pensiya sisteminin hər bir iştirakçısının öz pensiya hüquqlarının formalaşmasında əmək aktivliyinin stimullaşdırılması. Bu məsələnin həlli üçün həmin hüquqların məqsəd meyarlarını formalaşdırmaq lazımdır. Məlumdur ki, bu meyarlar hamıya zəmanət verilən pensiya minimumu, həmçinin siyasi, sosial yaxud konyuktur cəhətdən müəyyən edilən pensiya məbləği ola bilər.

Xarici təcrübəyə istinadən qeyd etmək olar ki, sığorta sistemi üçün meyar olaraq adətən itirilmiş əmək haqqının əvəz olunması səviyyəsi tətbiq edilir. Bu da qocalıq dövründə tipik maddi həyat səviyyəsini saxlamağa imkan verir. Bu məqsədlə xüsusi göstərici kimi əvəz etmə əmsalından istifadə olunur. Tarixən formalaşmış sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərdən asılı olaraq onun kəmiyyəti müxtəlif ölkələr üzrə fərqlənir. Lakin dünyada vahid standart qəbul olunmuşdur.: əvəz etmə əmsalı işçinin itirilmiş əmək haqqının 40%-dən az olmamalıdır.

Ölkənin pensiya sisteminin sabit fəaliyyəti kompleks (demoqrafik, makroiqtisadi, əmək) amillərdən və dövlət pensiya təminatı modellərindən (həmrəylik, sığorta, toplama, büdcə) asılıdır. Pensiya sisteminin xarici amillərinin dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı tədbirlər sistemini nəzərdə tutur:

- demoqrafiya sferasında: uşaq və əmək qabiliyyətli yaşlarda ölüm faizinin azaldılması, xarici əmək miqrasiyasından istifadə, səhiyyənin və xəstəliklərin profilaktikasının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;

- makroiqtisadi sferada: əmək məhsuldarlığının üstün artımına nail olunması, əmək haqqının artırılması, inflyasiya səviyyəsinin aşağı salınması, gizli iqtisadiyyatın ləğv edilməsi;
- əmək bazarı sferasında: əmək haqqının gücləndilməsinə yol verilməməsi, yeni iş yerlərinin açılması və işsizlik səviyyəsinin aşağı salınması, zərərli və təhlükəli əmək şəraitinə malik iş yerlərinin ixtisar olunması.

XX əsrin axırlarından etibarən Dünya Bankının ekspertləri belə bir fikir yürüdürlər ki, toplanmış pensiya öhdəliklərini cari sığorta daxilolmalarından maliyyələşdirilən həmrəylik-bölgü pensiya modellərində demoqrafik böhranın sığortaçıların həddən artıq yüklənməsinə yaxud təqaüdüçülərin azalmasına səbəb olacağı qaçılmazdır [3, səh 58].

Demoqrafik böhran XX əsrin sonuna və XXI əsrin ikinci onilliyinə proqnozlaşdırılsa da demoqrafların sonuncu proqnozları XXI əsrin ortalarına aid edilir. Pensiya sisteminin uzunmüddətli maliyyə dayanıqlığı üçün neqativ demoqrafik nəticələri tənzimləmək üçün baza prinsipdən- nəsillərin həmrəyliyindən pensiya sığortasının fərdi-toplama üsullarının xeyrinə imtina etmək tövsiyə olunur. Toplama üsulları sonrakı nəsillərin sayının azalmasının pensiya öhdəliklərinin maliyyə təminatlılığına birbaşa təsirinin neytrallaşdırılmasına xidmət edir. Bu təklifin nə dərəcədə əsaslı olmasını müəyyən etmək üçün pensiya sisteminin inkişafının proqnozlaşdırılmasında istifadə olunan makroiqtisadi parametrləri nəzərdən keçirmək lazımdır.

Birinci parametr pensiyaya çıxmaq yaşında olan insanların ömür müddəti, ikinci parametr isə maddəli işçilərin sayıdır.

Azərbaycan Respublikasında aparılan islahatlar nəticəsində qurulmuş sığorta-pensiya sisteminin dayanıqlı və dinamik inkişafına nail olunmuşdur. Bu sahədə əldə olunan nailiyyətlər Beynəlxalq Təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və ölkəmiz inkişaf etmiş Avropa ölkələri ilə bir sırada Beynəlxalq Sosial Təminat Assosiasiyasının Avropa Şəbəkəsinin Rəhbər Komitəsinin üzvi seçilmişdir. Ardıcıl olaraq əmək imiqrantlarının əmək fəaliyyəti dövründə müxtəlif ölkələrin ərazisində qazanmış olduqları pensiya hüquqlarının tanınması istiqamətində tədbirlər davam etdirilir.

Aparılan tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, pensiya fondunun büdcəsinin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün bir tərəfdən əhəlinin sayının artırılmasına, digər tərəfdən isə əmək bazarının bütün sektorlarının əmək haqqının leqallaşdırılması əsasında xüsusi pensiya hüquqlarının formalaşmasına, aktiv cəlb olunmasına yönəldilmiş demoqrafik, iqtisadi sosial amillərin dəyişilməsi üzrə tədbirlər reallaşdırılmalıdır. Belə tədbirlərin iqtisadi səmərəsi yalnız orta və hətta uzunmüddətli perspektivdə özünü büruzə verir.

Mövcud iqtisadi və demoqrafik vəziyyətdə dövlət pensiya sisteminin daxilində yalnız parametrik islahatlar ilə səmərəli pensiya sistemi yaratmaq mümkün deyil. Pensiya sisteminin verilmiş parametrlərinin uçotu ilə demoqrafik və makroiqtisadi amillər dəyişilmədən büdcənin balanslaşdırılması üzrə istənilən eksperimentlər sığorta ödənişləri tariflərinin yüksəlməsinə, maliyyələşdirmənin qeyri əmək haqqı, ümumi vergi mənbəyinin itirilməsinə, ya da pensiyaçıların sayının azaldılmasının müxtəlif üsullarının tətbiqinə səbəb ola bilər. Bu üsullar pensiya yaşının artırılması, əmək stajı üzrə tələblərin yüksəldilməsi, pensiyaların indeksləşdirilməsinin dondurulması və s. ola bilər.

Əgər sığorta-pensiya sisteminin pensiya öhdəliklərinin toplanmış sığorta hüquqlarına uyğunluğu kimi baza prinsipinə əsaslanacaq onda maliyyə resurslarının çatışmazlığı səbəblərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- əmək pensiyalarının baza hissəsinin formalaşdırılması üzrə tariflərin çatışmazlığı;
- uzunmüddətli güzəştli pensiyaların ödənilməsi üzrə tarif siyasətində boşluqlar;
- uzunmüddətli və güzəştli pensiyaların ödənilməsi üzrə tariflərin müəyyən edilməsində yol verilən nöqsanlar;
- əmək pensiyasının sığorta hissəsinin formalaşdırılması üzrə tariflərin cari tələblərə uyğun olmaması [2, səh-56].

Göstərilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, səmərəsiz tarif siyasəti nəticəsində pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlığı dövlət büdcəsindən transferlər hesabına təmin edilə bilər. Bu da büdcə xərclərinin artmasına və büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin azalmasına səbəb ola bilər.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət pensiya öhdəliklərinin maliyyə təminatlığı probleminin həll edilməsi üçün resurs qıtlığı yaradan amilləri, o cümlədən tarif çatışmazlığını və pensiya hüquqlarının qeyri-sığorta yenidən bölgüsü üçün hüquqi boşluqları aradan qaldırmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. Bakı, Elm, 2004. 656 səh.
2. Соловев А. Актуальный прогноз долгосрочного развития пенсионной системы. Экономист

№ 6., 2012.

3. Соловев А. Базовый элемент пенсионной системы. Финансы №12., 2012.

4. “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”. Bakı 2008-ci il.

5. Соловев А. Преодоления дефицита пенсионной системы. Финансы №8., 2011.

UOT 331.34

İNSAN KAPİTALININ İDARƏ EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Pirverdiyeva S.A., Qasımova Z.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

İnsan kapitalı müasir dövr iqtisadiyyatının yeni inkişaf meyarı kimi qiymətləndirməlidir. Şübhəsiz ki, bu məsələdə yanaşma olaraq nəzəri-metodoloji prinsip ön plana çəkilməlidir. Bu baxımdan insan kapitalının idarə edilməsi həddlərini dəqiq müəyyən edərək ona elmi yanaşma formalaşdırmaq lazımdır.

Açar sözlər: insan kapitalı, əmək resursları, idarəetmə, innovasiya

İnsan kapitalının inkişafın əsas amili kimi qəbul edilib seçilməsi onunla əlaqəli olan bütün proqram, strategiya və konsepsiyaların hazırlanmasına sistemli və kompleks yanaşmaları zəruri edir. Belə bir yanaşma inkişaf amilinin çox komponentli kimi milli insan kapitalının da mahiyyətini açmağa kömək edəcəkdir. Belə ki, inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrin ÜDM-də ixtisasız əməyin xüsusi çəkisi olduqca aşağıdır və demək olar ki, texnoloji cəhətdən qabaqcıl ölkələrdə bu az nəzərə çarxır. İnsan kapitalının iqtisadi kateqoriya kimi mahiyyəti daimi olaraq beynəlxalq informasiya cəmiyyəti və bilik iqtisadiyyatının inkişaf etməsi ilə genişlənir və mürəkkəbləşir.

Qloballaşma şəraitində iqtisadi inkişaf modellərinin və nəzəriyyələrinin yaranması iqtisadi fikir, cəmiyyət və dövlətin inkişafı baxımından da insan kapitalına maraq artmışdır. İnsan kapitalının tədqiq və inkişaf etdirilməsi təkcə iqtisadçıların deyil, həmçinin politoloqlar, psixoloqlar, idarəedənlər və digər sahə mütəxəssislərinin də diqqət mərkəzindədir. Buna görə də insan kapitalına cəmiyyət miqyasında sistemli və kompleks yanaşmaq faydalı olacaqdır. Ümumilikdə götürükdə, insan kapitalı üçün: dar, geniş və hərtərəfli müəyyən etmə metodları vardır.

İnsan kapitalına yanaşma özünün mürəkkəbliyi ilə yanaşı qeyri-iqtisadi amillərin vəhdətliyini də özündə ehtiva edir. Artıq iqtisadiyyatın əsas prinsipləri sosioloji-institutsional aspektdə araşdırılmalı və tədqiq olunmalıdır. Bu real iqtisadi nəticələrə gəlməyin ən doğru yolu hesab olunur. İnsan kapitalının idarə edilməsi də bu baxımdan tədqiqat obyektinə çevrilməli və tədqiq olunmalıdır.

İnsan kapitalından gəlir normasına iki əsas yanaşma vardır. Birinci, birbaşa xərcin qaytarılmasının ölçülməsinə əsaslanır. Məsələn, yüksək ixtisaslı mütəxəssis bilik və təcrübəsindən istifadə edərək həyatı boyu qazanc əldə edir. Bu qazanc əsasən əmək haqqı formasında qayıdır. İkinci yanaşma isə “istehsal funksiyası qazancı” adlandırılan qiymətləndirmədir. Bu qiymətləndirmə qazancın təhsildən, əmək stajından, işlənən vaxtın uzunluğu, bilavasitə asılılığını və digər amilləri xarakterizə edir. Hesablamalar göstərir ki, insan kapitalının rentabelliği bir qayda olaraq fiziki kapitaldan yüksəkdir. Bunun nəticəsidir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə insan kapitalına investisiya iqtisadi artımın, eləcə də şəxsin gələcəkdə daha yaxşı qazanc əldə etməsinin, yaşayış səviyyəsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas və başlıca mənbəyi hesab edilir. Yəni, istər insan kapitalının iqtisadi mahiyyəti olsun, istərsə də onun real gerçəklik baxımından qiymətləndirilməsi olsun hər iki səviyyədə komplekslik və sistemlilik özünü qabarıq surətdə göstərir. Daha doğrusu, insan kapitalı təkcə ictimai sektorda deyil, həm də şəxsi sektorda yaranır. Hər bir əmək sərfi həmişə ümumi əmək məsrəflərinə daxil edilir, çünki toplanmış bilik, bacarıq və vərdiş ehtiyatları kapitalın sahibi olan hər bir şəxsin əməyinin nəticəsində həyata keçirilir [1, səh. 79].

Ümumiyyətlə, insan kapitalına geniş anlamda yanaşmaq lazımdır. Belə ki, bu yanaşma investisiya hesabına əhalinin həyat səviyyəsinin keyfiyyətə yüksəlməsi, səmərəli intellektual və idarəetmə əməyinin rahatlığının formalaşması və təmini prosesini özündə birləşdirir. Geniş mənada insan kapitalı iqtisadi inkişafın (cəmiyyətin və dövlətin) intensiv istehsal amili olmaqla özündə əmək resurslarının təhsilli hissəsini birləşdirir, onun (insan kapitalının) rəşional və effektiv fəaliyyəti üçün zəruri olan komponentlərin məcmusu kimi xarakterizə olunmalıdır. Yəni, insan kapitalı keyfiyyətli və məhsuldar əmək, həyat keyfiyyəti göstəricisidir.

İnsan kapitalı iqtisadi inkişafın mürəkkəb və intensiv bölgü amilidir. O, canlı iqtisadi orqanizm kimi təcəssüm olunmaqla cəmiyyətin bütün tədbirlərinə sirayət etmiş olur. Qeyd olunanların fonunda söyləyə bilirik ki, insan kapitalı ayrıca olaraq iqtisadi səmərəliliyi, məhsuldarlığı, ÜDM-i zənginləşdirməsi, həyat keyfiyyəti və s. bu kimi iqtisadi göstəriciləri qiymətləndirmə baxımından iqtisadi nəzəriyyə üçün mürəkkəb metodoloji və obyektiv çətinliklər yaradır.

Bir çox iqtisadi ədəbiyyat və tədqiqatlarda insan kapitalı termini digər anlayışlarla eyniləşdirilir və ifadə olunur. Bizim fikrimizcə bu düzgün deyildir. Bu baxımdan insan kapitalını ilk öncə insan potensialından fərqləndirmək lazımdır. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, insan potensialı insan kapitalına nisbətən dar mənada ifadə olunur. O, demək olar ki, insan potensialı indeksi kimi xarakterizə olunur ki, bura da ÜDM, yaşam müddəti və əhəlinin savadlılıq göstəriciləri aid edilir. İnsan kapitalı isə kompleks olaraq insan potensialının göstərici və elementlərini də özündə ehtiva edir. İnsan kapitalının əmək resurslarından da fərqli edən mühüm cəhətlər vardır. Əmək resursları özlüyündə bilavasitə olaraq ixtisaslı və ixtisasız, təhsilli və təhsilsiz bütün əmək növlərini özündə birləşdirir ki, bu da onu insan kapitalına nisbətən məhdud mənada ifadə edir. Belə ki, insan kapitalı ona nisbətən özlüyündə investisiyalı əmək resurslarını (onların amortizasiyasını nəzərə almaqla), elmi, təhsilli, səhiyyə və təhlükəsizliklə əlaqəli əmək resurslarını, onların həyat keyfiyyətlərini, intellektual potensiallarını və s. nəzəri bir məfhum kimi özünü göstərir.

Qeyd etdiyimiz kimi, insan kapitalının formalaşması və inkişafında innovasiyanın rolu olduqca böyükdür. Innovasiyanı insan kapitalının iqtisadi mahiyyətinin açılması baxımından götürməyimizin başlıca səbəbi nəzəri-metodoloji baxımdan onun genezisini təşkil etməsidir. Bu baxımdan hesab edirik ki, Y.Şumpeterin nəzəriyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun "İqtisadi inkişafın nəzəriyyəsi" (1911) adlı elmi işində insan kapitalını innovasiya yönümlü məzmun elementləri hesab edirik ki, bu da diqqəti cəlb edəndir. Y.Şumpeterə görə insan kapitalında innovasiya amili özünü aşağıdakı proseslərdə göstərməlidir:

- yeni növ əmtəə və ya yeni növ faydalı keyfiyyətin əldə olunması;
- istehsalın yeni metodunun reallaşması. Bu özlüyündə məhsuldar, idarəetmə, xarakterli, məhsulun satışı ilə əlaqədar marketing və kommersiya tipli olmalıdır ki, geniş mənada insan kapitalı əmtəədən onun alıcısına qədər ifadə oluna bilsin.
- yeni bazarların əldə olunması. Burada əsasən törəmə bazarların istər yaranması, istərsə də onların tapılması öncül rol oynamalıdır. Bu aspekt XX əsrin ikinci yarısından geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir;
- istehsal amillərinin yeni mənbələrinin tapılması;
- reallaşma baxımından yeni tip təşkilatların yaradılması [2, səh. 54].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bəyan edib ki, Azərbaycan hökumətinin apardığı siyasətin başlıca məqsədi nefti - "qara qızılı" insan kapitalına çevirməkdən ibarətdir. Buna uyğun olaraq Azərbaycanın əldə etdiyi valyuta gəlirlərinin insan kapitalına çevrilməsi iqtisadi siyasətin başlıca hədəflərindən birinə çevrildiyindən hökumət insan kapitalı ilə bağlı xüsusi ixtisaslaşmış struktur yaratmalıdır.

İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsini nəzərə alan hökumət bu təşəbbüsü reallaşdırmaqla intellektual və yüksək idarəetmə qabiliyyətinə malik güclü insan kapitalı bazası formalaşdırmaq imkanı qazana bilər. Artıq bütün inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bütün inkişaf meyillərinin kökündə insan faktoru dayanır. İnkişaf etmiş ölkələrin ən böyük sərvəti və kapital fondu da məhz zəngin biliyi və təcrübəsi olan insan resurslarıdır. Odur ki, insan kapitalının idarə olunması problemlərinin aradan qaldırılması mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmalıdır.

İnsan kapitalının idarə edilməsi idarəetmə menecmentinin ən mühüm nəzəri və praktiki əsaslarından biridir. İnsan kapitalının idarə edilməsində başlıca məqsəd onların potensialından, yaradıcı imkanlarından maksimum istifadə edilməsidir.

İnsan kapitalının idarə edilməsi müəssisə iqtisadiyyatının tərkib hissəsi olduğuna görə bu həm də təşkilatlar haqqında təlimin tərkib hissəsidir. O, həm də dövlətin, hər bir firmanın başlıca kadr siyasəti ilə bağlıdır. Ona görə də insan kapitalı müxtəlif aspektlərin vəhdəti halında öyrənilməli, tədqiq olunmalıdır. Burada həmçinin işçinin sosial, işgüzar fəaliyyəti, səmərəliliyi konkret vəziyyətdən asılı olaraq qiymətləndirilməlidir. İnsan kapitalının idarə edilməsi həmçinin ayrı-ayrı firma və şirkətlərin təşkilati strukturu və strateji məqsədləri ilə də üzvi şəkildə bağlıdır.

İnsan kapitalının idarə edilməsi istehsal amilləri, kadr planlaşdırılması, şaquli və üfüqi idarəetmə, rəhbərlik məsələləri ilə əlaqədardır. Ona görə də insan kapitalının idarə edilməsi üzrə fəaliyyət obyektiv olaraq inteqrativ səciyyə daşıyır. Beləliklə, insan kapitalının idarə edilməsi firma və şirkətlərə rəhbərlik funksiyasının inteqrasiya kimi təzahür edir və peşəkar bir fəaliyyət səciyyəsinə malik olur.

İnsan kapitalının idarə edilməsinə müasir dövrdə dünya miqyaslı və firmadaxili mühüm problemlər cərgəsində yanaşılması digər aspektlərlə yanaşı həm də aşağıdakılarla bağlıdır:

- əməyin çevik, səmərəli təşkili;
- təşkilatların operativ və strateji funksiyaları, peşə irəliləyişləri;
- motivləşdirmə modellərinin seçilməsi;
- menecment konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi;
- şəxsi keyfiyyətin və məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- insan kapitalına istehsal sisteminin bir vacib ünsürü kimi yanaşılması;
- firmadaxili səmərəliliyin artırılması və s.

İnsan kapitalının idarə edilməsi istehsal texniki-texnoloji sistemlərin idarə edilməsi qədər çətin və məsuliyyətli bir işdir, prosesdir. İnsan kapitalının idarə edilməsi ayrı-ayrı işçi kateqoriyaları ilə müəyyənlaşan prinsiplər, üsullar, səlahiyyətlər, funksiyalar çərçivəsində aparılan işlərin məcmusudur, sistemdir. Bu, birinci növbədə firma və şirkətlərin kadr siyasəti ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

Əgər hər hansı bir idarəetmə üzrə mütəxəssis və aşağı bölgə rəhbərləri insan kapitalının idarəetmə xüsusiyyətini, onun mexanizmini, imkanları və çatışmazlıqlarını başa düşməzlərsə, onda onlar mütəxəssis kadrların xidmətlərindən bütövlüklə istifadə edə və qiymətləndirə bilməzlər. Ona görə də Azərbaycan Respublikası daxilində fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatlarda insan kapitalının səmərəli idarə olunması problemlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. Bakı, Elm, 2004. 275 səh.
2. Hüseynova A. Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 385 səh.

İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİ KONSEPSİYASINA NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Rasulova M.

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Elmi məqalədə insan resurslarının idarə edilməsinin mahiyyəti və məqsədi öyrənilmiş, insan resurslarının idarə edilməsi konsepsiyasının təkamül mərhələləri qeyd edilmişdir. Bununla bərabər, insan resurslarının idarə edilməsinə sərt və mülayim yanaşmaya dair müddəalar araşdırılmış, , insan resurslarının idarə edilməsi konsepsiyasının prinsipləri, ilk iki konsepsiya olan “Uyğunluq modeli” və “Harvard modeli”nin müxtəlif aspektləri və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *insan resursları, insan resurslarının idarə edilməsi, konsepsiya, sərt və mülayim yanaşma, Uyğunluq modeli, Harvard modeli*

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının başlıca strateji məqsədi mövcud imkan və resursları nəzərə almaqla, Azərbaycanda davamlı iqtisadi artım və yüksək sosial rifah, səmərəli dövlət idarəetməsi, qanunun aliliyi, insanların bütün hüquq və azadlıqlarının tam təmin olunması, vətəndaş cəmiyyətinin ölkənin ictimai həyatında fəal statusu ilə səciyyələnən inkişaf mərhələsinə nail olmaqdır. Konsepsiya çərçivəsində istehsal amillərinin ümumi məhsuldarlığının artımı nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyə əsaslanan iqtisadiyyata çevrilməsi və innovasiyaların üstünlüyü ilə səciyyələndirilən mərhələyə keçidin təmin olunması hədəflənir [1].

Məlumdur ki, hər hansı ölkədə və ya istənilən təşkilatda insan resurslarının səmərəli idarə edilməsi rəqibləri ilə müqayisədə onun rəqabət üstünlüklərini təmin edə bilər. İnsan resursları bizim hər birimizdə mövcud olan kompleks xarakteristikaları nəzərdə tutur. İnsan resurslarının idarə edilməsi – konkret insan və ya insan qrupları resurslarına psixoloji texniki vasitələrlə təsir yolu ilə idarəetmədir. *İnsan resursları (human resources)* anlayışı, günümüzdə müəssisənin – əmtəə və xidmət istehsalında qarşıya qoyulan məqsədə çatması üçün istifadə etmə məcburiyyətində olduğu resurslardan biri olan insanı əhatə edir. İnsan istehsal prosesinin həm ayrılmaz bir hissəsidir, həm də, eyni zamanda istehsalın hədəfidir. *İnsan resursları* – insanın müəssisənin sinergetik səmərəsində iştirak etməyə imkan verən potensial resursları – fiziki, peşəkar, intellektual, mənəvi imkanlarıdır. *İnsan resurslarının idarə edilməsi (human resources management)* - iş yerində insana yönəlmiş bütün fəaliyyətləri əhatə edir. Müasir müəssisələrdə insan resurslarının idarə edilməsi sisteminin əsas məqsədi təşkilati sosial-iqtisadi məqsədlər üçün əmək və yaradıcı potensialın rəşadətli formalaşmasını, istifadəsini və inkişafını, işçilərin şəxsi tələbatlarının ödənilməsini nəzərdə tutur. İnsan resurslarının idarə edilməsi konsepsiyasının inkişafının kökləri bəşəriyyət tarixinin dərinliyinə gedib çıxır. İnsan resurslarının idarə edilməsi konsepsiyasının təkamül mərhələlərini aşağıdakı dövrlərə ayırırlar:

Cədvəl 1.

İnsan resurslarının idarə edilməsi konsepsiyasının təkamülü [2]

İllər	Konsepsiyalar	İşçilərə münasibət
XX əsrin 20-40-cı illəri	Kadrların idarə edilməsi	Əmək funksiyasının daşıyıcısı, “canlı maşın əlavəsi”
XX əsrin 50-70-ci illəri	Heyətin idarə edilməsi	Əmək münasibətlərinin subyektivi, şəxsiyyət
XX əsrin 80-90-cu illəri	İnsan resurslarının idarə edilməsi	Təşkilatın açar strateji resursu
XXI əsr	Humanist konsepsiya	İnsanlar təşkilat üçün deyil, təşkilat insanlar üçün

İnsan resurslarının idarə edilməsi – müəssisənin daha qiymətli aktivlərinin, yəni təşkilati məqsədin əldə olunmasında fərdi və kollektiv şəkildə kapitallarını qoyan insanların idarə olunmasına strateji və tam yanaşmadır. İnsan resurslarının idarə edilməsinin strateji konsepsiyasının əsasını onun strateji təbiətini, kadr və təşkilati strategiyalarının birləşməsinin zəruriliyini əks etdirən fəlsəfəsinin əsas anlayışları təşkil edir. Dünya təcrübəsində insan resurslarının idarə edilməsinə sərt və mülayim yanaşmaları fərqləndirmişlər. Stori insan resurslarının idarə edilməsinə sərt və mülayim yanaşmalar arasında fərqləri açıb göstərmişdir [7].

İnsan resurslarının idarə edilməsinə *sərt yanaşma* kəmiyyət, ölçü və strateji baxımdan işçi qüvvəsi sayının idarə edilməsinə əsaslanır və istənilən digər iqtisadi amillərə tətbiq olunan “rasional” üsullarla həyata keçirilir. Bu cür biznes yanaşma fəlsəfəsi insanların idarə olunmasında müəssisənin rəqabət üstünlüyünün formalaşmasına və əlavə dəyərin yaradılmasına səbəb olan üsulun zəruriliyini qeyd edir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, insanlara, onun inkişafına zəruri investisiya qoymaqla arzu olunan gəliri təmin edə bilən insan kapitalı kimi baxılır. Fombrun və onun həmmüəllifləri öz tədqiqatlarında işçilərə birbaşa tərif verərək, onları “menecerin əlində aparıcı resurs” kimi qiymətləndirmişlər [5]. Sərt yanaşma aşağıdakı cəhətləri nəzərdə tutur:

- rəhbərliyin marağının təmin olunması;
- müəssisənin strategiyası ilə uzlaşan strateji yanaşmanın reallaşdırılması;
- insan resurslarının inkişafı və əməyin səmərəli idarə olunması sayəsində əlavə dəyərin yaradılması;
- müəssisənin missiya və dəyərlərində ifadə olunan kommunikasiya prosesləri, əməyin təlimi və səmərəli idarə olunması ilə möhkəmlənən güclü korporativ mədəniyyətə tələbat.

İnsan resurslarının idarə edilməsinə *mülayim yanaşma* kommunikasiyaya, motivləşdirməyə və liderliyə əsaslanan insan münasibətləri məktəbinin köklərinə gedib çıxır. Bu yanaşma nəzərdə tutur ki, “işçilərə öz işinə bağlılığı, uyğunluğu və əməyinin yüksək keyfiyyəti (bacarıqları, səmərəli işləmək qabiliyyəti və s.) hesabına rəqabət üstünlüyünü yaradan qiymətli aktivlər kimi münasibət olmalıdır” [7]. Bu cür yanaşmanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, rəhbərliyin və işçilərin maraqları üst-üstə düşə bilər və düşməlidir. Başqa sözlə, bu unitar yanaşmadır. Gennard və Yuc sübut etməyə çalışmışlar ki, kompaniya – “harmonik birlikdir, burada bütün əməkdaşlar təşkilati məqsəddə həmfikirdirlər və vahid komandada işləyirlər” [6]. Lakin Trassin ifadəsinə görə, “İnsan resurslarının idarə edilməsinə mülayim yanaşma terminologiyasının mülayimliyi, reallıqda müəssisənin maraqlarının işçilərin maraqlarından üstün olması səbəbindən çox vaxt daha sərt olur [8]. Qratton və onun həmmüəllifləri öz tədqiqatlarında aşkar etdilər ki, onların tədqiq etdikləri səkkiz müəssisədə insan resurslarının idarə edilməsinə sərt və mülayim yanaşmanın kombinasiya olunmuş tətbiqi müşahidə olunmuşdur [11]. Bu müşahidə zamanı tədqiqatçılar belə qənaətə gəlmişlər ki, insan resurslarının idarə edilməsinə sərt və mülayim yanaşma arasında fərq əvvəllər fərz olunduğu dərəcədə aşkar olunmur.

Qratton və onun həmmüəllifləri tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, çox vaxt söz və reallıq arasında böyük ziddiyyət mövcud olur. İdarəetmə məqsəd naminə qismən və ya tamamilə nəzərdə tutulanların yerinə yetirilməsindən başlayır, lakin həqiqətdə reallaşma, yəni, “nəzəriyyə təcrübədə”, adətən çox çətin olur [11]. Bu çətinlik, bir qatda olaraq, kontekst və prosessual problemlərlə əlaqəlidir: biznesin fərqli prioritetləri, qısamüddətli perspektiv, aşağı vəzifəli işçilərə menecerlərin dəstəyinin olmaması, köməkçi proseslərin qeyri-adekvat infrastrukturunu, zəruri resursların olmaması, dəyişikliklərə müqavimət və işçilərdə tam inamsızlıq mühiti.

“İnsan resurslarının idarə edilməsinə mülayim yanaşma”nın əsas fəlsəfəsi qismən Makqreoronun tədqiqatında əsaslandırılmışdır [10]. Trassin sözlərinə görə, o, idarəetmə nəzarəti formalarını təsvir etmək üçün öz terminologiyasında “sərt” və “mülayim” kimi xarakteristikalardan faktiki istifadə etmişdir [8]. Uoltonun fikrincə, Makqreoronun X nəzəriyyəsinin mahiyyəti “nəzarət” idarəetmə modelinin təsvirindən ibarətdir, onun Y nəzəriyyəsi qarşılıqlı cəlbətmə prinsipinə əsasən, təşkilatın məqsədinin və işçilərin fərdi tələbatının uyğunluğunun mühümlüyünü nəzərdə tutur [13]. Tam şəkildə insan resurslarının idarə edilməsi konsepsiyası 80-ci illərin ortalarında Paskal və Atos [14], həmçinin Peters və Vuoterman [15] kimi alimlərin kitablarında müvəffəqiyyət əldə etmiş kompaniyaların xarakteristikalarında öz əksini tapırdı. İnsan resurslarının idarə edilməsinin ilk iki konsepsiyası “Uyğunluq modeli” və “Harvard modeli” adlarını almışdır [9].

Uyğunluq modeli. İnsan resurslarının idarə edilməsinin ilk formalaşmış təriflərindən biri Miçiqan məktəbi tərəfindən təklif edilmişdir [5]. Onlar təklif etmişlər ki, insan resurslarının idarə edilməsinin və təşkilati strukturun idarə edilməsi təşkilati strategiyaya uyğun olmalıdır (buradan “uyğunluq model”i adı alınmışdır). Sonradan müəlliflər aydınlaşdırdılar ki, insan resursları sikli istənilən təşkilatda yerinə yetirilən 4 tip prosedəndən və ya funksiyadan ibarətdir:

1. *Seçim* – mövcud insan resurslarının müxtəlif növ iş yerlərinə optimal uyğunluğunun axtarılması.
2. *Attestasiya (Qiymətləndirmə)* – fəaliyyət göstərəcəklərinin idarə edilməsi (səmərəliliyin idarə

edilməsi).

3. *Mükafatlandırma*: “mükafatlandırma sistemi – kompaniyanın səmərəliliyini yüksəltmək üçün tətbiq edilən idarəetmə alətidir (adətən düzgün və qeyri-kafi dərəcədə əməyin təşkili göstəricilərinin stimullaşdırılması üçün tətbiq edilən idarəetmə alətidir). Mükafatlandırma “kompaniya gələcəkdə müvəffəqiyyət əldə etmək üçün hal-hazırda işləməlidir” faktını nəzərə alaraq, işçilərin istər qısamüddətli, istərsə də uzunmüddətli əməyinin nəticələri əsasında həyata keçirilməlidir.

1. Yüksək səmərəli əməkdaşların formalaşması.

Harvard sxemi. İnsan resurslarının idarə edilməsinin əsasını qoyanlardan Harvard məktəbinin nümayəndələri olan M.Bier və başqalarının [12] işləyib hazırladıqları sxemi P.Boksal öz tədqiqatında Harvard sxemi adlandırmışdır [9]. Bu sxemdə heyətin idarə edilməsinin tarixən yığılan problemlərinin hansı yolla həll oluna bilməsi ideyaları irəli sürülmüşdür. Sxemə görə, bu problemlər o zaman həll oluna bilər ki, baş direktor, işçiləri hansı şəkildə müəssisənin fəaliyyətinə cəlb etmək istəyini, bu müəssisənin köməyi ilə onları necə inkişaf etdirmə, hansı formada insan resurslarının idarə edilməsinin nəzəriyyəsi və praktikasının bu məqsədlərə nail ola bilmə yollarını öz nöqtəyi-nəzərincə işləyib hazırlayır.

Bier və onun kolleqaları hesab edirdilər ki, “ bu gün bir çox çətinliklərə görə, müəssisədə insan resursları üçün daha geniş, hərtərəfli və strateji perspektiv zəruridir. Onlar göstərirdilər ki, “insan resurslarının idarə edilməsi müəssisə və onun işçiləri arasında münasibətlərin xarakterinə təsir edən bütün idarəetmə qərar və fəaliyyətini əhatə edir” [12].

Harvard məktəbi hesab edirdi ki, insan resurslarının idarə edilməsi iki xarakterik xüsusiyyəti əhatə edir:

- rəqabət qabiliyyətli strategiya və siyasətin təmin olunmasına görə məsuliyyətin əsas hissəsi heyətə nisbətdə orta bölmə rəhbərlərinin üzərinə düşür;
- işçilər heyətin fəaliyyətinin inkişafına istiqamətlənən qaydalar hazırlamaladırlar və qarşılıqlı hər iki səviyyəni gücləndirməkdən ötrü tətbiq etməlidirlər.

P.Boksal hesab edirdi ki, bu modelin üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir [9]:

- bütün təsir qruplarının maraqlarını nəzərə alır;
- sahibkar və işçilər, habelə, müxtəlif maraq qrupları arasında açıq və ya gizli kompromisin mühümlüyünü qəbul edir;
- işçilərin, işin təşkilinin və bu məsələlərlə əlaqədar rəhbərliyin aşağı səviyyədə stilinin təsirini daxil etməklə, insan resurslarının idarə edilməsinin kontekstini genişləndirir;
- istər bazar və məhsulla əlaqədar aspektlərin, istərsə də, sosial-mədəni aspektlərin birləşməsinə fərz edərək, strategiya rəhbərinin seçilməsinə ətraf təsirin geniş diapazonunu qəbul edir;
- strateji seçimdə xüsusi olaraq qeyd edir ki, - bu model şəraitə uyğun və ya determinizm mühiti ilə əlaqədar rəhbərlik etmir.

İnsan resurslarının idarə edilməsi konsepsiyası aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

• *İnsanlar* - təşkilatın səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətliliyinin həlledici amili, əlavə dəyərin əsas mənbəyidir.

• İnsan resurslarının idarə edilməsinə strateji yanaşmaya istiqamətlənmə;

• İnsan resurslarının formalaşması və inkişafında investisiyaların iqtisadi məqsədəuyğunluğunu qəbul etmək;

- İdarəetmədə sosial partnyorluq və demokratlaşma;
- əməyin zənginləşdirilməsi və iş dövrünün artırılması;
- insan resurslarının müntəzəm təhsili və inkişafı;
- insan resurslarının idarə edilməsinin ixtisaslaşması.

İnsan resurslarının idarə edilməsinə tam sistemli yanaşma təşkilati sistemdə insan amilinə istiqamətlənmiş bütün funksiyaların inteqrasiyasından ibarətdir. Əvvəllər heyətə dair bütün funksiyalar müəssisənin iqtisadi, istehsal-texniki, hüquqi xidmətləri üzrə bölüşdürülürdü. Bu gün insan resurslarının idarə edilməsinin bütün funksiyalarının, yəni artıq yalnız icra və uçot-tərtibatla məhdudlaşmayan, analitik, idarəetmə, təhsil, informasiya məsələlərini də əhatə edən funksiyalarının inteqrasiyası baş verir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası.
2. Макарова И.К. Управление персоналом: учебник. М. Юриспруденция, 2002. стр. 32.
3. Армстронг М. Практика управления человеческими ресурсами. – М.: Питер, 2007.
4. Иванова-Швец Л.Н., Корсакова А.А., Тарасова С.Л. (2008). Управление персоналом. М.: Изд. Центр ЕАОИ, 200 с.
5. Fombrun, C J, Tichy, N. M. and Devanna, M. A. (1984) Strategic Human Resource Management,

Wiley, New York.

6. Gennard, J. and Judge, G. (1997) Employee Relations, Institute of Personnel and Development, London.

7. Storey, J.(1989) 'From personnel management to human resource management', in ed. J. Storey, New Perspectives on Human Resource Management, Routledge, London.

8. Truss, C (1999) 'Soft and hard models of HRM', in eds. L. Gratton, V. H. Hailey, P. Stiles and C. Truss, Strategic Human Resource Management, Oxford University Press, Oxford.

9. Boxall, P. F. (1992) 'Strategic HRM: a beginning, a new theoretical direction', Human Resource Management Journal, 2 (3), pp. 61-79.

10. McGregor, D. (1960) The Human Side of Enterprise, McGraw-Hill, New York

11. Gratton, L., Hailey, V. H., Stiles, P. and Truss, C (1999) Strategic Human Resource Management, Oxford University Press, Oxford.

12. Beer M., Spector B., Lawrence P., Quinn Mills, D. and Walton, R. (1984) Managing Human Assets, The Free Press, New York.

13. Walton, R.E. (1985) 'From control to commitment in the workplace', Harvard Business Review, 63, pp. 76-84.

14. Pascale, R. and Athos, A. (1981) The Art of Japanese Management, Simon & Schuster, New York.

UOT: I21

AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Şabanov S.Ə.

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti nəzdində
İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu*

Xülasə

Azərbaycanda təhsilin keyfiyyəti iki baxımdan araşdırılmışdır. Bunlardan biri PİSA - Məktəblilərin beynəlxalq qiymətləndirmə proqramına, digəri isə AR Prezidenti yanında TQDK-nın ali məktəblərə qəbul üzrə materiallarının elmi-statistik təhlilinə əsaslanır. Sonda təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün müəyyən təkliflər formalaşdırılmışdır.

Açar sözlər: insan kapitalı, təhsilin keyfiyyəti, PİSA, statistika, normal paylanma qanunu, Bloom bölgüsü.

Giriş

İnsan kapitalı nəzəriyyəsində [1] önəmli yerlərdən birini də təhsil tutur. Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, təhsilli adamın cəmiyyətdə uğur qazanmaq imkanları təhsilsiz adama nisbətən xeyli çoxdur. Bu baxımdan biz araşdırmamızda təhsilin keyfiyyət məsələlərini önə çəkmişik.

Əvvəla dünyada təhsil və məşğulluq məsələləri barədə müəyyən faktları [2] sadalayaq. Dünyada ümumi savadlılıq nəzərəcarpacaq qədər artır. Dünyada cavanlar arasında savadlılıq 89% təşkil edir, halbuki bu göstərici 1990-cı ildə 83% idi. Qadınlar və kişilər arasında savadlılığın artım sürəti arasındakı uçurum azalır. Dünyada savadsız əhəlinin 60%-i qadınların payına düşür. Burada ən geridə qalmış yer Əfqanıstandır ki, burada da qadınların savadsızlığı 87% təşkil edir. Təhsilin ÜDM-də payı Lesoto və Kubada 13% təşkil edir ki, bu da dünya üzrə ən yüksək göstəricidir. Nümunə üçün ABŞ-da bu rəqəm 5,4% təşkil edir. 1990 və 2012-ci illər arasında Afrika Saxarasında ibtidai təhsilə cəlb olunanların sayı 52%-dən 78%-ə çatıb. Qeyd edək ki, 2012-ci ildə dünya üzrə orta qiymət 91% idi. Aşağı insan inkişafı indeksində malik olan ölkələrdə məktəbdə orta oxuma müddəti 4,2 ildir. Yüksək insan inkişafı indeksində malik ölkələrdə isə bu göstəricinin qiyməti 11,7 il təşkil edir.

Məlumdur ki, istənilən bir sahənin inkişafı üçün birbaşa investisiyaların həlledici əhəmiyyəti var. Bu baxımdan AR-in 2014-cü il dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabatdan [3] təhsil xərclərinin istiqamətlər üzrə bölgüsü xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu məqam aşağıda şərh edilir. 2014-cü ildə cari xərclər hesabına təhsil xərclərinə 1 553.9 mln. manat vəsait yönəldilmişdir ki, bu da 2013-cü il ilə müqayisədə 116.1 mln. manat və yaxud 8.1% çoxdur. Dövlət büdcəsinin xərclərində təhsil xərclərinin xüsusi çəkisi 8.3% təşkil etmişdir ki, bu da 2013-cü il ilə müqayisədə 0.8 faiz çoxdur.

Dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərclərindən ayrılmış vəsait də nəzərə alınmaqla, təhsil xərclərinə dövlət büdcəsi xərclərinin 10.4% həcmində və yaxud 1 943.6 mln. manat vəsait ayrılmışdır.

AR Təhsil Nazirliyinin xərclərin istiqamətlər üzrə bölgüsü [3] aşağıdakı kimi olub.

Şəkil 1. Təhsil xərclərinin istiqamətlər üzrə strukturu, faizlə

Şəkildən görünür ki, təhsil xərclərində ən böyük pay natamam və orta təhsil blokuna aiddir. Burada məsrəflər bütün xərclərin 52,9%-ni təşkil edir. İkinci blok 19,8% təşkil edir və təhsil sahəsində tətbiqi tədqiqatlara və digər xidmətlərə yönəldilib. Həcminə görə 3-cü blok ali təhsil blokudur ki, bura da vəsaitlərin 10,3%-i yönəldilib. Məktəbəqədər və ibtidai təhsil vəsaitlərin 10,2% ayrılıb. Növbəti blok texniki peşə məktəbləri və liseylərdir ki, bura vəsaitlərin 4,3%-i yönəldilib. Nəhayət, sırada sonuncu blok internat və xüsusi məktəblərdir ki, bura da vəsaitin 2,5%-i ayrılıb. Qeyd edək ki, ayrılmış vəsaitlər tam həcmdə müvafiq məqsədlər üçün xərclənib.

Bizim qənaətimizə görə təhsilin kəmiyyət göstəricilərini təmin edən məqamlarla yanaşı təhsilin keyfiyyəti məsələlərinə də xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Bu mənada təhsilə çəkilən xərclərin hissələrinə qədər böyük qismi təhsilin bütün səviyyələrində əsas aparıcı qüvvə olan müəllimlərin inkişafına yönəldilməlidir. Keyfiyyətli müəllim kadrlarının hazırlığına xüsusi diqqət verilməlidir. Müəllimlərin peşə hazırlığının artırılması üçün geniş və səmərəli tədbirlər planı hazırlanmalıdır. Belə ki, istənilən fənnin tədrisində birinci dərəcəli məqam güclü məntiqin olmasıdır. Buna görə də düşünürük ki, müəllimlərə *məntiqi* məsələlərin həlli istiqamətində treninqlər təşkil edilməlidir. Bundan əlavə *xarici dil* (xüsusilə də ingilis və rus dilləri) üzrə treninqlər təşkil edilməli, *tədris və təlimdə müasir üsullar* öyrədilməli, *kompyuter və multimedia* vasitələrindən istifadə üçün imkanlar təşkil edilməlidir. Müxtəlif fənlər üzrə fərqli mövzularda *nümunəvi videodərslər* AR Təhsil nazirliyinin saytında yerləşdirilməlidir ki, müəllimlər onlardan rahat şəkildə istifadə edə bilsinlər.

Cədvəl 1.

Bəzi dünya ölkələri üçün təhsilin ÜDM-də payı	
ÖLKƏ	Təhsilin ÜDM-də payı, faizlə
Lesoto	12.98
Kuba	12.84
Norveç	7.37
Finlandiya	7.19
ABŞ	5.22
Rusiya	4.15
İran	3.06
Qazaxistan	2.89
Türkiyə	2.86
Azərbaycan	2.46
Ermənistan	2.40
Gürcüstan	1.98

Azərbaycanda bu göstəricinin qiyməti 2,46%-dir. Dünya ölkələri ilə müqayisə göstərir ki, Azərbaycan bu göstəricininin həcmi tədricən artırılmalıdır.

Azərbaycanda savadlılıq səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir. Belə ki, statistik məlumatlara [4] əsasən Azərbaycanın savadlılıq səviyyəsi 99,8%-dir. Təhsil səviyyəsini xarakterizə edən kəmiyyət göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə göstərilib.

Azərbaycanda savadlılıq səviyyəsi

Təhsil səviyyəsi	2001	2006	2011	2012	2013	2014
Ali və orta təhsili olan 15 və yuxarı yaşda əhali (hər 1000 nəfərə)	939	946	968	969	969	971
O cümlədən: Ali	108	118	124	125	125	126
Orta ixtisas	114	93	85	85	85	85
Tam orta	572	601	628	629	629	630
Ümumi orta	145	134	131	130	130	130

Mənbə: Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət. 2014. Bakı, səh.12.

Azərbaycanda savadlılıq səviyyəsinin quruluşunda 2014-cü il üçün hər 1000 nəfərə düşən ali savadlıların sayı 126 nəfər, orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin sayı isə 85 nəfər təşkil edir. Bu göstəricilər qabaqcıl dünya ölkələrinin göstəricilərindən təqribən 2 dəfə aşağıdır. Skandinaviya ölkələrində isə ali təhsillilərin sayı çox yüksəkdir, məs., Norveçdə 25 yaşdan yuxarı əhalinin demək olar ki, hamısı ali təhsillidir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, Azərbaycanda təhsilin bütün pillələri üzrə kəmiyyət göstəricilərinin artırılması üçün geniş meydan var, lakin bunun həyata keçirilməsi üçün xüsusi proqram işlənib hazırlanmalıdır. Belə ki, dünyada belə bir təcrübə mövcuddur ki, universitetlərdə 2 illik institutlar təşkil olunmaqla tələbə qəbulunu genişləndirmək hesabına potensilləri nisbətən aşağı olan abituriyentləri buraya yönəltməklə onlara konkret ixtisaslar öyrədilir. Nəticədə konkret ixtisasa yiyələnmiş, universitetlərdə 2 illik təhsil almış, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində işləyə bilən və müəyyən mənada ali təhsili olan vətəndaşlarımızın sayını artırma bilərik.

Azərbaycanda orta təhsilin keyfiyyəti məsələlərinə iki nöqtədən baxılmışdır. Bunlardan biri beynəlxalq yanaşmaya, digəri isə TQDK-nın nəticələrinə əsaslanır.

Beynəlxalq müqayisə: PISA 2006 və 2009 materialları üzrə

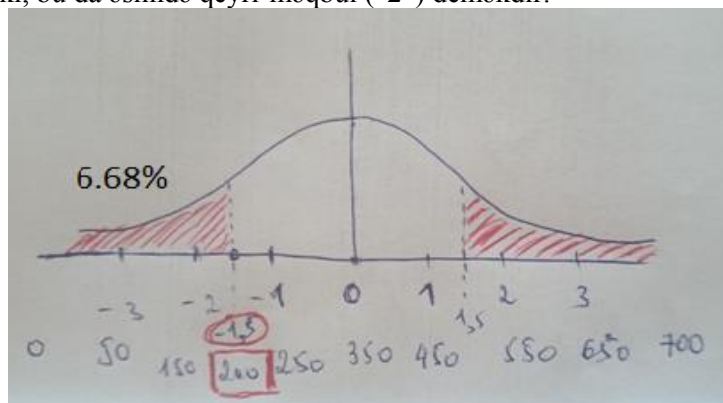
Azərbaycanın 15 yaşlı yeniyetmələri dünya üzrə 65 ölkənin qatıldığı yarışmada beynəlxalq qiymətləndirmə PISA 2006 və 2009-da [7-9] iştirak etmişlər. Program for International Student Assessment (PISA) – Məktəblilərin beynəlxalq qiymətləndirmə proqramında Azərbaycan 2 dəfə iştirak etmiş və hər dəfə də bu tədbirə 5000-dən artıq məktəbli qatılmışdır. Qiymətləndirmə 3 istiqamət üzrə aparılmışdır: oxuduğunu anlamaq, riyaziyyat və digər elmlər üzrə. 2006-cı ilin nəticələrinə görə bizim məktəblilər oxuduğunu anlamaq üzrə 600 mümkün balda 353 bal toplayaraq bu istiqamət üzrə dünyada 54-cü yerə çıxıblar. Riyaziyyat üzrə 476 bal ilə 32-ci yerə, digər elmlər istiqaməti üzrə isə 382 bal ilə 55-ci yerə çıxıblar. Toplam ortalama olaraq isə dünya üzrə 64 ölkə arasında 54-cü yeri tutublar.

PISA 2009-cu il yarışmasında isə oxuduğunu anlamaqda 362 bal (+9 bal irəliləmə), riyaziyyat üzrə 431 bal (-45 bal geriləmə), digər elmlər istiqaməti üzrə isə 373 bal (-9 bal geriləmə) toplayaraq toplam ortalama 64-cü yeri tutublar. Dünya üzrə qiymətləndirmənin nəticələri onu göstərir ki, 2006-2009-cu illərdə Azərbaycan orta təhsili geriləmişdir.

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, bundan sonra keçirilən PISA 2012 və 2015-ci il qiymətləndirilmələrində Azərbaycan ölkə olaraq iştirak etməyib.

Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi: TQDK-nın materialları üzrə 2014/2015-ci il üçün

Azərbaycanda orta təhsilin keyfiyyəti məsələlərinə ikinci baxış TQDK-nın yanaşmasına əsaslanır. TQDK-nın məlumatları əsasında 2014/2015 tədris ilində orta məktəbdə buraxılış imtahanlarının və qəbul imtahanlarının araşdırılması nəticəsində müəyyən olunub ki, abituriyentlərin 64,7% qəbul imtahanlarında 200-dən az bal toplamışlar ki, bu da əslində qeyri-məqbul ("2") deməkdir.

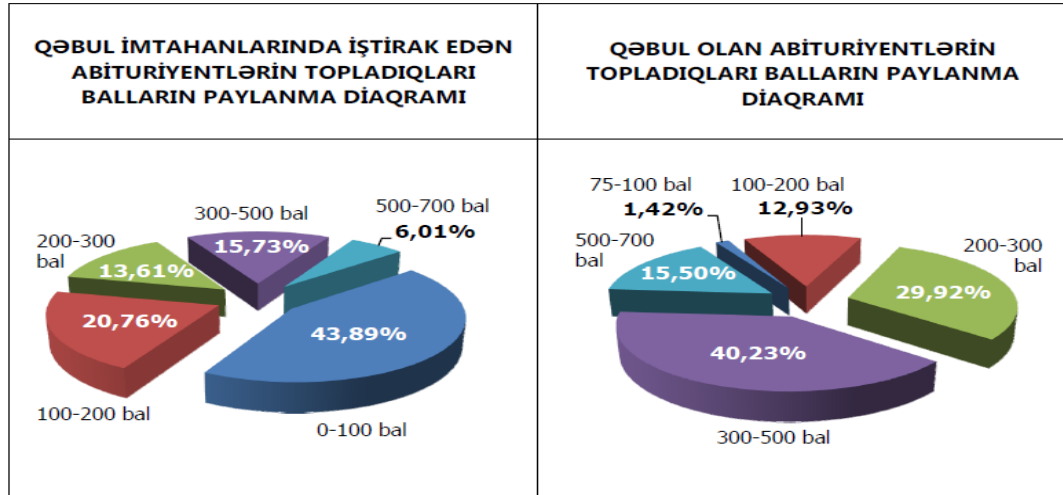
Şəkil 2. 200-dən aşağı bal toplamış abituriyentlərin xüsusi çəkisi, faizlə

Hesablamışığı ki, normal paylanma qanununa [6] əsasən bu göstəricinin nəzəri qiyməti 6,68% olmalı idi.

$$F(z) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^z e^{-t^2/2} dt = \frac{1}{2} + \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_0^z e^{-t^2/2} dt$$

$$F(Z \leq -1.5) = F(Z \geq 1.5) = 0.5 - F(Z \leq 1.5) = 0.5 - 0.4232 = 0.0668 = 6.68\%$$

Real qiymətin 64.7%-in nəzəri qiymətdən 6.68%-dən təxminən 10 dəfə böyük olması Azərbaycanda orta təhsildə anormal vəziyyətin mövcud olduğunu göstərir.

Şəkil 3. Qəbul imtahanlarında iştirak edən və qəbul olunmuş abituriyentlərin paylanma diaqramı, faizlə bax. [5, səh.41]

Bundan başqa orta statistik abituriyentə nəzərən zəif nəticə göstərənlər sayca üstünlük təşkil edir. Ali məktəblərə qəbul imtahanlarında iştirak edən abituriyentlərin 43,89%-i 0-100 bal toplamışlar. 200-300 bal arasında abituriyentlərin 13,61%-i, 300-500 arasında 15,73%, 500-700 bal arasında isə abituriyentlərin 6,01%-i nəticə göstərmişlər. Azərbaycan bölməsindəki abituriyentlərin sayı 84739 nəfər, rus bölməsində isə 7904 nəfər olub. Azərbaycan bölməsi üzrə median 116,92 bal, rus bölməsi üzrə isə 186,43 bal olub.

Öyrənmənin mərhələlərinin Bloom bölgüsünə [11] (bax. şəkil 4) əsasən bizim məktəblilərin böyük bir qismi əzbərçilikdən əl çəkə bilmirlər və oxuduqlarını qavramada çətinlik çəkirlər. Buna görə də öyrənmənin 3-cü mərhələsi olan tətbiqdə və daha sonra gələn təhlil mərhələsində acizlik göstərirlər. Bundan sonrakı sintez və qiymətləndirmə mərhələlərinə isə onlardan çoxu heç gedib çata bilmir. Ona görə də məktəbdə öyrənmə yalnız faktları əzbərləməkdən ibarət olmamalıdır. Əzbərçilik əsasında səthi öyrənmədən düşüncə əsasında öyrənməyə keçmək gərəkdir.

Şəkil 4. Öyrənmə mərhələlərinin Bloom bölgüsü

Ali təhsildə gələnlərin, demək olar ki, hamısı orta məktəb məzunlarıdır. Ali təhsildə Bolonya prosesinə uyğun qiymətləndirməni nəzərə alsaq, yəni 0-50 bal "F" (qeyri-məqbul) olduğu üçün əslində ideal vəziyyətdə ali məktəbə qəbul balı ümumiyyətlə, 351 baldan aşağı olmamalıdır (700/2+1). Xüsusi istedad tələb edən ixtisasları (ifaçılıq, rəssamlıq, idman növləri və s.) nəzərə almasaq 351 bal qəbulun aşağı həddi kimi təsbit edilməlidir. Xüsusi qabiliyyət tələb edən ixtisaslar istisna olmaqla Azərbaycanda fəaliyyət

göstərən 39 universitetdən yalnız 15-nin orta balı 351-dən böyükdür [7].

Azərbaycan gəncləri yaxşı şəraitə malik olan məktəblərdə oxuyurlar, yəni təhsilin maddi-texniki bazası sahəsində xeyli işlər görülüb. Biz bu qənaətdəyik ki, məktəblərdə müəllimlərin real əmək haqqı (170-190 Azn) xeyli artırılmalıdır və bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan üzrə orta əmək haqqı 455 Azn təşkil edir.

Ali məktəbə qəbul olan tələbə orta məktəbin yetirməsi olduğu üçün onların nisbətən zəif hazırlıqlı qismi burada olan çatışmazlıqları ətalət üzrə müəyyən mənada ali məktəbə daşıyır. Lakin ali məktəb məzunlarının keyfiyyəti ilk növbədə əmək bazarında onlara olan tələblə ölçülür ki, bu sahədə müəyyən fikir yürütmək üçün düşünürük ki, ciddi tədqiqata ehtiyac var.

Bizim fikrimizcə iqtisadiyyatın hansı sahələrinin prioritet olacağından asılı olmayaraq təhsil xidmətləri sektoru **üstün prioritet** olmalıdır. Peşə, texniki-peşə və orta ixtisas təhsili isə bazarın bugünkü və perspektiv tələbləri baxımından adaptiv tənzimlənməlidir.

Ədəbiyyat

1. Becker G. Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis. The Journal of Political Economy, Vol.70, Issue 5, Part 2: Investment in Human Being (Oct., 1962), 9-49.
2. Social Development Indicators/ Center for Sustainable Systems. University of Michigan. 2014. "Social Development Indicators Factsheet". Pub.No.CSS08-15. October 2014. <http://css.snre.umich.edu>.
3. AR-in 2014-cü il dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabat. Bakı, 2015.
4. Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət. 2014. Bakı.
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2014. Bakı.
6. Lind D., Mason R., Marchal W. Basic Statistics for Business and Economics. McGraw-Hill., 3rd ed., 2000.
7. 2014/2015-ci tədris ili üçün tələbə qəbulu və ümumi təhsil müəssisələri üzrə buraxılış imtahanlarının elmi-statistik təhlili. Abiturient jurnalı, № 12, Bakı, 2014.
8. <http://pisacountry.acer.edu.au/> --Quality of learning outcomes gives an indication of the level and distribution of countries' student performance in the subjects Mathematics, Reading, Science and Problem Solving. PISA 2006.
9. <http://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/39725224.pdf> -- PISA 2006 Survey
10. PISA 2009 ranking list.pdf – ölkələr üzrə rəqib siyahısı
11. Bloom, B.S. (Ed.). Engelhart, M.D., Furst, E.J., Hill, W.H., Krathwohl, D.R. (1956). Taxonomy of Educational Objectives, Handbook I: The Cognitive Domain. New York.

ƏMƏK BAZARINA TƏSİR EDƏN MAKROİQTİSADİ AMİLLƏR

Yusifova K.X.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə

Son dövrlər Azərbaycanda həyata keçirilən maliyyə pul kredit siyasəti inflyasiyanın sabit saxlanması üçün aparılan makro iqtisadi islahatlar, eləcə də dövlət proqramları çərçivəsində icra olunan tədbirlər əmək bazarına təsir edən əsas amillər kimi səciyyələnir.

Açar sözlər: makroiqtisadi sabitlik, məşğulluq, islahatlar, kredit, inflyasiya

Respublikada həyata keçirilən fiskal və monetar siyasət bilavasitə makroiqtisadi mühitə təsir etməklə məşğulluğun səviyyəsinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Ölkədə investisiya fəallığının və beləliklə də məşğulluğun artırılmasının mühüm şərtlərindən biri də makroiqtisadi sabitlikdir. Yüksək məşğulluq səviyyəsinin təmin edilməsində makroiqtisadi sabitliyin mövcudluğu zəruri şərt olsa da, bir çox inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu kifayət deyil. Makroiqtisadi sabitlik yalnız digər dövlət siyasətləri ilə (təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə) əlaqələndirildikdə məşğulluğun səviyyəsinə təsir göstərə bilər.

Makroiqtisadi sabitlik aşağı inflyasiya səviyyəsi və valyutanın sabit məzənnəsi ilə də ifadə olunur. Yüksək inflyasiya şəraitində investorlar üçün qeyri-müəyyənlik amili güclənir və gələcək işləri planlaşdırmaq çətinləşir. Aşağı inflyasiya isə iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının artmasına stimül verir, bu da yeni iş yerlərinin yaranmasına şərait yaradır.

Son dövrlərdə Azərbaycanda həyata keçirilən makroiqtisadi islahatlar çərçivəsində 1-ci hal üzrə, yəni yüksək inflyasiya şəraitində investorların qeyri-müəyyənlik vəziyyətlərində olmaları və gələcək işlərini planlaşdırmaqda müəyyən çətinliklərlə üzləşmələri haqqında daha dolğun məlumatlar Nazirlər Kabinetinin rüblük hesabatlarında öz əksini tapacaqdır. Hələlik isə müəyyən müşahidələr manatın ucuzlaşması ilə əlaqədar sahibkarlıq fəaliyyəti dollarla əlaqədar olan müəssisələrdə müəyyən çətinliklərin olmasını təsdiqləyir. Hökumət tərəfindən manatın devalvasiyası ilə əlaqədar maliyyə sistemində nizamlaşdırma

tədbirlərini gücləndirməsi istiqamətində gördüyü işlər kontekstində sahibkarların fəaliyyətində müəyyən canlanmaların olacağına ümidlər çoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, məşğulluğu təmin edən sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına mane olan problemlərin aradan qaldırılması, xarici-iqtisadi fəaliyyət iştirakçlarına sağlam rəqabət şəraitinin yaradılması üçün, Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının modernləşdirilməsi üzrə də tədbirlərin görülməsinə, o cümlədən, adekvat gömrük rüsumlarının tətbiq edilməsinə yenidən baxılmasına ehtiyac vardır.

Respublikada mövcud istehsal güclərinin qorunub saxlanması və əsaslı şəkildə yüksəldilməsi üçün adekvat gömrük tarif dərəcələrinə yenidən baxılmalıdır.

İqtisadiyyatın inkişafına və məşğulluq səviyyəsinin artmasına təsir edən faktorlardan biri də qeyri-neft sektoru üzrə məhsul ixracı ilə bağlıdır. Müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinin tətbiqi əsasında aparılan tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı müqayisəli üstünlüyə malikdir (İİM). Lakin, son günlər ölkənin istehlak bazarında qiymət artımında baş verən kəskin dəyişikliklərin (qiymət artımı) məhz yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının pərakəndə satış qiymətlərində müşahidə olunmaqdadır (kartof, soğan, süd məhsulları). İqtisadiyyatın inkişafının bu məhsulların istehsalı, ixracı və istehlakçılara çatdırılması istiqamətində qurulması məşğulluğun təmin edilməsinə geniş imkanlar yaratdığına nəzərə alsaq, bu istiqamətdə dövlət tərəfindən məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac duyulur.

Bank sisteminin təkmilləşdirilməsi məşğulluq siyasətinin effektivliyinin təmin edilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması üçün imkanları daha genişdir. Son zamanlar Azərbaycanda orta və kiçik sahibkarlığın genişlənməsi və onun inkişafının təmin edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda bankdan kənar mikrokreditləşmə mərkəzləri yaradılmışdır. Bu təşkilat tərəfindən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə hazırlanmış biznes planlar əsasında kreditlər təqdim olunur. Biznes planlarda layihənin effektivliyi əsaslandırılır, onların səmərəliliyi və kreditlərin göstərilən müddətdə qaytarılması ardıcılığı əsaslandırılır. Lakin kreditin alınmasının ilkin və zəruri şərti girovun qoyulması ilə əlaqədardır.

Bunlardan əlavə bankdan kənar yaradılmış Fondlar hesabına da fermerlərin maliyyələşməsi həyata keçirilir.

Respublikada məşğulluq siyasətinin formalaşmasında, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsinin və işsiz vətəndaşların işlə təmin edilməsi sahəsində büdcə və pul-kredit siyasəti xüsusi rol oynayır. Son illər bu proseslərin həyata keçirilməsi sayəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır.

Ölkədə sahibkarların ümumi bölgüsünə görə onların 15,5 faizini hüquqi şəxslər, 84,5 faizini isə fiziki şəxslər təşkil edir. Fiziki şəxslərin əsas hissəsi ticarət, nəqliyyat, xidmət və kənd təsərrüfatı sahələrində fəaliyyət göstərmişdir.

"2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı"na uyğun olaraq, əhalinin qida məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi, ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlər davam etdirilir. Dövlət Proqramına uyğun olaraq, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən 2014-cü ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı 5344 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 164.2 milyon manat, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə bağlı 11 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 22.2 milyon manat və digər ərzaq məhsullarının istehsalı ilə bağlı 57 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 12.2 milyon manat güzəştli kredit vəsaiti ayrılmışdır. Maliyyələşdirilmiş layihələr hesabına 11050 yeni iş yerinin yaradılması imkanı yaranmışdır.

Ölkəmizdə işsizliyin azalmasına inkişafyönlü hər bir dövlət proqramının birbaşa aidiyyəti var. Son 12 ildə qəbul olunan "2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı", "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər) Dövlət Proqramı", "Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq (2006-2015-ci illər) Strategiyası", "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı", "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı", Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı" və digər sənədlər işsizliyin səviyyəsinin azaldılması baxımından əhəmiyyətli olub. Regionların sosial iqtisadi inkişafına xidmət edən dövlət proqramları yeni iş yerlərinin yaradılmasında mühüm rol oynayıb. Nəticədə 2003-cü ildən indiyədək respublikada 1 milyondan çox iş yeri açılıb və bu proses davam edir.

Hazırda əsas problemlərdən biri də işsizlər arasında gənclərin və 50 yaşından yuxarı vətəndaşların sayının yüksək olmasıdır. Bununla bağlı qanunvericiliyə müəyyən dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı təkliflər var. Həmin təkliflərin bir qismi gəncləri və 50 yaşdan yuxarı vətəndaşları işə götürən özəl müəssisələr üçün

güzəştlərin tətbiqini nəzərdə tutur. Yəni, dövlət özəl müəssisələrdə bu qəbildən olan vətəndaşları işə götürmək üçün ciddi maraq yaratmalıdır.

İlk növbədə işəgötürənlər tərəfindən müəyyən layihələrin maliyyə sistemində baş verən proseslərlə əlaqədar müvəqqəti olaraq öz fəaliyyətini dayandırmaları nəticəsində, növbəti addım kimi, müəssisənin ümumiyyətlə öz fəaliyyətini dondurması nəticəsində, işçilərin müəyyən şərtlər müqabilində öz xahişləri ilə işdən çıxmaları və s. üsullardan istifadə etməklə həyata keçirilə bilər.

Qeyd olunan problemlərdən çıxış yolu kimi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçməsi məqsədə uyğundur.

Ölkədə sosial tərəfdaşların (partnyorların) məşğulluq problemlərinin həllinə təsirini gücləndirmək məqsədilə bu sahədə konkret praktiki addımlar atılmalıdır:

- qanunvericilik və normativ aktlarında nəzərdə tutulmuş qarşılıqlı təsir mexanizminin daha da fəallaşdırılması;

- sosial tərəfdaşlığın (partnyorluğun) iqtisadi, maliyyə bazasını təmin edən strukturların fəaliyyətinin genişləndirilməsi;

Məşğulluq sahəsində razılaşdırılmış qərarların qəbul edilməsi, onların həyata keçirilməsi, bu sahədə yaranan məsələlərin operativ şəkildə həll edilməsi üçün «Məşğulluq haqqında» Qanunda nəzərdə tutulan məşğulluğa kömək göstərən yerli əlaqələndirmə Komitələrinin işinin canlandırılması vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Qradov A.P. Milli iqtisadiyyat. Bakı, 2006.
2. http://banco.az/az/news/əmək_bazarı_nedir_ve_onun_olkemizdeki_hecmi
3. www.stat.gov.az
4. <http://referat.day.az/scholar&search?query=qeyri%20formal%20iqtisadiyyat>

УДК: 658.56

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПО РАЗВИТИЮ ПИЩЕВОЙ И ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ДАГЕСТАН

Гамидуллаев Б.Н., Гасанов Б.О.

Дагестанский государственный технический университет

Аннотация

Рассмотрение ситуации с агропромышленным комплексом на данном этапе. Обзор статистических показателей. Анализ существующих проблем в отрасли. Выявление перспективных направлений по развитию отрасли.

Ключевые слова: *агропромышленный комплекс, пищевая и перерабатывающая промышленность, развитие, стратегия, программа.*

Республика Дагестан на данном этапе находится в стадии переходной экономики, перспективой которой является становление не зависимой от федеральной поддержки, и дальнейшее развитие за счет собственных ресурсов. Для этого у республики имеются все возможности как экономические, так и административно-правовые рычаги воздействия. Одной из перспективных и наиболее развитых является агропромышленный комплекс, на его долю приходится около 22% валового регионального продукта; более 250 тыс. рабочих мест; общая площадь земель сельскохозяйственного назначения составляет 4359,5 тыс. га.

В 2015 году в рамках реализации мероприятий приоритетного проекта «Эффективный агропромышленный комплекс» и Государственной программы Республики Дагестан «Развитие сельского хозяйства и регулирование рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2014-2020 годы» в агропромышленном комплексе республики обеспечен существенный рост производства основных видов сельскохозяйственной продукции и продукции ее переработки, при этом особое внимание уделено сохранению существующих и созданию новых рабочих мест и повышению эффективности отрасли.

По оценкам специалистов Министерство сельского хозяйства и продовольствия Республики Дагестан, в 2015 г. было достигнуто увеличение производства по следующим видам пищевой продукции: мясу и субпродуктам 1 категории - на 11,3 %; колбасным изделиям - на 10,2 %; цельномолочной продукции - на 38,0 %; маслу сливочному - на 8,0 %; сыру и продуктам сырным - на 1,0 %; сыру и творогу - на 1,1 %; хлебу и хлебобулочным изделиям - на 0,3 %; кондитерским изделиям - на 8,1 %; безалкогольным напиткам - на 18,6 %.

В то же время отмечается спад производства плодоовощной консервной продукции, который во многом связан с остановкой выпуска плодоовощной консервной продукции и соков на ЗАО «Хасавюртовский консервный завод», ростом цен на концентрированные соки и плодоовощное пюре,

закупаемые ООО «Денеб» и ООО «Азерконсерв» для последующего розлива соковой продукции, снижением спроса на плодоовощную консервную продукцию в торговых сетях.

В натуральном выражении за 2015 год выработка мяса и субпродуктов 1 категории составила 6310,0 тонн; колбасных изделий – 1399,0 тонн; цельномолочной продукции – 29149,0 тонн; масла сливочного – 516,2 тонн; сыра и продуктов сырных – 2876,5 тонн; сыра и творога – 5723,4 тонн; плодоовощных консервов – 24,83 муб; хлеба и хлебобулочных изделий – 209,6 тыс. тонн; кондитерских изделий – 18372,6 тонн; муки – 977,0 тонн; безалкогольных напитков – 14909,0 тыс. дал; минеральной воды – 109,0 млн. бут. 0,5л.

В 2015 году в республике работали более 60 крупных и средних предприятий пищевой и перерабатывающей промышленности.

В рамках ведомственных целевых программ «Развитие переработки продукции в отрасли животноводства на 2013-2015 годы» и «Развитие переработки продукции в отрасли растениеводства на 2013-2015 годы» была оказана господдержка сельхоз товаропроизводителям в виде субсидий на возмещение части затрат на приобретение технологического оборудования; на возмещение части стоимости стеклотары, реализованной консервированной плодоовощной продукции; на возмещение части затрат на электроэнергию, в сумме 22,0 млн. руб [1].

Таблица 1.

Сведения по производству продукции предприятиями пищевой и перерабатывающей промышленности за январь – декабрь 2015 года

Наименование продукции	Ед. изм.	Январь - декабрь 2014г.	Январь - декабрь 2015г.	Январь-декабрь 2015 к 2014г. в %
Плодоовощные консервы - всего	куб	68,25	24,83	36,4
Кондитерские изделия	тонн	17003,6	18372,6	108,1
Минеральная вода	млн. бут.0,5л	112,6	109,0	96,8
Безалкогольные напитки	тыс. дал.	12575	14909	118,6
Цельномолочная продукция	тонн	21119	29149	138,0
Масло	тонн	512,2	516,2	100,8
Сыр и продукты сырные	тонн	2847	2876,5	101,0
Сыр и творог	тонн	5658,3	5723,4	101,1
Хлеб и хлебобулочные изделия	тыс.тонн	208,9	209,6	100,3
Мясо и субпродукты 1 категории	тонн	5671,6	6310	111,3
Колбасные изделия	тонн	1269,6	1399,0	110,2
Мука	тонн	1231	977	79,4

Основной проблемой данного сектора заключается в неэффективной деятельности собственников, слабый менеджмент, низкое качество значительной доли товаров, возникающая конкуренция с зарубежными и российскими товаропроизводителями, недостаточная работа маркетинговых служб предприятий, высокая степень износа производственных фондов, отсутствие современных технологических систем, дезинтеграция производственных связей отраслей пищевой промышленности. Имеющийся потенциал предприятий не позволяет обеспечить глубокую переработку всего объема выращиваемой в республике сельскохозяйственной продукции, что определяет необходимость реконструкции и технического перевооружения предприятий перерабатывающей промышленности. Этот процесс затрудняется отсутствием у предпринимателей свободного капитала, дороговизной банковских кредитов, а также ограниченной инвестиционной суммы на рынке.

Основными направлениями, которые необходимо развить это является переработка продуктов отраслей растениеводства и животноводства, что позволит республике перейти от стадии сырьевого экспорта к стадии экспорта готовой продукции. Данная мера позволит в разы увеличить поступление в бюджет республики, а также увеличить оборот капитал на внутреннем рынке, в свою очередь улучшит благосостояние населения республики.

В свою очередь республике необходимо развивать рынок доступной и качественной сельскохозяйственной техники, а так же упростить систему государственного со финансирования покупки сельхозтехники, создать возможность для снятия налоговой нагрузки в начальной стадии развития предприятия.

Литература

1. Министерство сельского хозяйства и продовольствия Республики Дагестан // URL: <http://mcxrd.ru/?id=/1390760426/1393931277/1395139865>
2. Федеральная служба государственной статистики// URL: http://gks.ru/bgd/regl/b12_13/IssWWW.exe/Stg/d5/21-41.htm
3. Эффективность стратегии фирмы/ под ред. А.П. Градова. – СПб.: Специальная литература, 2006. 414 стр.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНСТРУМЕНТОВ РИСК-МЕНЕДЖМЕНТА ПРИ ФОРМИРОВАНИИ СТРАТЕГИИ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Гольшиева Е.Е., Сперанский С.Н.

Ивановский филиал Российского экономического университета имени Г.В. Плеханова

Аннотация

Данная статья посвящена проблемам использования инструментов риск-менеджмента в деятельности туристических агентств. Рассмотрены вопросы необходимости учета существующих и потенциальных угроз при корректировке стратегии развития в условиях структурной перестройки туристической отрасли России, выявлены типичные риски туристических агентств.

Ключевые слова: *туристический бизнес, турагентства, стратегия развития, оценка рисков, терпимые и нетерпимые риски*

Туризм - один из немногих динамично развивающихся видов отечественного бизнеса. Его формирование происходило одновременно со становлением рыночных отношений. Развитие туристического бизнеса можно отнести на период 2002-2005 гг., когда в результате преодоления кризисных явлений в российской экономике произошло повышение уровня жизни населения и сформировался спрос на туристические услуги. В 2005 – 2007 гг. произошло насыщение потребительского спроса на рынке туристических услуг [1]. В это время в стране сформировалась достаточная развитая отрасль, представленная значительным числом туроператоров и еще большим числом турагентств. На сегодняшний день в России на рынке туристических услуг работает около 15 000 турагентств, из которых 500 крупнейших и около 2 500 туроператоров [2].

Сегодня туристский бизнес в России претерпевает серьезные изменения, обусловленные кризисными явлениями в экономике, усложнившейся геополитической ситуацией и находится на стадии структурной перестройки.

По данным Российского союза туриндустрии, если в кризис 2008 года туристические компании потеряли всего 20% трафика, то сейчас спрос по некоторым направлениям упал на 50-70% [3].

Интерес предпринимателей к туризму объясняется относительно небольшими инвестициями, минимальным количеством персонала и кажущейся простотой задачи. Однако, бизнес в этой отрасли сопровождается достаточным количеством рисков, способных разорить инвестора. Об этом свидетельствует следующая тенденция: около 40% вновь открытых туристических агентств закрываются, не проработав и трёх лет. Такая ситуация наблюдалась и в более благоприятное время, и сохранилась по сегодняшний день [2].

В сложившихся условиях для сохранения своей позиции на рынке туристические фирмы вынуждены корректировать свою стратегию. Корректировка стратегии должна основываться на всестороннем анализе существующей ситуации и ее перспектив. Это связано с тем, что способность организации сохранять устойчивые позиции определяется не только умением руководства продуцировать идеи, находить нетрадиционные способы реализации этих идей, но и наличием реалистичных оценок, возможных в реализации сценариев развития событий.

Любая предпринимательская деятельность связана с риском, который выражается в вероятности снижения возможных доходов, потери прибыли и возникновения убытков вследствие тех или иных причин, включая неверные действия или отсутствие действий. Неспособность или даже несвоевременность оценки и реагирования на риск могут не только лишить организацию имеющихся конкурентных преимуществ, но и даже поставить вопрос о ее выживании т.к. внезапно наступившая опасность, как правило, относится к категории слабоуправляемых и затратоемких.

Для оценки рисков можно использовать различные инструменты риск-менеджмента, наиболее доступным из которых для многих предпринимателей, не являющихся специалистами в рискологии является построение карты рисков.

Прежде всего, осуществляется определение всех потенциально возможных рисков, угрожающих деятельности организации при данной выбранной стратегии. Затем проводится оценка выявленных рисков с точки зрения вероятности их возникновения и величины возможных потерь. На следующем этапе формируется граница допустимости (толерантности) риска, которая определяется ресурсами капитала и доходами, предпринимательским опытом, конъюнктурой рынка, а так же личным отношением руководителя организации к происходящему. Далее, все выявленные риски размещаются на двумерной матрице (карте рисков) на основании ранга их воздействия и ранга вероятности. Полученная карта рисков позволяет наглядно представить структурированные риски организации и разделить их на «терпимые» - находящиеся в границах допустимости, и «нетерпимые» - выходящие за эту границу. В категорию «терпимых» попадают риски с невысокой вероятностью возникновения, приводящие к некритичной для организации величине потерь, соответственно «нетерпимыми» рисками являются риски с большой вероятностью возникновения и приводящие к существенным для хозяйствующего субъекта потерям.

Особое внимание при корректировке стратегии развития туристической фирмы должно уделяться именно «нетерпимым» рискам. Руководству необходимо разработать решения, позволяющие минимизировать уровень риска или компенсировать возможные последствия его проявления, доводя их до приемлемого уровня.

Анализ деятельности турагентств г. Иваново позволил выявить наиболее типичные для них риски (табл.).

Таблица

Анализ рисков турагентств

Объект риска	Фактор риска	Последствия (описание)
1.Предпринимательская деятельность	1.1 Риски, связанные с запретительными мерами государственных органов*	Ввод или ужесточение визового режима, пограничного и таможенного контроля, ужесточение правил посещения каких-либо экскурсионных объектов
	1.2 Риск выхода из строя оборудования	Неисправность принадлежащего фирме оборудования
	1.3 Риск принимающей стороны	Недобросовестное выполнение принимающей стороной своих обязательств
	1.4 Риск появления новых конкурентов*	Потеря клиентов, вследствие ухода к конкурентам
2.Имущество	2.1 Риски гражданской ответственности фирмы	Судебные разбирательства, вследствие ненадлежащего обслуживания клиентов
	2.2 Риск увеличения дебиторской задолженности	Неполная или несвоевременная оплата клиентом предоставленных услуг
	2.3 Риск потери части имущества*	Вероятность потерь имущества вследствие противоправных действий третьих лиц, стихийных бедствий, форс-мажорных обстоятельств
3.Персонал	3.1 Риск текучести кадров	Увольнения персонала по причине недовольства условиями и оплатой труда, разочарования в работе
	3.2 Риск ошибок менеджеров	Неверная организация работы, неправильный выбор метода проведения той или иной операции
	3.3 Риск невыхода на работу	Отсутствие работника вследствие болезни и др. непредвиденных обстоятельств
4.Клиенты	4.1.Риск сокращения спроса*	Потеря клиентов из-за снижения уровня их доходов
	4.2 Риск невыезда	Отказ от поездки по причинам болезни или иных событий, делающих выезд невозможным
	4.3 Валютные риски *	Непредвиденные повышения курсов валют, вызывающие отказ от услуги

Среди выявленных рисков большинство являются терпимыми. Менее терпимыми оказались:

риски, связанные с запретительными мерами государственных органов, риск сокращения спроса и валютные риски, которые всегда существовали в туристическом бизнесе, а в последнее время стали особенно актуальны.

Однако, не все выявленные риски поддаются воздействию со стороны организации. Частью рисков, которые отмечены знаком (*) невозможно управлять, в силу того, что факторы, образующие эти риски являются непредсказуемыми, относятся к категории сложнопрогнозируемых. На остальные риски можно воздействовать полностью или частично.

Таким образом, при формировании стратегии развития турагентства должны учитывать вероятность потерь от существующих рисков и предусматривать соответствующие меры по уклонению от них, их нейтрализации или уменьшению возможных потерь.

Литература

1. Тенденция развития туристического бизнеса в России [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.3vozrast.ru/article/travel/marshrut/919/>.

2. Туристическое агентство как бизнес [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://melnicabiz.ru/researches/245-biznes-turisticheskoe-agentstvo-kak-otkryt-svoe-turagentstvo.html>.

3. Завтра туриста: тенденции российского туризма в 2015 году [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.rthvictoria.com/dlya-turista/zavtra-turista-tendentsii-rossiyskogo-turizma-v-2015-godu.html>.

УДК 331.08

ПЛАНИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ КАРЬЕРЫ МЕНЕДЖЕРА В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Гребенникова М.А.

Курский государственный университет

Аннотация

Возможность карьерного роста является одним из ключевых мотивов в деятельности большого числа работников, напрямую связанным с их профессиональным и личным развитием. Поэтому, одним из основных направлений развития персонала современной организации является управление карьерой – планирование карьеры сотрудников организации и создание необходимых условий для их профессионального и административного роста.

Ключевые слова: *профессионально обучение, потенциал, профессиональная карьера, кадровая политика, планирование деловой карьеры*

Профессиональное обучение выявляет возможности работника к выполнению различных производственных функций, традиционно ассоциирующихся с определенной должностью.

Вопрос профессионализма сотрудников становится все более актуальным и занимает научную элиту во всех областях знаний. Практическая значимость формирования качества трудового потенциала работника состоит в обеспечении стабильного воспроизводства рабочей силы, поскольку снижение качественных параметров восполнения рабочей силы может повлечь за собой ослабление экономических позиций страны в будущем, причем часто это носит необратимый характер [3, стр. 74].

Профессиональная карьера представляет собой рост знаний, умений, навыков, способностей в организации. Профессиональная карьера может идти по линии специализации (углубление в одной, выбранной в начале профессионального пути, линии движения) или транспрофессионализации (овладение другими областями человеческого опыта, связанное, скорее, с расширением инструментария и областей деятельности).

Для того чтобы профессионально подойти к планированию деловой карьеры, необходимо изучить роль и функции менеджера в обеспечении процесса поступательного развития профессиональных навыков сотрудника, помогающих правильно организовать рабочий коллектив. Одной из ключевых задач менеджера является умение правильно подобрать людей, провести распределение на ключевые должности, сплотить группу и найти подход к каждому – все это объединяется термином «кадровая политика». Чем выше должностной уровень менеджера, тем больше внимания он должен уделять работе с кадрами. Как свидетельствует практика, единой точки зрения на определение понятия и сущности кадровой политики не существует. Но, с другой стороны, многообразие подходов к ее разработке только создает возможности для ее обоснования, пересмотра, развития и совершенствования. Наиболее эффективна та кадровая политика, которая приносит успех организации.

Возрастание интереса к технологии карьеры в последние годы обусловлено, прежде всего, происходящими процессами рыночных преобразований, а также актуализацией проблем менеджмента персонала. На многих российских предприятиях, в органах власти и управления разница между требованиями должностей и возможностями тех, кто их занимает, достигает критических значений и порождает серьезные предпосылки социально-психологических и экономических проблем [2, стр. 15].

В современном обществе важнейшим источником поддержки сотрудника в развитии карьеры становится организация, в которой он работает. Такое положение вещей объясняется тем, что современные организации видят в развитии своих сотрудников один из основополагающих факторов собственного успеха и поэтому искренне заинтересованы в развитии их карьеры и обучении. Не случайно планирование и управление развитием карьеры стало в последние годы одной из важнейших областей управления человеческими ресурсами в организации.

Встречаясь с новым сотрудником, менеджер по персоналу должен учитывать этап карьеры, который он проходит в данный момент времени с целью выяснения целей профессиональной деятельности, степени динамичности, и в особенности – специфику индивидуальной мотивации.

Этап карьеры не всегда связан с этапом профессионального развития. Человек, находящийся на этапе продвижения, в рамках другой профессии может еще не достичь высокого уровня профессионального развития. Поэтому важно разделять этап карьеры – временной период развития личности и фазы развития профессионала – периоды овладения деятельностью.

В соответствии с фазами развития профессионала различают:

- оптант (фаза оптации). Человек озабочен вопросами выбора, профессионального самоопределения, или вынужденной перемены профессии и делает этот выбор. Точных хронологических границ здесь, как и в отношении других фаз, быть не может, поскольку возрастные особенности задаются не только физиологическими, но и многоаспектными условиями культуры;

- адепт (фаза адепта). В рамках данной фазы рассматривается человек, уже вставший на путь приверженности профессии и осваивающий ее. В зависимости от выбора профессии это может быть и многолетний, и совсем кратковременный процесс (например, простой инструктаж);

- адаптант (фаза адаптации, привыкания молодого специалиста к работе). На этапе данной фазы сотрудник делает первые шаги в профессии, стремится войти в профессиональное сообщество. Важное значение для формирования человека как профессионала своего дела имеет не только профессиональное образование, но и наличие благоприятной профессиональной среды;

- интернал (фаза интернала). На этапе данной фазы работник входит в профессиональное сообщество в качестве полноправного его члена;

- мастер (продолжающаяся фаза мастерства). Работник может решать и простые, и самые трудные профессиональные задачи, которые, быть может, не всем коллегам по плечу;

- авторитет. Мастер своего дела, уже хорошо известный в профессиональном кругу или даже за его пределами (в отрасли, в стране). В зависимости от принятых в данной профессии форм аттестации работников он имеет те или иные высокие формальные показатели квалификации;

- наставник (фаза наставничества). Авторитетный мастер своего дела, в любой профессии «обрастает» единомышленниками, перенимателями опыта, учениками [1, стр. 47].

Планирование карьеры состоит в определении целей развития сотрудника и путей, ведущих к их достижению. Реализация плана развития карьеры предполагает, с одной стороны, профессиональное развитие сотрудника, т.е. приобретение требуемой для занятия желаемой должности квалификации за счет профессионального обучения, стажировок, посещения курсов, повышения квалификации, а с другой стороны – последовательное занятие должностей, опыт работы на которых необходим для работы в целевой должности. Как правило, в каждой большой организации есть стандартные карьерные лестницы, которые ведут к постам директора, его заместителей и других высших руководителей.

Развитием карьеры называют те действия, которые предпринимает сотрудник для реализации своего плана.

Планирование и управление развитием карьеры требует от работника и от организации определенных дополнительных (по сравнению с рутинной профессиональной деятельностью) усилий, но в тоже время предоставляет целый ряд преимуществ, как самому сотруднику, так и организации, в которой он работает.

Таким образом, развитие и обучение персонала являются важнейшими условиями успешного функционирования любой организации. Повышение профессионального мастерства положительно отражается на гарантии сохранения рабочего места, на возможностях повышения в должности, на

расширении внешнего рынка труда, на величине доходов организации, на чувстве собственного достоинства и возможностях самореализации.

Литература

1. Авдеев В.В. Управление персоналом: технология формирования команды. – М.: Финансы и статистика. 2014. 544 стр.
2. Астахов Ю.В. Планирование деловой карьеры персонала как эффективная кадровая технология / Астахов Ю.В. // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Социология. Политология. 2013. № 2. стр. 14-17.
3. Савлучинская А.В., Строителева Е.В. Стратегия управления персоналом как фактор развития двусторонних отношений организации и сотрудника / Савлучинская А.В., Строителева Е.В. // Вестник Алтайской академии экономики и права. 2014. № 3(35). с. 74-76

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ И ВОПРОСЫ РАЗРАБОТКИ ИНДИКАТОРОВ

Джавадов Дж.Э.

Азербайджанский государственный экономический университет

Аннотация

В статье рассматривается эволюция концепции устойчивого развития под воздействием изменяющихся условий и появления новых вызовов в процессе развития мирового сообщества, усиления социальной направленности концепции устойчивого развития, вопросы разработки индикаторов устойчивого развития.

Бурный рост мировой экономики начавшийся на рубеже 19 и 20 веков, стал впоследствии причиной, с одной стороны, беспрецедентного негативного воздействия хозяйственной деятельности человека на окружающую среду, а с другой – не менее существенного обратного влияния результатов этого воздействия на качество жизни человека. Становилось очевидным, что человеческая цивилизация сталкивается с проблемой, создающей реальную угрозу её существованию.

Однако научное осознание необходимости охраны окружающей среды, возникшее в первой половине прошлого века, еще не затрагивало вопросов глобальных последствий взаимоотношения человеческого общества и природы, ограничиваясь рассмотрением отдельных разрозненных аспектов этих взаимоотношений вплоть до Конференции по проблемам биосферы 1968 года в Париже, организованной ЮНЕСКО совместно с ООН. Результаты этой конференции явились, по сути, первой констатацией глобальности проблемы взаимоотношений человека и природы [1].

Важным международным форумом на пути становления концепции устойчивого развития явилась Стокгольмская Конференция ООН по проблемам окружающей среды 1972 года, где было подтверждено обострение экологического состояния на всей планете в целом, конфликта между экономическим развитием и состоянием, окружающей средой, что в недалеком будущем может завершиться глубоким кризисом. На конференции были приняты такие важнейшие документы как Декларация об окружающей среде, План действий, для реализации которого в дальнейшем была принята Программа ООН по окружающей среде - ЮНЕП [2], [3].

Однако, несмотря на важность решений, принятых на Стокгольмской конференции, их реализация оказалась неэффективной и не дала ожидаемых результатов по предотвращению опасных тенденций, сложившихся в окружающей среде. Это обстоятельство предопределило решение ООН в декабре 1983 года о создании Международной комиссии по окружающей среде и развитию. Перед комиссией, которую возглавила премьер-министр Норвегии г-жа Гро Харлем Брундтланд, ставилась задача выработки стратегий долгосрочного и устойчивого развития. Итогом трехлетней работы комиссии явился Доклад, получивший название «Наше общее будущее», основной вывод которого заключался в необходимости перехода на устойчивое социально-экономическое развитие и выработке способов эффективного решения проблем окружающей среды [4].

Круг вопросов и проблем, поставленных в Докладе Комиссии Брундтланд, предопределили необходимость проведения масштабного форума по определению путей дальнейшего развития цивилизации. В силу этого в 1992 года в Рио-де-Жанейро состоялась Конференция ООН по окружающей среде и развитию, сыгравшая важнейшую роль в становлении стратегии устойчивого развития. На конференции были приняты важнейшие документы - Декларация по окружающей среде и развитию и Повестка дня на XXI век. Повестка отражает глобальный консенсус и необходимость принятия политических обязательств в отношении сотрудничества по вопросам развития и окружающей среды на самом высоком уровне, где в отдельный раздел выделены социальные и экономические аспекты устойчивого развития [5].

Очередная Конференция ООН по проблемам устойчивого развития состоялась в Йоханнесбурге в 2002 году. Если на всех предыдущих форумах основное внимание в обсуждениях уделялось проблемам окружающей среды, то в Йоханнесбурге социальные и экономические вопросы обсуждались в равной с вопросами окружающей среды степени, что можно считать важной отличительной чертой этой конференции. Вплоть до Комиссии Брундтланд развитие рассматривалось в контексте экономического роста, повышения благосостояния, что отражает подход «окружающая среда или развитие». И если Доклад Комиссии выражает подход «окружающая среда и развитие», то на конференции в Йоханнесбурге утвердился подход «окружающая среда для развития» [6].

Конференция ООН по устойчивому развитию, состоявшаяся в Рио-де-Жанейро в 2012 году и стала масштабным событием. В итоговом документе Конференции «Будущее, которого мы хотим» подтверждалась приверженность принципам, конвенциям, планам, принятым на предыдущих форумах, приверженность курсу на устойчивое развитие с учетом его экономических, социальных и экологических компонентов [7].

Последним глобальным форумом, определившим перспективы дальнейшего развития концепции устойчивого развития, была Конференция ООН, состоявшаяся в 2015 году в Нью-Йорке. Весьма примечательным является дальнейшее усиление социальной направленности концепции устойчивого развития. Достижение более чем половины из 17 целей устойчивого развития полностью или частично предполагает решение широкого круга социальных вопросов, среди которых можно отметить такие как искоренение нищеты во всех ее формах, искоренение голода, обеспечение здорового образа жизни, обеспечение всеохватного и справедливого качественного образования, обеспечение гендерного равенства, расширение прав женщин, уменьшение неравенства внутри стран и т.п. [8] Решения конференции открывают широкие перспективы для исследования социального компонента устойчивого развития на всех уровнях, в том числе, и национальном уровне. И как было отмечено на конференции, каждая страна может сформулировать специфический набор целей и задач устойчивого развития, указанных в итоговом документе, и использовать в собственных стратегиях социального и экономического развития.

Для оценки эффективности реализации политики устойчивого развития, достижения ее целей требуется разработка соответствующих критериев и показателей — индикаторов устойчивого развития. Выделяют два подхода, первый из которых подразумевает построение системы индикаторов, отражающих соответствующий аспект устойчивого развития - социальный, экономический, экологический. А второй основан на построении агрегированного индикатора, который позволяет определять степень устойчивости развития в целом. Агрегированный индикатор также может быть разработан на социальных, экономических, экологических показателях [9].

В рамках первого подхода разработка системы индикаторов подразумевает следующие структуры: «тема/проблема-индикатор», «цели-задачи-индикаторы», «тема - подтема - индикатор», «давление-состояние-реакция», а также их различные комбинации. Агрегированный же показатель позволяет получить обобщенное представление об устойчивости развития. Принимая во внимание усиление социальной направленности устойчивого развития, разработка агрегированного социального индикатора представляется достаточно интересной и актуальной задачей.

Литература

1. Caldwell L. K. “A world policy for the environment”, The UNESCO Courier: a window open on the world; XXVI, 1, p.5, 1973.
<http://unesdoc.unesco.org/images/0007/000748/074879eo.pdf#5060600>
2. Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды. Стокгольм, 1972.
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml официальный веб-сайт ООН)
3. Action Plan for the Human Environment
<http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?DocumentID=97>
4. «Наше общее будущее». Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). Перевод с английского под редакцией С.А. Евтеева и Р.А. Перелета, М., «Прогресс», 1989
5. Доклад Конференции ООН по окружающей среде и развитию, 3-14 июня 1992 года, Рио-де-Жанейро. - A/CONF.151/26/REV.1 (VOL. 1)
<http://gbpp.org/wp-content/uploads/2014/04/%D0%A0%D0%B8%D0%BE-1992.pdf>
6. Доклад Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию. 26 августа - 4

сентября 2002 года Йоханнесбург, официальный веб-сайт ООН, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/636/95/PDF/N0263695.pdf?OpenElement>

7. Конференции Организации Объединенных Наций по устойчивому развитию, Рио-де-Жанейро 20-22 июня 2012 года.

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/476/12/PDF/N1147612.pdf?OpenElement>

8. Саммит ООН по устойчивому развитию, 25-27 сентября 2015 года, Нью-Йорк, официальный веб-сайт ООН. <http://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/summit/>

9. Тарасова Н. П., Кручина Е. Б. Индексы и индикаторы устойчивого развития.

<http://www.ustoichivo.ru/i/docs/18/tarasova.pdf>

УДК 331.1

МАРКЕТИНГ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА КАК ЭЛЕМЕНТ МАРКЕТИНГА ПЕРСОНАЛА

Жердева Ю.Г.

Курский государственный университет

Аннотация

В настоящее время прослеживается смещение объекта и подходов маркетинга от продукта к человеческому капиталу. В статье рассматриваются стратегический и оперативный уровни формирования маркетинга персонала, маркетинг персонала-mix и целевой маркетинг персонала.

Ключевые слова: *человеческий капитал, маркетинг персонала, маркетинг персонала-mix*

Рассматривая вопросы трансформации маркетинга в современном экономическом пространстве, выявляется четкая связь развития маркетинга в зависимости от приоритетных направлений экономики и в связи с этим прослеживается поэтапное смещение объекта и подходов маркетинга в постиндустриальной экономике – информация, знания, инновация, персонал, целостность, человеческий капитал, т. е. от продукта к человеческому капиталу. Формируется новое видение места человека в организации, механизмов его эффективного развития, подходов и принципов управления. В настоящее время обозначаются проблемные зоны теории маркетинга: отсутствие четкой классификации концепций, видов, инструментов маркетинга и маркетинговой деятельности; слабая проработанность маркетинга человеческого капитала. Намечаются ориентиры дальнейшего развития маркетинга, т.е. необходимость разработки концепции маркетинга человеческого капитала как эффективного инструмента его формирования, развития и использования в целях удовлетворения потребностей организации [2, с.74].

Развитие инновационной экономики обостряет проблему управления, поскольку напрямую связано с проблемой развития инновационного потенциала производства и обеспечения развития творческого потенциала работников предприятия. В качестве эффективного механизма управления развивается концепция управления талантами. Целесообразность введения данной концепции вызвана необходимостью поиска, привлечения, сохранения, удержания и стимулирования талантливых людей, способных генерировать идеи и находить пути их воплощения в жизнь. Формируется маркетинг персонала (внутренний маркетинг), деятельность которого направляется на сбор информации по определению и формированию спроса на рабочее место со стороны персонала и потенциальных работников и на выявление их потребностей с целью наиболее полного удовлетворения. Основная задача – формирование персонала, достижение его удовлетворенности и лояльности для наиболее полного удовлетворения потребности организации [3, с. 35].

Выделяют стратегический и оперативный уровни формирования маркетинга персонала, каждому из них соответствуют определенное поле решаемых задач, часто характеризующиеся как «процессные фазы». В стратегическом маркетинге персонала это определение потребности в персонале, исследование рынка труда и формирование сегментов рабочей силы, определение целевых групп, определение позиций (мест, субъектов), необходимых и желаемых предприятием. Процессные фазы оперативного уровня: претворение в жизнь специфических планов и мероприятий, необходимых для сформированных целевых групп; контроль выбранных «персонал-политических» инструментов посредством обратной связи в процессе аудита [3, с. 37].

Главной из всех задач, стоящих на рынке рабочей силы, является оптимизация материальных и нематериальных стимулов, а также условий труда (в широком смысле) таким образом, чтобы каждое рабочее место на предприятии было и оставалось конкурентоспособным; чтобы работник оставался на предприятии, принимая участие в решении его задач, выполнял работу хорошо.

В зависимости от степени комплексности подхода различают маркетинг персонала-mix и

целевой маркетинг персонала, ориентированный, например, на определенную целевую группу.

Наибольший интерес представляет маркетинг персонала-mix, который представляет собой это совокупность средств воздействия на потребителей целевого рынка с целью вызвать у них желаемую ответную реакцию. Существует четыре средства такого воздействия (или маркетинговых средств): товар (product), цена (price), место (place) продажи, стимулирование (promotion) продаж. Как часто называют каждый из элементов маркетинга-mix 4P, в свою очередь, также имеет комплексный характер. В зависимости от задействованных маркетинговых средств возможны различные модели маркетинга персонала-mix (рис. 1).

Приведенная модель, включает семь основных блоков: исследовательский, поля интересов, определения вида СМИ, формирования условий договора с работниками, определения особенностей места работы, оказания содействия новому работнику, заботы о занятых сотрудниках [4, с.25].

Рис. 1. Вариант модели маркетинга персонала-mix

Поскольку маркетинг персонала является феноменом системной экономики, взаимодействие элементов его комплекса также носит системный характер. «Развертку» указанных отношений можно представить в виде следующей матрицы, учитывающей деление маркетинга персонала на внешний и внутренний (табл. 1).

В качестве основного звена маркетинга персонала здесь выступает привлекаемый персонал и потенциальные работники организации (формирующие соответствующие уровни идентичности работника-клиента и потому включаемые в раздел «продукт»). Немаловажную роль играет коллектив как особым образом организованное «место» продажи и структурирование отношений между группами сотрудников и сотрудниками и работодателем.

Таблица 1

Матрица взаимодействия элементов комплекса маркетинга персонала [1].

Вид маркетинга / элемент комплекса маркетинга	Продукт	Цена	Коммуникационное пространство	Продвижение
Внешний маркетинг персонала	People Place Pay (salary)	Investment	Conjuncture	Position Image (ex ante)
Внутренний маркетинг персонала	Personnel Physical evidence Pay (profit)	Intrapreneurship	Collective	Culture Image (ex post)

Моделирование маркетинга персонала – достаточно специфический процесс. Современная рыночная среда характеризуется высокой степенью сложности коммуникационных процессов. Маркетинг персонала, являясь неотъемлемой частью рыночного коммуникационного пространства, обладает значительным потенциалом воздействия на информационно-коммуникационный контекст деятельности на рынке труда.

Литература

1. Драчева Е.Л. Внутренний маркетинг в управлении внутрикорпоративными рынками. / Е. Л. Драчева, А.М. Либман // Маркетинг в России и за рубежом. -2003.- С.9-16.
2. Мартыненко, О. Маркетинг персонала: теоретический и методический аспекты / О. Мартыненко // Управление персоналом. - 2007. - №8. - С. 74-80
3. Мельниченко, Л. В. Эволюция маркетингового управления: основные и современные тенденции / Л. В. Мельниченко // Маркетинг в России и за рубежом. -2009.- №5.- С.35-40
4. Соловьева, Ю.П. Концепция внутреннего маркетинга // Маркетинг в России и за рубежом. – 2005. –№4. –С.25-31

УДК 338.24

**УСТОЙЧИВОСТЬ СОВРЕМЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В АКТУАЛИЗАЦИИ
СИНЕРГЕТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ УПРАВЛЕНИЯ***Иванов Н.Г., Иванова Т.Ю.**Ульяновский государственный университет***Аннотация**

Жизнь корпораций в информационной экономике связана с постоянным процессом созидательного разрушения. Организационные изменения сегодня требуют иной парадигмы управления: синергетической. Инструментами синергетической концепции организационных изменений выступают: знания, тотальное лидерство, организационная культура.

Ключевые слова: *Устойчивость, синергетическая парадигма, тотальное лидерство, организационная культура, человеческий потенциал*

Возникновение и эволюция корпораций времен А.Смита шла в полном соответствии с положением о непрерывности и последовательности развития. Фактор изменчивости считался наименее значимым. Сегодня принцип непрерывности эволюции, которым руководствовались большинство крупных корпораций, больше не работает – доминирует дискретность развития, компания постоянно перестраивается, как этого требует рынок.

Существующие на сегодняшний день подходы в управлении организационными изменениями ограничиваются только методическим усовершенствованием. Как-то: улучшение организации работ, совершенствование технологических процессов и внедрение принципиально нового оборудования, поиск новых рынков сбыта и т.п. Но все эти инструменты – реализация старой управленческой парадигмы: рационализация труда под началом менеджера. Данные подходы не позволяют выработать теоретическую и методологическую базу экономической динамики с точки зрения управления в условиях неравновесности и адаптации экономических систем к циклическим изменениям в комплексе.

Считаем, что возможен принципиально иной подход в управлении организационными

изменениями, подход, основанный на синергетике [1]. Учитывая противоречивое неравновесное развитие экономики, возникает вопрос, а как управлять этим процессом? Развитие как процесс сохранения формы организации возможно только при увеличении сопротивления тем обстоятельствам, которые уготовила внешняя среда, но сопротивляться могут только активные субъекты внутри организации. В этой связи возникает вопрос, а кто является этим активным членом организации? В информационной экономике ключ к социально-экономическому прогрессу – активизация интеллектуально-человеческого потенциала. Направления активизации интеллектуально-человеческого потенциала мы видим в следующем:

- *жизнеспособная компания – компания, где учеба является постоянным процессом.*

Причем учеба должна быть просвещенной, брать лучшее как внутри компании, так и вовне от наиболее требовательных клиентов, наиболее жестких конкурентов, лидеров других производств. При этом важно следующее: учебный принцип поведения на рынке дает установку не на победу среди других, а на борьбу с самим собой по принципу: будь сегодня лучше себя вчерашнего, завтра сегодняшнего и т.д.

- *деятельность жизнеспособной компании в командной (сетевой) работе, благодаря современным информационным технологиям.*

Коммуникативное пространство, обусловленное информационными технологиями, предполагает исчезновение грани между техническими работниками и менеджерами, а современный профессионализм включает такую характеристику как мобильность деятельности через сетевое взаимодействие [2].

- *деятельность жизнеспособной компании – сохранение внутренней идентичности компании в глобальной экономике.*

Речь идет об умении компании как единого делового организма выживать в кросс-культурном пространстве [3]. Причем кросс-культурный менеджмент нельзя рассматривать как менеджмент культурных различий в их традиционном понимании.

Активизация интеллектуально-человеческого потенциала дает основание считать, что в информационной экономике регулирование взаимоотношений членов организации осуществляется не привилегированными субъектами, и даже не государством, а всеми ее участниками на основе самоуправления, самоорганизации, основанными на постоянном достижении баланса интересов. В этом случае роль человека, его интеллектуального потенциала, создание механизма постоянного повышения знания, и как следствие, системы интеллектуальной конкурирующей интеграции, являются первостепенной проблемой управления.

Проанализировав подходы к определению устойчивости, мы пришли к выводу, что устойчивость предприятия – способность его к постоянной изменчивости, способность совокупности экономических отношений сохранять свои параметры в определенной области значений. Она позволяет ему гибко поддерживать качественную определенность состава, связей и поведения при адекватной реакции на требования внешней и внутренней среды, благодаря опережающему развитию посредством реализации внутреннего потенциала.

Обозначив активизацию субъективного фактора в неравновесной экономике, определив необходимость смены управленческой парадигмы, подчеркнув, что все это необходимо для достижения устойчивости организации, поставим вопрос, а как процесс достижения устойчивости проявляется в деятельности организации?

Обосновывая это положение, мы предлагаем иное видение жизненного цикла организации. Процесс развития системы происходит с использованием двух принципов обратной связи: положительных и отрицательных. Постоянный компромисс между ними реализуется посредством организационных изменений, усилением неравновесности и выходом системы на новый диапазон развития. А значит, в основу жизненного цикла любой организации должен быть положен принцип организации – дезорганизации, основанный на новой информации и знаниях. Причем, знания, являясь уникальным ресурсом для управленческой деятельности, инициирующим постоянное изменение, выступают акселератором управленческой деятельности в условиях ограниченности иных ресурсов организации [4].

Какие инструменты необходимо в этом процессе использовать? Новая синергетическая теория организационных изменений предполагает и синергетическую модель организационных изменений, основными инструментами которого являются знания, тотальное лидерство и организационная культура. Поясним каждый из этих инструментов:

- *знания.* Цель данного процесса – создание креативной организации, в которой системно формируется творческая активность персонала, благодаря чему постоянно функционирует система

управления изменениями через управление потоками информации и знаний на бесконечно возобновляемых ресурсах.

- *тотальное лидерство*. Потенциальные изменения потенциально меняют личность, что проявляется в следующем: - Ускорение изменений порождает кризис самоидентичности; - Возникает необходимость новой идентичности; - Навык изменения себя (выход за пределы зоны комфорта); - Необходимость сосуществования в разных культурах. Исследование показало, что в настоящее время многие готовы быть лидером и взять ответственность за бизнес. Но если креативная организация есть совокупность творческих личностей при культивации тотального лидерства, то как их объединить? На наш взгляд, таким системообразующим фактором является

- *организационная культура*, как *внутренняя* упорядоченность, согласованность смыслов, ценностей, ориентиров, позволяющих обеспечить организованность деятельности по реализации жизнедеятельности организации.

Менеджмент фактически уже прошел этот этап своего развития [5], на котором доминировали представления об организационной, управленческой деятельности, основанные на поиске наиболее эффективных управляющих воздействий субъекта на объект управления. Менеджмент будущего ориентируется на естественные процессы развития. Отчетливо мы видим проявление данного процесса в подходе к управлению организационными изменениями. Ускорение изменений в экономическом пространстве заставляет искать механизм, при котором возможна такая же быстрая реакция на изменившиеся условия.

Литература

1. Подробнее: Иванова Т.Ю. Методология организационных изменений: синергетический подход – Ульяновск: УлГУ, 2006. 196 стр.
2. Мызрова К.А., Иванов А.Н., Хаймурзина Н.З. Образовательные сети: методология подхода – Ульяновск, УлГУ – 2013. 177 стр.
3. См. подробнее: Иванов Н.Г., Иванов А.Н. О некоторых результатах измерения экономической ментальности // Казанская наука – 2011- №2. Стр.88-90
4. Управление знаниями менеджеров устойчивой организации: методология подхода: монография (Под ред. Т.Ю.Ивановой) – Ульяновск: Изд-во УлГУ - 2003. 248 стр.
5. Клок К., Голдсмит Дж. Конец менеджмента и становление организационной демократии – СПб.: Питер, 2004. 368 стр.

УДК 331.108

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МОДЕЛИ МЕНЕДЖМЕНТА В РОССИИ

Магдиева М. Н., Дустова Дж. Дж.

Дагестанский государственный технический университет

Аннотация

В статье анализируются основные положения российской модели менеджмента. А также дается характеристика проблем и перспектив внедрения японской модели менеджмента в России. Предложены направления совершенствования модели менеджмента.

Ключевые слова: *модель менеджмента, японская модель менеджмента, система управления*

В современных условиях развития экономики причиной многих социальных и экономических проблем выступает неэффективное управление предприятием. Наука управления берет свои корни с глубокой древности. Веками искусство эффективно управлять оттачивалось, прорабатывалось и изучалось в поисках результативных методик. Было проведено множество исследований, поставлены эксперименты, написано много книг, выделен ряд основополагающих принципов, следуя которым можно построить эффективную организацию. Однако ж на деле большинство российских предпринимателей и по совместительству управленцев ориентируются на чутье и практический опыт. С переходом на рыночную экономику, получившимся слегка хаотичным и резким, многие начинающие предприниматели и понятия не имели о принципах менеджмента. Конечно, успешного предпринимателя определяет не только знания, но и специфическая предпринимательская «жилка».

Но необходимость в базовых знаниях теории менеджмента стала сильнее проявляться, и взоры управленцев обратились на Запад. Американская и Западноевропейские модели менеджмента были взяты за образец и втиснуты в российские рамки. Естественно, результат получился иным, чем предполагалось. Зарубежные механизмы просто не функциональны в условиях российской экономики. Выделят даже особый «русский» менеджмент. К примеру, ведение бухгалтерского учета

в России - это, главным образом, способ удовлетворения любопытства проверяющей организации. В США – это инструмент для оптимального понимания бизнеса в целом и поиска методов повышения его доходности. Ключевым вопросом, беспокоящим западного бизнесмена, считается живучесть его бизнеса. Она устанавливает соотношение между стоимостью активов и суммой пассивов, т.е. балансом, что главным образом отличается от обычного для нас баланса как равновесия между расходами и доходами [1].

Беда в том, что западный опыт перенимается как есть, без подгонки под российские условия, либо - что еще хуже, перенимается только «оболочка», когда внутри предприятие функционирует также «на ощупь», без определенной стратегии и политики.

Западная ориентированность присутствовала всегда. Потому как казалось, что на Западе лучше и правильнее. Однако в настоящее время возрос интерес к восточным методикам. Японская модель противопоставляется американской. Она основывается на коллективной ответственности и большом индивидуальном внимании к сотрудникам. Здесь более неформальные отношения, влияние руководителя оказывается на весь коллектив, при этом учитываются индивидуальные потребности работников, так как предполагается, что сотрудник будет работать пожизненно в данной компании. К тому же, в Японии готовят универсальных менеджеров и оценку его деятельности ведут по коллективному результату и гармонии в коллективе.

Отличительной чертой также является и то, что решения принимаются не индивидуально, как в американской модели, а коллективно, на основе единогласия. В Японии управляющие выбираются внутри компании, то есть руководитель, обычно, проходит весь цикл работника: от стажера до начальника отдела, постепенно повышаясь в должности. Японской модели характерно и горизонтальное перемещение будущих управленцев: начальник отдела может быть переведен в другие отделы для получения информации и опыта «на местах». Таким образом, к более высокому уровню управления он приходит со знанием дела.

Сегодня даже американские фирмы обратили внимание на японский менеджмент и пытаются почерпнуть для себя что-то. Японская система управления (во всяком случае, квинтэссенция ее подходов, очищенная от недостатков, свойственных любой социо-культурной системе) дает возможность наиболее полно использовать знания и навыки персонала для достижения целей организации. Таким образом, Россия может наблюдать японскую модель, апробированную на Западе.

Россия же, находясь на стыке Запада и Востока, может позволить себе применять наиболее рациональные как западные, так и японские подходы к управлению, однако, не забывая при этом самобытность российской культуры и менталитет. Определенно, при создании такой системы управления современный менеджер столкнется с рядом проблем и особенностей:

1. Отношение к труду у россиян особое. Выкладываться из последних сил, работая на кого-то непринято. Труд воспринимается как нечто обязательное для получения заработной платы, а качество этой работы на уровне, достаточном для ее получения. То есть, необходимо создание системы восприятия ценности трудового процесса, важно, чтобы каждый сотрудник по-своему истолковывал для себя значимость трудового процесса. Необходима гибкая система подходов к восприятию ценностей, но, в то же время, структура ценностей должна быть максимально определена и зафиксирована.

2. Особенное отношение к законам и правилам. Его можно выразить фразой: не все то, что предписывается, должно выполняться. Это обусловлено в определенной степени недоверием государству. Моментально исправить столь сильно укоренившийся стереотип к предписаниям нельзя. Необходимо осуществлять контроль за выполнением работы и соблюдением при этом норм и правил. Нужно донести до каждого работника факт того, что нарушение норм, принятых руководством, недопустимо и подрывает стабильную работу всей компании. Эффективным при этом будет ввести систему санкций за несоблюдение нормативных актов. Постепенно каждый работник осознает последствия нарушения, которые ставят под удар весь коллектив.

3. Еще одна особенность - это отсутствие инициативности у работников, т.к. выскочкой быть непринято. Это основано на неравномерном распределении властных полномочий. Необходимо отойти от данной концепции, предоставив сотруднику возможность обращаться к руководителю за уточнениями и предлагать свои идеи. Важно наладить контакт с сотрудниками, получать от них информацию, при этом не просто выслушивать ее, а прислушиваться. Убедить сотрудников в том, что информация важна.

Итак, говоря о внедрении японской модели в России, можно выделить следующие аспекты:

Во-первых, необходима определенная философия производственного процесса, для того, чтобы сотрудники понимали, чем они занимаются, почему и какова их значимость в процессе

функционирования предприятия.

Во-вторых, введение системы устранения потерь, а именно путем своевременного предупреждения их. Для этого требуется использование эффективных технологий на предприятии, автономизация процесса, соблюдение последовательности выполнения работ, равномерное распределение обязанностей между сотрудниками, внедрение системы непрерывного контроля качества и выявления недостатков на ранних стадиях производственного процесса, отслеживание объемов используемых ресурсов и контроль задействованных мощностей во избежание перепроизводства. Требуется создание единой информационной системы, которая отражала бы состояние отдельных производственных процессов в режиме реального времени.

В-третьих, необходимо наладить благоприятную структуру межличностных отношений в организации. Руководитель должен подойти к вопросу формирования коллектива с особой ответственностью, поскольку наличие сплоченной команды на производстве позволит создать благоприятную атмосферу для эффективной деятельности сотрудников. Обязательны мероприятия, направленные на «сближение» верхних эшелонов руководства с трудящимися. Это приведет к открытости сотрудников по отношению к руководителям, что положительно скажется на системе информационного обмена между исполнительными и руководящими элементами производства.

В-четвертых, совершенствование и еще раз совершенствование. Нельзя приходить к стадии застоя. Нужно находиться в постоянном мониторинге рынка, запросов потребителей, оценке собственной деятельности с точки зрения удовлетворения потребностей потребителей, и на основе данного анализа вырабатывать новые идеи. Рынок находится в постоянном движении, новые технологии, власть информации, поэтому важно повышение квалификации сотрудников. Вкладывая денежные средства в различные программы дополнительного профессионального образования, работодатель тем самым инвестирует свое производство и действует с позиции долгосрочной перспективы. Кроме того, учеба не должна прекращаться и в процессе производства [2].

Литература

1. Нефедова И.В. Бизнес-планирование. Шпаргалка. [Электронный ресурс]. URL: <http://bonread.ru/irina-nefedova-biznes-planirovanie-shpargalka.html?page=3> (дата обращения: 24.03.2016).

2. Дмитриенко А.С. Анализ системы управления Toyota Motor Corporation и возможности ее применения в России // Экономика и менеджмент инновационных технологий. 2014. № 3 [Электронный ресурс]. URL: <http://ekonomika.snauka.ru/2014/03/4447> (дата обращения: 24.03.2016).

ЭЛЕКТРОНИЗАЦИЯ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ КАК ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ФАКТОР

Мамедова С. К.

Азербайджанский государственный экономический университет

Аннотация

Проблема финансирования здравоохранения сохраняет свою актуальность на протяжении последних десятилетий. Одним из направлений в рационализации расходов средств является электронизация здравоохранения. В статье раскрываются особенности электронизации этой сферы, а также ее экономическая обоснованность.

Ключевые слова: *финансирование здравоохранения, электронизация здравоохранения, рационализация расходов на здравоохранение, повышение качества лечения, прозрачность системы финансирования здравоохранения*

Проблема финансирования здравоохранения сохраняет свою актуальность на протяжении последних десятилетий, а свете последних событий становится одной из важнейших для государств и их правительств.

С момента провозглашения Азербайджанской Республики независимым государством сфера здравоохранения и, в частности, система финансирования прошла несколько стадий реформирования. К одним из важнейших нововведений можно отнести создание «Электронного Азербайджана», на основе которого были подготовлены «Правила применения системы «Электронной карты здоровья», утвержденной решением Кабинета министров в 2006 году.

Главная цель в применении системы «Электронной карты здоровья» заключается в усовершенствовании системы контроля над состоянием здоровья граждан посредством подготовки соответствующих электронных регистров и создания банка оперативных данных о здоровье людей. До сегодняшнего дня медицинские данные о каждом человеке содержались в медицинских учреждениях в письменном виде. Однако электронные карты здоровья, применяемые Министерством

здравоохранения, создают условия для электронной информационной системы, включающей в себя личные, медицинские данные и сведения о страховании.

Кроме того, данные, которые содержатся в системе карты здравоохранения, позволяют владельцу карты пройти оперативное и точное обследование. Указанная информационная система соответствует современным стандартам. Помимо этого, информация на карте может быть прочтена и изменена при помощи специальных оборудования, подключенных к компьютерам на машинах скорой помощи, в отделах регистрации больниц, лабораториях, аптеках и т.д.

Данные, введенные в электронную карту здоровья, в будущем позволят провести качественное, эффективное и оперативное обследование и лечение. Кроме того, в ближайшем будущем в электронную карту здоровья планируется внести данные о страховании. Следует отметить, что первыми владельцами электронных карт здоровья стали новорожденные. В дальнейшем система охватила все детские медучреждения под названием «Электронная карта здоровья для новорожденных».

Что же даст нам электронизация с экономической точки зрения?

Изначально надо понимать, что в отличие от других сфер основной целью использования ИКТ в социальной сфере, в том числе и здравоохранении не является фиксация юридически значимых фактов, а использование фиксированных данных для достижения других целей.

Электронизация здравоохранения позволяет освободить врача от рутинных многочасовых записей и направить это освободившееся время на увеличение объема качественной работы. Ведь не секрет, что в системе национального страхования врач обычно бывает чрезмерно загружен и, зачастую на каждого больного он может отделить всего несколько минут. О каком качественном обследовании при таком раскладе может идти речь?

Также не редкость, когда бумажные носители информации часто теряются, и вместе с ними теряется важная, иногда бесценная информация. При этом больному приходится дублировать исследования, теряя при этом собственные время и государственные средства.

Важно при этом и то, что доступ к информации может проводиться в любое время дня и ночи, что практически невозможно при существовании бумажных носителей. Программный продукт позволяет создать единое информационное пространство административных, лечебно-диагностических и финансово-экономических процессов лечебно-профилактического учреждения.

С другой стороны, для качественного лечения необходима координация между врачами между врачами в медучреждениях общего профиля и региональными специализированными учреждениями. Эта информация может быть особенно важной, если больной находится в бессознательном состоянии или каждая минута на счету. При этом каждый врач понимает важность внесенных данных, так как данные доступны для других врачей и системы в целом, и, соответственно, специалисты, по сути, контролируют друг друга, т.е. происходит повсеместный мониторинг деятельности.

Вместе с этим, доступ самого больного к системе позволяет ему лучше разбираться в своем состоянии, а также анализировать действия врача, что представляет собой дополнительный контроль.

Исходя из этого, снижается количество врачебных ошибок.

Таким образом, электронизация здравоохранения позволяет:

- более объективно говорить о деятельности каждого специалиста, достигнутых им результатах;
- снизить количество врачебных ошибок;
- производить мониторинг деятельности врачей высшими инстанциями;
- создать единое информационное поле;
- способствовать координации лечебного процесса ;
- усилить конкуренцию между поставщиками медицинских услуг;
- снизить количество дублированных исследований;
- направить деятельность врача в нужное русло, освободив его от ненужных временных затрат;
- эффективно расходовать средства здравоохранения, повысив при этом качество лечения.

Литература

1. От инноваций к реализации: электронное здравоохранение в Европейском регионе. ВОЗ (2016) – электронный ресурс:

http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0012/302331/From-Innovation-to-Implementation-eHealth-Report-EU.pdf?ua=1

2. Состояние дел в области электронного здравоохранения в Европейском регионе ВОЗ – Информационный бюллетень. ВОЗ, 2016, электронный ресурс: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0018/304146/RUS-fact-sheet-status-of-ehealth-in-who-european-region.pdf?ua=1

3. Building foundations for eHealth in Europe. Geneva: World Health Organization; 2008 (http://www.who.int/goe/publications/build_foundations_euro/en/, accessed 17 December 2015).

4. Электронная медицинская карта. Основные принципы, термины и определения. Проект национального стандарта. Подготовлен рабочей группой «Электронная медицинская карта» Экспертного совета Министерства здравоохранения Российской Федерации по вопросам использования информационно-коммуникационных технологий в системе здравоохранения.

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ И ЕГО РОЛЬ В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Меньшикова М.А., Шульгина А.И., Мезенцева В.Г., Емельянова Д.А.

Курский государственный университет

Аннотация

Рабочая сила является главным движущим фактором процесса производства, а общественное воспроизводство в широком, народнохозяйственном, аспекте есть возобновление производства товаров и воспроизводства самой рабочей силы. Эти моменты неизменно привлекали внимание экономистов-теоретиков.

Ключевые слова: *человеческий капитал, экономика, государство, общество, человеческий фактор, общественное развитие, производство, финансовые ресурсы, рост, прибыль, реализация, мотивация*

Насегоднешний день человеческий капитал играет очень важную роль в экономике страны.

Развивая человеческий капитал, увеличивается конкурентоспособность страны, повышается эффективность производства. Иными словами, формирование и совершенствование человеческого капитала влияет на укрепление экономической базы страны в целом.

Безусловно, сформировать экономический рост страны, определяемый квалифицированной рабочей силой, было бы невозможно без творческих возможностей, так называемых нематериальных форм богатства: знаний, навыков, умений. Поэтому сейчас внимание государства сосредоточено на достижении наибольшей отдачи от человеческого капитала, совершенствовании навыков и усвоении знаний прошлых лет. Поскольку, благодаря использованию человеческого капитала, увеличится не только заработок работника, но и доходы предприятий и государства. Иными словами, эффективное использование человеческого капитала стремительно повлечет за собой увеличение уровня благосостояния страны.

Современные тенденции общественного развития, обусловленные значительным увеличением масштабов научно-технического прогресса, проложившие дорогу процессам глобализации экономики, сопряжены с кардинальными сдвигами в структуре общественного капитала, формированием новой модели экономической организации и управления человеческими ресурсами [2].

Сегодня, как и много лет назад, человеческий фактор является доминирующей производительной силой общественного развития: именно он способствует совершенствованию и оптимальному использованию всех факторов производства, без человеческого фактора исключается функционирование других компонентов хозяйственной системы. Одновременно происходят существенные трансформации и в самом человеческом ресурсе. Он побуждает интерес общества, делая социум зависимым от уровня развития человеческого потенциала, побуждая его развитие для дальнейшего эффективного функционирования передовых отраслей. Именно интеллектуальные способности человека в наибольшей степени востребуются обществом. В числе названных можно выделить: просвещённость человека, возможность генерировать и аккумулировать новые знания, излагать свои идеи последовательно, логично и делать выводы, быть творчески развитым и инициативным. Всё это отвечает простейшим требованиям фундамента человеческого капитала - наличие как аналитических функций, таких как разделение, дифференциация, а также синтетических – нахождение общих признаков.

Человеческий капитал - важнейший ресурс постиндустриального общества. Техника, создающая богатства, приходит в жизнь через технологические знания и организационные усовершенствования. И только опытная квалифицированная рабочая сила способна управлять высокотехнологическим процессом [1].

В экономической науке взаимоотношения труда и капитала, как основных факторов производства, занимают особое место, и это не требует сомнений. Распределение производимого продукта затрагивает практически всех членов общества: от малоквалифицированных наемных работников до крупнейших собственников. Из этого следует, что максимальная эффективность использования производственных ресурсов достигается, когда каждый фактор производства поощряется согласно своей предельной производительности, то есть пропорционально степени участия в создании добавленной стоимости [5].

В современной экономике, на двух её уровнях, микро- и макро-, широко используются экономические оценки человеческого капитала для определения величины национального богатства, составления планового руководства деятельностью страны, проверки эффективности использования материальных, трудовых и финансовых ресурсов. При выявлении отрицательных фактов оценки появляется возможность исправить положение, улучшить состояние и повысить эффективность производства, что является в своём роде «работой над ошибками» и повлечёт улучшение всех задействованных движущих сил [3].

Можно выделить следующие воздействия и экономические выгоды общества от роста человеческого потенциала:

Во-первых, в росте валового внутреннего продукта (ВВП) и производительности труда. Зарубежные исследователи подсчитали, что рост продолжительности образования в стране на один год ведет к росту ВВП на 5-15%. В развивающихся странах этот показатель еще выше, для стран с низкими доходами он составляет 23% [6].

Во-вторых, с состоянием человеческого капитала общества, определяемым образовательным уровнем населения, очень тесно связана конкурентоспособность национальной экономики, координирующая перспективы развития страны [4]. Ввиду стремительного развития жизнедеятельности, «багаж» знаний человека быстро устаревает, однако более образованные и квалифицированные специалисты способны переучиваться за короткое время, осваивать принципиально новые технологии - и это обстоятельство становится решающим при оценке человеческого капитала и выявления выгоды.

В-третьих, рост образовательного уровня способствует снижению безработицы, что является необходимостью для любой страны - стремиться к сокращению безработицы до экономически рационального минимума.

Таким образом, формирование человеческого капитала необходимо рассматривать как двухсторонний процесс взаимодействия индивида и общества. Для реализации человеческого капитала недостаточно индивидуальной мотивации, необходима мотивация общества в целом, предъявляющего спрос на имеющиеся у человека знания и умения.

Литература

1. Корчагин Ю. А. Эффективность и качество национальных человеческих капиталов стран мира. – Воронеж.: ЦИРЭ, 2013. 140 стр.
2. Анисимов А.А. Макроэкономика / А.А. Анисимов, Н.В. Артемьев, О.Б. Тихонова. М.: Юнити-Дана. 2013. 600 стр.
3. И. Соболева. Парадоксы измерения человеческого капитала // Вопросы экономики. 2014. № 9. стр. 5-7.
4. Экономика и социология труда: Учебник / Под ред. Д.э.н., проф. А.Я. Кибанова. М.: ИНФРА-М, 2007. 584 стр.
5. Ореховский П.А. Общая экономическая теория. Ч.1. - Обнинск: МАСЗ, 2015. 181стр.
6. Корчагин Ю. А. Российская газета [Электронный ресурс] / Ю. А. Корчагин. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2012/01/10/zakony.html>

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ ТЕОРИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Мызрова К.А., Дорошева С.П.

Ульяновский государственный университет

Аннотация

В статье рассматривается понятие человеческого капитала, его роль в экономической мысли и политэкономии. Были рассмотрены основы теории человеческого капитала и его сущность.

Ключевые слова: *человеческий капитал, неоклассическое направление, принцип экономической теории, человеческий потенциал.*

В современном мире разработка и развитие высоких технологий, требуют наличия человеческих ресурсов новаторского типа. Они предполагают включение в производственный процесс творческих работников, способных быстро принимать адекватные решения в условиях интенсивных научно-технических преобразований [1]. Теория человеческого капитала появилась в результате приложения принципов экономической теории к проблемам экономики образования [2]. Чаще всего экономисты определяют «капитал» как запас богатства, которое используется для производства товаров и услуг. Но производство товаров и услуг зависит от знаний и навыков людей. В 1980-е гг. в США общая сумма доходов, полученных от произведенного капитала, были почти в 14 раз меньше, чем общая сумма дохода от знаний и навыков в виде заработной платы. Именно это натолкнуло экономистов на мысль о существовании человеческого капитала [3]. Человеческий капитал – это имеющийся у каждого запас знаний, навыков, мотиваций.

Идея человеческого капитала уходит своими корнями в XVII век. Родоначальник классической политэкономии У. Петти впервые сделал попытку количественно оценить производственные способности человека с точки зрения их роли в создании богатства. В своём труде «Политическая арифметика» он утверждал, что ценность основной массы людей равна двадцатикратному годовому доходу, который они приносят. Он подчёркивал, что богатство общества зависит от характера занятий людей, их способности к труду. В XVIII в. эти идеи получили развитие в трудах А. Смита. В своём главном произведении «Исследование о природе и причинах богатства народов» он отмечал, что решающая роль в создании богатства принадлежит работнику, его навыкам и развитым способностям.

Возрождение теория человеческого капитала происходит в США в конце 50-х гг. XX в.. Толчком к возрождению послужили работы американского ученого Т. Шульца, который в поисках истоков роста производительности труда выделил в самостоятельный фактор неизвестный параметр, который был назван «остаточный фактор». Впоследствии он был идентифицирован как приобретаемые и развиваемые человеком способности к труду. Постепенно была сформулирована развернутая концепция «человеческого капитала», под которым понимается совокупность знаний [4]. Классикой современной экономической мысли стала крупная работа Беккера «Человеческий капитал», сформулированная в ней модель, стала основой для всех последующих исследований в этой области [5]. Далее формирование и развитие теории человеческого капитала происходило в рамках неоклассического направления, неокейнсианства и других частных экономических теориях. Её появление стало ответом экономической и смежных с ней наук на востребованность реальной экономики и жизни. Возникла проблема углубленного понимания роли человека и накопленных результатов его интеллектуальной деятельности на темпы и качество развития общества и экономики. [6]

В современных условиях наблюдается тенденция увеличения возможностей для самореализации работника, уменьшения рутинных работ, нетворческих элементов трудового процесса, обогащения содержания труда при одновременном росте требований к качеству рабочей силы. В развитых государствах ставится задача увеличения уровня доходов и льгот всех слоев населения при одновременном увеличении расходов на совершенствование качества рабочей силы и затрат на развитие инфраструктуры (охрану здоровья, сохранение окружающей среды, безопасность условий труда, системы социальной защиты человека). С этой целью реализуются программы поддержки и развития человеческого потенциала [7].

Итак, теория человеческого капитала в её современном виде явилась закономерным результатом генезиса мировой экономической мысли. Его особенностью является то, что он неотделим от самого человека. Ученые постоянно стремятся познать тайну творческой силы

человека, выявить её наиболее характерные качества и свойства, оценить, измерить и дать количественную интерпретацию. Акцент на человеческом капитале в современной экономике связан с развитием научно-технической революции, глубоким преобразованием в структуре производительных сил, качественным изменением характера и содержания труда, т.к. роль умственного, интеллектуального труда в производстве постоянно возрастает [8].

Литература

1. Зверев В.И. Handbook по дисциплине «Управление инвестициями в человеческий капитал» Московский финансово-промышленный университет «Синергия», 2011
2. 50 лекций по микроэкономике: В 2-х т. СПб. : Экономическая школа. 2004. Т. 1. 624 с. Т. 2 776 стр.
3. Мир и Россия / Под ред. Т. П. Субботиной / Пособие для дискуссий в старших классах. Институт "Экономическая школа", Санкт-Петербург, 2007.
4. Мотивация персонала в современной организации / Под общ. ред. Трапицына С.Ю.– СПб.: ООО «Книжный Дом», 2007. 240 стр.
5. США: экономика, политика, идеология. URL:
http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn.pl?type=in&links=./in/becker/critics/becker_c1.txt&img=critic.gif&name=becker
6. К. Корчагин Ю.А. Российский человеческий капитал: фактор развития или деградации?: Монография. – Воронеж: ЦИРЭ, 2005. С.: 252 стр.
7. Развитие человеческого потенциала и человеческого капитала: теоретические и практические аспекты : монография / под общ.ред. Ю. Н. Царегородцева. – М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2014. 180 стр.
8. Максимова В.Ф. ИНВЕСТИРОВАНИЕ В ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ: учебно-практическое пособие / В.Ф. Максимова. –М.: Изд. центр ЕАОИ, 2010. 53 стр.

УДК 331

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ

Мызрова К.А., Морозова Г.В.

Ульяновский государственный университет

Аннотация

В статье говорится о понятии человеческого капитала и его влиянии как на экономику страны в целом, так и на отдельное предприятие. Проанализированы факторы, оказывающие влияние на развитие человеческого капитала. Выделены проблемы, препятствующие развитию интеллектуального капитала России.

Ключевые слова: *человеческий капитал, индекс развития человеческого капитала, инвестиции в человеческий капитал, социальная сфера.*

В современном мире, в эпоху информационной экономики, роль человека как экономического ресурса в развитии отдельно взятого предприятия и страны в целом значительно возросла. Наука не стоит на месте, а инновации и технологии требуют соответствующего уровня развития человеческих знаний.

Скорость развития науки стремительно возрастает, а вместе с тем и скорость старения знаний соответственно увеличивается. Это говорит о том, что человеческий капитал нуждается в своевременном подкреплении.

Человеческий капитал представляет собой не что иное, как совокупность знаний, умение эффективно применять их на практике для получения прибыли в рамках предприятия, а также для развития всего общества.

Так как человеческий капитал сильно влияет на экономические показатели страны, ее конкурентоспособность, то вопрос его развития становится приоритетным в политике государства.

На уровень развития человеческого капитала влияют природно-биологические (здоровье) и приобретенные свойства человека (навыки и умения), поэтому инвестиции в сферы здравоохранения, образования и культуру являются необходимой и важной задачей каждой страны.

В 2015 году Россия в Рейтинге развития человеческого капитала поднялась на 25 позиций по сравнению с прошлым годом и заняла 26 место из 124 исследуемых стран [5]. Прежде всего, такой рывок связан с хорошими показателями в области развития образования, с его доступностью всем возрастам.

Для улучшения качества образования, его доступности Министерство образования России реализует различные проекты, одним из которых является «Концепция развития дополнительного образования детей» на 2014-2020 года. Данный проект наиболее полно обеспечивает право человека на развитие и свободный выбор различных видов деятельности, в которых происходит личностное и профессиональное самоопределение детей, подростков и молодежи.

Исходя из приведенной выше статистики, совершенно очевидно, что образование играет ключевую роль в развитии человеческого капитала.

Однако нельзя забывать и о других факторах, которые влияют на человеческий капитал и на сегодняшний день оставляют желать лучшего: качество рабочих мест, возможность профессионального развития, продолжительность жизни, качество здравоохранения.

Недостаточные инвестиции в сферу здравоохранения влекут за собой проблемы низкой рождаемости и высокой смертности населения, что отражается на развитии человеческого капитала. Для сравнения: Российская Федерация (26 место по развитию капитала) по данным на 2015 год тратит на медицину около 7% от ВВП, тогда как, например, Нидерланды инвестируют 12% ВВП на здравоохранение и по развитию человеческого капитала занимают 8 место [7].

Для полноценного развития экономики страны, необходимо уделять достаточное внимание здоровью нации, так как оно является важной основой человеческого капитала. Низкие инвестиции в здравоохранение значительно подрывают развитие человеческого капитала.

Развивать человеческий капитал – это еще не все, необходимо уметь правильно распоряжаться им и давать шанс гражданам реализовывать свой потенциал.

В России остро стоит проблема утечки интеллектуального капитала за границу. «Утечка умов», обогащая человеческий капитал развитых стран, негативно отражается на экономическом состоянии России, обостряет и без того сложную демографическую ситуацию в стране» [4].

Главные причины данной проблемы в сокращении государственного финансирования науки, падение престижа самой научной деятельности, более привлекательные условия для специалистов на Западе.

Очевидно, что необходимо повышать интерес к человеческому капиталу и предпринимать меры по решению проблемы миграции квалифицированных специалистов в другие страны.

Конечно, наибольший вклад в развитие человеческого капитала вносит государство, но не стоит забывать и про частный сектор экономики. На конкурентоспособность, прибыль любой организации в первую очередь влияет уровень развития ее специалистов. Поэтому очевидно, что компании заинтересованы в непрерывном профессиональном росте своих работников.

Однако нередко компании сталкиваются с проблемами, связанными с невозможностью инвестировать средства в человеческий капитал. Это связано с нестабильным положением российских компаний в современных условиях кризиса. «Это ориентирует хозяйствующих субъектов на стратегию выживания, краткосрочную сиюминутную личную выгоду, игнорирование долгосрочных целей развития организации и интересов потребителя» [3].

Зачастую только крупные компании способны вкладывать достаточно средств в развитие своего персонала, такие как, например, «Металлоинвест», создавшие в 2012 году «Школу начинающего предпринимателя» или «Сбербанк», который на базе собственного корпоративного университета вместе с ведущими бизнес-школами мира реализуют уникальные образовательные программы для своих сотрудников. Малому бизнесу недоступны такие масштабные программы по развитию человеческого капитала.

Среди проблем развития человеческого капитала, также стоит отметить и тот факт, что в России интеллектуальный капитал ценится не в такой мере, как на Западе. Отчасти это происходит по причине того, что основное производство для нас все также завязано на сырьевой отрасли.

Помимо государства и частных предприятий на развитие человеческого капитала оказывает влияние также и сам человек. Вложения и инвестиции в развитие интеллектуального капитала будут неэффективными, если человек не будет заинтересован в этом. Зачастую препятствием к росту человеческого капитала становится пассивная жизненная позиция граждан.

Поэтому немаловажной задачей государства выступает также повышение интереса среди граждан к своему здоровью, спорту, образованию и культуре – воспитание здоровой интеллектуально развитой нации.

Итак, нами были рассмотрены различные проблемы развития человеческого капитала на примере России. Были выявлены факторы, оказывающие непосредственное влияние на уровень человеческого капитала, главным образом, из социальной сферы. Решающую роль в формировании человеческого капитала играет государство, от которого зависит качество медицинских и

образовательных услуг, а также их доступность. Главная проблема в здравоохранении – недофинансированность. Также немаловажная проблема – отсутствие возможности инвестирования в человеческий капитал частного сектора в виду неопределенности окружающей среды и отсюда – ориентацию на краткосрочные цели. В дополнении к этим проблемам, также была выделена проблема пассивности со стороны граждан, низкой заинтересованности в собственном здоровье и профессиональном развитии.

Литература

1. Кучина Е.В. Проблемы развития человеческого капитала в российских компаниях // Креативная экономика. — 2012. — № 2 (62). — С. 23-29.
2. Носкова К.А. Формирование, накопление и развитие человеческого капитала // Гуманитарные научные исследования. 2013. № 5 [Электронный ресурс]. URL: <http://human.snauka.ru/2013/05/3033>
3. Трофимова Ю.А., Разнова Н.В. Проблемы формирования человеческого капитала России // Молодёжь и наука: Сборник материалов VI Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых учёных [Электронный ресурс]. — Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2011. — URL: <http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2010/section13.html>, свободный.
4. Ходякова И.А., Чекменёва Т.Г. Развитие человеческого капитала в современной России и проблема «утечки мозгов» 2014 г, режим доступа - <http://elibrary.ru/>
5. Сайт «Центр гуманитарных технологий Информационно-аналитический портал» URL: <http://gtmarket.ru/news/2015/05/19/7160>
6. Сайт «Центр гуманитарных технологий Информационно-аналитический портал» URL: <http://gtmarket.ru/ratings/expenditure-on-health/info>

УДК 657

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ КАК ОСНОВА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Овчинникова О.А.

Курский государственный университет

Аннотация

В статье обобщены взгляды различных авторов по поводу признания человеческого капитала, обозначена необходимость признания интеллектуального капитала в качестве объекта бухгалтерского учета с целью усиления конкурентоспособности предприятия.

Ключевые слова: *человеческий капитал, интеллектуальный капитал, нематериальные активы*

Современные представления о неосязаемых факторах производства новой стоимости воплощаются в понятии «интеллектуальный капитал». Менеджеры, управляющие стоимостью компаний, практически едины в своем мнении относительно названия этого явления, его содержания, а также в том, что современная бухгалтерия не в состоянии учитывать эти новые активы (компетентность сотрудников, отношение клиентов, компьютерные и административные системы, базы данных и др.). Анализ научных трудов [3, 4, 5] показывает, что интеллектуальная собственность существенно влияет на деловую активность фирмы. Некоторые исследователи даже утверждают, что для учета интеллектуального капитала требуется новая финансовая и управленческая концепция [4, с. 48]. Финансисты же ведут дискуссии о том, стоит ли изменять традиционные бухгалтерские термины (нематериальные активы, деловая репутация), а также о возможности стоимостной оценки нового показателя, его учета и отражения в отчетности.

Трудовая деятельность – это системообразующий, «критический» элемент всей экономической деятельности человека. Что касается интеллектуального капитала, то к его идентификационным признакам можно отнести, прежде всего, наличие информационно-преобразующих, а также аналитических и творческих операций. Первый признак является важнейшей характеристикой. Несмотря на то, что опосредованным результатом интеллектуального капитала остается преобразование предметов и вещества природы с целью придания потребительских свойств конечному продукту, тем не менее, непосредственным результатом интеллектуального капитала является преобразованная или вновь созданная информация.

Преобразование знаний в конкурентные преимущества, в рост прибыли и продуктивности компании предполагает наличие качественных систем внедрения разнообразных инноваций: продуктовых, процессных, маркетинговых, организационных, радикальных или модификационных,

новых только для компании или для отрасли в целом. Общим базовым элементом для всех типов инноваций являются высококвалифицированные кадры, прежде всего творческие личности, наделенные предпринимательским духом, поэтому возрастает актуальность задачи поиска и удержания ценных специалистов [6, с.67]. Как отмечают Ходыревская В.Н. и Меньшикова М.А., «...огромное воздействие на деловую активность организации оказывает управление человеческим капиталом...» [5, с. 2]. Для того, чтобы интеллектуальный и креативный потенциал людей «заработал» на бизнес, необходимо создать соответствующие условия, а именно: эффективную и справедливую систему управления и благоприятный морально-психологический климат. Таким образом, одной из приоритетных задач компаний становится создание и приумножение интеллектуального капитала, включающего в себя человеческую и структурную составляющие.

Современные исследователи в области теории интеллектуального капитала чаще всего выделяют в нем следующие составные части:

1. Человеческий капитал (сумма знаний всех сотрудников, их совокупная профессиональная компетентность, способность выстраивать взаимоотношения и создавать стоимость, также это творческие способности, умение решать проблемы, лидерские качества, предпринимательские и управленческие навыки);

2. Структурный капитал (то, что остается в компании после окончания рабочего дня и ухода сотрудников: патенты, лицензии, торговые марки, базы данных, электронные сети):

а) организационный капитал (ценность, заключенная в системе управления, организационной структуре, бизнес-процессах, технологиях, информационных ресурсах);

б) клиентский капитал (клиентская база, количество лояльных, деловые связи, репутация компании, средства индивидуализации товаров и услуг).

Такое деление интеллектуального капитала на составляющие элементы имеет глубокий смысл. Если утрачен человеческий капитал, то автоматически теряет ценность структурный капитал. Какими бы прекрасными разработками не обладала компания, реализовать их будет некому. И наоборот, если утрачен структурный капитал, то персонал и менеджмент любой квалификации не смогут вести успешный бизнес. Примерно то же можно сказать о соотношении организационного и клиентского капитала. Если нулевую оценку получает любой из этих двух факторов, то обесценивается и другой. В результате нулевую оценку получает структурный капитал и, следовательно, интеллектуальный капитал в целом [1, с.36].

Важным, но не единственным условием увеличения интеллектуального капитала является инвестирование в обучение и развитие сотрудников. Однако самое тщательное планирование и системные инвестиции будут напрасны в отсутствие достаточной мотивации со стороны персонала. Решающую роль играют личностные усилия, прикладываемые каждым сотрудником к повышению своего профессионального и культурного уровня. Только при объединении усилий руководства и персонала затраты на производство и увеличение интеллектуального капитала окупятся в будущем за счет увеличения дохода компании. Тем самым становится очевидной актуальность корпоративной культуры. Создание корпоративной культуры требует от каждого сотрудника заинтересованности, понимания и вовлечения в этот процесс. Только при таком условии компания придет к намеченной цели – сформирует полноценные отношения во внутренней среде и на уровне внешних связей. Таким образом, что помимо вложения средств в обучение современным компаниям необходимо осуществлять инвестиции в отношения, т.е. в последовательное построение интегративной корпоративной культуры, учитывающей интересы, цели компании и сотрудников, а также организовывать различные соответствующие мероприятия.

Затронутые в настоящей статье вопросы не исчерпывают всех проблем, имеющих в сфере неосязаемых активов предприятий. Вместе с тем, проблема измерения и оценки интеллектуального капитала не может быть решена без четкого определения места этого термина в системе показателей неосязаемых активов. Данный вид капитала неотделим от его носителя – человеческой личности – и может накапливаться в виде знаний, навыков, опыта. Его использование контролируется самим индивидом независимо от источника инвестиций [2, с.259]. Интеллектуальный капитал, как и любой другой, имеет свои особенности и влияет на все составляющие корпоративной структуры.

Независимо от того, какими материальными ресурсами обладает система, сами по себе они не приумножаются. Любая компания развивается за счет энергии и интеллекта ее сотрудников. Инвестиции в создание полноценной системы отношений способствуют росту интеллектуальных активов компании, воплощенных в знаниях, умениях, опыте и квалификации людей. Отдача от таких вложений возрастает при командной работе и эффективном лидерстве, которые являются необходимыми компонентами интегративной организационной культуры. Таким образом,

интеллектуальный капитал в большей мере, нежели физические активы или финансовый капитал компании, является ее стабильным конкурентным преимуществом.

Литература

1. Булыга Р.П., Мельник М.В. Аудит бизнеса. Практика и проблемы развития: монография. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2013, 263с.
2. Карловец, С. С. Увеличение интеллектуального капитала посредством управления человеческими отношениями // Управление развитием персонала .— 2011 .— № 4. – С. 254 – 259.
3. Овчинникова О.А. Актуальные вопросы управления объектами интеллектуальной собственности // Вестник КГСХА. – 2014. - № 3. – С.
4. Просвирина И.И. Интеллектуальный капитал: новый взгляд на нематериальные активы // Финансовый менеджмент. – 2012. - № 4. – С. 47 – 54.
5. Ходыревская В.Н., Меньшикова М.А. Управление человеческим капиталом и эффективность деловой активности организации // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. – 2012. – № 6. – С. 2–5.
6. Яхонтова, Е.С. Новая парадигма лидерства в экономике знаний и кризис лидерства в России // Менеджмент сегодня .— 2011 .— № 2. – С. 66 – 78.

ББК 51.1(2 Рос) П

ПРОБЛЕМЫ КАДРОВЫХ РЕСУРСОВ В ЗДРАВООХРАНЕНИИ

Рабаданова М.Р.

Дагестанский государственный технический университет

Аннотация

В данной статье рассматривается состояние и соотношение кадровых ресурсов в здравоохранении. Рассмотрена роль кадровой политики в деле повышения качества работы лечебно-профилактических учреждений.

Ключевые слова: *кадровая политика здравоохранения, обеспеченность врачами, обеспеченность средним медицинским персоналом, соотношение врачей и среднего медицинского персонала*

Ключевым вопросом в системе здравоохранения является состояние кадровых ресурсов. Важность кадровых ресурсов для оптимального функционирования системы здравоохранения, улучшения качества оказываемой медицинской помощи широко признана. По определению ВОЗ, цель кадровой политики в решении проблем здравоохранения - подготовить нужных работников нужной квалификации, поставить их в нужное место и дать нужное задание - и при этом сохранить гибкость в целях реагирования на кризисные ситуации, решать существующие проблемы и предвосхищать будущие события. Кадровая политика не должна быть шаблонной, т.к. механизмы работы всей системы здравоохранения должны соответствовать условиям и особенностям развития как страны в целом, так и каждом субъекте. Целью исследования было провести краткий анализ состояния кадровых ресурсов здравоохранения Республики Дагестан и определение роли республиканских лечебно-профилактических учреждений (ЛПУ) в работе улучшения медицинской помощи населению.

Проблема обеспечения квалифицированными врачебными кадрами учреждений здравоохранения Дагестана является самой актуальной. По данным на 2014 год в медицинских учреждениях государственной и муниципальной собственности был занят 11939 специалист (11672-2013 год) и 24109 штатная единица среднего медперсонала. Кадровая обеспеченность в Республике ниже общефедеральных показателей за 2014год: врачей - 39,9 на десять тысяч жителей (48,5 по России), средних медицинских работников – 83,7 (95,8 –по России). Штатная укомплектованность врачами в 2014 году составила 89,3% (88,7 – 2013 год; 92,4 - 2012 год), средним медперсоналом – 93,9% (93,7 в 2013 году; 95,1 в 2012 году). Показатели имеют погрешность за счет замещения и совместительства врачебных должностей, коэффициент которых за период 2012 -2014 годов остался без изменения - 1,1. Ситуация с обеспеченностью населения Республики врачебными кадрами значительно ухудшилась из-за оттока медицинских специалистов, особенно остро кадровый дефицит почувствовало население сельской местности, где показатель обеспеченности составил 18,9 на десять тысяч жителей (2014 год). В 2012 году Республиканская система здравоохранения насчитывала 2213 участковых врачей, к 2014 году цифра увеличилась до 3018 человек при коэффициенте вторичной занятости - 1,1. Среднего медицинского персонала в 2012 году насчитывалось 1832 человека, а в 2014 году - 2048 человек. Каждый пятый врач, занятый в системе

здравоохранения Республики Дагестан достиг пенсионного возраста. Удельный вес работающих пенсионеров среди врачей составил 24,7 % (2013 год – 22,3%), среди сестринского персонала – 14,2 % (показатель без изменений). Процент работающих врачей предпенсионного возраста в медицинских учреждениях Республики составил 14,0%; работников среднего звена – 6,3%. В отделениях фтизиатрии, рентгенологии, гинекологии процент работающих пенсионеров превышает половину штатной занятости. В фельдшерско-акушерских пунктах процент медработников, достигших пенсионного возраста, составляет около 18%. Республиканская система здравоохранения остро нуждается в обновлении кадров, как врачебных, так и младшего медицинского персонала. Отметим острые проблемы в сестринской службе: снижение обеспеченности здравоохранения средним медицинским персоналом, ухудшение соотношения числа врачей и медсестер, медсестер и младшего персонала, тенденции уменьшения сестринского персонала общей практики, отток среднего персонала из отрасли и др. Особенно остро эти проблемы проявляются в горных районах.

Состояние здоровья населения России, неблагоприятная демографическая ситуация в регионах, недостаточная эффективность системы отечественного здравоохранения требуют ресурсных инвестиций и, в большей степени, кадровых ресурсов, а также повышения уровня профессиональной подготовки медицинских работников. Решение задач, стоящих перед здравоохранением, под силу только профессионально подготовленным руководителям ЛПУ, умеющие хорошо ориентироваться на рынке труда, владеющие навыками аналитической работы, умеющие с учётом требований рабочего места и потенциала работника, расставить кадры, мотивировать, стимулировать, оценивать и обеспечивать профессиональный рост сотрудников. Сложившийся рынок медицинских услуг диктует необходимость реформирования системы профессиональной подготовки специалистов в области управления кадрами не только в Республике, но в стране в целом. Многие кадровые проблемы вызваны несовершенством управления уровнем обеспечения здравоохранения медицинским персоналом, выраженной диспропорцией в обеспечении врачами в регионах, отсутствием четкой системы планирования кадровых ресурсов в регионах. Решение кадровых проблем недостаточно подкреплено правовой поддержкой, имеет место недостаточная социальная защищенность работников здравоохранения и др. На сегодняшний день так и не разработаны механизмы и методология оценки кадрового потенциала, расчёта потребности в тех или иных специалистах, прогнозы развития кадрового потенциала в здравоохранении. Система управления персоналом обязана учитывать и использовать интеллектуальный потенциал работника как наиболее ценное национальное достояние. Особо важным направлением в системе управления кадровыми ресурсами отрасли является поддержание высокого профессионального уровня руководящего состава. Необходимо формировать действенный резерв руководящих работников, проводить специальную работу по развитию у руководителей организационных навыков, а также совершенствовать знания по экономике, финансам, праву, менеджменту. Следует поэтапно внедрять требование для назначения на должность руководителя лиц, имеющих соответствующее образование по управлению здравоохранением, больничному менеджменту.

Литература

1. О концепции кадровой политики в здравоохранении Российской Федерации – Приказ Минздрава РФ от 03.07.2002. № 210.
2. Об утверждении программы модернизации здравоохранения Республики Дагестан на 2011-2012 годы – Постановление от 15.03.2011 г. № 66 а.
3. Регионы России. Социально-экономические показатели. 2015: Стат. сб. / Росстат. М.: 2015.
4. Вялкова Г.М. Состояние обеспеченности врачебными кадрами населения Российской Федерации в период 2000-2005 годов. // Экономика здравоохранения. 2006. № 10.
5. Михайлова Ю.В., Хальфин Р.А., Сохов С.Т., Сон И.М., Данилова Н.В., Вялкова Г.М., Армашевская О.В., Уткина Г.Ю., Камынина Н.Н., Шестаков Н.Н., Абрамов А.Ю., Тахтарова Ю.Н., Миронова Н.Н. Кадровые ресурсы здравоохранения Российской Федерации // Пособие для руководителей органов и учреждений здравоохранения. – М.: 2007.
6. Щепин О.П., Коротких Р.В., Щепин В.О., Медик В.А.. Здоровье населения – основа развития здравоохранения. М.: 2009.

СОЦИАЛЬНЫЕ РАСХОДЫ КАК ИСТОЧНИК ТВОРЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕКА

Решетова Л.В.

Ульяновский государственный университет

Аннотация

Дилемма между эффективностью и справедливостью, между оптимальными и «популистскими» направлениями расходования ресурсов по-разному интерпретируется в различных экономических теориях. В настоящее время для всей рыночной-капиталистической системы обозначены пределы развития. Это территориальные и экологические пределы. Творческая занятость населения не знает пределов рынка. Творчество способствует экономии ресурсов, снимает противоречия между Человеком и Капиталом и Человеком и Природой.

Ключевые слова: *социальные расходы государства, творческий труд, человеческий капитал, ресурсы, эффективность.*

В настоящее время все настойчивее ставится вопрос – дилемма о расходовании государственных ресурсов: обеспечивать социальную справедливость или экономическую эффективность. Это касается социальных расходов, направляемых на образование и здравоохранение, других сфер формирования человеческого потенциала.

В кризисный период государственные расходы в целом в реальном выражении сокращаются финансовыми властями России. Предполагается, что государственные расходы заведомо неэффективны.

На самом деле, вопрос об эффективности социальных расходов далеко не однозначен. Следует различать частную эффективность отдельных хозяйственных агентов и общественную, общегосударственную эффективность. Так, по-разному можно понимать результативность социальных затрат. И дилемма между эффективностью и справедливостью, между оптимальными и «популистскими» направлениями расходования ресурсов по-разному интерпретируется в различных экономических теориях.

1. В домарксистской классической и неоклассической теории человек – это, прежде всего, воплощение одного из факторов производства (труда). Затраты на человека рассматриваются как издержки фирм и должны минимизироваться. Обсуждались вопросы о том, что уровень доходов регулирует предложение труда. Так, если наблюдается спад экономической активности, то заработная плата снижается, уровень жизни работников также сокращается, возможно, наступает голод, и численность населения, а значит и предложение труда тоже падает. Исходя из такой промальтузианской концепции, затраты на образование и здравоохранение следует переложить, по возможности, на самих граждан, а расходы государства на эти цели следует сократить.

Сейчас популярна точка зрения о том, что необходимо повысить пенсионный возраст, т.е. сократить пенсионные выплаты и продолжать использовать трудовой ресурс сверх ранее оговоренного периода. Также ставятся вопросы о нецелесообразности выплаты пенсии работающим пенсионерам, или о неправомерности индексации им пенсионных выплат. По поводу образования характерна точка зрения одного из представителей неолиберального направления А. Грефа о том, что всеобщее образование опасно, т.к. ограничивает возможность манипулирования, а значит и управления обществом.

2. В кейнсианской теории человек представляет собой не только фактор производства, но и субъект совокупного спроса. Здесь доход человека – фактор потребления, а значит спроса. Следовательно, общество в целом может быть заинтересовано в таких доходах, которые создают спрос достаточный для реализации товарной массы. Поэтому в кризисных ситуациях государство повышает доходы граждан, например, путем финансирования общественных работ.

Спрос населения рассматривается как фактор экономического роста. Причем, для относительно малообеспеченных категорий населения предельная склонность к потреблению высока. Это значит, что доля прироста потребления при увеличении располагаемого дохода выше. Рост доходов относительно малообеспеченных граждан позволяет быстро запустить механизм мультипликатора, суть которого в том, что потребительские расходы одних становятся доходами других групп населения и общий доход, как и совокупный спрос, растет. Следовательно, если есть возможность увеличить доходы, то такое увеличение наиболее эффективно с точки зрения воздействия на спрос относительно низкооплачиваемых работников, например работников бюджетного сектора. Таким образом, сторонники кейнсианства поддерживают в целом увеличение

социальных расходов государства. В политике они представлены социал–демократическими партиями, которые способствовали формированию социально-ориентированных государств.

3. В современной неоклассической и институциональной экономической теории человек с его определенными качествами (интеллект, квалификация, состояние здоровья и физическая подготовка), позволяющими получать доход - это человеческий капитал, ресурс.

Отношение к лицам пенсионного возраста характеризуется тем, что они зачастую не исчерпали накопленный человеческий потенциал, могли бы еще работать. Из теории человеческого капитала вытекает, что продолжение деятельности пенсионеров означает создание дополнительной, квазиаренды, возникающей после того, как затраты, связанные с накоплением человеческого капитала окупилась и средний доход получен. Если провести аналогию между капиталом вообще и человеческим капиталом, то можно говорить о физическом и моральном «износе», о снижении человеческого капитала. В физическом смысле, с возрастом происходит ослабление здоровья человека, а в «моральном» - снижение квалификации работника. Следовательно, исходя из теории человеческого капитала, дополнительные инвестиции в образование работника могут не окупиться, а значит и не стимулируются.

Однако если создание человеческого потенциала как ресурса определяется цивилизационными условиями, то он не является в полном смысле ни частным ресурсом, ни капиталом. Он может стать общественным достоянием. Доходом от использования интеллектуальных трудовых ресурсов, технологий является интеллектуальная рента, которая в значительной мере может быть признана общенациональной.

Тем не менее, господствующие сегодня экономические теории рассматривают человека как ресурс, как средство для максимизации прибыли фирм, доходов домохозяйств и макроэкономической стабилизации.

4. В теории марксизма человек рассматривается как субъект экономических отношений. Социализм означает изменение способа развития человека, означает общество, которое обеспечивает полное духовное раскрытие человека, когда свобода развития каждого человека становится условием свободного развития всех - и наоборот. Переход к социализму, поэтому включает в себя культурную революцию, ликвидацию безграмотности. А.И. Субетто сформулировал Закон Опережающего Развития качества человека, качества общественного интеллекта и качества образовательных систем в обществе - важнейший закон устойчивого развития социалистического общества [1].

Невыполнение этого закона привело к тому, что, вещественные ценности захватили руководство общества, что стало одной из внутренних причин рыночной трансформации общества. Действительно, только выполнение этого закона позволит перейти от максимизации материальных потребностей человека к развитию духовных потребностей. Это возможно, когда главной потребностью становится творческий труд и когда этот труд становится доступным для большинства населения.

В настоящее время для всей рыночно-капиталистической системы обозначены пределы развития. Это, прежде всего территориальные пределы, связанные с отсутствием новых рынков, что приводит к стремлению к «экономическому переделу» рынков и границ государств, а значит к вооруженным конфликтам. Есть и экологические пределы. По докладу, написанному по заказу Мирового Банка в 1991 году группой ученых во главе с Гудлендом, Дейли и Эль-Серафи, в экологически наполненной нише, которую занимает человечество, рынок как механизм развития исчерпал себя [2].

Модель, предложенная в Калифорнии в 1995 году, - модель «20% : 80%», по которой 80% населения Земного Шара, с позиции воспроизводства мирового капитала, объявляются «лишними» и обрекаются на вымирание. Противоречие между Трудом и Капиталом в рамках глобального империализма превратилось, и это доказывает вышеупомянутая модель «20% : 80%», в фундаментальное противоречие между Человеком и Капиталом [3].

В результате отступления от социалистических идеалов усиливаются мальтузианские взгляды о якобы избыточном населении и ищутся способы сокращения населения, такие как алкоголизм, наркомания, преступность, отказ от рождения детей и др.

По мнению А.И. Субетто, возникло новое фундаментальное противоречие развития - противоречие между Человечеством а вернее между рыночно-капиталистической системой природопользования - и законами функционирования Биосферы.

Иными словами, императив выживаемости соединяет в себе цели преодоления экспансии рынка через планирование и преодоления экологического кризиса переходом на ресурсоэкономную, но творчески ориентированную модель развития.

Опираясь на марксистскую теорию, предусматривающую освобождение человека в процессе творческого труда можно считать, что труд ради дохода становится многим не доступным, а труд как самоцель, возможность творческой самореализации, может быть доступен всегда. Если результаты творческого труда представить как общественно полезный продукт, то государству следует не ограничивать социальные расходы, способствующие постоянному образованию и самообразованию. Такие расходы могут стать альтернативой расходам на социальные пособия. Для лиц пенсионного возраста и инвалидов для реализации возможностей, может оказаться достаточным, лишь предоставление пространства их деятельности даже без денежной оплаты труда. Такой деятельностью может стать художественная самодеятельность, ремесла, шефская помощь детским садам, школам, больницам.

Творческая самозанятость населения не знает пределов рынка. Сфера творчества практически безгранична, поэтому лишних людей в ней не может быть. Творчество отвлекает людей всех возрастов от демонстративного, рыночного, потребления и способствует аскетическому потребительскому поведению, в корне противоположному рыночному. Такое поведение способствует экономии ресурсов, следовательно, снимает противоречие между Человеком и Природой.

Литература

1. Субетто А.И. Слово о Ленине. Социализм XXI века. СПб. - 2016.
2. Goodland R., Daly H., El Serafy S. (Eds). Environmental Sustainable Economics Development Building on Brundtland. Washington D. C: World Bank, 1991.
3. Мартин Г.-П., Шуманн Х. Западная глобализации: атака на процветание и демократию. - М.: Альпина, 2001. - 335 с.

УДК 331

КРАУДФАНДИНГ КАК ИСТОЧНИК ФИНАНСИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Рожкова Е.А.

Ульяновский государственный университет

Аннотация

В данной статье рассматривается понятие человеческого капитала, доказывается его важность для развития экономики страны. Выделяется фактор здоровья, как один из компонентов человеческого капитала, анализируются дополнительные источники финансирования здравоохранения. В их числе - краудфандинг и краудинвестинг.

Ключевые слова: *Человеческий капитал, финансирование здравоохранения, краудфандинг, краудинвестинг*

Как известно, экономика постоянно развивается и изменяется. Благоприятным и желательным для любого государства процессом является экономический рост. Существует множество условий экономического роста, среди которых представлено качество рабочей силы, которое можно повышать за счет вложений в человеческий капитал. Следовательно, инвестиции в человеческий капитал положительно сказываются на состоянии экономики и способствуют экономическому росту, именно поэтому эта тема является актуальным для каждого государства и общества.

В современных условиях человеческий капитал является важнейшим фактором социально-экономического развития как всей страны, так и каждого региона. Выявлению сущности человеческого капитала посвящено множество исследований.

Так, по мнению Сыздыковой и Абилова [5], человеческий капитал - это достоинства, ценности работника, необходимые для выполнения определенных задач в рамках реализации целей конкретной деятельности.

В виде ценностей могут выступать:

- наличие и уровень знаний, умений, способностей;
- психофизиологические качества (говорить, слушать, чувствовать);
- физическая сила;
- мышление и др [5].

И. Ильинский предлагает выделять в человеческом капитале образование, здоровье и общую культуру [1].

Обратим внимание, что, при всем разнообразии определений, в каждом из них учитывается

существование такого компонента человеческого капитала, как уровень здоровья. Именно поэтому особое внимание следует уделить экономическим аспектам деятельности по повышению уровня здоровья населения региона.

Большинство организаций здравоохранения представлены бюджетными учреждениями, т.е. государственными (муниципальными) учреждениями, финансовое обеспечение которых осуществляется за счет средств соответствующих бюджетов. Особенность бюджетных организаций здравоохранения состоит в том, что они финансируются как непосредственно из бюджета собственника (Российской Федерации, субъекта РФ, муниципального образования), так и за счет бюджетов государственных внебюджетных фондов (Федерального и территориальных фондов ОМС, Фонда социального страхования РФ, Пенсионного фонда РФ) [6].

Однако, к сожалению, приходится констатировать, что средства, выделяемые из бюджетов всех уровней на нужды здравоохранения, остаются крайне недостаточными.

Таким образом, необходимо найти источники дополнительного финансирования здравоохранения в целях оздоровления населения как фактора роста человеческого капитала.

На наш взгляд, весьма перспективным инструментом финансирования сферы оздоровления населения является краудфандинг. Анализируя современные исследования, посвященные данному вопросу [2, стр.16-17], можно определить краудфандинг как коллективное сотрудничество непрофессиональных инвесторов посредством специальных Интернет-порталов, формирующих определенный объем финансирования проектов (в первую очередь – в социальной сфере) на безвозмездной основе либо в обмен на определенные (денежные или неденежные) вознаграждения. В свободном обиходе этот феномен часто именуется «народное финансирование».

Чаще всего такие проекты реализовывались в сфере культуры (музыкальные, литературные и кино-проекты) [3]. Вместе с тем, развивается краудфандинг и в рамках решения острых социальных проблем (сбор средств для пострадавших в Крымске, восстановление аварийного моста в Костромской области и виноградников в Крыму и пр.) [4].

Одним из типов краудфандинга является краудинвестинг, в котором формой возврата средств является доход на вложенный капитал (инвестиции) в случае, если компания-эмитент вышла на окупаемость, а также материальные и нематериальные награды [2, стр.18].

Например, субъект может вложить средства в строительство какого-либо объекта (стадион, спортивный клуб, медицинский центр и др.), а по завершении строительства будет получать скидку на посещение этого места или на предоставляемые там услуги в размере своих вложений. В этом случае организатор привлекает дополнительный капитал в виде инвестиций, а микроинвесторы заинтересованы в развитии данного проекта, чтобы в дальнейшем получать личную выгоду.

Мы считаем краудинвестинг весьма эффективным способом развития человеческого капитала посредством финансирования проектов, которые предназначены для оздоровления населения. Кроме того, он способствует развитию новых интересных идей у населения, а микроинвесторы получают возможность участвовать в жизни проинвестированных проектов.

Однако для успешного развития данного типа сотрудничества населения и государства необходимо наличие законодательной базы, которая закрепила бы права инвестора и обязанности объекта инвестирования; наличие соответствующего правового регулирования.

Таким образом, краудинвестинг является перспективным направлением, которое, с одной стороны, имеет много преимуществ, а с другой — требует особого внимания со стороны законодателя.

Литература

1. Корицкий А.В. Истоки и основные положения теории человеческого капитала // «Креативная экономика» №5, 2011 / Режим доступа - <http://www.creativeconomy.ru/articles/3476/>
2. Ларионов Н.А. Развитие инструментария финансирования инноваций в России. Автореф. ... к.э.н. Саратов. 2015. 26 стр.
3. Морозов А. Краудфандинг в России, 15 интересных фактов / Официальный сайт JORNЛ Media / <http://jornl.ru>
4. Примеры краудфандинга в России // Википедия: свободная энциклопедия / <https://ru.wikipedia.org/>
5. Сыздыкова Э.Ж., Абилов Д.К. Человеческий капитал как параметр в оценке трудовых ресурсов / Многогранность оценки бизнеса: проблемы и перспективы в условиях формирования наукоемкой экономики, 2014.
6. Щепин О.П. Общественное здоровье и здравоохранение: учебник / О.П. Щепин, В.А. Медик. - М.: ГОЭТАР-Медиа, 2010.- Режим доступа: <http://medbe.ru/materials/obshchestvennoe-509>

ИНДИВИДУАЛЬНА ПОЛЕЗНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА В СТРУКТУРЕ ФАКТОРОВ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Рустамбеков Г.Б.

Бакинский государственный университет

Аннотация

В статье индивидуальная полезность человека рассматривается сквозь призму национальных экономических интересов. Такой подход позволяет определить функцию целенаправленного согласования разнонаправленных интересов экономических субъектов, которая, подтверждаясь в хозяйственной деятельности, формирует среду общих значений, рациональную для всех участников рыночных отношений и обеспечивающую оптимум полезного общественного эффекта.

Ключевые слова: человек, индивидуальная полезность, экономические интересы, институты, национальная экономическая эволюция

В современных условиях вопрос об индивидуальной полезности человека выходит за автономные рамки единичного производства. На него оказывают влияние явления, происходящие за пределами не только отдельных хозяйственных единиц, но даже национальных экономик. В этой связи можно говорить о закономерном повышении зависимости индивидуальной полезности человека от национальных и глобальных факторов развития. Надо отметить, что в известной триаде факторов производства (труд, земля, капитал) труд не всегда представлял главный источник богатства. В натуральных хозяйствах таковым выступала земля, в период становления буржуазных отношений - капитал. Современная экономика выводит труд, а вернее его носителя – человека на первый план не просто как производителя потребительских благ (для этого более подходит категория производительной силы), а социально-динамичного созидателя. Его полезность на всех уровнях общественного производства непосредственно связана с соединением социального эффекта труда со склонностью индивида к созиданию.

Социальная по своей сути экономика обращена к целям развития человека не исключительно с точки зрения расширения его профессиональных способностей к труду, что характерно для прошлых оценок индивидуальной полезности. Речь идёт о творческом потенциале человека, учёте в его производительных усилиях наряду с углублёнными профессиональными знаниями и способностей к инновациям. В этой связи особую роль начинают играть хозяйственный опыт и формы производственного взаимодействия, как совокупность ценностей и предпочтений, поведенческих стереотипов, принятых в данной стране и усвоенных личностью. Всё это называют программным обеспечением ума - понятием, утверждающим более объёмное представление о границах индивидуальной полезности человека [1, 84]. Выходя из круга элементарных способностей к производству материальных благ, понятие индивидуальной полезности конкретизируется в правилах и нормах, выработанных национальной экономической культурой. Они же выступают как важные факторы организации производства, внутрикорпоративного управления, кросс-культурного менеджмента между деловыми партнёрами в международном экономическом сотрудничестве.

Индивидуальная полезность должна найти свое общественное признание в национальных экономических интересах: в их предпосылках, состоящих из материально-ресурсного, производственно-технологического и культурно-нравственного потенциала; целях, обращённых на развитие человеческого фактора в единстве его потребительских и духовных запросов; в средствах достижения этих целей с использованием наиболее эффективных и социально-приемлемых производственных и управленческих механизмов.

Национальные экономические интересы выступают главным критерием признания индивидуальной полезности человека в единстве его производительных способностей и социально культурных свойств. Чтобы это признание носило встроенный в макроэкономическую систему взаимодействия и воспроизводящийся характер, необходимо принятие национальными экономическими интересами институционального вида. Это означало бы, что национальные экономические интересы приобретают функцию целенаправленного согласования разнонаправленных интересов экономических субъектов, постоянно подтверждаясь в хозяйственной деятельности. Здесь следует определить необходимую меру подчинения индивидуальных экономических интересов национальным экономическим интересам, которая в современных условиях должна связываться с

уровнем обобществления, в которой чрезвычайно высока степень инфраструктурной, научно-технической, энергетической, информационной, экологической взаимозависимости субъектов экономики.

Производственная и социальная инфраструктура представляют, как известно, объект общих интересов, в пределах которого институциональные ограничительные рамки как раз таки и организуют взаимоотношения между людьми. Институты вместе с тем позволяют предсказывать результаты совокупных действий, а также социальную реакцию на эти действия, и тем самым облегчают проблему выбора и привносят в экономическую действительность устойчивость [2, стр. 5]. Таким образом, институциональный подход утверждает роль организованной экономической среды, обеспечивая прогнозируемость во взаимоотношениях хозяйствующих субъектов для успешного достижения общих целей. Но отсюда возникает и объективная необходимость центростремительной силы, способной удерживать конкурирующие индивидуальные экономические интересы в динамичном единстве. Такой силой является институализированный национальный экономический интерес, создающий оптимальную среду для реализации экономических интересов всех хозяйственных субъектов. Ведь человек (хозяйствующий субъект) совершает свои действия, индивидуальный выбор и экономические акты, применяя или отвергая сложившиеся обстоятельства в зависимости от степени их соответствия его интересам [3, стр.33]. Этот же процесс, в свою очередь, приводит к формированию в хозяйственной системе интересов, направленных на создание среды общих значений, рациональной для всех участников рыночных отношений и обеспечивающей оптимум полезного эффекта. Однако, было бы не верно думать, что институциональные интересы в состоянии исключить эгоистические интересы отдельных субъектов или корпоративных групп, стремящихся навязать обществу выгодные сугубо им институты. Выгодные институты с позиций эгоистических интересов – это те институты, которые обеспечивают доходы, игнорируя национальные экономические интересы. Одной их важнейших проблем устойчивого социально-экономического развития выступает, поэтому, институционализация социально-экономической среды в направлении создания наиболее благоприятных условий для возрастания индивидуальной полезности человека посредством его включения в институциональный формат национальных экономических интересов. Этот формат довольно широк, содержит в себе весь спектр социально-экономических связей, и приобретает столь большое значение, что ряд авторов предлагает даже вместо понятия «экономический человек» ввести понятие «социальный человек» [4, стр.54]. Но, как известно, общезначимых социальных условий не существует. В данном случае было бы точнее говорить о «национальном человеке», экономические интересы которого выходят за пределы чисто производственно-потребительской монады деятельности и приобретают национально-экономическое значение во взаимодействии с окружающей его социально-культурной сферой. Не случайно все современные экономические модели теснейшим образом переплетают рыночные отношения с особенностями социально культурного уклада жизни наций. Например, японская, южнокорейская, китайская модели экономики определенно связаны с национальной эволюцией, в которой верховная власть всегда имела сильнейшее значение в хозяйственной жизни. Этот фактор сыграл огромную роль в мобилизации ресурсов для экономического «чуда» Японии и Южной Кореи, а также в особенностях формирования рыночных отношений в КНР. В этих странах, как известно, развитие не шло по пути всеобщей либерализации экономики, а производственные структуры находилась под усиленным патронажем государства. Это позволяет предположить, что монетарные принципы рыночных преобразований, которые были воплощены в ряде пост социалистических стран Восточной и Центральной Европы, не смогли бы быть столь же эффективно реализованы в странах с восточным менталитетом. Отсюда и практическая значимость теоретического обоснования экономической политики, исходящей из специфических признаков национальной эволюции. Последние оказывают существенное влияние на облик экономики многих, в том числе и развитых стран, в том числе в Европе. Если обратиться, например, к экономике Швеции, то в ней будет заметна распространённая практика сотрудничества фирм в различных отраслях промышленности (сталелитейной, деревообрабатывающей, целлюлозно-бумажной) при проведении внешнеэкономической стратегии. Подобное поведение объясняется особенностями социального устройства - шведов учат сотрудничать, а не конкурировать, что несёт с собой как позитивные, так и негативные результаты. В частности излишняя расположенность к компромиссным формам контактов в экономике сдерживает развитие внутренней конкуренции, что сказывается на темпах внедрения инноваций. Предметом же внимания в Германии служит консервативность и настороженное отношение потребителей к новым продуктам. Поэтому немецкие фирмы редко лидируют в производстве товаров с коротким жизненным циклом (менее трех-пяти лет) или там, где нужен агрессивный маркетинг. Еще одна «область слабости», которая наблюдается в экономике Германии - образование новых компаний.

Банкротство вызывает в обществе бурную негативную реакцию, поэтому люди боятся рисковать. Итальянцы же по складу характера, напротив, любят рисковать, не склонны работать в иерархических структурах, стремятся к независимости. И хотя банкротства здесь достаточно частое явление, итальянцы в отличие от немцев не делают из этого трагедии. В результате малый бизнес в Италии получил более широкое распространение, причем, стремясь сохранить нишу на рынке, фирмы постоянно меняют ассортимент продукции. Другая отличительная черта итальянской экономики - наличие сильных семейных связей между многими предприятиями. Сделки с поставщиками и покупателями в большой степени основываются на долговременных личных взаимоотношениях. С этой точки зрения деловая психология азербайджанцев схожа с итальянцами, поскольку семейные и местнические связи в деловых связях между ними также играют большую роль. В этом не следует видеть что-то отрицательное, а стоит использовать данное обстоятельство для придания развитию национального рынка специфики, которая, к тому же, способствует сокращению обменных трансакций. Эффективными могут быть в этой связи и традиционно воспринимаемые населением методы аккумуляции ресурсов для малого бизнеса, развития семейного предпринимательства, форм коллективного кредитования и обеспечения ответственности при выполнении партнёрских обязательств.

Литература

1. Щофстеде Э. Бултурес анд Орэанисатион. Софтваре оф тце Минд. Щарпер Ђоллинс Публицсерс, 1994, pp.81-99
2. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Начала, 1997. 180 стр.
3. Михайлов А.М. Экономические и институциональные отношения в системе хозяйственных отношений // Экономические науки, 2003, № 5. стр. 47-55
4. Теория капитала и экономического роста: Учебное пособие. Под ред. С.С.Дзарасова. М.: Экономика, 2004, 400 стр.

УОТ 33

СУЩНОСТЬ И ХАРАКТЕРИСТИКИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Рустамбекова Н.Г.

Бакинский государственный университет

Аннотация

В данной статье описывается понятие человеческого капитала, его свойства, характеристики, а также отличия и сходства с такими понятиями как человеческий потенциал и вещественный капитал. Кроме того, в статье указываются как внутренние, так и внешние факторы, влияющие на становление человеческого капитала. Статья отражает важность формирования качественного человеческого капитала для социально-экономического развития отдельных стран и следовательно для развития мировой экономики.

Ключевые слова: *капитал, человеческий капитал, вещественный капитал, человеческий потенциал*

В современном мире человеческий капитал представляет собой один из главных движущих сил экономического развития. Существует множество определений человеческого капитала, включающие как традиционные, так и новые трактовки этого понятия. Наиболее популярным из всех считается определение Гэри Беккера, лауреата Нобелевской премии, которому принадлежит заслуга развития теории человеческого капитала. По Беккеру, человеческий капитал - это совокупность врожденных способностей и приобретенных знаний, навыков и мотиваций, эффективное использование которых способствует увеличению дохода и иных благ. Гэри Беккер является последователем не менее известного учёного Теодора Шульца, также лауреата Нобелевской премии, который впервые ввел в науку термин человеческий капитал. В своем труде, посвященном инвестициям в человеческий капитал, он утверждал, что «благополучие людей зависит не от земли, техники или их усилий, а скорее от знаний». Шульц назвал этот качественный аспект экономики «человеческий капитал». Значительный вклад в изучение человеческого капитала внесли и такие представители Чикагской школы экономики, в частности, такие как Дж. Минцер, М. Фридман, Ш. Розен, Р. Лукас.

Само понятие человеческий капитал является очень широким, охватывает множество аспектов жизни человека. Оно в корне отличается от такого не менее распространенного понятия как человеческий потенциал. Человеческий потенциал имеет более узкое значение. По самому

наименованию данного термина ясно, что он подразумевает получение возможной пользы или выгоды от вложений в человеческие ресурсы, то есть наличие их потенциала для роста. Человеческий потенциал в отличие от человеческого капитала можно вычислить путем нахождения Индекса развития человеческого потенциала (ИРЧП) для каждой страны. Для исчисления ИРЧП необходимы три показателя, к которым относятся продолжительность жизни населения, ВВП на душу населения и уровень грамотности в стране. Согласно данным за 2014 год первые места в списке стран по ИРЧП заняли Норвегия, Австралия, Швейцария, Дания, Нидерланды. В отличие от человеческого потенциала человеческий капитал раскрывает все стороны жизни индивида, его ментальные способности, образование, профессиональную подготовку и переподготовку, физическое и психическое здоровье, доходы, культуру. Для более ясного понимания этого термина необходимо дать определение самому понятию капитала. Оно сводится к тому, что всякий капитал направлен на извлечение прибыли и человеческий капитал не является исключением. Все инвестиции, осуществляющиеся со стороны, фирмы, государства, семьи, а также самого индивида преследуют цель в дальнейшем получить ту или иную выгоду в материальном или нематериальном выражении. Важнейшей формой вложений в человеческий капитал являются образование и тренинги. Согласно Беккеру, наличие высшего образования у человека в США значительно повышает уровень его доходов [1, стр.17].

Человеческий капитал можно назвать специфическим фактором в силу ряда присущих ему свойств. Одним из таких свойств является то, что этот вид капитала нуждается в постоянном развитии. Здесь очень важно как развитие человека со стороны фирмы или государства, путем различных курсов или тренингов повышения квалификации, дополнительного образования, так и наличие саморазвития. Другими словами, человек должен обладать желанием и готовностью не останавливаться на достигнутом и развиваться дальше. Дело в том, что каким бы знающим не был индивид, ему все время необходимо обогащать свои знания и опыт, дабы они не устарели и не потеряли своей ценности. Таким образом, из вышеизложенного можно сделать вывод, что человеческий капитал подвержен износу, также как и вещественный капитал. Эти два вида ресурсов, безусловно, не сопоставимы по той простой причине, что человеческий капитал в отличие от вещественного является неизмеримым, присущим личности и неотделимым от нее, а следовательно, неисчерпаемым фактором. В настоящее время человеческий капитал является основным фактором в развитии экономики. Но следует учесть, что, несмотря на это, без наличия вещественного капитала производство было бы невозможно.

Одним из важных характеристик человеческого капитала является его накопление и передача. Накопление представляет собой вложение инвестиций в человека, в его образование, подготовку, здоровье. Согласно Лукасу, накопление человеческого капитала это общественная деятельность, в которой участвуют группы людей, и участвуют, таким образом, какой не характерен для накопления физического капитала. Накопление и передача человеческого капитала взаимосвязаны друг с другом. Накопленные индивидом знания, опыт необходимо уметь передавать другим поколениям для обеспечения формирования человеческого капитала в той или иной стране. Если индивид приобретает человеческий капитал, но ничего из этого капитала не передает будущим поколениям, запас человеческого капитала в хозяйстве останется неизменным [2, стр.65]. Процесс формирования и накопления человеческого капитала требует длительной подготовки, а инвестиции в эту сферу носят долгосрочный характер. Для становления высококвалифицированного кадра необходимо получение как минимум среднего образования, которое требует 11-12 лет, а затем и высшего образования.

На человеческий капитал наряду с инвестициями влияют и внешние факторы, а именно, социальные, экономические, экологические, демографические, географические и т.д. Одним из наиболее важных факторов является социально-экономическое развитие страны, уровень самосознания населения. В экономически развитых странах, как правило, можно наблюдать избыток квалифицированных кадров и наоборот нехватку работников непрестижных сфер деятельности, не требующих специальной подготовки. Обычно в этих странах действуют университеты и школы которые формируют кадровый потенциал на протяжении многих веков, десятилетий. На сегодняшний день, это США, Западная Европа, Япония. Однако, не стоит забывать, что наряду с тем, что в этих странах формируется качественный человеческий капитал, развитие в этих странах также произошло благодаря именно человеческому капиталу, а не вещественному. Экономические показатели Японии, Тайваня и других азиатских экономик в последние десятилетия ясно иллюстрируют важность человеческого капитала для экономического роста [1, с.24]. Эти страны не являются обладателями природных ресурсов, полезных ископаемых, их развитие произошло

исключительно за счет человеческих ресурсов ровно, как и в других развитых странах.

Исходя из всего вышеизложенного, можно подвести итог, что человеческий капитал, целевые инвестиции в него и его качественное формирование являются приоритетным направлением для обеспечения социально-экономического развития любой страны, вне зависимости от наличия богатых природных ресурсов. Это в свою очередь, приводит к развитию мировой экономики, которая является совокупностью экономик отдельных стран и самое главное к возможному решению глобальных проблем человечества.

Литература

1. Becker, Gary. Human Capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to Education.-3rded. The University of Chicago Press.1993.
2. Schultz, Theodore. Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research, New York: Free Press. 1971.
3. Лукас, Р. Лекции по экономическому росту. Издательство института Гайдара. Москва, 2013.
4. Human Development Report, 2015. UNDP

УДК 331.1

СИСТЕМА МОТИВАЦИИ КАК УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА ОРГАНИЗАЦИИ

Трубникова В.В.

Курский государственный университет

Аннотация

В статье рассмотрена взаимосвязь между системой мотивации и развитием человеческого капитала. На примере торговой организации выявлены основные причины демотивации сотрудников. Предложены ключевые направления совершенствования мотивации персонала.

Ключевые слова: *человеческий капитал, система мотивации, материальное стимулирование, KPI, нематериальное стимулирование, демотивация.*

В современной литературе существует множество определений понятия «человеческий капитал». Наиболее точным на наш взгляд является следующий подход. Человеческий капитал – это совокупность профессиональных, личных и социальных характеристик персонала, обеспечивающих необходимое качество выполнения работ, что в свою очередь определяет уровень конкурентоспособности организации.

Ключевым условием формирования и сохранения человеческого капитала в рассматриваемом контексте является система мотивации.

Нами исследовался уровень мотивации торговой организации, работающей в России и Украине. Было выявлено, что в организации выстроена достаточно четкая система материального стимулирования. В то же время уровень заработной платы слабо связан с результатами работников. Среди работников распространено недовольство уровнем заработной платы, что приводит, в том числе и к увольнениям, росту текучести кадров. Также недовольство работников провоцирует отсутствие дифференциации в уровне вознаграждения опытных сотрудников и новичков. В компании принято увольнять сотрудника, если он не обеспечивает продажи на должном уровне в течение трех месяцев.

Совершенствование системы мотивации в торговой организации, по нашему мнению, должно исходить из применения модели Портера-Лоулера, которая сочетает элементы теории справедливости и теории ожиданий Врума. Возможны следующие направления совершенствования мотивации (рис.1).

Прежде всего, рассмотрим возможность совершенствования системы материальной мотивации. Как уже отмечалось выше, уровень заработной платы не отвечает ожиданиям работников, поэтому необходимо повысить ценность ожидаемого вознаграждения и оценку работниками вероятности его получения. Одним из инструментов управления такого рода является система KPI.

Основным преимуществом этой системы на наш взгляд является то, что перед каждым работником ставятся конкретные целевые показатели, по мере достижения которых он получает вознаграждение. Определение целевых показателей может происходить совместно с работниками, в этом случае работники напрямую могут оказать влияние на свое вознаграждение, таким образом, повышается вероятность его получения.

Рис. 1. Основные направления совершенствования системы мотивации

Разработка системы мотивации на основе системы KPI начинается с декомпозиции работ, формирования ключевых показателей деятельности для структурных подразделений. Затем составляются мотивационные карты для каждого сотрудника. Ключевые показатели деятельности организации сгруппированы по пяти основным блокам: политика и развитие, финансы, персонал, внутренние бизнес-процессы компании, работа с клиентами и маркетинг.

Ответственность за результаты деятельности подразделений организации в разрезе индивидуального набора ключевых показателей несут руководители отделов.

Мотивации персонала должна предполагать использование комплекса мотивационных инструментов, выбирая более эффективные для каждого сотрудника.

На первом этапе были определены ключевые показатели эффективности для специалистов, которые связываются по телефону с клиентами и налаживают контакт для дальнейшего сотрудничества.

В основе предлагаемого перечня лежит мнение специалистов организации. Далее на основе экспертных оценок с участием руководителей и специалистов были определены веса по каждому показателю, в зависимости от его значимости для организации в целом. В нашем примере мы рассчитали веса в интервале от 0 до 1.

Далее были определены три уровня возможных результатов: базовый, нормативный и целевой.

Базовый уровень – это минимальный показатель, ниже которого не должен опускаться результат работника, иначе работа организации окажется под угрозой.

Нормативный уровень это средний уровень результата, который обеспечивает нормальной функционирование организации.

Целевой уровень всегда превышает норму и поэтому обеспечивает более высокий уровень стимулирования. Специалисты рекомендуют устанавливать этот показатель на уровне не выше, чем 20-25% от нормального уровня. Целевые показатели должны мотивировать работников на достижения, а если цель окажется невыполнимой, то мотивационный эффект будет утрачен.

Следующим шагом будет доведение до работника необходимых показателей, которые он должен выполнить в течении месяца. По завершении этого срока должна происходить оценка всех KPI.

Расчет проводится следующим образом.

$$\text{Индекс KPI} = \frac{\text{Фактический уровень} - \text{Базовый уровень}}{\text{Нормальный уровень} - \text{базовый уровень}} \cdot 100\%. \quad (3)$$

Рассмотрим расчет показателей КРІ(табл.1).

Таблица 1. Предлагаемая матрица КРІ для специалистов по продажам

Ключевые показатели КРІ	Вес	Базовый уровень	Норма	Целевой уровень	Фактический уровень	Индекс КРІ, %
Количество сделанных звонков	0,25	40	60	80	70	150
Количество заключенных контрактов	0,2	4	6	8	6	100
Объем поступивших денежных средств, тыс. руб.	0,3	150	450	500	500	116,7
Уровень удовлетворенности клиентов	0,15	0	80	100	90	112,5
Командная работа	0,1	0	80	100	100	125
Коэффициент эффективности						121,9

Количество сделанных звонков = $(70-40)/(60-40)*100\% = 150\%$

Количество заключенных контрактов = $(6-4)/(6-4)*100 = 100\%$

Объем поступивших денежных средств = $(500-150)/(450-150)*100 = 116,7\%$

Уровень удовлетворенности клиентов = $90/80 = 112,5\%$

Командная работа = $100/80 = 125\%$

Коэффициент результативности показывает средневзвешенный результат работы сотрудника за прошедший период с учетом всех КРІ и их весов. Для этого значения всех индексов КРІ умножаются на веса соответствующих показателей и складываются.

В нашем случае коэффициент эффективности составил 121,9%. Таким образом, размер дополнительного вознаграждения должен оставить 21,9% от среднемесячного оклада.

Далее предложим мероприятия по совершенствованию элементов нематериального стимулирования персонала торговой организации. Для этих целей было проведено анкетирования на предприятия, в котором участвовало тридцать работников предприятия.

Персоналу ООО «Ру Алл Биз» были предложены нематериальные методы стимулирования персонала, из перечисленного списка необходимо было выбрать самые востребованные методы.

Результаты опроса показали, что значительный интерес работники проявили к социально-психологическим мероприятиям, к которым относятся: возможность карьерного роста, причастность к делам трудового коллектива, возможность общения. Сравнительно низкий интерес вызвало поощрение в виде вознаграждений различного рода. У специалистов высока потребность в профессиональном росте. 80% респондентов считают, что их необходимо стимулировать свободным временем, гибким графиком работы и дополнительным отпуском.

Вкладывая средства в стимулирование работников организация обеспечивает развитие человеческого капитала и рост своей конкурентоспособности.

УДК 331.108

ИНВЕСТИЦИИ В ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ – ГЛАВНЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ ОРГАНИЗАЦИИ

Тимиреева С.Н.

Ульяновский государственный университет

Аннотация

В статье рассмотрен человеческий капитал как основной фактор экономического успеха в бизнесе. В современных условиях компании должны рассматривать затраты на человеческий потенциал как инвестиции, которые окупают себя в будущем, а не как издержки. Только при таком подходе, работники компании станут ключевым ресурсом, который сделает предприятие конкурентоспособным и прибыльным.

Ключевые слова: *человеческий капитал, инвестиции, инновации, персонал*

Каковы основные факторы экономического успеха в бизнесе? В XXI веке это, несомненно, инновации и человеческие ресурсы. Важность первого фактора можно емко описать с помощью

высказывания Льюиса Кэрролла, который сказал: «Чтобы оставаться на месте, нужно бежать, а чтобы двигаться немного вперед, нужно бежать в два раза быстрее». И это абсолютная правда, так как успех компании на рынке во многом зависит от того, идет ли она в ногу со временем и способна ли быстро модифицировать свою работу, чтобы всегда удовлетворять запросы потребителей.

Но и важность второго фактора нельзя недооценивать. Прежде всего, потому, что именно персонал и уровень его подготовки определяет, будет ли эффективным использование всех остальных ограниченных ресурсов компании. Можно иметь сколько угодно новейшего оборудования, но оно не принесет фирме ожидаемой прибыли, если не будет работников, способных на нем работать.

То есть, человеческий капитал – это основной фактор экономического успеха в бизнесе.

Впервые это словосочетание появилось в 1961 году, когда его использовал Теодор Шульц. Позднее его последователь – Гэрри Бэккер обосновал эффективность вложений в человеческий капитал и сформулировал экономический подход к человеческому поведению.

Первоначально под человеческим капиталом понималась лишь совокупность инвестиций в человека, повышающая его способность к труду — образование и профессиональные навыки [1]. Позднее это определение расширилось, и капитал перестал быть только инвестициями.

На современном этапе некоторые авторы приводят следующее определение человеческого капитала: «Это производительный и социальный фактор, неразрывно связанный с человеком, его интеллектуальными способностями» [2].

Необходимо отметить, что человеческий капитал – это широкое понятие и его можно подразделить на индивидуальный человеческий капитал, капитал фирмы и национальный человеческий капитал. [3] В данной статье речь пойдет именно о капитале фирмы или, как его еще называют, корпоративном человеческом капитале.

Высокий уровень развития человеческого капитала может помочь компании достичь большого успеха в бизнесе, а также обеспечить себе стабильное функционирование, что особенно важно в условиях мирового экономического кризиса.

Западные предприниматели уже давно оценили дивиденды от инвестиций в человеческий капитал. Они управляют персоналом, стараясь максимально раскрыть потенциал своих сотрудников.

К инвестициям в человеческий капитал, прежде всего, относятся расходы на образование. Это бесспорный факт, что высокотехнологичные компании остро нуждаются в персонале, имеющем высокий уровень образования. Важность его понимают и в России. Этот вывод можно сделать на основе того, что численность студентов в стране постоянно растет, начиная с 90-х годов. Только за последний год число студентов возросло с 1017,7 тыс. до 1109, 9 тыс. человек [4]. Следовательно, можно сделать вывод, что в России растет потенциал развития человеческого капитала.

Однако, необходимо помнить, что в сумму расходов на образование входят также и обучение на рабочем месте, формальное и неформальное образование, различные курсы повышения квалификации и многое другое.

Следующим видом инвестиций в человеческий капитал являются, расходы на здравоохранение, которые включают в себя расходы на профилактику заболеваний, медицинское обслуживание, правильное питание для сотрудников, различные спортивные и оздоровительные мероприятия. Вклад в здравоохранение работников позволяет получить здоровых профессионалов, которые реже болеют и работают с большей отдачей, ведь работник, который плохо себя чувствует, не может трудиться максимально эффективно.

В отдельную группу можно выделить расходы на психологическое здоровье персонала, на их комфорт во время работы. Ярким примером является компания Google, которая придает огромное значение удобству своих сотрудников. Для работников в этой компании лучшими дизайнерами и психологами построены прекрасные и яркие офисы, удобные столовые с бесплатным и разнообразным питанием, спортивные залы, игровые залы и зоны отдыха. В результате, компания получает лучших работников, которые самостоятельно занимаются дальнейшим развитием своих навыков и работают на благо компании с большей отдачей и эффективностью.

Все виды инвестиций помогают сформировать у работника чувство приверженности организации. Это крайне важно для успешного бизнеса. Во-первых, такой работник полностью разделяет все идеалы и ценности организации. Он проникается ее миссией и готов работать с максимальной отдачей. Во-вторых, работник ценит свое место в данной фирме и стремится остаться в ней даже тогда, когда это может быть не выгодно для него по каким-либо причинам. Это помогает избежать текучки кадров, а также сократить расходы на начальное обучение и переобучение нового персонала.

То есть, можно сделать вывод, что инвестиции в человеческий капитал – это именно инвестиции, а не издержки. А между тем, стоит отметить, что среди предпринимателей, в том числе российских, очень распространено мнение, что необходимость оплачивать образование своих работников, их лечение и многое другое – это издержки, затратная часть производства. В этом заключается одна из основных проблем человеческого капитала. Непонимание руководителями предприятий того, что человеческий капитал – это крайне важный для развития бизнеса фактор, инвестиции в который окупят себя в будущем, приводят не только к экономическим неудачам этих предприятий, но также и к деградации человеческого капитала. А в этом случае, рынок труда и страна в целом, сталкиваются с тем, что теряется возможность развивать наукоемкие стратегически важные отрасли, а это в свою очередь приводит к последующему отставанию от других стран на этом поприще.

Вот почему необходимо помнить, что в современном мире – знания это единственный источник долговременного конкурентного преимущества. Работники компаний, инвестирующих средства в человеческий капитал, способны оставаться на высоком уровне развития, постоянно приобретая новые знания и применяя их на практике с максимальной отдачей. Такие работники становятся очень ценным капиталом этой компании.

Модель зависимости человеческого капитала от производительности труда предполагает, что заработную плату и другие выплаты стимулирующего или мотивационного характера не следует относить только к затратам на воспроизводство рабочей силы. С одной стороны — это расходы, а с другой инвестиции в человека с целью повышения производительности труда и качества рабочей силы, ее расширенного воспроизводства. Аналогичные выводы можно сделать и по выплатам на социальные программы. Не случайно, в развитых странах, предприятия, осуществляющие такие выплаты, считаются социально-ответственными [5].

Таким образом, можно сделать вывод, что инвестиции в человеческий капитал являются важнейшим фактором социально-экономического развития предприятия, а также страны в целом. Следовательно, для обеспечения конкурентоспособности предприятия и возможности оставаться на рынке в условиях инновационной экономики необходимо постоянно инвестировать в человека: в его образование, здоровье и даже жилье.

Литература

1. Нестеров Л., Аширова Г. Национальное богатство и человеческий капитал. // ВЭ, 2003, № 2.
2. Будзинская О.В. Человеческий капитал — инвестиции или издержки? // Российское предпринимательство. — 2010. — № 10 (169) . — с. 59-62.
3. Шульгина Е.В. Развитие человеческого потенциала. Moscow Business School, Москва, Россия.
4. Официальный сайт Федеральной службы государственной статистики. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/education/ . Дата обращения 27.03.2016 г.
5. Новикова Валентина Федоровна. Инвестиции в человеческий капитал в России как фактор социально-экономического развития страны// Современные технологии управления. ISSN 2226-9339. — №2 (38). Номер статьи: 3805. Дата публикации: 2014-02-08 . Режим доступа: <http://sovman.ru/article/3805/>

УДК 336

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В РФ И РД. ПУТИ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ

Шахпазова Р.Д., Загидова Б.М.

Дагестанский государственный технический университет

Аннотация

Целью данной статьи является изучение ипотечного кредитования, выявление наиболее значительных проблем в функционировании ипотечного кредитования в РФ и РД , рассмотрение возможных путей их решения.

Ключевые слова: ипотека, ипотечное кредитование, кредит, ипотека жилищного кредитования

Квартирный вопрос рано или же поздно возникает перед любым человеком на пути его жизнедеятельности. Сейчас в РД довольно не просто купить жилплощадь, тем более в случае если

нужно незамедлительно платить ее совершенную цену.

Во всем мире люди давным - давно пользуются ипотечным кредитованием для того, чтобы приобрести себе жилье.

И проблема покупки квартир принимает решение в рамках развитой системы ипотечного кредитования. Например на западе в кредит покупается 80 - 90% квартир.

Надобен заявить, что, не смотря на определенные плюсы ипотека в нашей стране развивается пока же довольно медленно.

В последние годы в Правительстве Российской Федерации и Республики Дагестан нередко дискутируются жилищные вопросы, призванные гарантировать достойные условия проживания для жителей государства. Впрочем в критериях рыночной экономики жители обязаны самостоятельно улаживать свои жилищные проблемы. Так как для всего этого в настоящее время существуют все необходимые инструменты.

Самым главным инструментом для покупки квартир молодым семьям и в целом для всех дагестанцев в настоящее время является ипотечное кредитование.

При заметном снижении возможностей страны и компаний по финансированию жилищной постройки в стране сформировалась ситуация, когда большая часть населения не может позволить себе улучшить жилищные условия. В случае если раньше для людей главной методикой решения жилищной проблемы являлось получение муниципального жилья, то в данное время эта задача решается в основном путем покупки или же постройки жилья за счет личных сбережений.

Между тем, вопрос с жильем в большей степени затрагивает группы населения, которые не в состоянии одновременно внести все средства за приобретаемое жилище.

Целью является исследование ипотечного кредитования, выявление более значимых задач в функционировании ипотечного кредитования в РФ и РД и рассмотрение возможных путей их решения [1].

Перспективы развития ипотечного кредитования

Недавно были размещены официальные статистические данные, которые ярко говорят о том, что востребованность ипотеки в РФ непреклонно возрастает [2].

Сейчас на ипотечном рынке трудятся более 20 кредитных организаций. За последний год произошло некоторое количество значительных изменений. Сегодня стало реальным получение кредита не только на покупку квартиры, но и приобретения гаража, дачи или участка под застройку. Требования заемщиков нередко бывают специфичными, и банки стараются идти им навстречу, предлагая, к примеру, несколько видов ипотечных программ или кредитование альтернативных сделок.

Совершенствование ипотечного кредитования считается одной из приоритетных задач внутренней политики. Доказательством всему прецеденту могут служить значительные денежные средства, выделенные на развитие этого сектора экономики с начала года. Уже не раз понижалась ставка рефинансирования Банка РФ, АИЖК в данный момент предлагает ипотеки на очень максимально выгодных критериях. Пик становления ипотечного рынка пришелся на 2007-2008 года, но нынешние показатели развития уже впритирку подбираются к тем величинам. Банки постоянно понижают величины первоначального авансового платежа, расширяют возрастные рамки и продлевают период ипотечного кредитования.

На сегодняшний день самой востребованной считается ипотека с первоначальным взносом в 10-20%, с процентной ставкой не выше 13% годовых и сроком от 15 до 20 лет. При этом довольно востребованы другие сделки, когда в одно и то же время с покупкой нового жилья происходит реализация старого. Большинство сделок приходится на покупку вторичного жилья или квартир в новостройках [3].

Проблемы ипотечного кредитования и пути их решения

В данное время в РФ существуют трудности, которые сдерживают развитие ипотеки [4]:

1. *Сроки кредитования.* По своей логике кредит на покупку квартиры должен быть длительным, на 10-15 лет, как это было принято в мировой практике. Впрочем настоящие сроки предоставляемых кредитов большинством российских банков составляют 3-4 года. И это является очень маленьким сроком, так как жилищный вопрос в наибольшей степени затрагивает группы людей с небольшими и средними доходами.

2. *Трудности оценки кредитоспособности заемщика.* Как ведомо, оценка платежеспособности физического лица основывается на сравнении доходов и затрат. Однако подтвердить величину зарплаты - главного источника доходов - могут немногие жители. Это, в основном, работники инофирм и госбюджетных организаций. Главная же целевая группа - работники

российских коммерческих структур - получают заработную плату по страховым, кредитным схемам или элементарно наличными денежными средствами и не могут представить официальной справки, подтверждающей реальную её величину.

3. *Валюта кредитования.* В данное время цена квадратного метра квартир фиксируется в долларах США. Банки любят выдавать кредиты также в иностранной валюте, в то время как у большинства населения заработная плата установлена и выплачивается в рублях. В данной ситуации, как банки, так и жители боятся повторения ситуации 1998 года, когда заработная за 3 месяца снизилась в денежном эквиваленте в 4 раза, собственно что повлекло за собой резкий подъем невозврата кредитов.

4. *Неадаптированность ряда ипотечных программ, финансируемых зарубежными инвесторами, к российским условиям.* Например, программа ипотечного кредитования российских банков совместно с Американским инвестиционным фондом слишком «идеальна» для российского рынка в передовых критериях. Кредит имеет право получить только тот, у кого заработная плата выплачивается официально.

Пути решения проблем

Развитие ипотечного жилищного кредитования учитывает заключение ряда базовых задач. Для начала, улучшение законодательной и нормативной базы для реализации механизма предоставленного в виде кредитования и эффективного функционирования первичного и вторичного рынков ипотечных кредитов. Во 2-х, создание и внедрение механизма, обеспечивающего приток долговременных внебюджетных денежных ресурсов на рынок ипотечных жилищных кредитов. В 3-х, налоговое стимулирование людей получающих ипотечные кредиты, кредиторов и инвесторов, обеспечивающих рефинансирование. В 4-х, создание равных условий для свободной конкуренции между субъектами рынка ипотечных жилищных кредитов. В 5-х, создание механизма социальной защиты заёмщиков от неправомерных поступков кредиторов и их социальной адаптации при процедуре выселения в случае невозможности погашения ипотечного кредита.

Решение этих задач предусматривает: ориентацию ипотечного кредитования на ту категорию населения, которая нуждается в маленьком ипотечном кредите, собственно что позволит обеспечить кредитами большое количество заёмщиков (т.к. нуждающихся в небольших ипотечных кредитах, и желающих улучшить свои жилищные условия, составляет не менее 30% населения), а также у них появится возможность оплатить свое новое жилье, за счет продажи уже имеющегося в собственности старого жилья.

Решающим шагом в развитии федерального законодательства по вопросам ипотечного жилищного кредитования стало принятие Гражданского кодекса РФ, который установил общие правила обеспечения кредитов залогом недвижимости. В дальнейшем предусмотрено принятие специальных федеральных законов, регулирующих вопросы государственной регистрации прав на недвижимое имущество и сделок с ним, а также вопросы ипотеки.

Рынок ипотечного кредитования в данное время находится в трудном положении. Процентные ставки сильно завышены. В настоящее время эксперты считают, что в 2015-2016гг. году рынок ипотеки продолжит восстановление своих утраченных во время кризиса позиций [4].

Литература

1. Владимир Пономарёв. Система ипотечного кредитования. // Экономика России: XXI ВЕК, 2009.
2. <http://bibliofond.ru>.
3. www.ipoteka-portal.ru.
4. Казаков А. Проблемы развития системы ипотечного кредитования на современном этапе / Казаков А. // Рынок ценных бумаг. 2011.

УДК 331.108

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ И ФАКТОРЫ ЕГО РАЗВИТИЯ

Щедрина И.Н., Харина В.Н., Баздарева Т.О.

Курский государственный университет

Аннотация

Формирование накопления человеческого капитала осуществляется в ходе выполнения каких – либо действий, функций. все действия по формированию человеческого капитала прямо или косвенно выражается в денежной или иной форме, то есть все инвестиции можно свести к ресурсам. Каждый компонент человеческого капитала требует определенных вложений, затрат,

видов деятельности.

Ключевые слова: человек, экономика, ресурсы, человеческий капитал, производство

В современной экономике методология формирования человеческого капитала предусматривает достаточно четкое понимание содержания, взаимосвязи внутренней структуры. Исходя из этого, внутренняя логика данного подхода определяется элементами:

- капитал здоровья;
- капитал знаний, умений, навыков;
- научный капитал;
- капитал культуры;
- мотивация экономической деятельности;

Для удовлетворения своих потребностей человеку необходимо развиваться как интеллектуально, так и физически, а также развивать свои производственные способности. Следовательно, человек накапливает и использует все компоненты человеческого капитала.

Формирование накопления человеческого капитала осуществляется в ходе выполнения каких – либо действий, функций. При накоплении человеческого капитала необходимо вкладывать в его развитие материальные, природные, духовные ресурсы. Это можно трактовать как инвестиции в человеческий капитал. Во – первых инвестиции можно рассматривать как ресурсные вложения в формирование человеческого капитала, во – вторых инвестиции – это деятельность, направленная на создание человеческого капитала, а также его компонентов [1].

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что все действия по формированию человеческого капитала прямо или косвенно выражается в денежной или иной форме, то есть все инвестиции можно свести к ресурсам.

Следовательно, инвестиции в человеческий капитал – это ресурсы, которые формирует и накапливает человек, в ходе получения новых знаний, информации и опыта [2]. Другими словами, инвестиции - издержки производства человеческого капитала, а сам человеческий капитал - результат формирования и накопления.

Производство товаров, услуг обуславливает постоянный рост потребностей человека. Усовершенствование производства товаров, услуг требует развития человека, то есть развитие человеческого капитала. При этом развитие человека предполагает появление новых потребностей у него. Всем компонентам человеческого капитала необходимы как ресурсы, так и инвестиции. Исходя из этого, увеличение потребностей обязательно приведет к росту инвестиций в человеческий капитал. В то же время количество инвестиций в человеческий капитал зависит от его качества и эффективности.

Каждый компонент человеческого капитала требует определенных вложений, затрат, видов деятельности. При этом вид инвестиций зависит непосредственно с компонентом человеческого капитала.

Наиболее важными инвестициями считаются вложения в здоровье и в образование. Инвестиции в здоровье продлевают жизнь самого человека, а значит и время функционирования человеческого капитала. Состояние здоровья человека делится на 2 части, одна из которых – это наследственное здоровье, а другая приобретенное здоровье, складывается в результате затрат этого человека и общества [2]. На протяжении жизни человека человеческий капитал изнашивается. В то время как инвестиции в здоровье способны замедлить данный процесс.

Образование повышает качество, уровень знаний, тем самым увеличивается объем человеческого капитала. Инвестиции в высшее образование формируют высококвалифицированных специалистов, которые способны в свою очередь оказывать влияние на темпы экономического роста.

Актуально отнести к инвестициям в человеческий капитал расходы на фундаментальные научные разработки. Ведь в процессе развития науки создаются интеллектуальные новации, которые впоследствии можно применить в технологии производства.

На данном этапе развития экономики необходимо выделить духовную стабильность и мобильность человека. Они представляют собой осознанную способность анализировать, использовать потоки информации, то есть информационная мобильность.

Так человеческий капитал характеризуется:

- мерой здоровья;
- уровнем знаний;
- профессиональным опытом;
- умениями и навыками;
- интеллектом;

- культурой;
- экономически значимой информацией.

Человеческий капитал играет первостепенную роль в структуре факторов производства. В системе рыночных отношений ведущую роль занимает формирование и использование человеческого капитала. Особую актуальность приобретает необходимость создания в Российской Федерации нового механизма управления развитием инновационного трудового потенциала.

Ориентироваться данный механизм должен на формирование благоприятного инновационного климата, который обеспечит приоритетное развитие как науки, так и образования. Также необходимо создать в экономике внутренних источников роста, основывающихся на активном стимулировании инновационного труда.

Актуальной задачей модернизации экономики является решение о подготовке кадров нового типа на всех уровнях образования, начиная от рабочих и заканчивая высококвалифицированными специалистами, способных и восприимчивых к инновациям.

Литература

1. Миронова Д.Д. Формирование механизма взаимодействия субъектов инновационной деятельности в регионе на основе эффективных инфраструктурных элементов // Вестник Поволжского государственного университета сервиса. – 2011. - № 4 (18). стр. 18-25
2. Цапенко И.В. Проблема эффективного воспроизводства человеческого капитала и инвестиционные подходы к ней // Инновации. – 2010. № 4.

V BÖLMƏ.

DÜNYA İQTİSADI PROSESLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

V СЕКЦИЯ.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМ ПРОЦЕССОВ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

PART 5.

MODERN SITUATION AND ACTUAL PROBLEMS OF THE WORLD ECONOMY PROCESSES

DÜNYA TƏCRÜBƏSİ KONTEKSTİNDƏ MALİYYƏ BAZARLARINA NƏZARƏT MODELİ

Abbasbəyli A.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Məqalədə Dünya təcrübəsi kontekstində Maliyyə Bazarlarına nəzarət modelinin tipləri və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş institusional qaydaları tədqiq edilir. Dünya üzrə dəyişik ölkələrdə maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların növləri də müxtəlifdir ki, bu da bir sıra institusional, mədəni və inzibati şərtlərlə, habelə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və kapital bazarlarının həcmi ilə izah olunur.

Açar sözlər: maliyyə bazarları, bank sistemi, bank fəaliyyətinə nəzarət, mərkəzi bank, maliyyə sektoru

Maliyyə sektorunda nəzarət səlahiyyətləri hər bir ölkədə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş institusional qaydada həyata keçirilir. Ayrı-ayrı ölkələrdə maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların növləri də müxtəlifdir ki, bu da bir sıra institusional, mədəni və inzibati şərtlərlə, habelə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və kapital bazarlarının həcmi ilə izah olunur.

Vahid maliyyə bazarında nəzarətin müxtəlif milli nəzarət orqanlar tərəfindən paralel şəkildə həyata keçirilməsi nəzarət orqanlarının banklar arasındakı rəqabətə göstərdikləri təsirə nisbətən onların bitərəflik tələblərinin mövcudluğuna təhlükə yaradır. Bizim fikrimizcə hazırkı problem xüsusi ilə Avropa üçün daha aktualdır, çünki, burada yalnız bank nəzarətinin beynəlmilləşdirilməsi prosesi inkişaf etmir, həm də vahid Avropa supermilli bank nəzarəti orqanının yaradılması istiqamətinə yönələn hərəkət tendensiyası da müşahidə olunur.

Böyük Britaniyada maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ona nəzarətlə FSA (Financial Services Authority – maliyyə xidmətlərinin idarə olunması) məşğul olur. O, müstəqil qeyri-dövlət təşkilatıdır və 2000-ci il Maliyyə xidmətləri və bazarları haqqında aktla ona müvafiq səlahiyyətlər verilmişdir. Bu təşkilat Birləşmiş Krallığın 1997-ci ildə başlanmış və indiyə qədər davam edən maliyyə nəzarətinin yenidən qurulması çərçivəsində yaradılmışdır. İslahatlar Qiymətli Kağızlar və İnvestisiyalar Komitəsinin himayəsi altında bank nəzarəti ilə investisiya xidmətlərinin tənzimlənməsinin birləşməsinə nəzərdə tuturdu. Gələcəkdə yeni idarəyə Maliyyə Xidmətlərinin Tənzimlənməsi (FSA) adı verilmişdir.

FSA-nın fəaliyyəti bütövlükdə bazarların – nəzarət altında olan təşkilatların iştirakçıları hesabına maliyyələşdirilir.

Almaniyada maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi funksiyalarını Maliyyə bazarları, Doyçe Bundesbankı (Almaniyanın mərkəzi bankı) və əlavə daha üç maliyyə orqanı həyata keçirirdi. 1952-ci ildə Sığortada və inşaat yığımında nəzarət üzrə federal idarənin – Federal Sığorta Nəzarəti İdarəsinin (BAV) təsis olunması haqqında Qanun qüvvəyə minmişdir. İdarənin səlahiyyətinə – fəaliyyəti bir federal torpaqdan kənara çıxan özəl sığorta təşkilatlarına, həmçinin ictimai-hüquqi sığorta təşkilatlarına nəzarət daxil edilmişdir. 2002-ci ildə üç federal nəzarət idarələrinin birləşməsi baş vermiş və bunun nəticəsində yeni vahid nəzarət orqanının – Federal Maliyyə Nəzarəti İdarəsi (BAF) yaranmışdır.

Beləliklə, maliyyə bazarı orqanlarının strukturu vahid nəzarət orqanının yaranması üçün zəmin yaratmış və eyni zamanda normativ aktların dərc olunması funksiyaları Maliyyə Nazirliyinin və Doyçe Bunde Bankın səlahiyyətində qalmışdır. BAF-ın maliyyə bazarında yeganə nəzarət orqanına çevrildi.

Bir çox ölkələr, funksional tənzimləmə prinsiplərinə əməl edərək, tənzimləmə səylərinin inteqrasiyasına digər yanaşmalar tapıb. Bu yanaşmaya ən uyğun misal ABŞ-dır. Ötən əsrin birinci yarısının maliyyə böhranı dalğasında 1933-cü ilin Qlass-Stiçal aktı qəbul edilmişdir. Bu akt maliyyə təşkilatlarının eyni zamanda bir neçə bazarda iştirakını məhdudlaşdırmışdır. Tənzimləmə funksional əlamət üzrə dəqiq qurulmuş və indiyə qədər də belə qalır. Başqa ölkələrdən fərqli olaraq, ABŞ-da bank nəzarəti orqanlarının strukturu olduqca mürəkkəbdir. ABŞ-ın kommertiya bankları və maliyyə institutlarında federal orqan (milli bank adlandırılan) və ya ştat orqanı statusu ola bilər. Onların fəaliyyətinə nəzarəti üç orqan həyata keçirir: Federal ehtiyat sistemi, banklarda və digər kredit institutlarında depozitlərin sığortalanması ilə məşğul olan Federal Depozitlərin Sığortalanması Korporasiyası və milli banklara nəzarəti həyata keçirən Pul tədavülü üzrə nəzarət idarəsi – maliyyə nazirliyinin bürosu. Adı keçən üç orqan arasında funksiyaların təkrarlanmaması haqqında razılaşma imzalanıb.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun dəstəyi və bilavasitə iştirakı ilə Türkiyədə yeni bank nəzarəti orqanı – Banking Regulatory and Supervisory Agency of Turkey (BDDK) yaradılması böhrandan sonra Türkiyədə ən əhəmiyyətli hadisələrdən olmuşdur.

Rusiyada makroprudensial tənzimləmə sisteminin qurulması üzrə təşəbbüslərin həyata keçirilməsi yalnız 2011-ci ildə Rusiya Bankında Maliyyə Sabitliyi Departamentinin yenidən qurulması ilə başlamışdır. Bundan başqa, qiymətli kağızlar bazarında, o cümlədən sığorta sahəsində də tənzimlənmə funksiyalarının qanunvericilik cəhətdən parçalanması baş verdi: tənzimlənmə funksiyaları Maliyyə Nazirliyinə, nəzarət və idarə vəzifələri isə Maliyyə Bazarları üzrə Federal Xidmətə (ФЦФР – Федеральная служба по финансовым рынкам) təhkim edildi. 2012-ci ildən Maliyyə Bazarları üzrə Federal Xidmətə bəzi önəmli qanun yaradıcı funksiyalar geri verildi. 2012-ci ilin yanvar ayında bank sahəsində nəzarət metodologiyasını təcrübə nəzarətdən (konkret bankların və nəzarət reaksiyalarının maliyyə vəziyyətlərinin qiymətləri) ayırmaq məqsədi ilə Rusiya Bankının Bank Tənzimi və Nəzarəti Departamentinin iki müstəqil departamentə yenidən qurulması fikri təsdiq edildi. Bu, tənzimləyici və nəzarət funksiyalarının birləşdirilməsi zamanı meydana çıxaraq maraqlı mübahisələrinə səbəb olan bütün əsasları şərtsiz olaraq ləğv edirdi.

Belarus Respublikasının Milli Bankı ölkənin maliyyə bazarı üzərindəki nəzarəti, tənzimi və maliyyə bazarının inkişafı üzrə olan funksiyalarını genişləndirməyi planlaşdırır. Bununla əlaqədar olaraq irəli sürülür ki, hal-hazırda Belarus Respublikasında qüvvədə olan modelə əsasən ölkənin maliyyə bazarlarının fəaliyyətinə nəzarət və onların tənzimlənməsi Belarus Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin tərkibinə daxil olan üç orqan – Belarus Respublikasının Milli Bankının Bank Nəzarəti üzrə Baş İdarəsi, Qiymətli Kağızlar üzrə Departament və Sığorta Nəzarəti üzrə Baş İdarə tərəfindən həyata keçirilir. Belarus Respublikasının Maliyyə Nazirliyi qiymətli kağızlar bazarının inkişafına, sığorta bazarına, lombardların fəaliyyətinə nəzarət edir. Lizinq fəaliyyətinin və investisiya fondlarının inkişafına isə Belarus Respublikasının İqtisad Nazirliyi cavabdehdir. Eyni zamanda Belarus maliyyə bazarının bəzi iştirakçıları heç bir dövlət orqanının nəzarəti altına düşmür.

Fevralın 3-də prezident İlham Əliyev “Publik hüquqi şəxslər haqqında” qanunun tətbiqi barədə fərman imzalayıb. Elə həmin gün dövlət başçısı ölkədə ilk publik hüquqi şəxsin — Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının yaradılmasına da fərman verib. Fərmana görə, yeni palata qiymətli kağızlar bazarı, investisiya fondları, sığorta, kredit təşkilatları (bank, bank olmayan kredit təşkilatları və poçt rabitəsinin operatoru) və ödəniş sistemləri fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, tənzimlənməsi və nəzarəti, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması sahəsində nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsini, həmçinin bu sahələr üzrə nəzarət sisteminin şəffaflığını və çevikliyini təmin etmək məqsədi ilə yaradılır.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının nizamnaməsi qüvvəyə mindiyi gündən Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti və Mərkəzi Bank yanında Maliyyə Monitorinq Xidməti ləğv ediləcək və onların istifadəsində olan dövlət əmlakı Maliyyə Bazarlarına

Nəzarət Palatasına veriləcək. Qeyd olunan sahələr üzrə lisenziyalaşdırılma, iqtisadi və hüquqi davranış normalarının müəyyən edilməsi və tətbiqinə nəzarətlə yanaşı, Palata həmçinin, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması sahəsində fəaliyyəti də əlaqələndirəcək.

MALİYYƏ QLOBALLAŞMASI VƏ ONUN XARAKTERİSTİKASI

Abbasov Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Bu məqalə maliyyə qloballaşması və onun inkişaf xüsusiyyətlərini göstərir. Yazı maliyyə qloballaşmasının formalaşması tarixini təqdim etməklə başlayır. Daha sonra maliyyə qloballaşmasının əsas hərəkət verici qüvvələri, onunla sıx bağlı olan fəaliyyət formaları təqdim olunur. Ölkələrin beynəlxalq maliyyə integrasiyası prosesinə müxtəlif səviyyələrdə qoşulmasını izah edən səbəblər də məqalədə təqdim olunur. Yazının ikinci hissəsində isə maliyyə qloballaşmasının gətirdiyi nəticələr təqdim olunur. Göstərilir ki, maliyyə qloballaşması ölkələr bir çox üstünlüklər vəd etsə də, bununla yanaşı bir çox riskləri də özündə daşıyır.

1. Maliyyə qloballaşmasının inkişaf prosesi və ona təsir göstərən amilləri

Qeyd edə bilərik ki, maliyyə qloballaşmasının tarixi ötən əsrin 60-cı illərinə dayanır. Daha sonra Bretton Vuds anlaşmasının nəticəsi olan sabit valyuta məzənnəsi sisteminin aradan qalxması və 70-ci illərdə yüksələn neft qiymətlərinin nəticəsində qərb ölkələrinin ticarət balansında ortaya çıxan problemlər bu prosesi daha da sürətləndirdi. Maliyyə qloballaşması iki istiqamətdə cərəyan edən bir prosesdir. Bunlardan biri ölkələr arasında maliyyə əməliyyatlarının genişlənməsi, digəri isə beynəlxalq kapital hərəkətinin qarşısındakı əngəllərin aradan qaldırılması və ölkələrin maliyyə sistemlərinin liberallaşdırılmasıdır. Maliyyə sistemlərinin derequlyasiyası beynəlxalq kapital bazarlarında rəqabətin artmasına töhfə verir. Bu maliyyə institutlarının üzərində səmərəliliyin artırmağa və xərcləri aşağı salmağa məcbur edir, nəticədə ölkələr arasındakı maliyyə münasibətlərinin derequlyasiyası yeni imkanlar yaradır.

Maliyyə qloballaşması prosesi ilkin olaraq inkişaf etmiş ölkələri əhatələyən proses olsa da daha sonra tədricən digər ölkələr də bu prosesə qatılmışdır. Argentina, Braziliya, Çili, Venesuela kimi Latin Amerikası ölkələrini maliyyə qloballaşması prosesinə inkişaf etmiş ölkələrlə təxminən eyni dövrdə qoşulan ölkələr kimi göstərə bilərik. Lakin 1980-ci illərdə bu ölkələrin üzləşdikləri maliyyə böhranları onların maliyyə qloballaşması prosesinə mənfi təsir göstərmişdir. Ötən əsrin 90-cı illərində bu ölkələr yenidən maliyyə siyasətlərində geniş liberallaşdırma siyasəti apararaq beynəlxalq kapital hərəkətinin önəmli mərkəzlərindən olmağa başlamışdır. Maliyyə qloballaşması prosesi daha sonralar Şərqi Asiya regionunu və keçmiş sosialist bloku ölkələrini əhatə etməyə başlamışdır.

Maliyyə qloballaşmasının xarakteristikası müzakirə olunarkən onun 4 formalı hərəkətverici qüvvəsi qeyd olunmalıdır.

1. Dövlətlərin xarici valyuta və yerli valyuta kimi iki formada borclanması.

2. Korporativ sektorun xarici borclanması, xarici birbaşa investisiya və xarici aktivlərin əldə olunması.

3. Yerli aktiv bazarında xarici istiqrazların və səhmlərin alqı-satqısının aparılması.

4. Beynəlxalq səviyyədə banklararası əməliyyatların – borclanma və borc vermələrin- genişlənməsi.

Aydındır ki, ölkələrin qlobal maliyyə şəbəkəsinə integrasiya səviyyəsi müxtəlifdir. Ölkələrin beynəlxalq maliyyə integrasiyasının səviyyəsinə təsir göstərən faktorlar kimi aşağıdakılar edilə bilər:

1. Ticarətə açıqlıq.

Aparılan bəzi tədqiqatlar göstərir ki, azad ticarət siyasəti və maliyyə siyasətinin liberallaşdırılması bir birini tamamlayan və bir birinə təsir göstərən faktorlardır. Yəni açıq ticarət siyasəti tətbiq edən ölkələr bir qayda olaraq beynəlxalq maliyyə integrasiyasında geniş pay sahibi olurlar.

2. Yerli maliyyə sisteminin inkişaf səviyyəsi.

Yerli maliyyə-bank sisteminin inkişaf səviyyəsi, cəlbədicə yeni maliyyə aktivlərini təklif etmək imkanı, beynəlxalq səviyyədə xidmətlər təşkil edə bilən maliyyə institutlarına sahiblik, investisiya proseslərini tənzimləyə biləcək yetərli kapital bazarlarının mövcudluğu da ölkələrin maliyyə qloballaşmasına qatılma səviyyəsini müəyyən edən amildir.

1. İqtisadi inkişaf səviyyəsi.

İqtisadi olaraq zəif inkişaf göstəricilərinə malik ölkə riskli bölgə hesab edildiyindən xarici kapitalın cəlbində çətinliklərlə üzləşəcək. Zəif inkişaf səviyyəsinin müşahidə olunduğu ölkələrdə yığının aşağı səviyyəsi müşahidə olunduğundan bu ölkələrin kapital ixracatçısı kimi çıxış etmək imkanları da aşağı olacaq.

Təsadüfi deyil ki, qlobal maliyyə şəbəkəsinin aparıcı tərəfləri inkişaf etmiş ölkələr və onların maliyyə institutlarıdır.

2. Ölkənin ərazisinin miqyası.

Bəzi tədqiqatlar ölkə ərazisinin həcmi ilə beynəlxalq maliyyə sisteminə inteqrasiyası arasında düz mütənasib asılılığı qeyd edirlər. Böyük ölkələrin böyük iqtisadiyyatları istiqrazların, səhmlərin geniş həcmdə tələb və təklifini şərtləndirdiyindən bu ölkələrdə beynəlxalq maliyyə inteqrasiyasının səviyyəsi də yüksək olur.

3. Kapitalın hərəkətinin tənzimlənməsi siyasəti.

Aydındır ki, daxil olan yaxud da ölkədən çıxarılan kapitalın hərəkətinə müəyyən edilən maneələr ölkələrin beynəlxalq maliyyə sisteminə inteqrasiyasının səviyyəsinə də mənfi təsir göstərəcəkdir.

4. Maliyyə mərkəzlərinə sahib olma.

İsveçrə, Birləşmiş Krallıq, Cənubi Koreya kimi ölkələrin beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinə malik olmaları bu ölkələrin özlərini maliyyə qloballaşması prosesinin aktiv iştirakçılarına çevirmişdir.

Bunlarla yanaşı qeyd edilməlidir ki, Avropa Birliyinin iqtisadi və maliyyə ittifaqı kimi formalaşması və daha sonra vahid valyuta sisteminin tətbiqi də maliyyə qloballaşmasının dərinləşməsinə tövhə verən amillərdəndir.

2. Maliyyə qloballaşmasının doğurduğu imkanlar və təhlükələr

Genişlənən beynəlxalq maliyyə inteqrasiyası ölkələr və bizneslərin qarşısında müəyyən imkanlar formalaşdırır. Maliyyənin azad hərəkəti ölkələrin investisiya problemləri olan ölkələrin bu ehtiyacının qarşılınmasında önəmli rol oynaya bilər. Yığılma artıqlığının mövcud olduğu ölkələrdən yığılma çatışmazlığının olduğu ölkələrə yönələn kapital axımı həmin ölkələrdəki iqtisadi şəraitə müsbət təsir göstərmək imkanı yaradır. Bu proses ölkələrin iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmaqla bərabər onların institusional şəraitini də yaxşılaşdırmaqla bilər. Xarici kapital sahiblərin cəlb edilməsi məqsədi nəticə etibarilə inkişafda olan ölkələrin qarşısında məhkəmə və qanunvericilik sistemlərini yaxşılaşdırmaq, idarəçilikdə şəffaflığı təmin etmək, güvənli bank sektoru formalaşdırmaq zərurəti çıxarır. Digər tərəfdən ölkələr arasındakı maliyyə inteqrasiyası ayrı-ayrı ölkələrin maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən maliyyə vasitəçiləri arasında rəqabəti artırır. İnkişaf etmiş ölkələrdən olan maliyyə vasitəçiləri ilə rəqabətdə davam gətirmək üçün zəif inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə vasitəçiləri də öz fəaliyyətlərində səmərəliliyi artırmağa, daha keyfiyyətli fəaliyyət göstərməyə məcbur olacaq. Bu da tədricən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə və bank sektorunun təkmilləşməsinə təsir göstərə bilər.

Maliyyə inteqrasiyasının səviyyəsinin genişlənməsi bu prosesdə iştirak edən ölkələrdə kapital bazarlarının inkişafına və likvidliyinin artmasına da səbəb ola bilər. Kapital bazarının genişliyi və yüksək likvidliyi investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məsələsini asanlaşdırmaqla yanaşı, portfel investisiyaların diversifikasiyası üçün də əlverişli şərait formalaşdırır.

Lakin bütün imkanları ilə yanaşı beynəlxalq maliyyə inteqrasiyası bir çox riskləri də özündə daşıyır. Bunlardan biri də qlobal maliyyə şəbəkəsinin formalaşması nəticəsində ölkə səviyyəsində olan maliyyə problemlərinin digər ölkələrə də ötürülərək qlobal xarakter alması mümkünlüyüdür. Qeyd etmək olar ki, 1997-ci ildə Taylanda başlayan maliyyə böhranı qısa müddətdə Cənub Şərqi Asiyanın bir çox ölkələrini əhatə edərək nəhəng regional böhrana dönməsinin, 2008-də ABŞ-da maliyyə-bank sistemindəki problemlərin qlobal xarakter almasının əsas səbəbi də beynəlxalq maliyyə inteqrasiyasının yoluxdurucu effekti idi.

Qeyd edildi ki, beynəlxalq maliyyə qloballaşması ölkələrə ticarət balansındakı problemləri həll etməyə və investisiya layihələri üçün maliyyə əldə etmək imkanı yaradır. Lakin bu bir imkan yaratdığı kimi, ölkələr üçün ciddi maliyyə təhlükəsi də formalaşdırır. İqtisadiyyatın xarici kapitaldan asılı hala düşməsi, büdcə və ticarət problemlərinin islahatlar yolu ilə həll edilməsi əvəzinə davamlı xarici borclanmaya gedilməsi son nəticədə dərin iqtisadi böhranı qaçılmaz hala gətirir. Bu məsələ Argentina böhranı və Avrozonanın borc böhranı arxasında duran əsas səbəblərdəndir. Meksika, Argentina, Yunanıstan, İspaniya kimi ölkələrdə iqtisadiyyatda struktur islahatları əvəzinə davamlı olaraq problemlərin xarici borclanma hesabına qarşılınması son nəticədə ağır iqtisadi nəticələrlə sonlanmışdır. Təbii ki, burada həmin ölkələrin iqtisadi qərarlarındakı yanlışlıqlarla yanaşı, beynəlxalq maliyyə institutlarının yenidən nəzərdən keçirilməyə və tənzimlənməyə ehtiyac duyulan siyasətləri də bu məsələdə önəmli pay sahibidir.

Bunlarla yanaşı "kapital qaçışı" məsələsi də beynəlxalq maliyyə inteqrasiyasının təqdim etdiyi çətinliklərdən biridir. Maliyyə qloballaşması ilə daha böyük populyarlıq qazanan portfel investisiyaları çeviklik xüsusiyyətinə malik olduqlarından ölkələrdə müəyyən iqtisadi çətinliklərin ortaya çıxdığı zaman dərhal həmin ölkələri tərk edərək, və problemləri daha da dərinləşdirər bilirlər. 90-cı illərin sonunda Asiya maliyyə böhranını dərinləşdirən ən təsirli amillərdən biri də xarici kapitalın sürətli şəkildə ölkələri tərk etməsi idi.

Ədəbiyyat

1. The Drivers of Financial Globalization, Philip R. Lane and Gian Maria Milesi-Ferretti, 2008.
2. Financial globalization and financial development in transition countries, Edgar Demetrio Tovar García, 2012.
3. Financial Globalisation and the Crisis, Philip R. Lane, 2012.
4. The benefits and risks of financial globalization, Peter B. Kenen, 2007.

UOT 314:314.1

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİN İDXALIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Abbasov R.C.

Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzi

Xülasə

Dünya sivilizasiyası yarandığı gündən əhalinin yerləşməsi, yerdəyişməsi, onun təbii artımı, mexaniki hərəkəti, doğum və ölüm göstəriciləri daim diqqət mərkəzində saxlanılan problemlər sırasında olmuşdur. Əhalinin yaşayış və rifah səviyyəsi aktuallığı ilə fərqlənmişdir. Cəmiyyətin ədalətli olması, insanların maddi və mənəvi tələbatlarının öyrənilməsi, bu qəbildən olan digər problemlərin baxılması, demoqrafik proseslərin hansı sahələrə təsiri, xüsusilə idxalın tənzimlənməsinə təsir vacib məsələlərdəndir. Tezisdə bu kimi problemlər araşdırılmış və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Açar sözlər: demoqrafiya, demoqrafik proseslər, əhali, sosial-iqtisadi problemlər, cəmiyyət, milli iqtisadiyyat, idxalın tənzimlənməsi

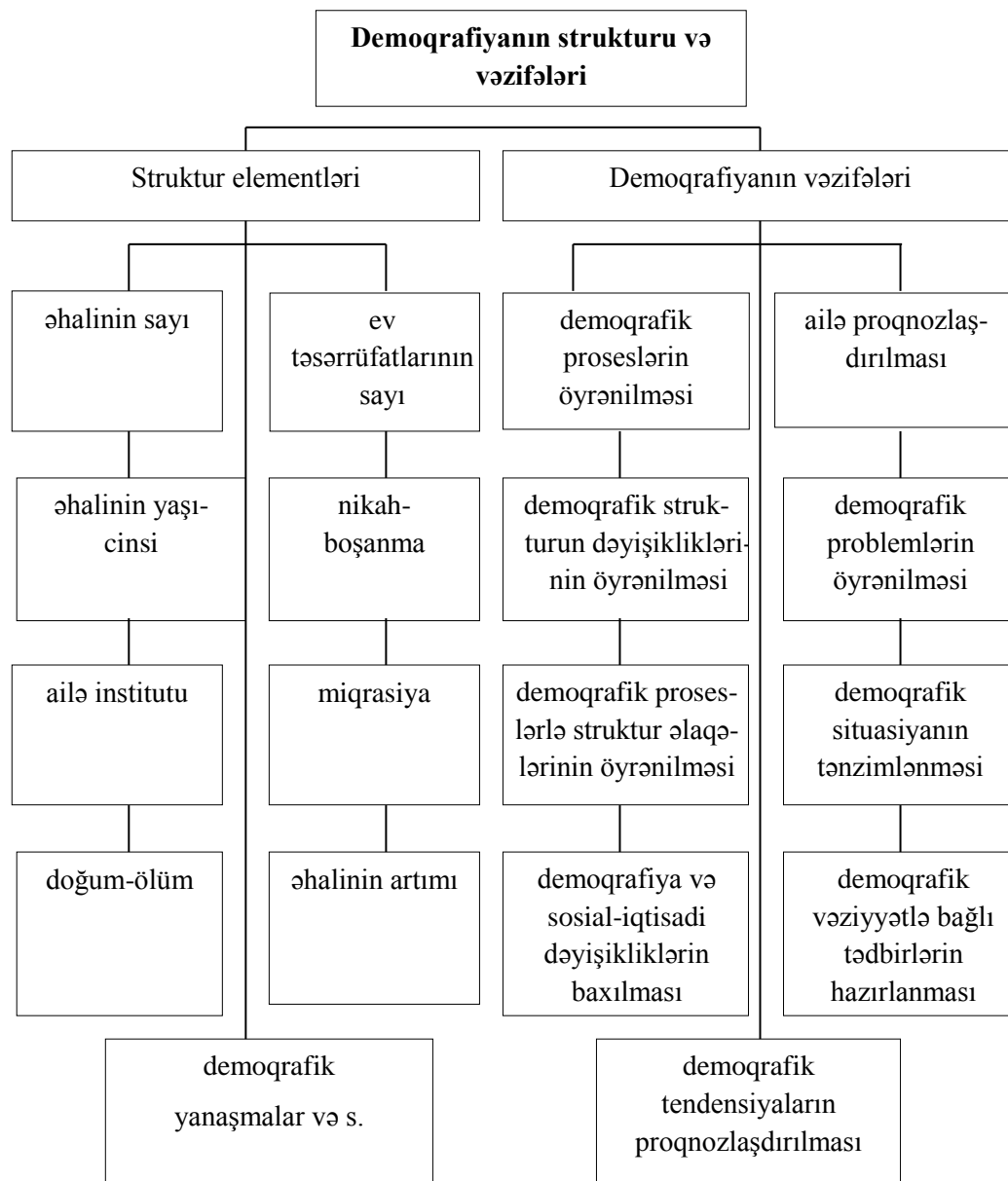
Əhalinin artım tempi və ya azalması, sosial sarsıntılar, viranedicilər müharibələr, vətəndaş qırğınları, işsizlik və maddi çətinliklər, kütləvi xəstəliklər, sosial-iqtisadi böhranlar bütövlükdə demoqrafik səviyyəyə təsir göstərə biləcək elementlərdir. Ümumilikdə, “demoqrafiya” anlayışının kökündə yunan sözü olan “demos” - “xalq” və “grapho” - “yazıram” dayanır. Bu anlayışın əsas mahiyyəti və fəaliyyəti isə bir elm sahəsi kimi əhali artımı ilə bağlı olan prosesləri, onun yaşadığı cəmiyyətin spesifik xüsusiyyətləri, sosial-iqtisadi şəraiti, təbii amillərin bu proseslərə təsiri, əhalinin sıxlığı və yerdəyişməsini, miqrasiyasını öyrənməkdən ibarətdir.

Hələ XVII əsrin ortalarından başlayaraq sosial proseslərin təhlili genişləndirdi. 1662-ci ildə C. Qraunt özünün “Ölüm bülleteni üzərində təbii və siyasi müşahidələr” adlı kitabında bildirdi ki, sosial halların və amillərin təhlili üçün riyazi metodun tətbiqi pis olmazdı və bunun üçün say vasitəsi metodu ilə cəmiyyətin öyrənilməsi təklif olunmuşdur. Bunun nəticəsində demoqrafik proseslərin təhlilinə imkan yarana bilərdi [1]. “Demoqrafiya” anlayışı isə ilk dəfə olaraq Altay Giyyarın 1855-ci ildə dərc etdirdiyi “İnsan statistikasının elementləri, yaxud Müqayisəli demoqrafiya” kitabında verilmişdir. Bu anlayış öz təsdiqini 1882-ci ildə Cenevrədə (İsveçrə) keçirilmiş Gigiyena və demoqrafiya üzrə beynəlxalq konqressdə almışdır [2]. Demoqrafiya proseslərinin maraq dairəsinin daha geniş anlayışı fransız alimi Jak Bertiyonun 1880-ci ildə yazdığı “Fransada əhalinin hərəkətinin statistikasını” kitabında öz əksini tapmışdır. Belə ki, demoqrafiya kollektiv həyatın öyrənilməsi mənasında verilmişdir. Bu halda hər bir xalqın fiziki və mənəvi xüsusiyyətləri, əhalinin artım prosesləri, insan yaşı ilə bağlı məqamlar və onun ölməsi ilə bağlı səbəblər, nikahın bağlanması vacibliyi, uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi lazım gəlir. Demoqrafiyanın strukturu və onun qarşısında duran vəzifələr aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

Şəkildən göründüyü kimi, demoqrafiyanın strukturunda əhali və ev təsərrüfatlarının sayı, əhalinin yaşı-cinsi, nikah-boşanma, ailə, miqrasiya, doğum-ölüm, əhalinin artımı, demoqrafik yanaşmalar, demoqrafik proseslərin dinamikasının və demoqrafik strukturun dəyişikliklərin öyrənilməsi demoqrafik proseslərlə onun strukturu arasındakı qarşılıqlı əlaqələr, demoqrafiya və sosial-iqtisadi dəyişikliklər arasındakı əlaqələr, demoqrafik proqnozların, ailə və demoqrafik proqnozların hazırlanması yer almışdır.

Əhalinin iqtisadi inkişaf proseslərinə fəal cəlb edilməsi və cəmiyyətin sağlam meyarlar üzərindən inkişafının təmin olunması demoqrafik proseslərin balanslaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Dövlət və cəmiyyət mümkün demoqrafik problemlərə öz münasibətini kifayət qədər aydın və prinsipial bildirməli, mövcud problemlərin həlli istiqamətində zəruri tədbirləri reallaşdırılmalıdır. Reproduktiv sağlamlıq və ailə planlaşdırılması ilə bağlı vacib tədbirlərin yüksək səviyyədə təşkil edilməsi, demoqrafik indikatorların ciddi nəzərə alınması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Ümumilikdə, insan inkişafının demoqrafik indikatorları və aspektləri sırasında əhalinin sağlamlığı, ömür uzunluğu, əhalinin yaşlanması, doğum, digər sağlamlıq göstəriciləri və s. daha geniş yer almışdır. İnsan inkişafının əsas meyarlarından biri layiqli yaşayış standartlarının müəyyənləşdirilməsi və bununla bağlı meyarlara əməl olunmasıdır. Əhalinin ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi və buna uyğun olaraq ölkənin inkişaf strategiyasında fəaliyyət

istiqamətlərinin planlaşdırılması demoqrafik vəziyyətin sabitləşdirilməsində mühüm tədbirlərdəndir.

Şəkil. Demoqrafiyanın strukturu və vəzifələrinin təxmini sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Müasir dövrdə global dünya böhranlarının təsirindən dünya ölkələrinin ciddi əziyyət çəkdiyini nəzərə alsaq, sosial-iqtisadi dəyişikliklər demoqrafik inkişafa əngəlliklər yaradır, əhali artımına mənfi təsir göstərir, əhalinin maddi rifahının pisləşməsinə səbəb olur. Buna görə də, demoqrafik proseslərin lazımı səviyyədə öyrənilməsi və ölkədə demoqrafik proseslərin inkişafının optimal proqnozlaşdırılmasına da xüsusi önəm verilməlidir. Müasir dövrdə demoqrafik vəziyyətə ciddi mənfi təsir edən mühüm amillərdən biri də əhalinin miqrasiyası problemlərinin həll edilməsidir. Əsasən reproduktiv yaşda olan kişilərin miqrasiyası nəticəsində ölkə əhalisinin yaş-cins strukturu pozulur. Demoqrafiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədi demoqrafik proseslərdə yaranmış neqativ meyilləri aradan qaldırmaqla ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasına uyğun gələn əhalinin kəmiyyət-keyfiyyət artımını təmin etmək, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının həm bu günkü, həm də gələcək nəslin hər tərəfli inkişafına istiqamətlənməsini həyata keçirməkdir.

Qeyd edək ki, hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli kompleks planlaşdırılması və demoqrafik proseslər üzrə təkmilləşdirilmiş dövlət siyasətinin işlənilməsi vacib şərtlərdəndir [3]. Demoqrafik siyasət özündə əhalinin təkrar istehsalı prosesini tənzimləyən dövlət orqanlarını və digər sosial institutlarının məqsədyönlü fəaliyyətini birləşdirir[4]. Bunlara sosial-demoqrafik siyasət mexanizmləri,

əhali sakinliyi və ailə siyasəti doğumun tənzimlənməsi və ona nəzarət, məşğulluq və əmək siyasəti, əhalinin həyat səviyyəsi, əhalinin gəlirləri, təhsil, səhiyyə və sosial sahələr üzrə siyasət mexanizmləri aiddirlər. Dövlətin demoqrafiya siyasətinin əsasında kompleks tədbirlərin olması vacibdir və bunlara iqtisadi, inzibati-hüquqi, tərbiyəvi və təbliğat xarakterli tədbirlər aiddirlər [5].

Aparılmış təhlillər göstərir ki, dövlətin demoqrafiya siyasətinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində daha çox aşağıdakı tədbirlər seçilir:

- iqtisadi tədbirlər kimi əhali artımının stimullaşdırılması, bununla bağlı müxtəlif mexanizmlərin tətbiq edilməsi;
- kredit, vergi güzəştlərinin verilməsi, mənzillə təminat;
- inzibati-hüquqi tədbirlər kimi nikaha daxilolma, boşanma, abortla bağlı qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi;
- ailənin dağılmasından sonra ana və uşaqların əmlak hüquqlarının qorunması;
- azyaşlı uşaqları olan anaların iş rejimlərinin tənzimlənməsi;
- tərbiyəvi və təbliğat tədbirləri kimi ictimai fikrin, norma və standartların, demoqrafik davranışın formalaşdırılması;
- adət və ənənələrə hörmətlə yanaşmanın təmin edilməsi;
- ailə planlaşdırılması siyasətinin təbliğ edilməsi;
- gənclərin tərbiyəsi, onların təhsilinin yüksək səviyyədə təşkili və s.

Ədəbiyyat

1. Асмус Т.А. Коваленко А.В. Демография Томск: ТПУ, 2000.-53с. <http://www.window.edu.ru>.
2. Демография. <http://files.school-collection.edu.ru>.
3. Максаковский В.П. Демографическая политика //Журнал «География». №37 /2001. <http://www.geo.1september.ru>.
4. Dudley L. Poston, Jr., Leon F. Bouvier Population and Society: An Introduction to Demography. Cambridge University Press, 2009.
5. Мировые демографические тенденции. Экономический и Социальный Совет, 2014. -35 с. - <http://www.un.org>.

UOT 338.45:669

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN TEXNOPARKLARIN TƏŞKİLATI QURULUŞLARININ ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Allahverdiyev S.

İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu

Açar sözlər: *texnopark, milli innovasiya mərkəzi, inkubator, elmi parklar*

Dünyada ilk növbədə özünü elmi ixtiraların və kəşflərin istehsala tətbiqi müddətinin kəskin sürətdə azalmasında göstərmişdir. Belə ki, elmi kəşflərin və ixtiraların istehsala tətbiqinin orta müddəti 1885 – 1919-cu illərdə -37 il , 1920 – 1944-cü illərdə-24 il, 1945 – 1964-cü illərdə 14 il, ən perspektivli yeniliklər isə müasir dövrdə 3-4 il təşkil edir . Beləliklə, elmi yeniliklərin istehsallara tətbiqi müddəti iri istehsal komplekslərinin tikilməsi müddətində azaldılmışdır. Qeyd edilənlər nəticəsində elmlə istehsalın qarşılıqlı təsiri sahəsində yeni rəqabət forması yaranmağa başlamışdır [4].

Beynəlxalq Texnoparklar Birliyinin apardığı araşdırma nəticəsində texnoparkların inkişafına birbaşa və ya dolaylı olaraq təsir edən faktorların əhəmiyyət dərəcəsini təsbit etməyə istiqamətli bir araşdırmada ilk iki sıranı, ictimai sektoru dəstəyi və qanuni tənzimləmələr almışdır. ictimai-siyasi, iqtisadi böhranlar və s. üçüncü sıradadır.

Cədvəl 1.

Texnoparkların inkişafına təsir edən faktorlar [5].

Dəstəyin adı	Çox əhəmiyyətli	Əhəmiyyətli	Az əhəmiyyətli	Əhəmiyyətsiz	Naməlum
Cəmiyyət dəstəyi	48	23	14	5	10
Qanuni tənzimləmə	34	23	21	5	17
Dəyişkən (Sosial-iqtisadi)	9	48	17	12	14
Vergitutma	16	22	19	26	17

Beynəlxalq texnoparkların quruluşu və xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq.

Beynəlxalq Elm Parkları Birliyi.

Beynəlxalq Elm Parkları Birliyi, (International Association of Science Parks-IASP) 349 texnoparkın üzv olduğu, daxilində 200.000 firma saxlayan bir təşkilatdır.

Beynəlxalq Elm Parkları Birliyinin strukturu belədir:

1. Asiya Elm Parkları Birliyi (Asian Science Park Association-ASPA).
2. Universitet Araşdırma Parkları Birliyi (Association of University Research Park-AURP).
3. Dünya Sənaye və Texnologiya Araşdırma Təşkilatları Birliyi (World associato of industrial and Technological Research Organisations-WAITRO).
4. Dünya Ticarət Mərkəzləri Birliyi (World Trade Centers associato-WTCA), olmaq üzrə 4 ayrı ortaq quruluşu var.

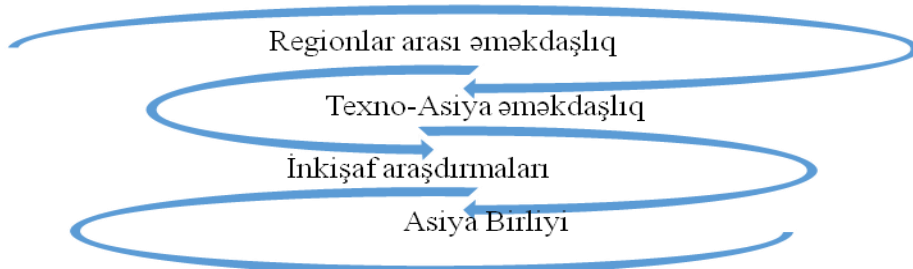
Beynəlxalq elm parkları birliyi texnoparkın tərifini belə ifadə edir. Bir texnopark mütəxəssis peşəkarlar tərəfindən idarə olunan, aid olduğu cəmiyyətin rifahına, innovasiya mədəniyyətini təşviq edərək və cəmiyyətdəki iş yerlərinin və bilik əsasında qurumlarının rəqabət qabiliyyətliyi artıraraq iştirak etməyi məqsəd qoyan təşkilatdır.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün bir texnopark, universitetlər, elmi tədqiqat mərkəzləri, şirkətlər və bazarlar arasında məlumat və texnologiya transferini canlandırır və idarə, inkubatorlar (incubation) və keçidlərin (Spin-Off) ilə isə innovasiya əsaslı firmaların quruluşunu və böyüməsini asanlaşdırır və yüksək keyfiyyətli təsis və sahələr ilə informasiya, test, kalibrəmə kimi yüksək əlavə dəyərli digər xidmətləri təqdim edir.

Bu tərif eyni zamanda Elm Parkları, Araşdırma Parkları, Technopolis və bənzərlərinə də daxildir. Bu terminlərin hər zaman sinonim olduğu qəsd də IASP tərifi bunların hamısında ortaq olan məqsəd və xüsusiyyətləri ehtiva etməkdədir.

Asiya Elmi Parklar Birliyi.

Asiya Elmi Parklar Birliyi (Asian Science Park Association-ASPA) 1997-ci ildə Yaponiyada, Elmi Texnologiya, Sənaye və İqtisadiyyatın Asiya Bölgəsində inkişaf etdirilməsi üçün qurulmuş, dövlət nəzarətində olmayan, beynəlxalq bir təşkilatdır. Quruluş illik konfransların təşkili, elm və təcrübənin ASPA katibi yolu ilə yenilikçi təşkilatlar arasında paylaşmasını təmin etməkdədir [6].

Şəkil 1. ASPA-nın əsas məqsədləri

Universitet Tədqiqat Parkları Birliyi.

Universitet araşdırma parkı anlayışının dünya daxilində gedərək artan əhəmiyyətini fərqi nə varan bəzi araşdırma parkı idarəçiləri tərəfindən araşdırma parklarının gələcəyinin müzakirəsi ilk beynəlxalq konfrans, 1986-cı ildə Arizonada edilmişdir. Bu təşkilatın ardından Universitet Əlaqəli Araşdırma Parkları Birliyi (AURRP) qurulmuş, adı 2001-ci ildə Universitet Araşdırma Parkları Birliyi (Association of University Research Parks-AURP) olaraq dəyişdirilmişdir [8].

Təşkilatın missiyası, qlobal iqtisadiyyatdakı innovasiyanı, ticarət dəyərini və iqtisadi rəqabəti bəsləyən araşdırma parklarının inkişaf etdirilməsini və işlədilməsini, universitet, sənaye və dövlət əməkdaşlıqlarını təşviq etməkdir. AURP-un əsas üzvlüyü, dünya birliyindəki araşdırma parkı müəssisələrində meydana gəlir. Texnologiya layihə və proqramlarının inkişaf etdirilməsi və işlətimi ilə maraqlanan bir çox universitet, dövlət, qeyri-hökumət təşkilatları, AURP üzvləri arasındakı yerini almışdır [7].

UARP-ın araşdırma parkı tərifi aşağıdakı kimidir:

1. Xüsusi və ictimai tədqiqat təsisləri, irəli texnologiya və elm əsaslı firmalar və dəstək xidmətləri üçün mövcud və ya planlanmış alan və binalarda;
  2. Bir və ya birdən çox universitet ya da digər yüksək təhsil, elm və ya araşdırma institutuna bağlı;
  3. Universitet sənaye əməkdaşlıq ilə yeni cəhdlərin böyüməsi və iqtisadi hadisələrinin təşviqindən;
  4. Texnologiya və rəhbərlik bacarıqlarının universitet və sənaye arasında transferində rol alan cəhddir.
- Elm parklarının quruluşu ilə əlaqədar xüsusi bir qanun və ya qanunvericilik olmayıb, bunlar strateji planlar və şəhər planlaması çərçivəsində qurulmuş və həyata keçirilmişdir.

İnkubator (ilk mərhələ mərkəzləri)- Quruluşunu yeni tamamlamış təşəbbüskar firmalara uyğun

kirayə şərtləri ilə ofis təmin edilən, infrastruktur imkanları ilə ofis dəstək xidmətlərinin birbaşa və ya mütəşəkkil şəkildə təmin edilən, ümumiyyətlə universitetlərdə, texnoparklarda və ya ictimai araşdırma quruluşlarında qurulmuş məkanlardır [3].

İnkubator mərkəzləri xidmət verdikləri yeni sərmayə inkişafı, proyektlərini həyata keçirmələri və ticari bir qazanc əldə etməyə başlaya bilmələri üçün ehtiyac duyduqları müəyyən dəstəkləri müəyyən şərtlər altında təmin, təşəbbüskar firmaların proyektləri üzərinə sıxlaşaraq texnologiyalarını inkişaf etdirmələrini təmin edirlər. Bu mərkəzlərdəki uyğun şərtlərdə ofis imkanlarından və ofis dəstək xidmətlərindən faydalanan inkubator mərkəzi sahibkarlar inkişaf müddətində ehtiyac duyduğu sərmayəni ən azı endirmiş olar. Bir çox inkubator mərkəzi tədqiqatçıların başlanğıcda ehtiyac duyduqları xidməti əvəzsiz təmin edir və təşəbbüskarın yeni maliyyə resursları axtarmaq yerinə layihəsinə fokuslanmasına imkan verir.

İnkubator mərkəzləri tərəfindən təqdim edilən xidmətlərin müxtəlifliyi və təqdim edilmə şərtləri mərkəz inzibati quruluşunun vizyonuna, maddi, mənəvi dəstək qabiliyyətinə, mərkəz bünövrəsindəki sərmayə ehtiyaclarına görə dəyişiklik göstərə bilər.

İnkubator mərkəzlərində fəaliyyət göstərən sahibkar firmaların bu mərkəzdə qala bilmə müddətləri məhduddur. İnkubator mərkəzləri içində inkişafını tamamlayan müəssisələr fəaliyyət mövzularına bağlı olaraq daha geniş bir məkana və ya texnoparklara köçərək işlərinə davam edirlər və kürt mərkəzlərindəki yerlərinə yeni sahibkarlar buraxırlar.

İlk inkubator anlayışı fərqlərin düşüncə, fikir və layihələrini inkişaf etdirmək üçün öyrənmə, tətbiq və iş planlaşdırması mövzularında məsləhətçilik dəstəyi ala biləcəyi bir sistemi ifadə etmək üçün istifadə edilir.

İlk inkubator fikir və layihələrin iş və ticarət müddəti keçmədən əvvəl bazardakı risklərdən və faktorlardan mənfi istiqamətdə təsirlənməməsi üçün, testə təbii tutulduğu və bazarda uyğunlaşa bilən sahələr şəklində təyin olunmuşdur.

Avropanın ilk inkubator mərkəzi Almaniyada Bielefeld Universitetində 1997-ci ildə açılmışdır. Bu mərkəzlərin sistem üzərindəki müsbət təsirlərinin görülməsiylə birlikdə inkubator mərkəzlərinin sayı 2000-ci illərdən sonra böyük bir sürətlə artmışdır [2].

İlk inkubator mərkəzləri anlayışı baxımından düşünüldüyündə inkubator mərkəzlərinin ön pilləsi olaraq da düşünülə bilər. İlk inkubator mərkəzlərinin quruluşunun və sistem işləyişinin əsas məqsədi universitetdə təhsil alan fərqlərin ortaya qoya biləcəkləri yenilikçi fikirlərin yox olub getməsinin qarşısını almaq və bu fikir ya da layihələri təcrübə və investisiya halına çevirə bilməkdir. Bu əhatədə ilk inkubator mərkəzləri fərqli sahələrdə təhsil görmüş və ya görməkdə olan fərqlərin fikir və layihələrinin inkişaf etdirildiyi, müxtəlif informasiya və istiqamətləndirmə xidmətlərinin verildiyi, adam və ya təşkilatların gələcəkdə bazarda iştirak etmələri üçün lazımlı olan təcrübəsi qazandırma məqsədli olaraq fəaliyyətlərini davam etdirən mərkəzlərdir.

Nəticə

1. Ölkədə innovasiya iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyin əsas yolu, istehsalda elmi texniki və innovativ texnologiyanın tətbiqi və milli innovasiya sisteminin (MİS) formalaşdırılmasıdır. Bütün dünyada belə sistemlərin yaradılması və iqtisadiyyatın inkişafı aktual mövzulardandır. Milli innovasiya mərkəzi istehsalda yeni texnika və texnologiyaları gətirməklə bazarda rəqabətqabiliyyətli məhsulların və xidmətlərin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır.

2. Milli innovasiya mərkəzinin əsas funksiyalarından biri innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılmasıdır. Firmalar və institutlar üçün əlverişli innovasiya mühitinin yaradılması MİS-in əsas məqsədlərindəndir. İnnovasiya infrastrukturunu məhsulun kəşf edilməsindən başlayaraq istehsalı və satışı da daxil olmaqla firmalar və elm mərkəzləri üçün əlverişli olmalıdır. Yeni rəqabətqabiliyyətli məhsulun yaranması və satışı üçün bu çox vacib amildir.

Ədəbiyyat

1. AYHAN, Ahmet, Dünden Bugüne Türkiye’de Bilim-Teknoloji ve Geleceğin Teknolojileri, Beta, İstanbul, 2004,

2. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. “Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Faaliyete Geçme Tarihine Göre Gruplandırılmış 2012 Yılı Endeks Sonuçları”, 2014.

3. OECD, Science, Technology and Innovation Indicators in Changing World: Responding to Policy Needs, 2007

4. www.e-qanun.az

5. www.iasp.ws/publico/index.jsp?enl=2 (27.11.2008)

6. www.aspa.or.kr, (27.10.2008)

7. www.aarp.net (27.10.2008)

8. www.ukspa.org.uk, (27.10.2008)

İNVESTİSİYA MÜHİTİ VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

Aslanov H.H.

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

İnvestisiya mühiti hər hansı ölkədə mövcud olan vəziyyətin nə dərəcədə əlverişli olmasını xarakterizə edir. Təcrübə göstərir ki, investorlar adətən siyasi və iqtisadi sabitlik olan ölkələrdə işləyirlər. Digər tərəfdən isə potensial investor bilir ki, investisiya qoyuluşları ilə gəlir əldə etməyin etibarlılığı əks proporsional asılılıqdadır.

Bütövlükdə investisiya mühitinin formalaşmasına müəyyən amillər təsir göstərir. Adətən bu amillər birbaşa və dolaylı olmaqla təzahür edir. Məqalədə bu və digər məsələlər təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: investisiya mühiti, investisiya qoyuluşu, investisiya siyasəti, risk

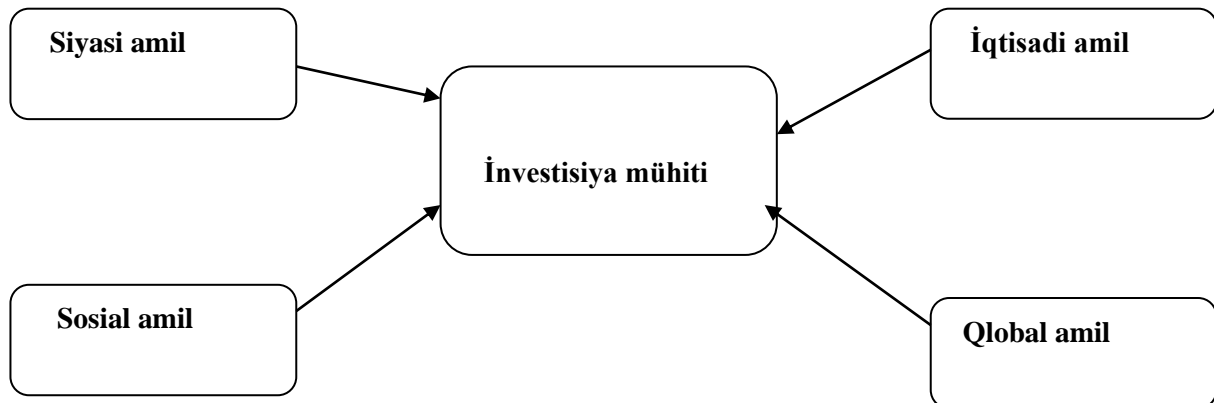
Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici investisiyaların cəlb olunması, ilk növbədə dünya bazarında Azərbaycan müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi, idxalın strukturuna daha çevik yanaşılması, valyuta, idxal-ixrac nəzarəti vasitəsi ilə daxili bazarın qorunması və xammalın strateji növlərinin ixracının tənzimlənməsi məqsədlərinə xidmət etməlidir ki, bu istiqamətdə də dövlət tərəfindən mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Çünki, məhz dövlətin yeritdiyi iqtisadi siyasət iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayan investisiya qoyuluşlarının başlıca prioritet istiqamətlərini müəyyən edir.

Müasir dövrdə əksər xarici investorlar investisiya qoyuluşlarını əsasən daxili mənfəət norması 20%-dən aşağı olmayan layihələrin reallaşdırılmasına yönəldirlər. Bununla yanaşı olaraq müasir qərb maliyyəçiləri Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ölkələri üzrə mənfəət norması 25-40% təşkil edən layihələrin reallaşdırılmasını məqsədə uyğun hesab edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu hal əsasən yüksək siyasi, iqtisadi, hüquqi və s. risklərin mövcudluğu ilə şərtləndirilir. Aydındır ki, belə bir vəziyyətin formalaşması investisiya prosesini kifayət qədər çətinləşdirir və region dövlətləri üçün daha təsirli tədbirlərin görülməsini zəruri edir.

Ümumiyyətlə, investisiya mühiti hər hansı ölkədə mövcud olan vəziyyətin nə dərəcədə əlverişli olmasını xarakterizə edir. Təcrübə göstərir ki, investorlar adətən siyasi və iqtisadi sabitlik olan ölkələrdə işləyirlər. Digər tərəfdən isə potensial investor bilir ki, investisiya qoyuluşları ilə gəlir əldə etməyin etibarlılığı əks proporsional asılılıqdadır. Başqa sözlə desək, investisiya qoyuluşuna görə ölkə nə qədər etibarlıdırsa mənfəət bir o qədər azdır. Məsələn, məlumatlara görə ABŞ investisiya qoyuluşu üçün ən etibarlı ölkədir. Lakin, investorların Azərbaycanda neft hasilatından bir il ərzində əldə etdikləri gəlir, təxminən 8-10 il müddətində ABŞ-da əldə etdikləri gəlirə bərabərdir [1,49]. Buna görə də fikrimizcə, son illər Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün qoyulan investisiyaların həcmünün və burada fəaliyyət göstərən investorların sayının artımında bu amil də öz rolunu oynamışdır. Belə ki, bütün çətinliklərinə baxmayaraq Azərbaycan müxtəlif aparıcı dünya dövlətlərinin külli miqdarda investisiyalarının ölkədə cəmləşdirilməsinə nail olmuş və bununla müəyyən mənada milli mənafeələrinin qorunmasına zəmin yaratmışdır. Şübhəsiz ki, yalnız müxtəlif istiqamətlərdə düşünülmüş tədbirlərin həyata keçirilməsi belə nəticələrin əldə olunmasına imkan yarada bilmişdir.

İnvestisiya mühitinin formalaşmasına təsir edən amillər birbaşa və dolaylı yolla təzahür edir və həmin amilləri qruplaşdırılmış formada aşağıdakı şəkildə göstərildiyi kimi əks etdirmək olar.

Şəkil. İnvestisiya mühiti və ona təsir edən amillər

Siyasi amil investisiya iqliminin formalaşmasında mühüm amil olmaqla, ölkənin geoiqtisadi mövqeyini, mövcud siyasi rejimi, yeridilən siyasəti, ölkədə mövcud olan siyasi sabitliyi, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi səviyyəsini, beynəlxalq sazişlərin şərtlərinə əməl olunmasını və s. məsələləri əhatə edir. Bu amil hər şeydən əvvəl ölkədə mövcud olan siyasi dəyişiklikləri (hansı ki, ölkədə fəaliyyət göstərən xarici kapitalın fəaliyyətinə nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərir) əks etdirir.

Respublikamızda 90-cı illərin əvvəllərində bu sahədə mövcud olmuş qeyri-münasib durum investisiyaların cəlb olunması baxımından öz neqativ təsirini göstərmişdir. Belə ki, o dövrdə respublikada vəsaitin olmaması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan özünün karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsinə təkan vermək məqsədi ilə bir çox xarici neft şirkətlərinə investisiya qoymağı təklif etdi. Qısa müddət ərzində xarici neft şirkətləri tərəfindən təkliflərin alınmasına baxmayaraq, müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq respublikada mövcud olan vəziyyət, xüsusilə də dövlətçiliyin zəifliyi və digər siyasi amillər xarici investisiyanın cəlb olunması üçün ciddi problemlər yaratmışdır. Yalnız 1993-cü ildən həyata keçirilməyə başlayan tədbirlər nəticəsində bu istiqamətdə dönüş yaranmış və xarici neft şirkətlərinin Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının işlənməsinə investisiya yönəltmək istəyini respublikamızda siyasi sabitliyin bərpa olunması və dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi ilə reallaşdırılmışdır.

İnvestisiya qoyuluşlarının cəlb olunmasında iqtisadi amillərin də ciddi təsiri vardır. Bu qrupa əsasən iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti (böhran, durğunluq və ya yüksəliş), inflyasiyanın səviyyəsi, milli valyuta kursunun sabitliyi, aparılan iqtisadi islahatların sürət və keyfiyyət tempi, vergi sistemi, pul-kredit sistemi, gömrük xidməti, faiz dərəcəsi, iqtisadi fəaliyyətin sərbəstliyi, daxili bazarın səviyyəsi, ölkənin əmək resurslarının həcmi, daxili infrastrukturun inkişaf səviyyəsi və s. kimi amillər daxildir [2,114].

Ölkə əhalisinin xarici kapitalla və şəxsi mülkiyyətə münasibət səviyyəsi, ölkədə baş verən dəyişikliklər, cəmiyyət üzvlərinin ideoloji bilik səviyyəsi, təşkilatçılıq qabiliyyəti və s. amillər investisiya mühitinin formalaşmasına təsir edən sosial-mədəni amillər qrupu formalaşır. Qeyd olunmalıdır ki, bu baxımdan Azərbaycan bir sıra üstünlüklərə malik olmaqla yanaşı, investisiya qoyuluşlarının cəlb olunmasında sosial-mədəni amillərin həlledici olmasında da əhəmiyyətli dönüş yaratmaq iqtidarında olmuşdur.

İnvestisiya qoyuluşlarının cəlb olunmasında mühüm yeri olan amillərdən biri də qlobal amillərdir. Bu amillər qrupuna əsasən beynəlxalq səviyyədə gedən proseslərin, coğrafi dəyişikliklərin və təbii hadisələrin təsirləri toplanmışdır ki, bunlar da ölkənin investisiya mühitinə dolayısı ilə etməkdədir. Siyasi konfliktlərin (əsasən müharibələr, ölkələr arasında ziddiyyətlər və s) iqtisadi böhranlar (dünya bazarında müxtəlif növ resurs qiymətlərinin yüksəlib enməsi), təbii fəlakətlər və coğrafi dəyişikliklər bu qəbildən olan amillərdəndir.

Azərbaycanın geostrateji mövqeyi bir sıra dövlətlərin mənafeələrinin kəsişdiyi məkana təsadüf etməkdədir. Bu baxımdan regionda baş verən dəyişikliklər istənilən halda birmənalı qarşılanmır. Fikrimizcə, müstəqilliyimizin ilk illərində respublikanın hərbi münasibətə cəlb olunması və bu günə qədər davam etməsi, eyni zamanda ölkə daxilində müxtəlif hərbi münasibətə xarakterli problemlərin baş qaldırmasına yardım etmək respublikamızda xarici mənafeələrin təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Belə bir vəziyyətdə xarici investisiyaların cəlb olunması nə qədər müşküldürsə, onun milli və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından əhəmiyyəti də bir o qədər yüksəkdir. Çünki, xarici investisiyaların qorunmasında onların mənsub olduqları ölkələrin də müəyyən rolu mövcuddur. Belə ki, investisiyaların mənsub olduğu ölkələrin başlıca məqsədlərindən biri investisiyaları müxtəlif xarakterli risklərdən qorumaqdan ibarətdir.

İnvestisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsində onun hüquqi bazasının yaradılması da vacib amillərdəndir. Belə ki, investisiya qoyuluşu zamanı investorlar öz maliyyə vəsaitlərini banklarda deyil, birbaşa təsərrüfat sahələrinə cəlb etdikləri üçün hüquqi təminatın yüksək olması onların diqqət mərkəzində dayanır. Hüquqi təminat dedikdə isə dövlətin aidiyyəti sahələr üzrə müvafiq qanun, qərar və normativ aktların mövcud olmasının zəruriliyi şərtləndirir ki, potensial investorlar da məhz bu hüquqi sənədlərə istinadən öz fəaliyyətlərini təşkil etmiş olurlar. Qanunlardan əlavə müəyyən hüquqi sənədlər əsasən vergi, gömrük, bank, sığorta və digər sahələrdə münasibətləri müəyyən etməlidir. Bu amillər üzvi sürətdə bağlı olmaqla bir-birini tamamlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında, xüsusilə onun neft sektorunda investisiya qoyuluşlarının geniş vüsət almasının digər səbəbləri də mövcuddur. Belə ki, neft sənayesində iri həcmli sərmayə qoyuluşlarına rəvac verən əsas səbəblərdən biri də neft infrastrukturunun kifayət qədər inkişaf etməsidir. Təsadüfi deyildir ki, xarici şirkətlər artıq mövcud olan qazma qurğularının, tikinti quraşdırma gəmilərinin, həmçinin digər obyektlərin təmir olunması və istifadəyə verilməsinə, yenilərinin tikilməsinə nisbətən daha çox üstünlük verirlər. Belə ki, əgər xarici neft şirkətləri Azərbaycanda öz fəaliyyətlərini sırfdan başlamalı olsaydılar, neft müqavilələrinin belə sürətlə reallaşması mümkün olmazdı. Çünki müxtəlif obyektləri yenidən yaratmaq, dünyanın digər ölkələrindən dəniz qazma qurğuları almaq və onları Xəzər

dənizinə gətirmək, həmçinin bir çox oxşar problemləri həll etmək üçün hazırlıq işlərinin görülməsinə əlavə vaxt sərf edilirdi. Təbii ki, bu işlərə çəkilən xərclərin də artımına səbəb olardı. Lakin, xarici neft şirkətləri dənizdə neft-qaz hasilatı baxımından əməliyyatların aparılması üçün 70-80-ci illərdə yaradılmış infraqurultura, güclü mühəndis və ixtisaslı fəhlə kadrlarına, həmçinin tarixi ənənəyə malik olan Azərbaycanda bu işləri görmək üçün heç bir ciddi çətinliklə qarşılaşmadılar. Məhz həmin dövrlərdə tikilmiş Dərin Dəniz Özüllər zavodunda Çıraq-1 platforması qurulmuşdur. Bununla yanaşı olaraq həmin dövrdə Dədə Qorqud, Qurtuluş, İstiqlal dəniz qazma qurğuları, Süleyman Vəzirov və İsrail Hüseynov borudüzən və müxtəlif təchizat gəmiləri də yaradılmışdır.

Əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması onun daimi təkmilləşdirilməsini şərtləndirir. Odur ki, dövlət tərəfindən həyata keçirilən investisiya siyasəti məhz buna xidmət etməlidir. Belə ki, müasir şəraitində mövcud olan iqtisadi münasibətlər sistemində hər bir müstəqil dövlət öz maraq və məqsədlərindən çıxış edərək siyasi fəaliyyətini formalaşdırmaqdadır. Digər tərəfdən dövlət iqtisadi inkişafa təsir edən daxili və xarici amilləri nəzərə alaraq, yeridilən ümumi iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissələrindən biri olan investisiya siyasətini reallaşdırır [3,68].

İnvestisiya siyasətinin həyata keçirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən şərtlərin mövcudluğu zəruridir. Belə ki, dövlətin marağı öz əksini ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində tapır. Məqsədlər isə iqtisadi inkişaf, tam məşğulluq, iqtisadi səmərəlilik, sabit qiymətlər, iqtisadi azadlıq, ticarət balans, iqtisadi təminat, gəlirlərin ədalətli bölgüsü və s. kimi iqtisadi problemlərin həll olunması istəyindən ibarət ola bilər. Bununla yanaşı olaraq investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün dövlətin investisiya proqramının və bu proqramın həyata keçirilməsi üçün seçilmiş strategiyanın mövcud olması da zəruridir. Proqramlar ümumi iqtisadi siyasətdən asılı olmaqla, ona uyğun tərtib olunmalı və dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətindəki strategiya ilə balanslaşdırılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, investorlar hər hansı ölkədə nə cür şəraitdə işləmələrinə biganə yanaşmırlar. Burada onların fəaliyyəti üçün investisiya mühiti mühüm rol oynayır. Belə ki, hal-hazırda investisiya mühitini əks etdirən göstəricilər hər hansı bir ölkənin investisiya sahəsində cəlbəediciliyinin ümumi göstəricisinə və xarici investorlar üçün "barometr" olmasına xidmət etməkdədir. Fikrimizcə, ümumiyyətlə investisiya siyasətində dövlətin investorlara yaratdığı şərait həm yerli, həm də xarici investorlar üçün eyni səviyyədə olmalıdır. Belə ki, bununla ölkədən kapital ixracının qarşısını almaq olar.

Ümumiyyətlə, investisiya mühiti risklə xarakterizə olunur. Belə ki, investisiya prosesində istifadə olunan risk anlayışı investor tərəfindən qoyulan vəsaitin itirilməsi və ya arzu olunmaz nəticələrlə üzləşməsi ehtimalından ibarətdir. İnvestisiya iqliminə təsir edən faktorların riskin azalması və ya artmasına təsir etdiyi üçün onlar həm də risk faktorları kimi də xarakterizə olunur [4,87]. Bu faktorlar xarici investora investisiya qoyuluşu məqsədilə seçdiyi ölkə və onun təsərrüfat sahələri haqqında daha düzgün təsəvvür yaratmağa kömək edir. Risk amillərinin təhlili zamanı xarici investorlar daha çox üzləşə biləcəklərinə üstünlük verirlər. Belə ki, risk faktorlarının təhlili və qiymətləndirilməsi investorlara investisiya layihələrinin hazırlanmasında düzgün qərarların verilməsi baxımından spesifik əhəmiyyətə malikdir. Lakin, buna baxmayaraq, investisiya fəaliyyəti uzun müddətli xərclərə əsaslandığından o, bütün hallarda risklə əlaqədar olur.

Yuxarıda göstəriləni kimi ümumiyyətlə investisiya qoyuluşları risk amili ilə sıx sürətlə bağlıdır. Bu sahədə mövcud olan risklər müxtəlif olsalar da onlar əsasən iki qrupda müəyyənləşdirilir:

Ölkənin siyasi-iqtisadi vəziyyəti ilə xarakterik olan ümumi iqtisadi risklər;

Konkret obyektə bağlı olan kommersiya riski formasında çıxış edən risklər;

Enerji sektorunda spesifik risk növlərinə də təsadüf edilir. Eyni zamanda risk amili neft sənayesində bənzərsiz kəskinliyi ilə xarakterizə olunur. Belə ki, burada riskin səviyyəsi əsasən təbii faktorlarla bağlı olur. Neftin axtarışı və kəşfiyyatından sonuncu istehlakçıya qədər bütün mərhələlərdə risk iştirakçısı tərəfləri intizarda saxlayır. Lakin, bütün bu silsilədə ümid və məyusluğu kəşfiyyat quyularının testləri həll edir. Kəşfiyyat qazmasının nəticələri proqnozlarla yaxın olduqda, investor sonrakı mərhələlərin davam etdirilməsi şansı qazanır. Məhz bundan sonra növbəti investisiya axını əlverişli şərait tapır [5, 74].

Ümumiyyətlə, istənilən investisiya layihəsi müzakirə edilərkən nəzərdə tutulur ki, onun həyata keçirilməsinə təsir göstərə biləcək bu və ya digər amillərin öyrənilmə dərəcəsi asılı olaraq müəyyənlik, risk və qeyri-müəyyənlik halları ola bilər. Müəyyənlik şəriti dedikdə vəziyyətin qanunauyğun şəkildə daha dəqiq təsəvvürü başa düşülür. Qeyri-müəyyənlik şəraitində vəziyyət üzrə məlumatlar tam dəqiq olmur. Risk isə vəziyyətin müəyyən ehtimalla aydınlığının mövcudluğu kimi başa düşülür.

İnvestisiya kompaniyasının və ya hər hansı bir şirkətin kapitalının kifayət qədər olduğu halda riskin ümumi səviyyəsinin hesablanması zamanı nəzərə alınan risk oblastı fərqləndirilir. Risk oblastı dedikdə elə bir ümumi itkilər zonası nəzərdə tutulur ki, onun sərhədlərində itkilər tərtib olunmuş risk səviyyəsinin son qiymətlərindən yüksək olmur.

Kapitalın kifayət qədər olmasını qiymətləndirmək üçün isə nizamnamə kapitalının maksimal

buraxıla bilən məbləğindən və şirkətin bütün kapitalının onun aktivlərinin məbləğinə olan nisbəti kimi xarakterizə olunan risk əmsalının son qiymətindən istifadə edilir.

Ümumiyyətlə beynəlxalq səviyyədə ayrı-ayrı dövlətlərdə investisiya mühitinin vəziyyətini xarakterizə edən məlumatlar toplusu formalaşdırılır. Bu sahədə hər il “International Business Company USA” firması tərəfindən yeddi cildən ibarət nəşr olunan və əksər dünya ölkələrini investisiya qoyuluşu baxımından risk səviyyəsini əhatə edən “Political Risk Yearbook” məcmuəsi daha geniş yayılmışdır. Bu məcmuədə 12 ballıq sistemlə qiymətləndirilən (“A+” -ən yaxşı göstərici, “D” - ən pis göstərici) riskin siyasi, maliyyə transfertləri, ixrac və birbaşa investisiya qrupları əks etdirilir. Lakin, onların ümumi qiymətləndirilməsi göstərilmişdir. Digər amerikan firmaları “Business Environment Risk Intelligence”, və “International Reports”, həmçinin alman firması “Beri” 100 ballı şkala ilə (100 bal ən yaxşı göstərici) ayrılıqda və məcmu risklərin indeksini müəyyən edirlər. “Beri” indeksi vasitəsilə ölkə riskinin səviyyəsi əvvəlcədən müəyyən olunur. 100-dən çox ekspertlər tərəfindən müxtəlif ekspert qiymətləndirmə üsulları ilə il ərzində 4 dəfə təhlil aparılır. Beləliklə, tərəfdaş ölkənin siyasi və iqtisadi vəziyyətinin bütün tərəfləri tədqiq olunur. Müxtəlif ölkələrin mütəxəssisləri tərəfindən 15 qiymətləndirmə meyarı olan anket suallarına cavab verilir. Ümumi çəkisi 100 bal olan bu meyarların hər birinin öz xüsusi çəkisi olur. Hər bir sual bal-faiz şkalasına əsasən qiymətləndirilir və hər sualın 5 variantda (0-dan 4 bala qədər) cavabı olur. Ölkə üçün yığılmış balların çəkisi nə qədər yüksəkdirsə, bu ölkə üçün riskin səviyyəsi o qədər də aşağı olur.

Müxtəlif riskli layihələr arasından birinin seçilməsi investora hansı layihəyə üstünlük verməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İnvestorların əksəriyyəti müasir iqtisadi nəzəriyyədə hökmran olan üstünlük təşkil etmə qaydalarına riayət etməyə çalışırlar. Üstünlük təşkil etmənin birinci qaydası eyni gəlirə malik olan iki layihədən daha az riskli layihənin, ikinci qayda isə eyni riskli iki layihədən daha gəlirli layihənin birinci növbədə seçilməsini nəzərdə tutur.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası investisiya riskinin qiymətləndirilməsi baxımından Beynəlxalq İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən 12 ballı sistemdə 6 balla qiymətləndirilmişdir. MDB ölkələri içərisində yalnız Rusiya Federasiyası və Qazaxıstan Azərbaycanla eyni mövqedə qiymətləndirilmişdir. Digər keçmiş müttəfiq respublikalarda isə riskin səviyyəsi 7 balla qiymətləndirilmişdir. Fikrimizcə, bu fakt Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb olunması üçün imkan yaratmışdır.

İnvestisiyanın iqtisadiyyatın ümumi və sektorial təhlilin aparılması ilə məbləğinin və növünün müəyyənləşdirilməsi də əsas şərtlərdəndir. Çünki, daxili investisiya ehtiyaclarının, yəni investisiya ehtiyacı olan prioritet sahələrin müəyyənləşdirilməsi investisiya prosesinin daha da sürətləndirilməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R., Novruzov. N., Məmmədov. M. İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı, 2003, 432 səh.
2. Həsənov N. İnvestisiya strategiyasının formalaşdırılması və modernləşdirilməsinin inkişaf problemləri. Bakı, 2003, 287 səh.
3. Məcidov.N. Qloballaşma və xarici investisiyalar. ÇBS nəşriyyatı, Bakı, 2006. 288 səh.
4. Zverev B.A Metodu qosudarstvennoqo regulirovaniya investitsionnoy deyatelnosti. M.Ekonomist, 2006, 124 səh.
5. Kovalyov B.B.Metodu otsenki investitsionnix proektov. M: Finansı statistika. 2000.144 səh.

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT FƏALİYYƏTİNİN VALYUTA TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ YENİ MÜNASİBƏT

Bayramov İ.R.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutu

Xülasə

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında həyata keçirilməkdə olan iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri ölkənin milli valyutasının daxili və xarici dönrəliliyinin sistemli təminatını hazırlamaqdır. Təəssüflə deyək ki, son illərdə Azərbaycanın milli valyutasının devalvasiyaya uğraması bir sıra çətinliklər yaratsa da, hər halda dövlətin sabitləşdirici tədbirləri həmin çətinliklərin qarşısını almaqdadır. Ölkədə valyuta ehtiyatlarını tədricən artırmaq, xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində ehtiyatda saxlanılan sərbəst dönrəli xarici valyutaların təsir imkanlarından səmərəli istifadə edilməkdədir.

Açar sözlər: *iqtisadi inkişaf strategiyası, milli valyuta, xarici dönrəli valyuta, devalvasiya, xarici ticarət əlaqələri*

Azərbaycan iqtisadiyyatının son illərdəki inkişafı təbii enerji daşıyıcılarının qiymətinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi şəraitində baş verməkdədir. Nəticədə bu sferadan əldə olunan vəsaitlərin qənaətlə

iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafına yönəldilməsinə cəhd göstərilir. İdxalı əvəz edən məhsulların istehsalını artırmaq yolu davam etdirilir. Bütün bunlar Azərbaycan iqtisadiyyatının nisbi sabitliyinə səbəb olmaqla bərabər kifayət qədər sabitləşmə fondunun formalaşmasına kömək etməkdədir.

Müasir dövrdə mürəkkəbləşən qlobal iqtisadi prosesləri nəzərdən keçirsək, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də ciddi maliyyə-iqtisadi çətinliklərin olmasını görə bilərik. 2012-2015-ci illər qlobal yenidən balanslaşma proseslərinin sürətlənməsi ilə xarakterizə olunmuşdur. İnvestisiyalama modelinə malik ölkələrdə xarici sektorda toplam profisit bir qədər artaraq dünya ÜDM-in 2,5%-ni təşkil etmişdir (2012-ci ildə 1,7%). Şərqi Asiya regionunda investisiya modelinin istehlak modelinə tədricən transformasiyası burada əsas rol oynamışdır. Son 5 ildə Çində cari əməliyyatlar balansının profisiti ÜDM-in 10%-dən 3,7%-ə düşməsi diqqəti cəlb edir. Ümumi halda götürüldükdə bütün bunlar ölkənin daxili bazarında nəinki milli istehsalçıların mövqeyinə, və habelə milli valyutanın mövqeyinə öz təsirini göstərdi [1, səh. 20].

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında həyata keçirilməkdə olan iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri ölkədə milli valyutanın devalvasiyaya uğramasının növbəti cəhdlərinin qarşısını almaqdır. Aparılan iqtisadi siyasət və neft strategiyası valyuta ehtiyatlarını tədricən artırmaq, daxili və xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində ehtiyatda saxlanılan sərbəst xarici dövrəli valyutaların təsir imkanlarından səmərəli istifadə etməkdir. 2016-cı ilin 1 yanvarına Azərbaycanın valyuta ehtiyatı 35,8 mlrd dollar, 2015-ci il yanvarın 1-nə 51,4 mlrd dollar olmuşdur. Bu sahədə Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun mövcudluğu və onun valyuta vəsaitlərindən istifadə olunması xüsusi ilə önəmli olmuşdur. İlk növbədə fondun vəsaitlərindən valyuta ehtiyatları kimi istifadə ilə əlaqədar seçim bütünlükdə strateji valyuta ehtiyatlarının balanslaşdırılması Azərbaycanın müasir inkişaf mərhələsində ölkənin iqtisadi sabitliyinə kömək etməkdədir.

Bütün bunlar Azərbaycanın daxili ticarət əlaqələrinin sərbəstləşməsinə və təkmilləşməsinə öz təsirini göstərsə də, bütün hallarda xarici ticarətin liberallaşması sahəsində mövcud olan problemlərin araşdırılaraq üzə çıxarılmasına şərait yaradır. Belə ki, istər “açıq iqtisadiyyat” sisteminə keçid və istərsə də xarici ticarətdə liberallaşmanın gücləndirilməsi öz növbəsində xarici ticarət əlaqələrinin təşkili səviyyəsini yüksəldir, onun idarə edilməsinin səmərəliliyini artırır. Fikrimizcə, Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin ölkənin milli iqtisadi mənafeyinə düzgün reallaşdırılmasının təmin edilməsi baxımından təşkili və idarə edilməsi sistemi düzgün formalaşdırılmışdır. Lakin ölkənin milli valyutası ilə tənzimlənmə, ticarət əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi mövqeyindən yanaşdıqda onun təşkil olunmasına yanaşma prinsipinin dəyişməsi zərurəti ortaya çıxır. Təcrübə göstərir ki, açıq iqtisadiyyatın formalaşdığı müasir Azərbaycan reallığında inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi liberallaşma ilə əlaqədar əldə etdikləri müsbət nəticələri mexaniki olaraq ölkənin xarici ticarətinə tətbiq etmək əksər hallarda səmərəli olmur. Bu mənada Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılması mexanizminin tədricən formalaşması və inkişaf etməsi prosesində ölkəmizin maliyyə-iqtisadi potensialından, xüsusən də, ölkənin valyuta ehtiyatları ilə daha səmərəli əməliyyatlar aparmaq imkanlarından maksimum istifadə edilməlidir. Daha dəqiq desək, ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılmasının həyata keçirilməsini nəzərdə tutan hər hansı bir yeniliyin əsasında valyuta-kredit əməliyyatlarının aparılması qaydaları və üsullarının verə biləcəyi səmərə dayanmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin həm sərbəst xarici dövrəli beynəlxalq valyutalarla və həm də Azərbaycanın özünün milli valyutası ilə əməliyyatlar aparmağın özünəməxsus xüsusiyyətləri və problemləri mövcuddur. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında Azərbaycanın istər öz milli iqtisadi inkişafının təmin edilməsi baxımından, istərsə də ölkənin qlobal iqtisadi inkişafa təsiri baxımından araşdırılması lazım gəlir [2, səh. 138].

Xarici ticarətin liberallaşmasının valyuta tənzimlənməsinə təsirinin qarşılıqlı əlaqə halında formalaşmasına və həmin əlaqədən səmərəli istifadəyə dair konkret bir nəzəri model və konsepsiya yoxdur. Hər halda cari və perspektiv vəzifələrin reallaşdırılması imkanları baxımından həmin problemin milli təkrar istehsalın həddlərinin ölkənin sərhədlərindən kənara çıxmaq istiqamətində həll etməyə çalışmaq lazımdır. Hazırda Azərbaycanın milli iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi baxımından qarşıda duran ən vacib problemlərdən biri ölkənin xarici ticarətinin liberallaşdırılması səviyyəsi ilə milli valyuta tənzimlənməsinin səmərəli uzlaşdırılması, milli iqtisadi maraq baxımından xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin optimal müddətdə həll edilməsinə imkan verən xarici ticarət strategiyasının işlənilib hazırlanmasıdır. Mövcud makroiqtisadi vəziyyət ölkənin xarici ticarət fəaliyyətinin gücləndirilməsi vasitəsilə milli valyutanın möhkəmləndirilməsi, ondan beynəlxalq hesablaşmalarda istifadə edilməsi imkanlarının artırılmasını tələb edir.

Xarici ticarət əlaqələrinin valyuta tənzimlənməsi, xüsusi ilə ixracatçı ölkələrin milli valyutası ilə tənzimlənməsi təcrübəsindən istifadə edərək mövcud beynəlxalq və milli qanunvericilik səviyyəsində pulun daxili dəyərliliyinin təsbit edilməsi və xarici dövrəlilik rejiminin tətbiq edilməsinə diqqəti artırmaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın manatının beynəlxalq bazarlarda mövqeyini möhkəmləndirməyə, inflyasiya,

devalvasiya proseslərinin və milli iqtisadiyyatın dollarlaşmasının qarşısını almağa imkan verər. Lazım gəldikcə, bəzi hallarda Azərbaycan neftindən istifadə edən ölkələrlə hesablaşmaların aparılması üçün manatın tətbiqi reallaşa bilər. Nəzərdə tutmaq olar ki, manatın xarici dövrüçülüklüyünün tətbiqi və ixracat malları və xidmətlərə görə aparılan hesablaşmalar zamanı “neft manatlarının” istifadəsinə öz tədiyyə balansının tarazlığının təmin olunmasına kömək edə bilər. Son nəticədə isə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında, onun maliyyə sferasında makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına müsbət təsir edə bilər. Son illərdə ölkənin milli iqtisadiyyatının enerji daşıyıcılar və xammal ixracına istiqamət götürən bir sıra yaxın xarici ölkələr xarici ticarətin milli valyuta ilə tənzimlənməsi sahəsində apardıqları elmi və təcrübə araşdırmalarda həmin haldan bacarıqla istifadə edərək lazımı nəticələr əldə etmişlər.

Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində dövlətə valyuta ehtiyatlarının məbləğini müntəzəm artırmaq və yüksək səviyyədə saxlamaq tələb olunur. İlk növbədə bir çox valyutaların daxil olma mənbələrini dəqiqləşdirmək və onlardan istifadə etmək yollarını tapmaq olar. Azərbaycan dövləti ixracatçıların qarşısına qazandıqları bütün valyuta gəlirlərini dövlətə aşağıdakı qaydada satılması şərtini irəli sürür:

– satışın həyata keçirildiyi günün sonunadək satışdan əldə edilən valyuta gəlirlərinin 90%-ni Mərkəzi Bankın cari valyuta kursuna uyğun manat vəsaitlərinin hesablaşma hesabına köçürmək, satılmış valyutanın ekvivalent məbləğini iki-üç ay əvvəlki məbləğdə razılaşdırılmış qəti müəyyən edilmiş kursla sonradan geri alınmaq hüququ ilə balansdan kənar hesaba köçürmək;

– qəti müəyyən edilmiş kursla sonradan geri alınma zamanı manatın kursunun dollara nisbətən ehtimal olunan qalxması və enməsinə nəzərə almaqla müəyyən edilir. Belə halda hansı ölkə ixracatçıdırsa, həmin ölkə üçün müəyyən itkilər yarana bilər. Belə itkiləri balanslaşdırmaq üçün balansdan kənar hesablardakı qalıqlara aylıq faizlərin (2%-dən 4%-dək) əlavə olunması imkanları haqqında razılığa gəlmək olar;

– kənar hesablardan xarici valyutanın alınmasına, malların və xidmətlərin idxalı üzrə müqavilələrin ödənilməsi, gömrük rüsumları və yığımlarının vaxtında ödənilməsi, bankların komissiya haqlarının və ezamiyyə xərclərinin ödənilməsi üçün vəsaitlərin alınması.

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin valyuta tənzimlənməsi istiqamətində həyata keçirilən həmin qaydalar ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılmasına imkan verəcək və eyni zamanda ixrac potensialının üzə çıxarılmasına, onun həcmində kifayət qədər artırılmasına kömək edəcəkdir. Beləliklə, qeyd edilən və irəli sürülən əsaslandırılmış real iqtisadi vəziyyət, ilk növbədə, Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin valyuta tənzimlənməsinin mövcud sisteminin səmərəliliyinin artırılmasına və qiymətləndirilməsinə yönəldilmişdir. Xarici ticarət əməliyyatlarının tənzimlənməsini həyata keçirən maliyyə strukturlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması külli miqdarda vəsait tələb edir, lakin həmin xərcləri təmin etmək məsələsi kifayət qədər öz həllini tapa bilmir. Səbəbi valyuta tənzimlənməsinin mövcud sisteminin natamam olmasıdır. Bu sistemin tamamlanması, real maliyyə-iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılması çox vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Dünya bankının hesabatı, yanvar – 2015.
2. Kərimli İ.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri.

UOT:339

DAXİLİ VƏ BEYNƏLXALQ ELEKTRON TİCARƏT TƏCRÜBƏSİ:

REALLIQ VƏ PERSPEKTİVLƏR

Budaqova J.B.

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

Xülasə

Zaman ötdükcə dünya iqtisadiyyatında ticarətin əhəmiyyəti getdikcə artır, onun aparılmasının yeni metodları tətbiq olunur və təkmilləşdirilir. Ticarətin yeni növü olan e- ticarət də bu qəbildəndir. Təbii ki, elektron ticarət yeni bir ticarət istiqamətidir, lakin müəyyən prinsiplər, metodlar baxımından ənənəvi ticarət metodlarına oxşardır. Ümumiyyətlə, elektron ticarət internet- kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə paralel fəaliyyət göstərən və ticarət metodlarını asanlaşdırmaqla istehlakçını cəlb edən sistemdir. Təqdim olunan məqalədə e-ticarətin üstünlükləri, aparılması metodları və ölkəmizdə tətbiqinin genişləndirilməsi imkanları öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *internet, elektron ticarət, pərakəndə elektron ticarət, xarici ticarət, qloballaşma*

Qloballaşan dünyada ticarətin əhəmiyyəti getdikcə daha da artmaqdadır, çünki dünyada iqtisadi proseslər daha çox ticarət üzərində cəmləşir. Müasir dövrdə ticarətin “görünməyən” yeni növü olan elektron ticarətin təhlili və qiymətləndirilməməsi mümkün deyil. Elektron ticarət informasiya və kommunikasiya

texnologiyalarının inkişafına paralel olaraq meydana çıxan və ticarəti asanlaşdıran bir yenilikdir.

İnternet bütün sahələrə yenilik gətirir və insan həyatının ayrılmaz parçasına çevrilməklə ekoloji, iqtisadi, siyasi və mədəni sistemlərin inkişafında mühüm təsirlərə malikdir. Bu gün birbaşa biznesin aparılması, çevik informasiya axtarışı, mübadiləsi və təminatı, iqtisadi münasibətlərin daha geniş şəkildə inkişafı, yeni məhsul və xidmətlərin yaradılması, xərclərə qənaət, şirkətlər və istehlakçılar üçün global bazarlara qeyri- məhdud çıxış, o cümlədən dünyada baş verən sosial-iqtisadi innovasiya proseslərinə sürətli inteqrasiya üçün istifadə edilən ən optimal texnologiya internetdir. Zaman ötdükcə qədim bir anlayış olan ticarət yeni anlayış olan internetlə yaxınlaşmağa başlamışdır. Ticarətin interneti bir paralel xidmət kimi görməsinin səbəbi internetin geniş kütləvi bir şəbəkəyə yayılmasıdır. Ümumiyyətlə, elektron ticarət 1995-ci ildən sonra internetin daha çox genişlənməsi ilə meydana çıxmışdır. Elektron ticarət beynəlxalq ticarətin qloballaşması baxımından ən son həddi ifadə etməkdədir.

Dünya elektron ticarətinin əmtəə quruluşunda maliyyə- broker xidmətləri, kompyuter təminatı və elektron hissələrinin komponentləri, kütləvi tamaşa tədbirlərinin biletləri, kitab məhsulları, turizm xidmətləri geniş vüsət almışdır. Zaman ötdükcə proqram təminatı, kompyuter komponentlərinin xüsusi çəkisi aşağı düşür, lakin bütün geyim mallarının xüsusi çəkisi artır.

Ümumiyyətlə, elektron ticarət əsasən 2 yolla həyata keçirilir:

1. Pərakəndə internet ticarəti (business to customer, B2C)
2. Korporasiyalararası internet ticarəti (biznes to business, B2B)

Pərakəndə elektron ticarət əlaqələrində satıcı və malları və ya xidmətləri satıcının internet-mağazasından istehlak və ya ev istifadəsi üçün əldə edən son istehlakçı iştirak edir. Pərakəndə onlayn ticarət ənənəvi pərakəndə ticarətin analoqudur. 1990-cı illərin ortalarında ABŞ– da yaranmış və hal- hazırda bütün ölkələrdə inkişaf edir.

Digər növ olan business to business (B2B) sistemi internetin və digər ötürmə kanallarının istifadə olunması ilə firmalararası əlaqələrin sahəsinin avtomatlaşdırılmasına əsaslanır. Müəssisələr arasında elektron biznes hal-hazırda sürətli yüksəliş dövrünü yaşayır. Bu sahədə ABŞ və Kanada liderlik təşkil edir. Ümumi dövriyyənin 50% -i bu ölkələrin payına düşür. ABŞ- da 90% şirkətlər bizneslərini internet vasitəsilə həyata keçirirlər [1,səh-103-104].

Elektron ticarətin dünya iqtisadiyyatında rolu hər il getdikcə artmaqdadır. Məhz elektron ticarətin artmasında ən böyük səbəb internet istifadəçilərinin sayının artmasıdır. Bir ölkənin vətəndaşları nə qədər çox internetdən istifadə edərlərsə elektron ticarət sahəsinin də genişlənməsi bir o qədər rahat olacaq. Zaman ötdükcə global bazarda payı genişlənən elektron ticarət əməliyyatlarında ABŞ-ın lider olması heç də təəccüb doğurmur, çünki ən güclü internet infrastrukturunu və istifadəçisi Amerikadır. Son illərdə iqtisadiyyatı, xüsusən də xarici ticarət həcmi böyüyən Çin də elektron ticarətə önəm vermişdir.

Dünyanın ən böyük 10 elektron ticarət şirkətləri aşağıdakılardır:

1. “Amazon”- ABŞ-n internet əsaslı ən böyük pərakəndəçisidir. 2013-cü ildə bu şirkət 49 dəqiqəlik bağlı qalmışdır. Məhz bu da şirkəti 5,9 milyon dollarlıq satışdan məhrum etmişdir.

2. “Alibaba Group Holding Limited” şirkəti -C2C, B2C, B2B xidmətləri verən Çin mərkəzli elektron şirkətdir.

3. “Ebay” üzərindən C2C- B2C satışları reallaşdıran Amerika şirkətidir.

4. “JD.com” Çin elektron ticarət şirkəti- ən böyük B2C satıcısıdır.

5. “JD.com” Çin elektron ticarət şirkəti- ən böyük B2C satıcısıdır.

6. “Wal - Mart Stores” Amerikada yaradılan şirkətdir.

7. “Otto- Group”(Almaniya)- dünyanın satışı poçt yolu ilə reallaşdıran ən böyük şirkətidir.

8. “Tesco PLC”- ən çox gəlir əldə etməsinə görə dünyada ikinci yerdə duran İngiltərə pərakəndə ticarət şirkətidir.

9. “Rakuten İNC” -Yaponiya elektron ticarət firmasıdır.

10. “Best buy” -ABŞ elektron ticarət şirkətidir [2].

Sadaladığımız şirkətlərdən də görmək olar ki, ABŞ şirkətləri daha çoxluq təşkil edir.

Dünyada geniş yayılmış elektron üsulla ticarət Azərbaycandan da yan keçməmişdir. Azərbaycanda “Elektron ticarət haqqında” qanun 2005-ci ildə qəbul olunsada bu sahənin ilkin cümlələri 2008-ci ildə özünü göstərməyə başlamışdır. Bunun ən əsas səbəblərindən biri internet üzərində ödəmə sisteminin olmaması hesab edilir. 2008-ci ildə isə “SilverKey Azərbaycan” şirkəti Azərbaycanda ilk dəfə olaraq “Visa” və “MasterCard” tərəfindən xüsusi lisenziya almış “GoldenPay” adlı onlayn ödəmə sistemi quraraq şirkətlərə və dövlət qurumlarına təqdim etmişdir ki, yalnız bundan sonra Azərbaycanda elektron ticarət formalaşmağa başlamışdır. Hazırda bu portal vasitəsilə şəbəkə marketing, ödəmə kartları, elektron pul kisəsi, mobil və stasionar telefonlar, kommunal, ağıllı alış-veriş, bank, sığorta, kabel tv, lizinq, e-mağaza və s. xidmətlər üzrə ödənişlərin həyata keçirilməsi mümkündür.

Azərbaycanda elektron ticarət dövriyyəsinin həcmi ilə əlaqədar statistik məlumatlara diqqət yetirsək görmək olar ki, ümumi pərakəndə ticarət şəbəkəsində satılmış istehlak mallarının həcmində elektron ticarət sektorunun payı elə də böyük deyil. 2012-ci ildə ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi 17,6 milyard manat olmuşdur. Bunun isə cəmi 0,009% -i elektron ticarətin payına düşmüşdür. Lakin buna baxmayaraq zaman ötdükcə bütün sahələrdə olduğu kimi elektron ticarətdə də artım meylləri müşahidə olunmuşdur. 2013-cü ildə elektron ticarət dövriyyəsinin həcmi 2012-ci ilə nisbətən 1,6 dəfə artaraq 2,6 milyon manat təşkil etmişdir. Bu isə ümumi pərakəndə ticarət həcmiminin 0,013%-i deməkdir. 2015- ci ildə bu göstərici əvvəlki ilə nisbətən 2 dəfə artaraq 11,5 milyon manat olmuşdur. 2015-ci ildə elektron ticarət vasitəsilə sifariş edilən məhsulların 91,6 %-i hüquqi şəxslər, 8,4 %- i isə fərdi sahibkarlar tərəfindən alınmış. elektron ticarət dövriyyəsinin 96,2 %-i qeyri-ərzaq məhsullarının payına düşmüşdür [3,4].

Elektron ticarətin inkişaf etdirilməsi və yayılması baxımından edilməli olan tənzimləmələr var ki, bunlar da aşağıdakılardır:

1. Texniki infrastrukturun yaxşılaşdırılması, təsis sisteminin formalaşdırılması.
2. İstehlakçının şəxsi məlumatlar tədbirinin alınması.
3. Elektron imzanın hüquqi qüvvəsinin olması. Elektron imza elektron ticarətdə istifadəçi təhlükəsizliyinin və sistemin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından çox vacib sistemdir. Elektron imzanın hüquqi qüvvəsini təmin etmədən elektron mühitdə biznes müqaviləsi bağlamaq qeyri-mümkündür.
4. Vergi qoyma, ödəmə, çatdırılma üsullarının yaradılması. Bu, xüsusilə də beynəlxalq elektron ticarətdə vergi ödənilməsi və ödənişlərin yerli vergi orqanları arasında bölgüsünün ümumi həll yollarının tapılması, ödəmə vasitələrinin yaradılması üçün lazımdır.
5. İntellektual mülkiyyət hüququnu qoruyan tədbirlərin görülməsi. Elektron ticarətdə, açıq şəbəkələrdə rəsm, sənət əsərləri, kompyuter proqramları, şeir, roman, hekayələrin oğurlanması, qanunsuz təqlid edilməsi və s. hallarda intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması lazımdır [5,səh- 101-102].

Bu sadalananları reallaşdırmaq çox vacibdir, çünki bunlardan hər hansı birinin düzgün həyata keçirilməməsi elektron ticarətə çox mənfi təsir göstərə bilər.

Elektron ticarətin Azərbaycan iqtisadiyyatına, sahibkarlara, istehlakçılara səmərəli təsiri maneələrin daha az olduğu iqtisadi fəaliyyət sahəsi yaratmasıdır. Bu təsir, əsasən sürətlə inkişaf edən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının səbəb olduğu nəticədir. Elektron ticarətin firmalara, sahibkarlara təsirini qiymətləndirmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, internetin sayəsində firmalar müştərilərə dünyanın hər yerində 7 gün 24 saat xidmət edə bilərlər. İnternetdə virtual mağaza açılışına çəkilən xərclər fiziki bir mağazanın açılışına çəkilən xərclərlə müqayisədə daha aşağı səviyyədədir. Aşağı maliyyə ilə reklam, daha sürətli məhsul satışını inkişaf etdirmək, test etmək və müştəri ehtiyaclarını müəyyən etmək mümkün olduğundan, tələbin ödənilməsinə daha çevik uyğunlaşmaq mümkün olur. Fəal təqdimat, sərhədsiz əlaqə imkanları sayəsində global istehlakçı şəbəkə ilə firmalar yüksək satış həcminə nail ola bilərlər. Bundan əlavə qeyd etmək olar ki, istehlakçı evindən, iş yerindən, istədiyi hər bir məkandan internet vasitəsilə alqı- satqı həyata keçirə bilər. Bu həm istehlakçı üçün asan, həm də əyləncəli vasitədir. Bu, həm də istehlakçı üçün daha çox özünə uyğun, sərfəli qiymətə məhsul seçib, sifariş verə bilmək imkanındır.

Ədəbiyyat

1. "Beynəlxalq ticarət" Y.V.Vavilova, L.P. Borodulina, Bakı, 2009. səh.103- 104.
2. www.webmasto.com
3. www.etacir.az /analitika/ 15-elektron-ticaret .
4. www.stat.gov.az.
5. JOURNAL OF QAFQAZ UNIVERSITY. 32-ci nəşr. Bakı, 2011. səh. 101-102

UOT: 335.057.7.

AZƏRBAYCANDA DAVAMLI İNKİŞAF TƏMİN EDİLMƏKDƏDİR

Əhmədova G.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu gün hələ də bəzi ölkələrdə böhran öz acı nəticələrini göstərməkdədir, Azərbaycanda nə böhranın ən qızgın çağında, nə də indi maliyyə və iqtisadi böhranın heç bir əlaməti yoxdur. Bunun başlıca səbəbi Azərbaycanın müstəqil siyasətidir, müstəqil iqtisadi siyasətdir, bizim maliyyə vəziyyətimizdir və artıq həyat göstərir ki, bu, yeganə düzgün bir yoldur.

Açar sözlər: *dayanıqlı inkişaf, ümumdaxili məhsul, rəqabətlik, inkişaf konsepsiyası, sivilizasiya*

Mövcud müasir industrial sivilizasiya bərpa olunmayan mineral-xammal resurslarının intensiv istifadəsinə əsaslanır. Belə tendensiyanın fəvqündə isə alternativ olaraq bütün nəsillər və hamı üçün bərabər

imkanlar prinsipli dayanıqlı inkişaf konsepsiyası dayanır. Dayanıqlı inkişaf məqsədlərində ayrı-ayrı adamların, istehsal qurumlarının təbii resurslardan rasional, qənaətli və minimal tullantılı istifadə davranışlı münasibətləri əks etdirir. Respublikamızda insan inkişafı və sosial inkişaf indekslərinin daha geniş sferada tətbiqi və hesabatlandırılması ehtiyacı gündəlikdə durur. Azərbaycanın zəngin təbii sərvətləri, insani resursları və intellektual potensialı sosial-iqtisadi tərəqqinin daha yüksək və davamlı templərlə irəliləyişində bənzərsiz güc toplumu təşkil edir. Bu potensialdan səmərəli istifadə etmək üçün bütün resursları daha aktiv dövrüyyəyə gətirməkdə dayanıqlı inkişaf konsepsiyası zəminində, strateji planlar kontekstində əsaslandırılmış pragmatik səfərbərlik tələb olunur. Bunun üçün isə konkret olaraq aşağıdakı sistem tədbirlərinin görülməsi şərtləndirilir:

- dayanıqlı İnkişaf Konsepsiyasının əsas prinsiplərinin milli iqtisadiyyatın bütün sferalarında geniş tətbiqinə nail olunması;
- iqtisadi sistemin sosiallaşan bazar iqtisadiyyatına keçidinin təminat strategiyasının işlənməsi;
- iqtisadiyyatın ekologizasiyası tədbirlərinin gücləndirilməsi;
- energetik balansda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə diapazonunun genişləndirilməsi.

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası ekoloji məzmunlu olduğu qədər də sosial-iqtisadi prioritetlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının bu konseptual əsaslar üzərində hərəkət planı demokratik təsisatların daha geniş çevrədə bərqərar olunmasına, ölkə imicinin dünya birliyi orbitində ucalmasını və ən əsası isə xalığın sosial həyat və rifahının yüksəlişinə təkan verəcəkdir. Ölkənin geosiyasi mövqeyi və regional siyasi şəraiti milli iqtisadiyyatın gücləndirilməsi, rəqabət tutumlu istehsalın təmini və strateji inkişaf proqramlarının qəbul edilməsi kimi vacib amillərdən asılıdır. Məhz bu prizmadan yanaşaraq hökumət 2020-ci ilə qədər iqtisadi inkişaf konsepsiyası hazırlayıb və həmin konsepsiyada ölkə üçün strateji baxımdan əhəmiyyətli olan məqsədlər müəyyən edilib. Növbəti 8 ilin Azərbaycanın iqtisadi inkişafı baxımından səmərəli olacağı artıq hiss edilməkdədir. Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasında İlham Əliyev bu ilin birinci rübünün yekunlarını qiymətləndirərkən qeyd etmişdir ki, Azərbaycanda iqtisadi islahatlar uğurla aparılır. İslahatlar artıq gözəl nəticələrə gətirib çıxarır və bu baxımdan 2013-cü il də keçən illərdən fərqlənmir. Ancaq hesab edirəm ki, biz 2013-cü ildə keyfiyyətcə daha da böyük nəticələr görəəcəyik. Ümid edirəm ki, 2013-cü il xüsusilə, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafında rekord ili olacaqdır. Ölkə Prezidenti iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində aparılan fəaliyyəti yüksək qiymətləndirərək əlavə etmişdir ki, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi məsələsi bizim üçün iqtisadi sahədə əsas prioritetdir. Xüsusilə enerji sektorunda görülmüş işlər nəticəsində demək olar ki, bütün hədəflərin təmin edilməsi şəraitində qeyri-neft sektorunun inkişafı təbii ki, prioritet olmalıdır. 2013-cü ilin birinci rübündə iqtisadi inkişaf özünü bir daha göstərdi. İqtisadi islahatlar, eyni zamanda, mötəbər beynəlxalq qurumlar tərəfindən də qeyd edilir. Azərbaycan o ölkələrdəndir ki, öz daxili imkanlarına söykənir, öz iqtisadi və siyasi inkişafını özü təmin edir. İqtisadi sahədə seçdiyimiz kurs beynəlxalq qurumlar tərəfindən də qiymətləndirilir. Qeyd edək ki, qeyri-neft sektorunda hazırkı artım sürəti qorunub saxlamaqla 2020-ci ildə ölkə iqtisadiyyatında bu sektorun payı təxminən 78 faizədək yüksələ bilər. Nəticədə ölkənin neftdən asılılığı kəskin azalacaq, bu sahədəki inkişaf qeyri-neft ixracında özünü müsbət mənada daha çox büruzə verəcək və milli iqtisadiyyatın dayanıqlığı birmənalı şəkildə təmin ediləcək. Dayanıqlı iqtisadi inkişaf sosial dövlət deməkdir. İqtisadi böyümənin davam etməsi, xüsusilə qeyri-neft sektorundakı sürətli inkişaf dinamikası təbii olaraq əhalinin gəlirlərində də aydın hiss edilib. Sözü gedən dövrdə əhalinin gəlirləri əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 5,9 faiz artaraq 7,7 milyard manat olub [1]. Adambaşına düşən gəlir orta hesabla 836,4 manat və yaxud aylıq 278,8 manata çatıb. Hər nəfərə düşən gəlir istehlak mallarının qiymətlərindəki inflyasiyanı 3,3 faiz üstələyərək 4,5 faiz olub. Vergi və sosial sığortaya yönəldilən gəlirlər çıxıldıqda əhalinin sərəncamında qalan gəlir 7 milyard manat olub ki, bu göstərici də ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə təxminən 5,5 faiz artıb. Əhalinin gəlirlərindəki artım sonda banklarda əmanətlərin miqdarının 21,2 faiz çoxalaraq 5,2 milyard manat olmasına səbəb olub. İlin birinci rübünə gəlirlərin 70,8 faiz son istehlaka yönəldilib ki, bu da iqtisadi dinamikanı şərtləndirən amillərdən biri hesab edilə bilər. Müzdlə çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqı 7,8 faiz artaraq 397 manat olub. Analoji göstərici ötən ilin eyni dövründə 368 manat idi. Sənaye, tikinti və nəqliyyat sektorunda çalışanların orta aylıq əmək haqqı digər sektorlara nisbətən daha yüksək olub. Belə ki sənaye sahələrində çalışanların əmək haqqı 605,8 manat, tikinti kompleksində 595 manat, nəqliyyatda isə 515,1 manat məbləğində olub [2].

Gəlirlərin artması nəticəsində yanvar-mart ayları ərzində ticarət şəbəkələrindən əhaliyə satılan istehlak mallarının pərakəndə dövrüyyəsi 9,5 faiz artaraq 4,5 milyard manat məbləğində olub. Bu zaman realizə olunmuş istehlak mallarının 55,8 faizini ərzaq məhsulları, 44,2 faizini isə qeyri- ərzaq məhsulları təşkil edib. Ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə etdikdə ərzaq mallarının satışı 2,2 faiz, qeyri-ərzaq məhsullarının satışı isə 20,4 faiz artıb. Qeyri-ərzaq məhsullarının ciddi şəkildə artması məhz sosial rifahın yüksəlməsindən xəbər verir. Əhalinin gəlirlərinin artımı hökumətin qarşısında duran əsas məqsədlərdən

biridir ki, bu prosesin də daim diqqətdə saxlandığı hiss edilməkdədir. Sosial bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında gəlirlərin daha çox bərabər bölüşdürülməsi və vətəndaşların ölkənin iqtisadi imkanlarına bərabər çıxış yaradılması cəhdləri bəhrəsini verməkdədir. 2013-cü ilin birinci rübündə dövlət büdcəsinin gəlirləri 3565,3 milyon manat proqnozlaşdırılsa da faktiki olaraq 4669,6 milyon manat həcmində icra edilib. Sonda qeyd edək ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı bir çox beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanan hesablara da öz müsbət təsirini göstərmişdir. Belə ki, “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”na görə, Azərbaycan 9 pillə irəliləyərək 144 ölkə arasında 46-cı yerə layiq görülüb. Ölkəmiz bu göstərici üzrə MDB dövlətləri arasında 1-ci yerdədir. Hesabatın “əmək bazarının səmərəliliyi” və “makroiqtisadi sabitlik” kimi mühüm göstəricilərinə görə isə ölkəmiz dünya dövlətləri arasında daha irəli yerlərə layiq görülüb. Bu göstəricilər üzrə uyğun olaraq 26-cı və 18-ci yerləri paylaşan Azərbaycan son “Doing Business” hesabatında da 185 ölkə arasında 67-ci yerdə qərar tutub. Bununla yanaşı, ölkəmizin iqtisadi vəziyyəti beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən də müsbət qiymətləndirilib. Belə ki, “Moody’s” Beynəlxalq Reyting Agentliyi Azərbaycanın uzunmüddətli kredit reytingini “Ba1”-dən “Baa3” səviyyəsinə yüksəldib, reyting üzrə proqnozu isə sabit kimi qiymətləndirib. “Standart & Poor’s” reyting agentliyi Azərbaycanın xarici və daxili valyutada uzunmüddətli suveren kredit reytingini “BBB-” səviyyəsində təsdiq etmişdir. “Fitch Ratings” agentliyi isə Azərbaycanın yerli və xarici valyutada uzunmüddətli suveren investisiya reytingini “sabit” proqnozu ilə “BBB-” səviyyəsində saxlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Aliyev İ.H., Məmmədov Y.Ə. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyasının Nəzəri-Metodoloji əsasları. Prezident kitabxanası. Bakı, 2012.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2014.

UOT 658.011.46

BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ GÖMRÜK SİYASƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Əhmədova V.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı və onun maraqlarının qorunmasında gömrük siyasətinin əhəmiyyətli rolu vardır. Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin qorunması hər bir ölkə üçün prioritet istiqamət təşkil edir. Gömrük sistemində göstərilən xidmətin beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verməsi üçün geniş modernizasiya və inkişaf strategiyasının reallaşdırılması tələb olunur. Bu fəaliyyət operativ effektivliyin və təşkilati strukturun təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Açar sözlər: *gömrük siyasəti, gömrük qanunvericiliyi, iqtisadi təhlükəsizlik, valyuta*

Gömrük xidmətinin fəaliyyətinin effektivliyində özəl sektorun və cəmiyyətin tələbatlarını nəzərə almaq, həmçinin bu məqsədlər arasında balans nail olmaq lazımdır. Məlumdur ki, ticarətin inkişaf etdirilməsi kommersiya fəaliyyətinin qaydaya salınması yolu ilə, effektiv gömrük rejimlərinin həyata keçirilməsilə, məhdudlaşdırıcı, qoruyucu tədbirlərin tətbiqi, güzəşt və üstünlüklərin verilməsi, məhsul və xidmətlərin adekvat qiymətləndirilməsi, məhsulun mənsəyinin müəyyənəşdirilməsinin konkret qaydaları ilə, müasir infrastruktur və digər tədbirlərlə mümkündür.

Azərbaycanın gömrük sisteminin sonrakı inkişafının uzunmüddətli strategiyasının müəyyənəşdirilməsi və reallaşdırılması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə islahatlar həyata keçirmək məqsədəuyğundur:

- gömrük qanunvericiliyinin müasirləşdirilməsi və sadələşdirilməsi;
- gömrük sferasında beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
- korrupsiya və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizənin effektivliyinin artırılması.

Gömrük qanunvericiliyinin müasirləşdirilməsi və sadələşdirilməsi üçün aşağıdakı məsələlərin həlli tələb olunur:

- gömrük qanunvericiliyinin tələb və qaydalarının reallaşdırılmasını təmin edən stabil və effektiv hüquqi sistemin yaradılması, gömrük fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətlərinin müfəssəl təhlili əsasında gömrük qanunvericiliyinə dəyişikliklər edilməsi, bütün istiqamətlərdəki gömrük məntəqələrində bu dəyişikliklərin reallaşdırılması mexanizmlərinin işlənilməsi, beynəlxalq ticarət və beynəlxalq gömrük təşkilatlarının standartlarına yaxınlaşması üçün gömrük qanunvericiliyinin təhlili və çatışmazlıqların aradan qaldırılması;

- valyuta vəsaitlərinin qanunsuz mənimsənilməsi, transfer sazişlərinin təşkili, saxta malların istehsalı ilə mübarizə üzrə qanunvericiliyə müvafiq hüquqi qaydaların işlənilməsi və tətbiq edilməsi üçün digər ölkələrin gömrük qurumları ilə əməkdaşlıq;

- administrativ təlimatların və prosedurların sadələşdirilməsində əməkdaşlıq, həmçinin onların yeni gömrük kodeksi ilə müvafiqliyinin təmin olunması;
- qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məsələlərində gömrük orqanları əməkdaşlarının peşəkarlığının artırılması üçün təlim-metodik vəsaitlərin işlənilməsi.

Azərbaycanın gömrük sferasında beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi mövcud əməkdaşlığın davam etdirilərək onların aşağıdakı vasitələrlə intensivləşdirilməsini tələb edir:

- Azərbaycanın gömrük xidməti əməkdaşlarının inkişaf etmiş ölkələrin gömrük orqanlarında təlim keçmələrini təşkil etmək;
- gömrük sferasına aid beynəlxalq layihələrdə, konfranslarda, seminarlarda iştirak;
- iqtisadi təhlükəsizliyi və ticarətin sadələşdirilməsini təmin edən standartların tətbiq edilməsi üzrə işlərin aktivləşdirilməsi [1, səh.217].

Digər daha əhəmiyyətli istiqamət - korrupsiya və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizənin effektivliyinin artırılmasıdır. Çünki, korrupsiya dövlət xidmətinin effektivliyinin azalmasına, resurslardan qeyri-rasional istifadəyə səbəb olur və digər mənfi faktorlarla yanaşı milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin azalmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən korrupsiya və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizənin effektivliyinin təmin edilməsi üçün aşağıdakılar vacibdir:

- bütün gömrük məntəqələrində elektron qaydada gömrük bəyannamələrinin verilməsinin tətbiq edilməsi, vergi və ödənişlərin həcmi müəyyənləşdirən və köçürmələr aparən gömrük əməkdaşlarının idxalçı və ya onun nümayəndəsi ilə bilavasitə əlaqələrinin azaldılması;
- gömrük orqanları işçilərinin mənəvi kodekslərinin yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi;
- korrupsiyaya qarşı effektiv mübarizəni təmin etmək məqsədilə Azərbaycanın böyük şəhərlərində hüquq mühafizə orqanlarının, iş adamlarının iştirakı ilə xüsusi təlimlərin, seminarların təşkili;
- nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların narkotrafik terrorizmə qarşı mübarizə, kütləvi qırğın silahlarının yayılmaması üzrə proqramlarında daha aktiv iştirakın təmin olunması.

Gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsinin yuxarıda qeyd olunan istiqamətləri Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarının artırılmasına, qaçaqmalçılığın, gömrük qanunvericiliyinin pozulmasının və gömrük ödəmələrindən yayınmaların qarşısının alınmasına geniş imkanlar yaradır.

Ədəbiyyat

1. Şəkəraliyev A.Ş., Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, Gənclik, 2003. 316 səh.

İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ İNVESTİSİYA AMİLİNİN ROLU

Əliyev M.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Açar sözlər: *investisiya amili, maliyyə bazarı, investisiya siyasəti*

Bazar iqtisadiyyatı yolu tutan Azərbaycan Respublikasında istehsalın təşkili və aparılmasına, onun sferasının genişləndirilməsinə, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinə böyük məbləğdə investisiyalar tələb olunur. Bu tələbatın ödənilməsi, ölkə iqtisadiyyatının sahələrinə, xüsusilə aqrar bölməyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi dövlətin həyata keçirdiyi investisiya siyasətindən bilavasitə asılıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya siyasəti aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir:

- investisiya prosesinin ardıcıl olaraq mərkəzləşdirilməsi, kapital qoyuluşlarının ümumi həcmində müəssisələrin şəxsi vəsaitlərinin, paylarının artırılması, investisiyaların maliyyələşdirmə mənbələrindən biri kimi amortizasiya ayırmalarının rolunun artırılması;
- dövlət investisiyalarının müsabiqə əsasında istehsal məqsədlərinə yerləşdirilməsi;
- mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşlarının qaytarılması;
- layihələrin birgə dövlət kommertiya maliyyələşdirilməsi praktikasının genişləndirilməsi;
- investisiyalara yönəldilmiş dövlət büdcə vəsaitlərinin məqsədli xərclənməsinə dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi;
- dövlət tərəfindən himayə edilən investisiya layihələrinin sığortalama və təminat praktikasının genişləndirilməsi;
- xarici investisiyaların stimullaşdırılması.

Normal təkrar istehsal prosesini həyata keçirmək üçün müəssisələrin investisiya potensialının bərpa edilməsi tələb olunur. Bunun üçün onların öz mənbələrinin amortizasiyalarının və mənfəətin rolunun artırılması zəruridir [1].

İqtisadi artımı sürətləndirmək üçün ümumi yığıcı artırmaq zəruridir. Lakin yığıcı fondunun müəyyən səviyyədə çox artırılması labüd olaraq sosial problemlərin həllinin dondurulmasına, son nəticədə

istehsalın inkişafının ləngiməsinə gətirib çıxarır. Yığının müəyyən həddə qədər yüksəldilməsi iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə gətirir, bundan sonra isə onun istehsalın inkişafına əks təsiri baş verir. Səmərəlilik aşağı düşür ki, bu da nəticə etibarilə, gəlirliliyin azalmasının qanunauyğun nəticəsi kimi çıxış edir.

Bütün bu qeyd edilənlər ölkənin iqtisadi inkişafı üçün investisiyanın mühüm rol oynadığını və iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsinin həm xarici, həm də daxili mənbələri arasında optimal nisbətin gözlənilməsinin vacib olduğunu sübut edir.

Investisiya iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinin və perspektiv inkişafının əsas vasitələrindən biri kimi çıxış etməklə real ümumi kapitalın artırılmasında, iqtisadi səmərəliliyin stimullaşdırılmasında, bir sözlə, rəqabət qabiliyyətli milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır (6). Onun istifadə nəticəliyinin və yığım səviyyəsinin yüksəldilməsi real istehsalın canlandırılmasının və iqtisadiyyatın yeni sektorlarının yaradılması və inkişafının əsas təməli olmaqla böhranlı hadisələrin aradan qaldırılmasına və ölkənin milli sərvətinin artırılmasına zəmin yaradır.

Hazırda yerli müəssisələrə xarici iqtisadi əlaqələrin bərabər hüquqlu iştirakçısı və tərəfdaşı olmaq ixtiyarı verilmişdir. Məhz bu imkandan istifadə edərək ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində xarici tərəfdaşlarla faydalı iqtisadi əlaqələr yaradılır. Bu zaman hər bir müəssisə xarici iqtisadi əlaqələr amilinin üstünlüklərindən yararlanmağa can atır. Çox vaxt bunu ölkə iqtisadiyyatında gedən proseslərlə, xüsusilə də istehsalın bərpası və genişləndirilməsi üçün maddi-texniki təminatın, investisiya mənbələrinin və maliyyə vəsaitlərinin məhdudluğu ilə izah edirlər. Odur ki, dövlət və özəl sektorun mülkiyyətçiləri xarici iqtisadi əlaqələr yaradaraq ayrı-ayrı sahələrin, istehsal və qeyri-istehsal müəssisələrinin inkişaf yoluna qaytarılması məqsədilə investisiya cəlb etməyə çalışırlar. Bu istiqamətdə aparılan işlər artıq öz nəticəsini yanacaq-enerji kompleksinin, habelə ölkə iqtisadiyyatının əsas sahəsi olan neft və qaz hasilatı sahəsində vermişdir. Hazırda respublikamıza xarici investisiya axını davam edir və onun tətbiq dairəsi tədricən genişlənərək emal, tikinti və xidmət sahələrini əhatə etməkdədir.

Mövcud şəraitdə maliyyə-kredit bazarında kredit faizlərinin yüksək olması müxtəlif ölkələrin firmalarını iri həcmli investisiya layihələrini həyata keçirən zaman elmi-texniki potensialın və maliyyə ehtiyatlarının birləşdirilməsinə vadar edir (2). Həm xarici, həm də yerli şirkətlər üçün iqtisadi əlaqələrə girməklə mühüm investisiya layihələrini birgə həyata keçirmək daha faydalı olur. Bununla da tərəflər iri həcmli layihələrin həyata keçirilməsində riskin payını bölüşməklə onlara deyə biləcək zərərin müəyyən hissəsindən özlərini sığortalamış olurlar. Bu zaman həm investorların, həm investisiya alanların, həm də dövlətin maraqlarının nəzərə alınması daha vacibdir. Daha doğrusu, investisiya bazarının təşkilində iştirakçı olan bütün tərəflərin maraqlarının təmin olunmasına çalışmaq lazımdır. Belə ki, əgər investorları maksimum gəlir götürmək və satış bazarına yiyələnmək maraqlandırarsa, investisiya alanları istehsalı modernizasiya etmək, ilkin kapital əldə etmək və kapital dövriyyəsinə artırmaq daha çox maraqlandırır. Göstərilən tərəflərin maraqları çərçivəsində dövlətin marağı daha önəmlidir və o, investisiya prosesinin tənzimlənməsi, iqtisadiyyatın səmərəli olması və sosial yönümlü layihələrin tətbiqinə daha çox üstünlük verir. Odur ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinin strateji istiqaməti kimi lazımi investisiyanın cəlb olunması hesabına tez bir müddətdə milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin gələcək inkişafı üçün vacib olan valyuta axınını təmin etmək lazımdır. Şübhəsiz ki, qeyd edilən strateji xəttin ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi qarşıya çıxan problemlərin dövlət səviyyəsində həlli və investisiya axını üçün mühüm olan iqtisadi şəraitin yaradılması son nəticədə ölkənin iqtisadi tərəqqisini təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev H.B. Keçid iqtisadiyyatının struktur problemləri və tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri // "İctimai elmlər: nəzəriyyə və praktika" jurnalı, 2001, № 1-2. səh. 23-27.
2. Əlirzayev Ə., Əliyev M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin normativ əsasları və metodologiyası. Bakı, Azərneşr, 1996.
3. Əliyev A., Şəkərliyev A. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, 2002. 441 səh.
4. Sadıqov M., Bədəlov Ş., Sadıqova Q. Maliyyə resursları və maliyyə bazarı. Bakı, 2003. 75 səh.
5. Səmədzadə Z. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatların strategiyası və taktikası haqqında. Tezislər toplusu: Keçid dövründə iqtisadiyyatın mahiyyət dəyişiklikləri və onun metodoloji-nəzəri problemlər. Bakı, 1995. 12-13 səh.
6. Şahbazov K.A. və b. Antiböhranlı idarəetmə: müflisləşmə, iflas və sanasiya. Bakı, AzDII, 1996. 121 səh.
7. Şəkərliyev A., Vəkilov M. Pul-kredit siyasəti və onun sağlamlaşdırılması yolları. Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə uyğun qurulması və tənzimlənməsinin sosial-iqtisadi, hüquqi problemləri» mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri, Bakı, səh. 206-208.

**NEFT VƏ QAZ STRATEJİ MƏHSULLARININ İXRACININ MÖVCUD
VƏZİYYƏTİ VƏ DİNAMİKASI**

Əliyev M.Ə.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Babayeva T.P.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə keçid dövrü şəraitində Azərbaycanın ixracının inkişaf xüsusiyyətləri, strateji məhsullar ixracının potensialı, xüsusilə ölkənin neft-qaz resurslarının dünya bazarında yeri, neft-qaz ixracının dinamikası və coğrafiyası tədqiq edilmişdir. Belə ki, ölkədə təbii qaz bolluğu yeni iqtisadi situasiya yaradaraq onun geniş ixracına rəvac vermiş, nəticədə ölkə büdcəsi və iqtisadiyyatı əsaslı dərəcədə təbii qaz kapitalının inhisarına keçmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, neft, qaz, dünya bazarı, ixrac, məhsul*

Neft qaz-sektorunun markroiqtisadi çevrədə əhəmiyyəti bu sektorun ÜDM-in strukturunda, dövlət büdcəsinin gəlirlərində və xarici ticarət dövriyyəsinəki pay nisbəti ilə ölçülür. Həmin pay bölgüsünün ölkə iqtisadiyyatında optimal korelyasiyası inkişaf üçün mühüm sayır. Neft-qaz sektorunun ÜDM-in strukturundakı payı bu sahədə ən mühüm markroiqtisadi göstərici olaraq çıxış edir. Neft-qaz istehsalçıları olan inkişaf etmiş ölkələrdə neft qaz-sektorunun ÜDM-in strukturundakı payı 20-30%-dən çox olur.

Ümumən isə neft-qaz sənayesi ənənəviləşmiş belə ölkələr üçün müvafiq standartın 20-25% olması optimal hesab edilir. Burada həmçinin ÜDM-in adambaşına düşən həcmünün 20-25 mindən yuxarı olması da şərtlidir. Azərbaycan bu göstəricilər hazırda 48,5% və 6008 man.təşkil edir [1].

Statistikaya əsasən 2010-cu ildə qeyri-neft sektorunun artım templəri 7,9% olmaqla neft-qaz sektorunun artım templərini bir neçə bənd üstələmişdir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, neft-qaz-sektorunun həcm tutumu olduqca miqyaslı və rəqabətədavamlıdır, onda bu artım templərini o qədər də qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Nəzəri hesablamalara görə buradakı artım deflyatorun yaxın 20 il üçün hər il 2-3 olması təminatı daha əsaslı nəticələrə gətirib çıxaracaqdır .

Cədvəl 1.

Azərbaycanın ÜDM-də neft və qeyri-neft sektorlarının payı

Mln. Manatla	2010	2011	2012	2013
Ümumi daxili məhsul - cəmi	42 465,0	52 082,0	54 743,7	57 708,2
neft-qaz sektoru	20 409,5	25 829,9	24 487,3	24 035,1
neft-qaz sektorunun payı	48,1%	49,6%	44,7%	41,6%
qeyri-neft sektoru	22 055,5	26 252,1	30 256,4	33 673,1
qeyri-neft sektorunun payı	51,9%	50,4%	55,3%	58,4%

*Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri əsasında tərtib edilib hesablanmışdır.

Zəngin karbohidrogen resurslarına malik ölkəmizdə ildən-ilə neft və təbii qaz hasilatı, neft məhsullarının istehsalı və ixracı artırılmaqla iri həcmdə valyuta daxilolmaları təmin edilmişdir.

Cədvəl 2.

Azərbaycanın ixracında neft və qeyri neft sektorunun xüsusi çəkisi, %-lə

	2011	2012	2013
İxrac	100,0	100,0	100,0
Neft sektoru	94,4	93,1	92,7
Qeyri-Neft sektoru	5,6	6,9	7,3

*Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri əsasında tərtib edilib hesablanmışdır.

Bütövlükdə, 2001-2013-cü illərdə 172,6 milyard dollar dəyərində karbohidrogen (mineral yanacaq, neft və neft emalı məhsulları) ixrac olunmuşdur ki, bu da ümumi ixracın 94 faizini təşkil etmişdir.

Cədvəl 3.

Xam neft ixracının ümumi ixracda xüsusi çəkisi

İllər	Xam neft ixracı, mlrd. dollar	Ümumi ixrac, mlrd. dollar	Neft ixracının payı
2014	18,4	21,8	84,4
2013	20,2	24	84,2
2012	20,2	23,9	84,5
2011	22,9	26,6	86,1
2010	18,5	21,4	86,5
2009	12	14,7	81,6
2008	44,2	47,8	92,5
2007	3,2	6,1	52,5

*Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri əsasında tərtib edilib hesablanmışdır.

2001-2013-cü illərdə xam neft ixracının dəyəri 154,6 mlrd. dollar təşkil etmişdir ki, bu da ümumi ixracın 84 %-i, karbohidrogen ixracının isə 90%-i deməkdir. 2001-2013-cü illəri əhatə edən dövr ərzində illik neft hasilatı 3 dəfə artmışdır və bütövlükdə bu illərdə 436,5 mln. ton neft hasil edilmişdir. Hasil edilmiş xam neftin fiziki həcmnin təqribən 63 faizi, yəni 272,7 mln. tonu ixrac edilmiş, digər hissəsi isə emal olunmuş neft məhsulları şəklində (avtomobil benzini, kerosin və s.) ölkə daxilində və xaricində reallaşdırılmışdır [2].

Cədvəl 4.

Neft hasilatı və ixracı mln.ton

	2010	2011	2012	2013	2014
Neft hasilatı, mln.ton	50,8	45,6	43,4	43,5	38,8
Neft ixracı, mln.ton	44,5	39,0	36,8	36,7	33,0
Neft ixracının hasilatda payı, %	87,6	85,5	84,6	84,4	85,0

*Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri əsasında tərtib edilib hesablanmışdır.

2001-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun daxilolmaları 101 milyard ABŞ dolları səviyyəsində olmuş, bu vəsaitin təqribən 36%- i (35.8 mlrd. dolları) yığıma yönəldilmiş, 64%-i (64.2 mlrd. dolları) isə istifadə edilmişdir.

Ümumilikdə isə 2003-2013-cü illər ərzində Neft Fondu tərəfindən dövlət büdcəsinə edilən transfertlərin həcmi 46,4 milyard manat (59 mlrd.dollar) təşkil etmişdir ki, bu da həmin illərdə istifadə olunmuş Fond vəsaitlərinin təqribən 90 faizini, dövlət büdcəsi gəlirlərinin isə 47 faizi təşkil edir.

Aparılan təhlillərdən də görüldüyü kimi ölkənin iqtisadi inkişafında neft amili və dünya neft bazarında konyunktur dəyişiklikləri böyük rol oynayır. Bu baxımdan cari ilin ikinci yarısından etibarən dünya neft bazarında qiymətlərin aşağı düşməsi, xüsusilə də büdcədə proqnozlaşdırılmış səviyyədə az olması ciddi narahatçılığa səbəb olmuşdur. Belə ki, 2014 və 2015-ci ilin dövlət büdcəsində neftin 1 barelinin qiyməti müvafiq olaraq 100 və 90 dollar səviyyəsində proqnozlaşdırılmış, Neft Fondundan nəzərdə tutulmuş transfertlərin həcmi isə müvafiq olaraq 50.8 və 53.4% təşkil edir. Hazırda dünya bazarında neftin 1 barelinin qiyməti 37 dollara yaxındır və gələn büdcə ilində də neftin qiymətinin aşağı səviyyədə qalması ehtimal olunur.

Dünya neft qiymətlərinin uzun müddətli dövrdə aşağı səviyyədə qalması ehtimal olunmur. Bunu hər şeydən əvvəl iki amillə izah etmək olar:

1) Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı tərəfindən verilən proqnozlara görə dünya üzrə iqtisadi artım templərinin yüksəlməsi növbəti illərdə neftə tələbatın, xüsusilə İƏİT-in üzvü olmayan ölkələr hesabına çoxalmasını və 2016-cı ildən başlayaraq neft qiymətlərinin yüksəlməsi ehtimalını artırır. Qeyd edək ki, 2013-cü ildə bu artım 3.2 faiz təşkil etmişdirsə, 2014 və 2015-ci ildə müvafiq olaraq 3.4 və 4 faiz səviyyəsində proqnozlaşdırılmışdır [2].

2014-cü ildə strateji enerji ixracının vəziyyəti

5.1 Sayğac göstəriciləri əsasında

Məhsul adı	Miqdarı
Xam neft, ton <i>o cümlədən:</i>	33 040 963.4
-Bakı-Tibilisi-Ceyhan boru kəməri ilə	26 871 531.5
-Supsa boru kəməri ilə	4 232 675.7
-Şimal boru kəməri ilə	1 018 248.0
-Dəmir yolu nəqliyyatı ilə	918 508.2
Qaz kondensatı (Bakı-Tibilisi-Ceyhan boru kəməri ilə)	2 195 068.5
Təbii qaz, min m ³	8 565 438.7
Elektrik enerjisi, min KV t/s	322 001.2

5.2 Gömrük bəyannamələri əsasında

Məhsul adı	Miqdarı	Dəyəri (min ABŞ dolları)
Xam neft, ton	23 611 888.95	18 404 936.62
Neft məhsulları, ton	2 105 061.51	1 365 020.84
Təbii qaz, min m ³	1 825 686.76	304 684.00
Elektrik enerjisi, min KV t/s	588 316.58	31 261.38

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi (www.customs.gov.az)

2) OPEK-in əksər üzvləri öz dövlət büdcələrindəki balansını neftin bir barelinin 80 dollar olduğu səviyyədə az-çox saxlaya bilirlər, lakin neftin qiymətlərinin uzun müddət bundan aşağı səviyyədə qalması onların büdcələrinə çox ciddi təsir göstərəcək və OPEK ölkələrinin gələcəkdə hasilatı azaltmasına məcbur edəcəkdir ki, bu da neft qiymətlərinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır [3].

Təbii ki, dünya bazarında neft qiymətlərinin aşağı düşməsi 2014 və 2015-ci illərdə də büdcə gəlirlərinin müvafiq olaraq 66,0 və 65,3 faizinin neft-qaz sektorundan daxilolmalar təşkil edən Azərbaycan üçün də təhlükələr və təhdidlər yaradır. Lakin Azərbaycanın mövcud makroiqtisadi vəziyyəti bu təhlükələri dəf etmək və dünya bazarında konyunktur dəyişikliklərinə tab gətirmək və hətta böhranlı şəraitdə də iqtisadi artımı təmin edə bilmək gücündədir.

Ədəbiyyat

1. Səfərov Q.Ə., Dadasova K.S. Neft-qaz kompleksində məhsulun keyfiyyəti və rəqabətqabiliyyətliliyi. Bakı, Elm, 2011, 224 səh.
2. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri.
3. Dövlət Gömrük Komitəsi (www.customs.gov.az).

UOT 339.9

**DÜNYA İQTİSADI PROSESLƏRİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ
VƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATINA TƏSİRİ**

Əliyeva Ş.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Dünyanın siyasi və geosiyasi problemləri həll olunmadan iqtisadi problemlərin həllini gözləmək mümkün deyil. Bu vəziyyətdə təbii ki, Avrasiyanın əsas geostrateji nöqtələrindən biri olan Azərbaycanın iqtisadi problemləri və bu problemlərin həlli yolları əsas müzakirə məsələlərindən biridir. Azərbaycan dünyada maliyyə böhranının dərinləşdiyi bir dövrdə yeni global iqtisadi və siyasi çağırışlara adekvat olaraq islahatları davam etdirir. Milli iqtisadiyyatı yeni şəraitə uyğunlaşdırmaq istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər davamlı inkişafımızı təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: *böhran, dünya, sahibkar, ixrac, investisiya, iqtisadiyyat*

Bu gün dünyada baş verən iqtisadi, geosiyasi proseslər dünya iqtisadi böhranının dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Qanlı toqquşmalar, müharibələr, yeni qarşıdurma ocaqlarının yaranması mürəkkəb xarici iqtisadi mühit, o cümlədən enerji bazarında qeyri-sabitlik yaratmışdır.

Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsidir və dünyada baş verən proseslər ölkəmizə də

təsirsiz ötürür. Bütün ölkələr kimi, Azərbaycan dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərin təsirindən sığortalanmamışdır. Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatına iki xarici mənfi təsir vardır. Bunlardan biri dünya bazarında xammalın qiymətinin kəskin enməsi, digəri isə region ölkələrinin bir çoxunda milli valyutaların kəskin ucuzlaşmasıdır. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi təkcə neft hasil edən deyil, həm də neft istehlak edən ölkələrin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir. Belə ki, neftin yüksək qiyməti "neft dollarları" ilə büdcənin maliyyələşdirilməsinə, ticarət kəsirinin örtülməsinə və bütün dünyada faizlərin aşağı səviyyədə qalmasına kömək edirdi.

Neftin qiymətinin dörd dəfə azalması və qonşu ölkələrdə milli valyutaların dəyərinin 100 faizdən çox aşağı düşməsi səbəbindən manatın məzənnəsini arzuolunan səviyyədə saxlanmaq mümkün olmadı. Nəticədə milli valyutanın devalvasiyası baş verdi ki, bu da ölkənin gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu.

Bütün bunları nəzərə alaraq dünya iqtisadiyyatı fonunda baş verənlərin ölkə iqtisadiyyatına təsirinin minimum səviyyəyə endirilməsi üçün artıq qərarlar qəbul edilmiş, qanunvericiliyə dəyişikliklər olunmuşdur. Əsas məqsəd bu qərarlar sayəsində Azərbaycanın analoji problemlərlə üzləşən ölkələr arasında böhran vəziyyətindən ən az itkilərlə çıxan ölkə sırasına daxil etməkdir. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf dinamikası əvvəlcə resurslara əsaslanırdısa, hazırda məqsəd iqtisadi şaxələndirmənin nəticəsi olaraq qeyri-neft sektorunun üstün artım tempinə nail olunmasıdır [2, səh.3]. Bu məqsədlə həyata keçirilən sistemli tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda özəl sektor yeni inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur. Belə ki, Prezident İlham Əliyev 19 oktyabr 2015-ci il tarixdə "Sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan növlərinin sayının azaldılması, xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi prosedurlarının sadələşdirilməsi və şəffaflığının təmin edilməsi haqqında" Fərman imzalamışdır. Fərman ölkə ərazisində sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılmasına, əlverişli biznes mühitinin təmin edilməsinə istiqamətlənmişdir. Fərmana uyğun olaraq lisenziyalasdırılan fəaliyyətlərin sayı azaldılaraq 59-dan 37-ə endirilmiş, bütün lisenziyalar müddətsiz olmuşdur. Lisenziyaların verilməsi İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən ASAN Xidmət və Elektron Lisenziya portalı vasitəsilə həyata keçirilməsi tapşırılmışdır. Lisenziyalara görə dövlət rüsumunun məbləğləri isə Bakı şəhərində 2 dəfə, regionlarda 4 dəfə azaldılmışdır.

Digər mühüm sənəd ölkə prezidentinin "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının 20 oktyabr 2015-ci il tarixli 1410-IVQ nömrəli Qanununun tətbiqi və sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dövlət tənzimlənməsinə dair əlavə tədbirlər barədə" 26 oktyabr 2015-ci il tarixli Fərmanıdır [1]. Sənədə əsasən 2015-ci il noyabrın 1-dən etibarən sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar 2 il müddətinə dayandırılmışdır. Sənəddə yoxlamaların yalnız insanların həyat və sağlamlığına, dövlətin təhlükəsizliyinə və iqtisadi maraqlarına mühüm təhlükə yaradan halların mövcudluğuna əsaslar olduqda aparılması təsdiqlənmişdir.

Lisenziyaların sayının kəskin azaldılması və prosedurların sadələşdirilməsi, sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması barədə qərarlar kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması, əlverişli biznes mühitinin təmin edilməsi istiqamətində çox mühüm əhəmiyyətə malikdir ki, bu da öz növbəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına öz töhfəsini verəcəkdir.

Neftdən gələn gəlirlərin azalması daxilə istehlak bazarına nəzarət tədbirlərini gücləndirməyi, o cümlədən, yerli istehsalı stimullaşdırmağı və idxal-ixrac əməliyyatlarını sadələşdirməyi tələb edir. Bu baxımdan gömrük sisteminin iqtisadiyyatın təhlükəsizliyində və inkişafında mühüm rol oynadığını nəzərə alaraq ölkə başçısı 22 oktyabr 2015-ci il tarixdə gömrük sahəsində nəzarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı bəzi yoxlamaların sadələşdirilməsi haqqında fərman imzalamışdır. Fərmana əsasən, fiziki şəxslər tərəfindən gömrük ərazisinə gətirilən və istehsal, yaxud kommersiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan ümumi gömrük dəyəri 10 000 ABŞ dolları məbləğindən (müsayiət edilən hər bir yetkinlik yaşına çatmamış fiziki şəxsə görə əlavə 2000 ABŞ dolları ekvivalenti məbləğindən) artıq olmayan mallar (aksizli mallar, avtonəqliyyat vasitələri və səfər zamanı fiziki şəxsin zəruri ehtiyaclarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan əşyalar istisna olmaqla) gömrük haqqı ödənilmədən gömrük sərhədindən keçirilə bilər [1]. Digər mühüm qərar Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən "Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən konkret sahələr üzrə elektron xidmətlər göstərilməsi Qaydaları"nın və "Elektron xidmət növlərinin Siyahısı"nın təsdiq edilməsi haqqında Nazirlər Kabinetinin 24 noyabr 2011-ci il tarixli qərarında əks olunan tapşırıqların təmin olunması məqsədilə "Fiziki şəxslər üçün sadələşdirilmiş bəyannamə" xidmətinin elektronlaşdırılaraq "Elektron hökumət" portalına inteqrasiya edilməsidir. Belə ki, vətəndaş Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədlərindən keçirdiyi mal və nəqliyyat vasitələrini bəyan etmək üçün elektron gömrük xidmətlərinin bu bölməsindən istifadə etməklə vaxtına qənaət edəcəkdir.

Qeyd edək ki, gömrük sərhədlərindən keçirilən malın bəyan edilməsi prosesinin elektron təşkili gömrük sahəsində işin operativliyinə və növbələrin azalmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Qlobal iqtisadi böhranın ölkəmizə təzyiqləri getdikcə artdığı bir dövrdə xarici investisiyaların Azərbaycana daha böyük həcmdə cəlb edilməsi vacib məsələlərdəndir. Hazırda ümumiyyətlə, dünya

miqyasında xarici investisiyalar uğrunda ciddi mübarizə gedir. Bunu nəzərə alaraq iqtisadiyyata, xüsusən də qeyri-neft sektoruna daha çox xarici sərmayə cəlb etmək lazımdır ki, ölkənin ixrac potensialı güclənsin və idxaldan asılılıq azalsın. Ölkəyə daxil olan xarici investisiyaların dəstəklənməsi üçün investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, investisiyanın təşviq edilməsi əsas şərtlərdəndir. Prezidentin 18 yanvar 2016-cı il tarixində imzaladığı investisiyaların təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Fərman da məhz bu məqsədi daşıyır. Fərmanla “İnvestisiya təşviqi sənədinin verilməsi Qaydası” təsdiq edilmişdir. Qaydalara görə, investisiya təşviqi sənədini almış fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən 7 il müddətində əldə etdiyi gəlirin, eləcə də mənfəətin 50 faizi həcmində vergi güzəşti əldə edir. Bundan başqa, qanuna edilmiş əlavələrə əsasən, investisiya təşviqi sənədinin alındığı tarixdən 7 il müddətinə hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiqedicisi sənədi əsasında texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı ƏDV-dən azaddır. İnvestisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxs və fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən müvafiq əmlakına görə 7 il müddətinə əmlak vergisini ödəməkdən azaddır. İnvestisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxs və fərdi sahibkar həmin sənədi aldığı tarixdən mülkiyyətində və ya istifadəsində olan müvafiq torpaqlara görə 7 il müddətinə torpaq vergisini ödəməkdən azad olunmuşdur.

Sənədə əsasən, sahibkarlar daha qısa zamanda investisiya edərək, tezliklə gəlir əldə edə biləcəklər. Sənədin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, sahibkarları daha çox investisiya qoymağa stimullaşdırır. Bu isə öz növbəsində ona imkan verir ki, məşğulluq təmin edilsin, ölkənin ixrac qabiliyyəti artsın. Beləliklə, investisiya təşviqi sənədi ölkədə investisiya və biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına, eləcə də stimullaşdırılmasına nail olmaq məqsədi daşıyır.

Müasir dövrdə dünya bazarlarında vəziyyət sürətlə dəyişir, yeni əvəzləyici məhsullar, rəqiblər, istehsal və marketinq texnologiyaları yaranır. Bu sürətlə ayaqlaşmayan ölkələr və şirkətlər mövqelərinin zəifləməsinə məhkumdurlar. Mövqeyi saxlamaq və möhkəmlətmək müxtəlif istiqamətli tədqiqatları zəruri edir [4].

Bunu nəzərə alaraq, hökumət ölkədə investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına, sənaye istehsalının artırılmasına, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə ciddi önəm verir. Bu istiqamətdə qarşıya qoyulan əsas hədəflər sərmayə qoyuluşlarının artırılması, sahibkarların ixrac potensialının gücləndirilməsi, potensial tərəfdaşların tapılması və birgə əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsidir. Belə ki, 01 mart 2016-cı il tarixdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin ixracın təşviq edilməsinə yönələn əlavə tədbirlər haqqında imzaladığı fərmanı bunu bir daha sübut edir. Fərmana əsasən Azərbaycan ərazisində istehsal olunan qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan iş adamlarına dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına əlavə ixrac təşviqi vəsaiti ödəniləcəkdir. Fərmanda deyilir ki, ödəniləcək ixrac təşviqinin baza məbləği ixrac əməliyyatlarına görə faktiki ixrac olunmuş malın ixrac gömrük bəyannaməsində nəzərdə tutulan gömrük dəyərinin 3 (üç) faizini təşkil edəcəkdir. Məsələn, əgər sahibkar Azərbaycandan 10 milyon dollarlıq mal ixrac etsə, dövlət büdcəsindən 300 min dollar vəsait ala biləcəkdir. Deməli iş adamları Azərbaycanda istehsal olunan qeyri-neft məhsullarını xarici bazarlara çıxarmaqda maraqlı olacaqlar. Fərman 2020-ci ilə qədər qüvvədə olacaqdır.

İxracın təşviq edilməsi təcrübəsi bir çox ölkələr, məsələn, Türkiyə üçün uğurla istifadə edilmiş, ixrac həcmində kəskin artmasına və beləliklə də ümumi iqtisadi inkişafa ciddi təkan vermişdir. Qlobal böhranın səngimədiyi bir şəraitdə bu fərman ölkə iqtisadiyyatının inkişafında qeyri-neft sektorunun payının artmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək və ölkədə rəqabətədavamlı qeyri-neft məhsullarının istehsalını genişləndirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. www.president.az
2. Azərbaycan qəzeti, 12 fevral 2016-cı il
3. economy.gov.az
4. unec.edu.az

MÜASİR KOMMUNİKASIYA MƏKANINDA REKLAM FƏALİYYƏTİNİN KREATİVLİYİ

Əsgərov Ş.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Acar sözlər: kommunikasiya, reklam, kreativ, sosial funksiya, informasiya mübadiləsi, reklam məhsulu

Ölkədə reklam fəaliyyətinin müasir inkişaf mərhələsi reklam təcrübəsinin yeni növlərinin yaranması, kreativ texnologiyalardan istifadə edilməsi vasitəsilə onun forma və metodlarının zənginləşdirilməsi ilə xarakterizə edilir. Reklam sadəcə olaraq marketinq vasitələrindən biri deyil. O, peşəkar fəaliyyətin müstəqil sosial-iqtisadi növü kimi bir tərəfdən bazar iqtisadiyyatının inkişafına kömək edir, digər tərəfdən ictimai münasibətlərin yeni nümunələrini formalaşdıran istehlakçıların düşüncəsinə təsir vasitəsi kimi çıxış edir. Bu zaman reklam yalnız satılacaq ideyanı təkrar istehsal etmir, kreativlik onun geniş auditoriyaya doğru hərəkətini kömək edir. Sosioloji tədqiqatların nəticələri əksər insanların bütövlükdə reklama mənfi münasibətlərinin (inamsızlıq, qıcıqlanma) formalaşdığını deməyə əsas verir. Belə şəraitdə reklam fəaliyyətinin xüsusiyyəti kimi orijinallıqla, yeniliklə, yadda qalmaqla, həmçinin aydın, qeyri-tipik və tanınan tərzin (simanın, üsulun) yaradılması vasitəsilə istehlakçıların diqqətinin cəlb edilməsinə istiqamətlənməklə xarakterizə olunan kreativlik strateji üstünlük əldə edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ölkənin kommunikasiya məkanında reklam fəaliyyətinin inkişafının müasir mərhələsi yalnız onun bazar iqtisadiyyatına deyil, həm də kreativ cəmiyyətin qurulmasına istiqamətlənən ictimai münasibətlərin yeni tipinin formalaşması prosesinə təsiri ilə xarakterizə edilir. Müasir kommunikasiya məkanında reklam fəaliyyəti quruluşuna və funksiyalarına görə çoxcəhətli hadisə kimi çıxış edir. Reklam yalnız sosial fəaliyyət növü kimi deyil, həm də sosial institut, kommunikasiya, texnologiya və s. növü kimi izah edilə bilər. Sosial fəaliyyət, sosial institutu, sosial texnologiya, sosial kommunikasiya kimi reklamın tədqiqinə kompleks yanaşma ona xas bütün xüsusiyyətləri aşkar etməyə və onların kreativ ünsürlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Müasir reklam bir sıra spesifik funksiyalara malikdir. Müasir sosial toplumun böyük həcmdə operativ informasiya əldə etməyə ehtiyacı vardır ki, bunun da təmin edilməsində sabit kommunikasiya vasitəsi kimi reklamın rolu böyükdür.

Sosial əhəmiyyətli ideyaların təbliğində və informasiyanın mübadiləsi sistemində reklamın sosial funksiyası mühüm yerlərdən birini tutur. Sosial reklam məqsəduyğun şəkildə sosial sferaya istiqamətlənir və kommersiya reklamından fərqli olaraq insanların qarşılıqlı münasibətlərinə və onların davranışına, ictimai institutların və təşkilatların fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir.

Reklam bazarı subyektlərinin sosial-iqtisadi fəaliyyətinin inkişafına təsir göstərir. Bazar münasibətlərinin formalaşdırılmasının mühüm komponenti olaraq o, mal və xidmətlərin istehsalına kommunikasiya təsirinin xarakterini müəyyən edir.

Reklamın kreativ funksiyasına reklam yaradıcılığı texnologiyası əhəmiyyətli rol oynayan yaradıcı proses kimi baxılır. Reklamda kreativlik informasiya kreativliyi konsepsiyası yaradılması üzrə fərdi qərarların qəbul edilməsi bacarığı ilə sıx bağlıdır. Reklam fəaliyyətinin başlıca vəzifəsi reklamın kommunikasiya funksiyasını optimallaşdıran informasiyalı reklam məhsullarının yaradılmasıdır. Reklam fəaliyyətinin kreativ funksiyası rəqabət üstünlüyü uğrunda mübarizə məqsədilə reklam məhsulunun mahiyyətini (məzmununu) ifadə etmək üçün innovasiya formalarının axtarışına istiqamətlənir. Onlar son nəticəyə istiqamətlənir və ən yüksək səmərə verən reklam müraciətlərinin yaradılmasına imkan verir. Belə səmərənin məzmunu reklam kommunikasiyası planında informasiya və emosional tamamlanmanın nə qədər orijinal olmasından, onun öz məqsədlərinə nail olunmasından asılıdır.

Sosial texnologiya kimi reklamın kreativliyi reklam kampaniyası prosesində mühüm ünsür olaraq çıxış edir, işə yanaşma orijinallığa və yaradıcılığa əsaslandıqda o uğurlu olur. Reklam prosesi çərçivəsində kreativlik əldə edilən nəticələrin səmərəliliyinə, hamı tərəfindən qəbul edilməsinə və idarə edilənliyinə istiqamətlənir. Belə fəaliyyət reklam kreativliyinin axtarılıb tapılması və işlənilib hazırlanması ilə bağlı əməliyyatlar prosesində həyata keçirilir və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə adekvat olur. Ona görə də reklamın səmərəliliyi minimal xərclərlə maksimum nəticələrə nail olmaqla müəyyən edilir və yalnız reklam vasitələrinin seçilməsi və istifadəsindən deyil, həm də orijinal reklam məhsulunun yaradılmasından, yəni yaradıcı reklamdan asılıdır.

Kreativ reklam auditoriya ilə əlaqələri qurmağa kömək etməli və satılan məhsulu gözlənilməz rakursda təqdim etməlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bütün reklamlara kreativlik xüsusiyyəti xas deyildir. Lakin məhz uğur əldə edilməsinin səmərəli konsepsiyasına istiqamətlənən kreativ mal və xidmətlərin inkişafında iştirak edir və onların bazara irəliləməsinə kömək edir. Rəqabətçilərlə mübarizədə

real vasitə olaraq o, reklam edilən mal yaxud xidmətlərin dəyərini artırır, öz istehsalçıların mənəfətinə yüksəldə bilər. Bu mənada reklam fəaliyyətinin kreativliyinə cəmiyyətin və onun iqtisadi sisteminin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi baxıla bilər. Əgər kreativ reklam məhsulunun yaradılması vəzifəsi qarşıda durursa onun əsas tərkib üsürlərindən (ideya, üsul, ünsür, məzmun) minimum biri kreativ olmalıdır. O, reklamın kommunikativ səmərəliliyini yüksəltməyə, tanınan nümunəni formalaşdırmağa, məhsulun yadda qalma səviyyəsini və onun alınma ehtimalını artırmağa, həm malın, həm də reklamın özünün keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Bu zaman reklamda kreativ funksiya ona məhsul, yaxud proses, texnologiya, fəaliyyət kimi baxılmasından asılı olur.

Beləliklə, bu qeyd edilənlərə əsaslanaraq reklam fəaliyyətinin kreativliyinin əsas kriteriyalarına ideyanın həyata keçirilməsinin və irəliləməsinin yenilik xarakteri, təklif edilən konsepsiyanın orijinallığı, yaradıcı prosesə transformasiyaya imkan verən ideyanın çevikliyi, mənimsəmə üçün məntiqiliyi, əlverişliliyi və adekvatlığı, faydalılığını və emosional cəlbediciliyinin, sövqedici təsirinin olması və s. aid etmək olar. Fikrimizcə, reklam fəaliyyətinin kreativliyinin əsas vəzifəsi konkret istehlakçıya relevant təsir göstərən, onların istəyinə adekvat, arzu olunan informasiyanın ötürülməsinin səmərəli üsul və vasitələrinin axtarılıb tapılmasından ibarət olmalıdır. Müasir kommunikasiya məkanında reklam fəaliyyətinin kreativliyinə zəruri təfəkkür və davranış tərzinin formalaşmasına istiqamətlənən, orijinallıq, yenilik, təsirlilik, yadda qalmaqla xarakterizə edilən reklam fəaliyyətinin xüsusiyyəti kimi baxmaq lazımdır. Reklam satılacaq ideyanı təkrar istehsal edir, kreativlik isə onu geniş auditoriyaya doğru hərəkət etdirir.

Ədəbiyyat

1. Ривс. Р. Реальность в рекламе. пер. с англ./ Р. Ривс. М. Северо, 2003.
2. Бернетт Д. Реклама. Принципы и практика / Д. Бернетт, С. Мориарти, У. Уэллс. - СПб. : Питер, 2008.
3. Девочкина Е.Ф. Статистический анализ состояние и перспектив развития рекламного рынка в России, дисс. канд. экон. наук. М, 2015.
4. Тлековна А.Э. Социальная реклама: сравнительный анализ зарубежного опыта и Казахстана, дисс. канд. экон. наук. Республика Казахстан Алматы, 2014.
5. www.adme.ru.

UOT 336.47

İQTİSADİ BÖHRAN DÖVRÜNDƏ MALİYYƏ RESURLARININ HƏRƏKƏTİ VƏ ONUN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ GÖMRÜK ORQANLARININ ROLU

Fərzəliyev M.M.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Əhmədov M.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalə iqtisadi böhran dövründə maliyyə resurslarının hərəkəti və onun tənzimlənməsində dövlət gömrük orqanlarının rolunun tədqiq edilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə eləcə də iqtisadi böhranın yaranma səbəbləri və onun sosial-iqtisadi nəticələrinin aradan qaldırılması istiqamətləri nəzərdən keçirilir. Məqalədə xüsusilə qeyd edilir ki, milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas vasitələrindən biri valyuta nəzarətidir.

Açar sözlər: *iqtisadi böhran, valyuta nəzarəti, gömrük fəaliyyəti, iqtisadi tsikl, xarici ticarət*

Müasir bazar iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun vaxtaşırı, orta hesabla hər 10-15 ildən bir obyektiv və subyektiv səbəblərdən irəli gələrək iqtisadi böhranla üzləşməsidir. İqtisadi böhranlar qlobal, regional və ölkə səviyyəsində baş verə bilər. Bu böhranların hər biri milli iqtisadiyyat üçün, onun bütün subyektləri üçün, əhali üçün müəyyən çətinliklər yaradır, iqtisadi tənəzzülə səbəb olur. Sözsüz ki, ən təhlükəli iqtisadi böhran qlobal xarakterli iqtisadi böhranlardır. Qlobal iqtisadi böhranlar adətən uzunmüddətli olması və öz dərinliyi ilə fərqlənir.

Başlanğıcını ABŞ-ın maliyyə sistemindən götürən qlobal iqtisadi böhran tədricən dünya ölkələrini bürümüş, Azərbaycan iqtisadiyyatına da yol tapmışdır. Bu böhranın qlobal xarakter daşması müasir dünyamızın qloballaşması ilə bağlıdır. Son 15-20 il ərzində insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində olduğu kimi iqtisadiyyatda da baş verən qloballaşma prosesləri onun məzmununu və xarakterini dəyişdirmişdir. Müasir iqtisadi qloballaşmanı həm dünya ölkələrinin iqtisadi integrasiyasının güclənməsi kimi, həm inkişaf etməkdə olan və kasıb ölkələrin inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən iqtisadi ekspansiyası kimi, həm də dünya ölkələrinin qarşılıqlı iqtisadi asılılığının güclənməsi kimi izah etmək olar. İqtisadiyyatda qloballaşma prosesləri isə milli iqtisadiyyatda təhlükəsizlik məsələlərini zəruri edir. Hazırkı dövrün başlıca vəzifəsi

qlobal iqtisadi böhranın milli iqtisadiyyata təsirini zəiflətmək, onun sosial-iqtisadi nəticələrini aradan qaldırmaq, milli iqtisadiyyatın gələcək dinamik inkişafını təmin etmək məqsədi ilə müvafiq tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanmasıdır.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadi inkişaf tsiklik (dövrü) və ya spiralvari xarakter daşıyır və bir iqtisadi tsikl bir-birini əvəz edən dörd mərhələdən ibarətdir: iqtisadi böhran, depresiya, canlanma və iqtisadi yüksəliş. İqtisadiyyat zaman etibarilə iqtisadi tsikllərin məcmuudur deyə bilərik. Bu o deməkdir ki, baş vermiş hər bir iqtisadi böhran yeni bir iqtisadi yüksəlişin başlanğıcıdır. Məqsəd mövcud iqtisadi böhran dövrünü minimum itkilərlə başa vurmaq və yeni bir iqtisadi yüksəlişə nail olmaqdır. Bu isə mövcud iqtisadi böhranın səbəblərinin araşdırılmasını, bütün daxili imkanların səfərbərliyə alınmasını, iqtisadi proseslərdəki neqativ halların kənarlaşdırılmasını, pozitiv amillərə üstünlük verilməsini və iqtisadi inkişafın səmərəlilik prinsipləri əsasında qurulmasını tələb edir [1, səh.137].

Ümumiyyətlə, təcrübədən məlum olduğu kimi iqtisadi böhranların əsas səbəblərindən biri cəmiyyətin ixtiyarında olan istehsal resurslarından (maddi, əmək, maliyyə və s.) səmərəli, proporsional və ya mövcud tələbə uyğun istifadə edilməməsidir. İstehsal resurslarının təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələri üzrə bölüşdürülməsində qeyri-bərabərlik, istehsal resurslarının əsasən bir və ya bir neçə istiqamətdə (tikinti, avtomobil istehsalı və s) axınının güclənməsi son nəticədə iqtisadi böhran vəziyyətini yaradır. Məsələn, ABŞ-da və digər ölkələrdə baş vermiş böhranla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə resurslarının mövcud reallıqlar nəzərə alınmadan, onun müəyyən korporativ məqsədlərə uyğun olaraq istifadə edilməsi maliyyə böhranlarına səbəb olmuşdur. Sonradan iqtisadiyyatın real sektoruna da yol tapmış iqtisadi böhran məhz maliyyə resurslarının ABŞ-da düzgün istifadə edilməməsi, ipoteka kreditləşməsi zamanı kreditörün ödəməqabiliyyətinin nəzərə alınmaması ilə əlaqədar baş vermişdir.

2013-2015-ci illərdə isə neftin qiymətinin kəskin surətdə ucuzlaşması və Ukrayna hadisələri ilə əlaqədar dünya ölkələri və Rusiya Federasiyası arasında tətbiq edilən qarşılıqlı iqtisadi sanksiyalar, müxtəlif məhdudlaşdırıcı və qadağanedicu tədbirlər sistemi nəticəsində yaranmış yeni iqtisadi böhran prosesləri bir çox ölkələrə, o cümlədən Azərbaycan iqtisadiyyatına da yol tapmışdır. Son bir neçə ay ərzində ölkənin neft ixracından əldə etdiyi gəlirlər nəzərdə tutulduğundan vergi aşağı olmuşdur. Bununla yanaşı Azərbaycan dövlətinin valyuta ehtiyatları da sürətlə azalmışdır. Bu cür arzuolunmaz proseslərin qarşısını almaq üçün isə Mərkəzi Bank milli valyutanın 35% ucuzlaşdırılmasına qərar verdi. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə böhranının baş vermə səbəblərinin öyrənilməsinə əsasən onun sosial-iqtisadi nəticələrinin aradan qaldırılmasının və milli iqtisadiyyatda dinamikliyin təmin edilməsinin əsas vasitələrindən biri valyuta nəzarətinin gücləndirilməsidir. Valyuta nəzarəti dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Valyuta nəzarəti valyuta tənzimlənməsinin müəyyən olunmuş qayda və normaları üzərində yuxarıda göstərilən dövlət orqanları tərəfindən yerinə yetirilən nəzarət mexanizmləridir. Valyuta nəzarətinin konkret forma və metodları ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, valyuta nəzarəti inkişaf etməkdə olan ölkələr və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr tərəfindən xüsusi fəallıqla tətbiq edilir. Gömrük orqanları tərəfindən yerinə yetirilən valyuta nəzarəti əməliyyatları fiziki və hüquqi şəxslərin xarici-iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar gömrük nəzarətini iki qrupa ayırmaq olar.

1. Xarici ticarət fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan valyuta əməliyyatları üzərində nəzarət.
2. Qeyri-ticarət əməliyyatları ilə bağlı həyata keçirilən valyuta əməliyyatları üzərində nəzarət.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya valyuta əməliyyatlarının, ölkələr arasında valyuta axınının yalnız təxminən 10 %-i xarici ticarət əməliyyatları ilə bağlıdır. Dünya valyuta axınının çox hissəsi qeyri-ticarət əməliyyatları ilə əlaqədardır.

Qeyri-ticarət əməliyyatlarından xarici valyuta ilə yerinə yetirilən kredit əməliyyatlarını, xarici valyuta ilə aparılan investisiya fəaliyyətini, xarici valyuta ilə müxtəlif xarakterli xidmətlərin ödənilməsini, dövlət gömrük sərhəddindən valyuta qiymətlilərinin keçirilməsini və digər bu kimi valyuta əməliyyatlarını göstərmək olar.

Xarici ticarət fəaliyyəti ilə bağlı valyuta əməliyyatları zamanı müvəkkil bankların xidmətlərindən istifadə olunur və bu zaman valyuta əməliyyatları Mərkəzi Bankın qəbul etdiyi təlimata uyğun həyata keçirilir. Daşınan əmtəənin gömrük sərhəddindən keçdiyi barədə müvəkkil bankla gömrük orqanı arasında informasiya mübadiləsi aparılmalıdır.

Qeyri-ticarət əməliyyatları ilə əlaqədar isə fiziki və hüquqi şəxslərin gömrük sərhəddində hərəkəti zamanı xarici valyutaların, digər qiymətli kağızların və qiymətli metalların keçirilməsinin tənzimlənməsi ilə müəyyən olunmuş norma və qaydalar gözlənilməlidir.

Dövlət gömrük orqanlarının həyata keçirdiyi valyuta nəzarəti əməliyyatlarını dörd istiqamətə ayırmaq olar. Bu istiqamətlər aşağıdakılardır:

Birincisi, aparılan valyuta əməliyyatlarının mövcud qanunvericiliyə uyğunluğunun müəyyən edilməsi və bunun üçün tələb olunan lisenziyaların yoxlanılması;

İkincisi, rezidentlərin dövlət qarşısında xarici valyuta ilə ödəmə öhdəliklərinin, eləcə də onların milli bazarda xarici valyutanın satışı üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin yoxlanılması;
Üçüncüsü, xarici valyuta ilə ödənişlərinin düzgünlüyünün yoxlanılması;
Dördüncüsü, valyuta əməliyyatları üzrə uçot və hesabatların doğruluğunun yoxlanılması.

Gömrük orqanlarının göstərilən istiqamətlərdə apardığı işi qənaətbəxş hesab etmək olar. Lakin sözsüz ki, gömrük orqanlarının valyuta nəzarəti istiqamətində fəaliyyəti nöqsanlardan da xali deyil.

Bu o deməkdir ki, valyuta nəzarəti sahəsində gömrük orqanlarının fəaliyyəti müvafiq tədbirlər hesabına yaxşılaşdırılmalıdır. Belə tədbirlər sistemindən gömrük orqanlarında çalışan mütəxəssislərin peşə hazırlığının yüksəldilməsini, gömrük orqanlarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsini, xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsi sahəsində kütləvi maarifləndirmə işinin gücləndirilməsini, gömrük fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi üzrə tədbirləri göstərmək olar [2, səh. 223].

Gömrük orqanlarının valyuta nəzarəti istiqamətində fəaliyyəti milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi nöqteyi-nəzərdən qlobal iqtisadi böhranlar dövründə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, iqtisadi böhranın miqyasından asılı olmayaraq onun yaranma səbəblərinə və böhranın sosial-iqtisadi nəticələrinin təhlilinə və eləcə də gələcəkdə yeni bir iqtisadi böhranın gözlənilməsinin labüdlüyünə əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, dövlət gələcək böhranla əlaqədar qabaqleyici tədbirlər görməlidir. Çünki, böhrandan sonrakı dövrü mahiyyət etibarilə gələcək iqtisadi böhran üçün hazırlıq dövrü, onun başlanğıc dövrü də hesab etmək olar. Gələcək iqtisadi böhranın səbəbləri iqtisadi yüksəliş dövrünü yaşayan milli iqtisadiyyatın daxilində yetişir. Bu özünü, hər şeydən əvvəl, cəmiyyət üzvlərinin ixtiyarında olan istehsal resurslarının necə istifadə edilməsində göstərir. Odur ki, dövlət strukturları hər zaman istehsal resurslarının bazar subyektləri tərəfindən səmərəli istifadə edilməsi istiqamətində iqtisadiyyata müdaxilə etməlidir. Bu mənada dövlət strukturları da nazirliklər, komitələr, idarələr, birliklər və s. öz ixtiyarında olan maliyyə və maddi resursların istifadə edilməsində səmərəlilik və şəffaflıq prinsiplərinə üstünlük verməlidirlər. Azərbaycan Respublikasının valyuta ehtiyatları, Neft Fondunun vəsaitləri, dövlət büdcəsinin vəsaitləri, bu vəsaitlərin səmərəli istifadə olunması gələcək iqtisadi böhranla əlaqədar qabaqleyici tədbirlərin görülməsinə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Şəkəraliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2009. 415 səh.
2. Şəkəraliyev A.Ş., Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə. "Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi". Bakı, "Gənclik": 2003. 316 səh.

UOT 339.1

DAŞINMAZ ƏMLAK BAZARINDA MARKETİNG TƏDQIQININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Hacıyeva X.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Məqalədə daşınmaz əmlakın və daşınmaz əmlak bazarının mahiyyəti marketing fəaliyyətinin spesifik cəhəti nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir, daşınmaz əmlak bazarında satıcı və alıcının marketing baxımından qarşılıqlı təsiri araşdırılır, informasiyaların əhəmiyyəti dəyərləndirilir. Müəllif tərəfindən internetdə daşınmaz əmlak hərracının satıcı üçün hansı üstünlüklərə malik olması, daşınmaz əmlak bazarının marketing tədqiqinin təşkili metodikasına müəllif yanaşması verilir.

Açar sözlər: *daşınmaz əmlak, marketing tədqiqi, internet, informasiya, hərrac*

1. İqtisadi ədəbiyyatda [1; 2; 3] apardığımız araşdırmalar göstərdi ki, daşınmaz əmlak – daşınmaz əmlak bazarında marketing fəaliyyətinin spesifik cəhətini özündə ehtiva edən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir: mənzil bazarında marketingin sosial istiqamətliliyi; qabaqcadan seçim malları üçün marketing kompleksinin istifadəsi; irəlilətmə zamanı səmərəli aspektlərə istinad olunması; hər bir sövdələşmə prosesi üçün fərdi qiymətməmələgəlmə prosesi; təklif fərddir və qarşılıqlı əvəz edilən deyil; müxtəlif hesablaşma şəklində əlavə xidmətlər, əmtəə vahidlərinin transformasiyası; potensial alıcıların məqsədli auditoriyası məhduddur; obyektin əldə edilməsi şəraiti istehlak tələbini müəyyən edən amilə çevrilir; müxtəlif qiymət siyasətləri istifadə edilir; istehlakçı investora istehlakının uzunmüddətli ödənilməsi; istismar prosesində zəmanətli öhdəliklərin zəruriliyi; yeni subyektin – sığorta şirkətinin daxil edilməsi, eləcə də sənədlərin müfəssəl hüquqi təhlili bu risklərin ehtimalını aşağı salmağa imkan verir; marketingin əlavə yaradıcı funksiyalarının tətbiq edilməsi; yeni qanunvericilik aktlarının müntəzəm izlənməsi və onların tətbiqi nəticələrinə vaxtılı-vaxtında reaksiya verilməsi və s. zəruridir.

2. Aparılan tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, satıcı və alıcıların qarşılıqlı təsirinin ümumən qəbul edilmiş elmi cəhətdən əsaslandırılmış marketing modeli mövcud deyildir [1]. Bizim tərəfimizdən “satıcı və alıcının marketing qarşılıqlı təsiri” anlayışı aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur: informasiya mübadiləsi prosesində və mübadilə iştirakçılarının uzlaşdırılması və motivasiyası mexanizmləri hesabına əməkdaşlıq və inam əsasında iqtisadi məqsədlərin reallaşdırılması üçün məhsulların, proseslərin və müəyyən edilmiş iş qaydasının uyğunlaşması şəraitində razılaşdırılmış fəaliyyətdir”.

3. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, daşınmaz əmlak bazarında uyğun obyektin seçimi və sövdələşmələrin aparılması üçün üçün digər bazarlarla müqayisədə informasiya mənbələri çoxluğunu öyrənməyə daha çox qüvvə tələb olunur. Qərar qəbul edilərkən xeyli sayda amil və parametrlərin uçotu fəal informasiya axtarışını stimullaşdırır. Daşınmaz əmlak bazarının müasir vəziyyəti informasiyaların əhəmiyyətinin və dəyərinin yüksəlməsi ilə xarakterizə olunur [2]. Cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasının artım tempi yüksəlir, istehlakçıya daha artıq həcmdə informasiyaya çıxış ehtimalı yüksəlir. Daşınmaz əmlak bazarında problemlər obyektə xas olan böyük miqdarda xarakterik cəhətlərin və mümkün informasiya vasitələrinin köməyi ilə təklif edilən mənzillər arasında seçimlərdə alıcı üçün çətinliyin mövcudluğu ilə səciyyələnir. Bu problemlərin həllinə informasiya texnologiyalarının tətbiqi kömək edir.

4. İnternetdə daşınmaz əmlak hərracı satıcı üçün aşağıdakı üstünlüklərə malikdir: tələbin vəziyyəti hərrac iştirakçılarının daha çox miqdarı hesabına reallığa yaxınlaşır; potensial iştirakçıların səmərəliliyi yüksəkdir, məhz xəbərin sürəti artır, informasiyaların həcmi artır, xəbərə görə xərclər əhəmiyyətli dərəcədə azalır; bir neçə gün ərzində ticarətin sutkaboyu aparılması imkanı; lotun ilkin qiymətinin artırılması üzrə səhvlər üzündən ticarətin dayandırılması zamanı onun təkrarına gedəcək xərclərin əhəmiyyət kəsb etməməsi; İnternetdə ticarət üzrə təqdim edilən informasiyaya edilən dəyişikliklər edilməsinin yüksək olmayan dəyəri; ticarət qalibinin çoxmeyarlı seçim üsulunun təyin olunma imkanı; investisiya təkliflərinin rəqabətinin operativ və açıq təmin edilmə üsulları.

5. Daşınmaz əmlak bazarının marketing tədqiqinin təşkili metodikasının algoritminin 3 blokdan ibarət götürülməsi məqsəduyğun sayılır: hazırlıq tədbirləri, daşınmaz əmlak bazarında informasiya işi, alıcılarla (isarəçilərlə) iş. Bu, daşınmaz əmlak bazarının müxtəlif növlərini təhlil etməyə və bu bazarda işin effektivliyini yüksəltməyə imkan verəcəkdir. Bu metodikanın məqsədi daşınmaz əmlak obyektinin reallaşdırılması üzrə fəaliyyət ardıcılığının strukturlaşdırılması sayılır. Bazardakı payından, bazar tələbi və təklifindən asılı olaraq konkret şəraitdə daşınmaz əmlak bazarında marketing strategiyasının hücum, müdafiə və geri çəkilmə strategiyalarından istifadə etmək məqsəduyğundur.

6. Daşınmaz əmlak bazarının idarə edilməsinin marketing konsepsiyası aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- dərin və hərtərəfli bazar və konyunktur tədqiqatları;
- daşınmaz əmlak bazarının segmentləşdirilməsi;
- istehsal-satış siyasətinin bazar situasiyasına uyğunluğu;
- innovasiyalar;
- strateji planlaşdırma.

7. Daşınmaz əmlak bazarının fəaliyyət effektivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə marketingdən istifadənin qiymətləndirilməsi metodları marketing fəaliyyətini mərhələli qiymətləndirməyə imkan verir: marketing tədbirlərinin effektivliyi imkanlarının qabaqcadan qiymətləndirilməsi məqsədilə planlaşdırma mərhələsi, görülmüş işin faktiki yekununun qiymətləndirilməsi kimi marketing kompaniyasının reallaşdırılmasının yekun mərhələsi təklif olunur.

Ədəbiyyat

1. Трушина Ю.А. Методы маркетингового взаимодействия продавца и покупателя на рынке недвижимости. Дис. на соискание степени канд. экон. наук. СПб., 2007.
2. Kazımlı X.H. Qiymətləndirmənin əsasları. Bakı, 2008.
3. Шакаралиев А.Ш., Асаул А.Н., Денисова И.В., Оруджов Г.К., Мустафаев Ф.Ф. Экономика недвижимости: Баку, «İqtisad Universiteti», 2004, 420 səh.

AQRAR SAHƏNİN İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASI MƏNBƏLƏRİ

Hacıyeva Z.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir şəraitdə dövlətin aqrar siyasətinin başlıca istiqamətləri dövlətlərarası əlaqə və mənafehlərin uğurla həyata keçirilməsini, etibarlı və səmərəli aqrar bazarın formalaşmasını, sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsini, əhalinin həyat şəraitinin ardıcıl olaraq yaxşılaşdırılmasını təmin edən səmərəli aqrar-sənaye istehsalını formalaşdırılmaqdan ibarətdir. Bütün dövrlərdə aqrar sahə iqtisadiyyatın ən mühüm və strateji əhəmiyyətli sahələrindən biri olmaqla, ölkə əhalisinin ərzağa, sənayenin isə xammala olan tələbatının ödənilməsində önəmli rola malik olmuşdur. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi müasir şəraitdə respublikamızın alternativ ixrac sektoruna malik olmasında əhəmiyyətli faktorlardan biri sayılır.

Açar sözlər: aqrar sahə, ixrac, kənd təsərrüfatı, rəqabət, sahibkarlıq

Azərbaycanın zəngin və əlverişli torpaq-iqlim şəraiti, nisbətən ucuz işçi qüvvəsi və ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsal etmək imkanları dünya bazarında yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olub, keyfiyyətli ərzaq məhsulları istehsalı üçün əlverişli şərait yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, mütərəqqi texnologiya əsasında istehsal edilən əksər bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları beynəlxalq səviyyədə müqayisəli üstünlüyə malikdir. Bu, hətta qloballaşma və subsidiyasız iqtisadiyyat şəraitində belə, Azərbaycanda ixracın artırılmasının stimullaşdırılması istiqamətində geniş perspektivlər açır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə əlverişli təbii-iqtisadi şəraiti olan ölkə kimi Azərbaycan tütün, alma, qoz-fındıq, çay, tərəvəz, yağlı toxumlar, xam pambıq, əczaçılıq bitkilərinin yetişdirilməsi sahəsində rəqabət üstünlüyünə malikdir. Təmizlənmiş tütün və qoz-fındıq kənd təsərrüfatı malların içərisində daha yüksək rəqabət üstünlüyünə malikdir. İpəkqurdunun baraması, heyvan dərisi (emal olunmamış) rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı malları siyahısına əlavə edilə bilər. Azərbaycan dünya bazarına bir sıra emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsulları ilə də çıxır. Belə ki, meyvə şirəsi, siqaret, emal edilmiş tütün, emal olunmuş heyvan dərisi, pambıq tiftiyi, təmizlənmiş və daranmış pambıq, pambıq yağı, safior yağı kimi ölkədə istehsal edilən emal məhsulları dünya bazarında kifayət qədər rəqabətə davamlı məhsullardır. Azərbaycanda istehsal edilən pambıq, tütün, çay, bir sıra meyvə-tərəvəz məhsulları və onların emalı məhsulları, eləcə də bəzi heyvandarlıq məhsulları – yun, barama, gön-dəri xammalı və digər məhsullar hazırda da beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyə malik olan məhsullardır.

Yerli kənd təsərrüfatı sektorunun və emalı sənayesinin sürətli inkişafı əksər ərzaq məhsullarına olan tələbatın əsasən daxili istehsal hesabına təmin edilməsinə şərait yaratmışdır.

2014-cü il yanvar ayının 1-nə bəzi məhsullar üzrə balans göstəriciləri, ton [1]

	İlin əvvəlinə qalıq	İstehsal	İdxal	Ehtiyatların cəmi	Cəmi daxili istehlak və itkilər	İxrac	İlin sonuna qalıq
Düyü	8251	4833	28485	41569	32387	13	9169
Un	465004	1437699	99750	2002453	1 513 251	5373	483829
Duru bitki yağları	16488	63252	107441	187181	135 036	36987	15158
Marqarin yağı	3856	24505	123	28484	24 392	-	4092
Meyvə və tərəvəz şirələri	13313	33785	5296	52394	29 280	9827	13287
Meyvə və tərəvəz konservləri	39124	127354	21373	187851	139 461	8878	39512
Şəkər	49474	427843	71289	548606	233 704	256312	58590

Gördüyümüz kimi bir sıra məhsullar üzrə daxili tələbat idxal hesabına (duru bitki yağları, düyü) digərləri böyük həcmdə yerli istehsal hesabına (un, marqarin yağı, şəkər, meyvə tərəvəz şirələri, meyvə və tərəvəz konservləri) təmin edilir. Lakin, bəzi məhsullar isə böyük həcmdə ixrac edilir. Məsələn, ölkədə istehsal edilən şəkərin həcmi daxili tələbatdan 2 dəfə artıqdır ki, nəticədə bu məhsulun 50%-dən artığı ixrac edilir.

Ümumiyyətlə, dövlətin aqrar siyasəti aqrar bazarın düzgün formalaşmasına və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə yönəldilməklə yanaşı, həm də bu sahənin ixrac potensialının artırılmasına xidmət edir. Bunlarla

əlaqədar olaraq aqrar sahədə aşağıdakılara ciddi əməl olunmalıdır:

- aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyi yüksəldilməli, xüsusi mülkiyyətə və sahibkarlığa əsaslanan müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı təmin edilməli, məhsul istehsalçıları ilə məhsul istehlakçıları arasındakı iqtisadi əlaqə və münasibətlər səmərəli qurulmalı və düzgün stimullaşdırılmalıdır;

- Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin vaxtından və düzgün həyata keçirilməsi tam təmin edilməli, hər bir regionda mövcud sərvətlərdən, istehsal ehtiyatlarından, maliyyə vəsaitindən səmərəli istifadəyə nail olunmalı, əhalinin məşğulluğu artırılmalı, işsizlik azaldılmalıdır;

- aqrar sahədə iqtisadi mexanizm təkmilləşdirilməli, maliyyə-kredit, vergi, sosial sığorta səmərəli qurulmalı, dövlət yardımları öz məqsədinə yönəldilməli, istehsalat xidmətlərin keyfiyyəti yüksəldilməli, istehsalın stimullaşdırılması amillərindən səmərəli istifadə olunmalı, aqrar bazarın fəaliyyəti genişləndirilməli, idarəetmə yenidən qurulmalıdır;

- aqrar sahədə dövlətin prioritet strateji maraqları hərtərəfli təmin edilməli, məhsul istehsalının artım dinamikası gözlənilməli, məhsulların tədarükü, daşınması, emalı, satışı, saxlanması proseslərin düzgün əlaqələndirilməsi və bu sahələr arasındakı maraq və mənafeələr səmərəli tənzimlənməlidir [2, səh. 62].

Bu gün dünyanın global ərzaq problemi ilə üz-üzə qaldığı vaxtda aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın iqtisadi siyasətində strateji istiqamət elan olunub. Məhsul istehsalçılarının, demək olar, bütün vergilərdən azad edilməsi, onları yanacaq və motor yağlarına, eləcə də əkin sahələrinə görə subsidiyaların verilməsi, fermerlərə texnika və cins mal-qaranın güzəştli qiymətlərlə satılması və bu kimi digər tədbirlər son nəticədə istehsalın artmasına, nəticə də isə ölkəmizin ərzaq sarıdan idxaldan daha az asılılığına səbəb olub.

Amma Azərbaycan bununla kifayətlənmək fikrində deyil. Nazirlər Kabinetinin iclaslarından birində Prezident İlham Əliyev dövlətin bu sahədə növbəti məqsədini belə açıqlamışdı: “Ərzaq təhlükəsizliyi bu sahədə prioritet təşkil edir. İstehsalı mümkün olan bütün məhsullar Azərbaycanda istehsal edilməlidir və biz idxaldan asılılığımızı azaltmalıyıq. Eyni zamanda biz ixrac imkanlarımızı da artırmalıyıq. Mən əminəm ki, indi kənd təsərrüfatında aparılan islahatlar - məhsuldarlığın artırılması, subsidiyalarda şəffaflığın təmin edilməsi, kənd təsərrüfatı texnikasının daha da böyük həcmdə alınması və digər tədbirlər nəticəsində bizdə daha da böyük ixrac potensialı yaranacaq və bizim artan daxili tələbat Azərbaycanda istehsal olunacaq kənd təsərrüfatı məhsullarını həzm edə bilməyəcəkdir. Ona görə ixrac imkanlarımızı artırmalıyıq. İxrac çıxarılan məhsullar ən yüksək dünya standartlarına cavab verməlidir. Biz yeni ixrac bazarları axtarmalıyıq və o bazarlara çıxmalıyıq. Belə olan halda biz gələcəkdə sahibkarlığın və kənd təsərrüfatının yüksəlişi üzrə çox dinamik inkişaf yolu ilə gedəcəyik, bu inkişafı təmin edəcəyik” [3].

Sitatdan görüldüyü kimi, aqrar sektor üzrə qarşıya qoyulan vəzifələr son nəticədə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin tam təmin edilməsi ilə yanaşı, bu sahədə rəqabətə davamlı ixrac potensialının yaradılmasıdır. Bunun üçün isə təbii ki, ilk növbədə kənd təsərrüfatı bölməsində islahatlar davam etdirilməli, qabaqcıl dünya təcrübəsi öyrənilməlidir.

Təcrübə göstərir ki, bazar münasibətlərinin formalaşdığı müasir mərhələdə aqrar bazarın səmərəli formalaşdırılması həlledici səviyyədə yerli istehsalın iqtisadi cəhətdən düzgün stimullaşdırılmasından asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq xarici rəqabətin əlverişsiz təsirləri zərərsizləşdirilməli, dövlət tərəfindən yerli əmtəə istehsalçılarının maraqlarının qorunmasına yönəldilmiş xarici iqtisadi siyasət həyata keçirilməli, məhsul istehsalının artırılmasına və keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasına maraq daima yüksəldilməlidir.

Bununla əlaqədar qeyd etmək olar ki, hazırda respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçısı olan hüquqi və fiziki şəxslərə hər hektar əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdiyi yanacaq və motor yağlarına görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına 40 manat və "Aqrrolizinq" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti və digər hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən istehsalçılara satılan mineral gübrələrin dəyərinin orta hesabla 50%-i dövlət tərəfindən ödənilir. Əkin sahəsinə uyğun subsidiyalaşdırma mexanizmini hökumət tərəfindən istifadəsiz qalan torpaqları istifadəyə cəlb edilməsinin təşviqi kimi xarakterizə edilsə də praktikada bunun əksini diqtə edir. Belə ki, inkişaf etmiş aqrar sektora malik ölkələrdə subsidiya predmeti istehsal edilən məhsulun həcmidir. Bu isə məhsuldarlığın artımına, inovasiyanın tətbiqinə və sonda intensiv inkişafa səbəb olur. Bəzi ölkələrdə isə paralel olaraq məhsula və sahəyə görə subsidiyalaşma tətbiq edilir. Bu zaman məhsullar üzrə qruplaşdırma aparılır. Məsələn Polşada aqrar sektorun son 10 ildə sürətli inkişaf yolunda bu mexanizm mühüm rol oynayıb.

Kənd təsərrüfatında ixracın stimullaşdırılmasının digər yolu isə “ixrac subsidiya rejimi”nin tətbiqidir. Bu rejimin tətbiqi sonda ixractutumlu sahələrin sürətli inkişafına və beləliklə ölkəyə valyuta axınının artmasına gətirib çıxarır. Başqa sözlə hökumətlər ixracı stimullaşdırmaqla əslində həm istehsalı təşviq edir və eyni zamanda ixracın diversifikasiya istiqamətlərinə yön verir. Məsələn qonşu Türkiyənin 80-ci illərin əvvəllərindən etibarən ixracı subsidiyalaşdırma proqramını tətbiqi qısa müddət ərzində ölkədə aqrar sektorun inkişafına səbəb oldu. Hazırda Türkiyədə aqrar sektor intensiv inkişaf mərhələsindədir.

Odur ki, bütün bunları nəzərə alaraq aqrar sahədə ixracın stimullaşdırılması sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi zəruridir.

Dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafında aqrar sahənin rolu və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq onun infrastrukturunun da düzgün qurulmasına hərtərəfli yardım göstərilməlidir. Bununla yanaşı, aqrar sferada əmək, kapital və istehsal resurslarından istifadənin səmərəli mexanizminin formalaşdırılmasına, vergi, sığorta, gömrük qiymət və digər iqtisadi tənzimlənmə vasitələrindən istifadə etməklə aqrar sahənin sosial-iqtisadi yüksəlişinə təşkilatı-maliyyə dəstəyi və yardımının həyata keçirilməsinə şərait yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. <http://www.stat.gov.az/>
2. Qarayev İ.Ş. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2011. 522 səh.
3. Aqrar sahə: yeni inkişaf mərhələsində - Azvision.AZ

UOT 339.13

DÜNYA İQTISADI SİSTEMİNDƏ REGIONAL İNTEQRASIYA PROSESLƏRİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Həmidova A.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Hazırda dünyada baş verən qloballaşma prosesləri və investorların innovasiyalaşdırılması, daha müasir və yenilənmiş hüquqi-normativ baza, münbit rejimlər tələb edir və getdikcə investisiyaların hərəkəti, yerləşdirilməsi, onların səmərəliliyinin artırılması üzrə daha mükəmməl dünya qaydalarının, normativ sənədlərin, beynəlxalq Sazişlərin qəbul ediləcəyi istisna edilmir.

Açar sözlər: *iqtisadi inteqrasiya, xarici investisiya, idxal, ixrac, beynəlxalq ticarət*

XX əsrin sonuncu onilliyi inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsi və dərinləşməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə bir çox regional inteqrasiya qurumları yaranmışdır (APEK, MERKOSUR, NAFTA, MDB və s.). Bu beynəlxalq inteqrasiya qurumlarının çoxu siyasi motivlərlə yaradılsa da, bu qurumların fəaliyyətində çoxlu sayda iqtisadi fəaliyyət vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, inteqrasiya prosesləri qısa müddət ərzində beynəlxalq ticarət və investisiya proseslərinin sürətlənməsinə təkan verir. Perspektivdə isə geniş bazarların yaranmasına, resursların effektivli bölünməsinə, rəqabətin artmasına və sürətli inteqrasiyaya qoşulan ölkələrin iqtisadi artımlarının yüksəlməsinə səbəb olur. İqtisadi inteqrasiya və regional inteqrasiya proseslərində aşağıdakı amillər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- iqtisadi inteqrasiya birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinə müsbət təsir göstərir;
- müəyyən regionda qarşılıqlı investisiya fəaliyyətinin genişlənməsinə imkan verir;
- əsaslı kapital qoyuluşunun artmasını, təsərrüfat - kooperasiya əlaqələrinin genişlənməsini sürətləndirir;
- region ölkələri arasında ticarət baryerlərini azaldır, idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmi artırır;
- elmi-texniki yeniliklərin və müasir texnologiyaların tətbiqini sürətləndirir, bütövlükdə regional qrupa daxil olan ölkənin iqtisadi inkişafını artırır.

Bundan əlavə regional inteqrasiya qurumu daxilində xarici investorlar üçün milli iqtisadi rejim yaxşılaşır və milli investorlarla yanaşı xarici investorların fəaliyyəti stimullaşdırılır. Beləliklə, bu amillər nəticəsində regionda iqtisadi inkişaf prosesləri davamlı olur, milli iqtisadiyyatlar beynəlmilləşir və dünya təsərrüfat sistemində bu ölkələrin rəqabət qabiliyyəti güclənir. Regional inteqrasiya qurumları bir qrup ölkənin üzv olduğu beynəlxalq təşkilatdır.

XX əsrin 90-cı illərin ortalarına dünyada 150-dən çox rəsmi və qeyri-rəsmi regional inteqrasiya təşkilatları olmuşdur. Onlardan ən böyüyü ASEAN-dır.

ASEAN - Cənub-Şərqi Asiyanın 9 ölkəsini özündə birləşdirən subregional təşkilatdır. Bu təşkilatın əsas məqsədi həmin ölkələrin sərbəst ticarət zonalarının yaradılması və genişləndirilməsidir. ASEAN-a İndoneziya, Malayziya, Tayland, Sinqapur, Filippin təsisçi kimi daxil olmuşdur. 1984-cü ildə bu qrupa Bruney, 1995-ci ildə Vyetnam, 1997-ci ildə Laos və Myanma, 1999-cu ildə Kamboca daxil olmuşlar. Papua Yeni Qvineya 1989-cu ildən bu təşkilatda müşahidəçi statusu alıb.

ASEAN-da hər il yüksək səviyyədə xarici işlər nazirləri səviyyəsində görüşlər keçirilir və vaxtaşırı ölkə başçılarının sammitləri baş tutur. 1979-cu ildən başlayaraq bu qurumda illik konfraslar keçirilir. Bu qurumun işində ASEAN ölkələri ilə yanaşı ABŞ, Yaponiya, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada, Cənubi Koreya, Rusiya və Çin də iştirak edir.

Növbəti iri regional inteqrasiya qurumu APEK-dir.

APEK - dövlətlərarası ümumi regional iqtisadi təşkilatdır. Asiya Sakit Okean İqtisadi Şurası adlandırılan bu qurum 2010-cu ilə kimi regionda açıq və sərbəst ticarət, investisiya zonalarının yaradılması, bu zonalara sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin cəlb edilməsi, analoji zonaların inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 2020-ci ildə yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu qurumun tərkibinə Myanma və Laosdan başqa bütün ASEAN ölkələri, ABŞ, Yaponiya, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Koreya, Honkonq və Çin daxildir. Sonradan bu quruma Rusiya, Meksika, Çili, Papua Yeni Qvineya daxil olmuşdur. Hazırda bu quruma qəbul dayandırılıb.

Digər dövlətlərarası iqtisadi regional qruplara aşağıdakılar daxildir:

- Şərqi Asiya İqtisadi Şurası - bu quruma ASEAN ölkələri, Yaponiya, Yeni Zelandiya, Cənubi Koreya, Honkonq və Tayvan daxildir;
- Ticarət və İqtisadi İnkişaf üzrə Sakit Okean Konfransı;
- Sakit Okean Hövzəsi İqtisadi Şurası;
- Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Şurası .

Dünyanın ən böyük sahə və regional inteqrasiya qurumlarından biri Avropa İttifaqıdır.

Avropa İttifaqı - Avropa ölkələrinin iqtisadi inteqrasiyasından yaranmışdır. Bu quruma 25 ölkə daxildir: Belçika, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Almaniya, Fransa, Danimarka, İrlandiya, Böyük Britaniya, Yunanıstan, İspaniya, Portuqaliya, Avstriya, Finlandiya, İsveç, Polşa, Çexiya, Macarıstan, Slovakiya, Litva, Latviya, Estoniya, Sloveniya, Kipr və Malta.

Bu qurumun əsas məqsədi Avropa vətəndaşlığının yaranması, azadlıq, təhlükəsizlik və asayişin-qanunun təmin edilməsi, iqtisadi və sosial tərəqqinin inkişafı, dünyada Avropanın rolunun güclənməsidir.

Dünyanın ən böyük qurumu isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatıdır (BMT). Bu qurum 1945-ci ildə yaranıb və onun qərargahı Nyu-Yorkda yerləşir.

Digər iri bir qurum Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatıdır (ATƏT). Bu təşkilata ABŞ, Kanada, bütün Avropa ölkələri və keçmiş SSRİ ölkələri daxildir.

Millətlər Liqası adlanan quruma isə keçmişdə Britaniya İmperiyasına daxil olan ölkələr aiddir: Böyük Britaniya, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, CAR, Hindistan, Pakistan, Şri-Lanka, Qana, Malayziya, Sinqapur, Kipr, Nigeriya, Syera-Leone, Tanzaniya, Yamayka, Trinidad və Tobaqo, Uqanda, Keniya, Zambiya, Kamerun, Mozambik, Namibiya, Malavi, Malta, Qambiya, Botsvana, Qayana, Lesoto, Barbados, Mavrikiy, Svazilend, Nauru, Papua, Yeni Qvineya, Konqo, Qərbi Samoa, Fidci, Banqladək, Baham adaları, Qrenada, Seyşel adaları, Solomonlar adası, Tuvalu, Dominika, Sent-Lyusiya, Kribati, Sent-Vincent və Qrenadınlar, Zimbabve, Belis, Antiqua və Barbuda, Maldiv Respublikası, Sent-Kristofer və Nevis, Brunej, Vanuatu.

NAFTA 1988-ci ildə ABŞ və Kanada tərəfindən yaradılmışdır. Bu qurumun məqsədi sərbəst ticarətin inkişafıdır. 1992 ildə bu quruma Meksika da daxil olmuşdur.

Keçmiş SSRİ süquta uğradıqdan sonra bu quruma daxil olan respublikaların siyasi və iqtisadi məşvərətləşməsi üçün qurumları yox idi. Bu baxımdan 1991-ci ilin dekabrda yaradılmış Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) qurumu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu qurum keçmiş Baltikyanı respublikalardan savayı SSRİ-yə daxil olan 12 respublika - Rusiya, Ukrayna, Belarus, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Tacikistan, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Moldova daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qurumda iqtisadi regional inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə nail olunmamışdır. Belə ki, bu ölkələr 20 ilə yaxındır ki, sərbəst ticarət zonasının yaradılması haqqında razılığa gələ bilmirlər və bu məsələnin baxılması 2010-cu ildən sonraya saxlanılmışdır. MDB dövlətləri arasında vahid inteqrasiya məkanı olmasa da bu quruma daxil olan bir sıra ölkələr arasında vahid inteqrasiya məkanı yaradıla bilməmişdir. Məsələn, Rusiya, Belarus, Qazaxıstan arasında eyniləşdirmiş vahid gömrük rejimi və inteqrasiya məkanı yaradılmışdır. MDB dövlətləri uzun müddət vahid valyutadan danışıqlar da bunun mexanizmini qura bilməmişlər. Bu dövlətlər arasında ikitərəfli strateji əməkdaşlığa daha çox üstünlük verilir. Digər tərəfdən, bu dövlətlərdən 5-nin (sonradan 4-ü qalıb) iştirakı ilə GUAM regional təşkilatı yaradılmışdır. GUAM-a hazırda Gürcüstan, Azərbaycan, Ukrayna və Moldova daxildir.

MDB dövlətləri Qara Dəniz əməkdaşlıq təşkilatının yaradılmasında fəal rol oynamışlar. Bu təşkilat 1992-ci ildə yaradılmışdır. Həmin təşkilata Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Moldova, Rusiya, Ukrayna, Albaniya, Bolqarıstan, Yunanıstan, Rumıniya və Türkiyə daxildirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq və regional iqtisadi inteqrasiya prosesləri bir çox sahələrin sürətli inkişafına əsaslı təsir göstərir:

- sərbəst ticarət zonalarının yaradılması;
- iştirakçı ölkələrin ticarət əməliyyatlarının genişlənməsi;
- investisiyaların cəlb edilməsinə münbit şərait yaradır;
- qarşılıqlı ticarətdə gömrük maneələrini aradan qaldırır;

- bu tip qurumlarda yaradılan gömrük ittifaqları və ticarət rejimləri ticarət əməliyyatlarını və iqtisadi əməkdaşlığa daxil olan digər fəaliyyət növlərini stimullaşdırır, vahid gömrük və ticarət siyasətinin formalaşmasına imkan verir;

- bu tip quruma daxil olan ölkələr arasında yaradılan ümumi bazarlar nəticəsində qarşılıqlı ticarətdə effektivlik artır, mal, xidmət, kapital və vətəndaşların sərbəst hərəkəti mümkün olur;

- bu qurumlar daxilində yaradılan iqtisadi ittifaqlar ölkələrarası makroiqtisadi siyasətin nizamlanması, sosial-iqtisadi proseslərin istiqamətləndirilməsi üzrə region üçün münasib olan siyasətin formalaşmasına şərait yaradır, gələcəkdə vahid valyutanın tətbiqini stimullaşdırır.

Hazırda Azərbaycan bir çox beynəlxalq qurumlarda və regional təşkilatlarda uğurlu iqtisadi diplomatiya aparır. Belə ki, Azərbaycan Avropada enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində gedən proseslərin əsas iştirakçılarından birinə çevrilə bilmişdir. Son vaxtlarda artıq bir neçə Avropa ölkələrinə (Bolqarıstan, Yunanıstan, Rumıniya) yaxın illərdə Azərbaycan qazının çatacağı perspektivləri müzakirə edilmişdir. Belə ki, yaxın illərdə Azərbaycanda illik qaz hasilatı 30-35 mlrd. km³-ə çatacağı gözlənilir və neft-qaz sahəsinə 20 mlrd. dollar həcmində investisiya qoyulacağı proqnozlaşdırılır. Digər tərəfdən, Azərbaycan regional inteqrasiya qurumlarının iştirakından ölkənin imicinin artırılmasına, rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə, iqtisadi inkişafın yüksəlməsinə yönəldilmiş tədbirlərdə beynəlxalq aləmdə ölkənin üçün iqtisadi diplomatiya səylərini artırmaqdadır.

UOT 335.057

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA DAVAMLİ İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİ

Həsənov M.İ.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası*

Xülasə

Global maliyyə-iqtisadi böhranı nəticəsində dünyanın aparıcı ölkələrində baş vermiş kəskin ressesiyaya baxmayaraq, Azərbaycanda makroiqtisadi sabitlik, iqtisadi artım, yoxsulluq səviyyəsinin azalması və əhalinin maddi rifah halının yüksəlməsi, qloballaşan dünyada Azərbaycanın yeri, qloballaşma şəraitində Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin edilməsi öz əksini tapır.

***Açar sözlər:** Azərbaycan, qloballaşma, davamlı inkişaf, davamlı iqtisadi inkişaf, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, ətraf mühit və inkişaf*

Azərbaycan suverenlik əldə etdikdən, müstəqilliyin bərpasından sonra yeni – iqtisadi şəraitdə, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna müvafiq keçid dövründə dövlət aparatının, dövlət idarəetmə sisteminin yenidən qurulması və dövlət qulluğunun formalaşması mərhələsinə başlanılır. Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, sosial, hüquqi sahələrində köklü dəyişikliklər aparılmış, hakimiyyət sisteminə, mülkiyyət münasibətlərində yenidənqurma prosesi getmiş, müasir dövlət idarəçiliyi institutu formalaşmışdır. Qloballaşma şəraitində yaşayan müasir dünyada qarşıda duran vacib problemlərdən biri də davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsidir. Bu səbəbdən də əksər iqtisadi ədəbiyyatlarda "davamlı inkişaf", "davamlı iqtisadi inkişaf" anlayışları geniş müzakirə edilir. Hazırda davamlı inkişaf termininə müxtəlif yanaşmalar mövcud olsa da, bütün yanaşmalarda bir ortaq fikir mövcuddur ki, dünyada və ayrı-ayrı ölkələrdə ehtimal edilən iqtisadi, sosial, ekoloji böhranların qarşısının vaxtında alınması iqtisadi artımın davamlılığından çox asılıdır. Bu anlayış bəzi müəlliflərə görə insan sağlamlığını və təbii tarazlığı qoruyaraq davamlı bir iqtisadi inkişafa imkan verəcək formada təbii resursların ağıllı bir şəkildə idarəsini təşkil etmək və gələcək nəsillərə uyğun təbii, fiziki və sosial mühit miras qoymaq mənasını verir. Fremann və Soete isə davamlı inkişafı indiki nəsillərin ehtiyaclarını, təbii resursları yenilənməyəcək hala gətirmədən və ətrafi geriyyə dönüşü olmayacaq şəkildə məhv etmədən gələcək nəsillərə ötürən bir iqtisadi sistem olaraq təsvir etmişlər. Bu təsvir iqtisadi sistemin uzun müddətdə insan ehtiyaclarını təmin etməkdə ekoloji sistemin canlılığına dayanma qabiliyyətini qəbul etməkdədir.

Davamlı inkişaf anlayışı öz ətrafı və geniş şərhini 1987-ci ildə xanım Q.X.Brutlandin rəhbərlik etdiyi BMT-nin "Ətraf mühit və İnkişaf Komissiya"sının hazırladığı "Bizim ümumi gələcəyimiz" adlı məruzədə tapmışdır. Ümumi məruzədə "təbiət-cəmiyyət məsələlərinin daha da kəskinləşməsi, dünyada əhali artımı və yoxsulluq, içməli su və ərzaq problemi, demoqrafik partlayış, insanların maddi rifahının və yaşayış şəraitinin pisləşməsi, təbii fəlakətlərin getdikcə geniş vüsət alması, bərpa olunmayan təbii sərvətlərin, enerji ehtiyatlarının tükənməsi, ölkələr arasında sosial bərabərsizliyin artması və s. məsələlər əsaslı surətdə təsvir edilmişdir [3,səh.527].

UNEP təşkilatı yaradıldıqdan 20 il sonra onun səlahiyyətləri və fəaliyyət konsepsiyası nəinki öz

təsdiqini tapdı, hətta möhkəmlidrilərək genişləndi. Bu, 1992-ci ildə Rio-de-Janeyro şəhərində BMT-nin ətraf mühit və inkişaf məsələləri üzrə konfransı (qeyri-rəsmi olaraq “Yer kürəsi sammiti” kimi tanınır) ilə əlaqədar idi. Konfransın nəticəsi “Gündəm 21” (və ya “XXI əsrin gündəliyi”) tədbirlər planı oldu. Bu genişmiqyaslı sənəddə BMT-nin bütün proqramlarında inkişaf məsələlərinin ətraf mühitin qorunması ilə uyğunlaşdırılması zərurəti vurğulanırdı. “Gündəm 21” sənədi müasir dövrün tələpəli problemlərini nəzərdən keçirir, həmçinin beynəlxalq ictimaiyyəti növbəti yüzilliyin çağırışlarına hazır olmağa dəvət edirdi. Sənəd, inkişaf və ekoloji tərəfdaşlıq məsələləri sahəsində ən yüksək səviyyədə siyasi öhdəlikləri və konsensusu əks etdirirdi. 1992-ci ilin Rio konfransı global ekoloji balansın təmin edilməsi üçün beynəlxalq danışıqların ilk nümunəsi kimi tarixdə qalacaqdır. XX əsrin 90-cı illərində ətraf mühit eyni zamanda, davamlı inkişaf anlayışının mahiyyəti haqqında irəli sürülən fikirlərin bir ümumi cəhəti də ondan ibarətdir ki, bütün yanaşmalarda davamlı inkişaf konsepsiyasının əsas məqsədinin yoxsulluqla mübarizə olduğu vurğulanır [2, səh.46-47].

Davamlı inkişaf konsepsiyasının diqqət mərkəzində yoxsulluqla mübarizə dayanır və konsepsiyanın əsas məqsədi insanların normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün lazım olan resurslara minimum tələbatların ödənilməsi və bu resursların dünya əhalisi arasında bərabər (ədalətli) bölüşdürülməsidir. Ümumilikdə isə davamlı inkişaf konsepsiyası iqtisadi inkişaf modelinin dəyişilməsi məsələləri, sosial siyasətin yaxşılaşdırılması, dünyada demoqrafik vəziyyət dəyişiklikləri və s. ilə əhatə edilmiş çoxaspektli xarakter daşıyır.

Davamlı inkişafın təmin edilməsi və yoxsulluğun aradan qaldırılması istiqamətində 1992-ci il Rio-de-Janeyro şəhərində start götürən müzakirələr sonrakı illərdə də müxtəlif tədqiqatçıların və konfransların əsas müzakirə obyektinə çevrildi. Rio-dan sonra 1995-ci ildə BMT-nin sosial-iqtisadi inkişafa həsr olunmuş Kopenhagen Zirvə toplantısında yoxsulluq, işsizlik və s. bu kimi sosial bəlalərin aradan qaldırılması problemləri geniş müzakirə edilmişdir. İlk dəfə olaraq Kopenhagen konfransı yoxsulluqla mübarizəni dünya dövlətləri qarşısında duran mühüm problemlərdən biri olduğunu elan etmiş və davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün yoxsulluqla mübarizənin yeni yollarını təklif etmişdir. Eyni zamanda, yoxsulluqla mübarizə tədricən bütün dünyanı narahat edən global problemə çevrildi. Artıq 2000-ci ilin sentyabrında BMT -nin təşəbbüsü ilə keçirilən və 147 ölkənin iştirak etdiyi "Minilliyin Forumu"nda yoxsulluğun azaldılması probleminə ciddi diqqət yetirilmiş və bu davamlı iqtisadi inkişafa nail olmağın əsas şərti kimi qəbul edilmişdir [5].

Müasir dünyaya sürətli inteqrasiya edən, daima beynəlxalq sənədlərin tələblərinə hörmətlə yanaşan və mütəmadi olaraq beynəlxalq təcrübədən yararlanan Azərbaycan Respublikasında da yoxsulluqla mübarizə iqtisadi islahatların əsas məqsədinə çevrilmişdir. Yoxsulluğun azaldılması istiqamətində görülən tədbirlər öz müsbət nəticələrini verməkdədir. İqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı nəzərdə tutulmuş tədbirlərin sistemli və ardıcıl reallaşdırılması üçün dövlət başçısının müvafiq fərman və sərəncamları ilə Azərbaycan Respublikası iqtisadi rayonlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı, 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı və bir sıra sahəvi inkişaf proqramları təsdiq edilmiş və uğurla icra olunur. Ölkənin iqtisadi rayonlarında mövcud olan iqtisadi potensialdan tam və səmərəli istifadə olunmasını, sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasını və iqtisadiyyatın tarazlı inkişafını təmin etmək məqsədilə uğurla icra olunan dövlət proqramları ölkə başçısının iqtisadi rayonların inkişafına göstərdiyi diqqətin bariz nümunəsidir. Bütün beynəlxalq sənədlərdə yoxsulluğun azaldılması irəli sürülərkən davamlı inkişafın sosial-iqtisadi təlimatı nəzərdə tutulur. Belə ki cəmiyyətin layiqli və davamlı həyat səviyyəsinin təmin edilməsi ölkədə yoxsulluğun azaldılması və tamamilə ləğv edilməsi ilə əlaqədardır. Beləliklə yoxsulluğun aradan qaldırılması geniş mənə kəsb edir və çoxcəhətli sosial problemlərin həll edilməsindən asılıdır. Bu baxımdan da, yoxsulluğun azaldılması dedikdə əhalinin istehsal ehtiyatlarından o cümlədən, torpaq və su ehtiyatlarından normal səviyyədə istifadə etməsi, məşğulluğun səmərəli təmini, maddi rifahə nail olunması, müasir səviyyədə təhsil alması, səhiyyə xidmətindən normal istifadə etməsi, kommunal və məişət xidmətlərinə olan ehtiyacın ödənilməsi, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun təmin edilməsi və s. problemlərin həlli nəzərdə tutulur.

Yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafın təmin olunmasında əsas prioritetlərdən biri də işsizlərin sosial müdafiəsidir. Əməkqabiliyyətli insanların məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədilə yeni iş yerlərinin yaradılması qarşıda duran ümdə vəzifələrdən biridir. İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi və əmək bazarı siyasətini mütəmadi olaraq təkmilləşdirmək üçün işçi qüvvəsinin müntəzəm monitorinqinin həyata keçirilməsi və yeni iş yerlərinin monitorinqin nəticələri ilə uzlaşdırılaraq yaradılması daha məqsəduyğundur. Ölkəmizdə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi Azərbaycan hökumətinin qarşıya qoyduğu və çox böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirdiyi mühüm prioritetlərdən biridir. Bəlli olduğu kimi, bu, ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli, şaxələndirilmiş şəkildə

inkışafını nəzərdə tutur. Burada neft sektorundan əldə edilən gəlirlər hesabına qeyri-neft sektoruna böyük sərmayələrin yatırılması, beləliklə də, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin davamlı şəkildə inkışaf etdirilməsi başlıca hədəf kimi götürülür. Prinsip etibarı ilə ölkə regionlarının davamlı, sürətli inkışafının reallaşması təkə iqtisadi deyil, həm də mənəvi məsələdir. Başqa sözlə, burada insan amili öz həlledici təsirini göstərir, insanların sosial-iqtisadi fəallığı və təşəbbüskarlığı mühüm rol oynayır. Müvafiq məqamlar regionların sosial-iqtisadi inkışafı ilə bağlı qəbul edilən hər iki Dövlət Proqramında ciddi nəzərə alınıb. Burada bölgələrdə işgüzar sahibkarlıq təşəbbüslərinin yüksək səviyyədə dəstəklənməsi, regionlarda ən yeni texnologiyalara söykənən aqrar-sənaye komplekslərinin yaradılması, yüngül sənayenin, qida sənayesinin inkışaf etdirilməsi, yoxsulluğun, işsizliyin tam aradan qaldırılması, əhalinin yüksək məşğulluğun təmin edilməsi nəzərdə tutulub.

Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkışafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) icrasında hər bir bölgənin özünəməxsusluğuna, regionların sosial-iqtisadi inkışaf potensialını şərtləndirən mühüm meyar kimi insan amilinə xüsusi diqqət yetirilib. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkışafı Dövlət Proqramı'nın gerçəkləşməsində də, insan amili xüsusi olaraq, önə çəkilir. Burada insanların iqtisadi təşəbbüslərinin - insan kapitalı amilinin adekvat şəkildə qiymətləndirilməsinə böyük diqqət yetirilir. Belə ki, regionların sosial-iqtisadi inkışafını şərtləndirən mühüm meyarlardan biri insan kapitalının əhəmiyyətinin lazımı şəkildə dəyərləndirilməsidir.

Ümumilikdə, regionların sosial-iqtisadi inkışafı ilə bağlı birinci Dövlət Proqramının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ölkədə makroiqtisadi göstəricilər əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlib. 2004-2008-ci illəri əhatə edən beş il ərzində ümumi daxili məhsulun (ÜDM) real həcmi 2,6 dəfə artaraq 38 milyard manata çatıb, ÜDM-in adambaşına düşən nominal həcmi 5 dəfə artaraq 4440 manat təşkil edib. Bölgələrdə yüz minlərlə yeni iş yerlərinin açılması, yüzlərlə müasir, abad təhsil müəssisələrinin, məktəblərin inşa edilməsi, elm, təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlar hər bir vətəndaşın sosial rifahının təmininə yönəlib [1, səh.3].

Regionların sosial-iqtisadi inkışafı ilə bağlı qəbul edilmiş və həyata keçirilən ikinci Dövlət Proqramı ölkədə qeyri-neft sektorunun inkışafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkışafa, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olmaq məqsədi daşıyır. Bu proqram ölkə regionlarının inkışafı sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin daha da möhkəmləndirilməsini, başlanmış mütərəqqi inkışaf tədbirlərinin 2009-2013-cü illərdə də davam etdirilməsini nəzərdə tutur. Yeni Dövlət Proqramı mühüm prioritet kimi, Bakı şəhəri və onun ətraf qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkışafına yönəldilmiş tədbirləri özündə əks etdirir.

Mühüm iqtisadi göstəricilərinə görə dünyanın inkışaf etmiş dövlətləri ilə müqayisə edilən Azərbaycanda cəmiyyətin inkışafının mühüm aspektlərindən biri də yoxsulluğun azaldılması, tarazlı inkışafın təmin edilməsidir. XXI əsrin ilk illərinə olan məlumata görə, yoxsulluq dünya dövlətlərinin 2/3 hissəsini əhatə edən problemdir. Dünyada 1,2 milyarda yaxın insan yoxsulluqdan əziyyət çəkir, təqribən 2 milyard insanın gündəlik gəliri isə bir dollardan aşağıdır. Təbii ki, bütün bunlar dünya ölkələri üzrə gəlirlərin ədalətsiz bölgüsü ilə bağlıdır. Hazırda əksər dünya dövlətlərinin başlıca məqsədi olan davamlı inkışafa keçidin də əsas tələbi, məhz gəlirlərin ədalətli bölgüsünə nail olmaqdır. Dünya üzrə cəmi gəlirlərin 65 faizi Şimali Amerika, Qərbi Avropa ölkələri və Yaponiyanın payına düşür. Azərbaycanda 2015-ci ildə yoxsulluq səviyyəsi 4,9 %-ə enmişdir. ETT məlumatlarının təhlili ölkədə yoxsulluq riskinin aşağıdakı amillərlə bağlı olduğunu göstərir:

- şəhər və kənd yerlərində yaşayan əhalinin yoxsulluq səviyyələri arasında fərqlərin az olmasına baxmayaraq, ötən dövr ərzində şəhər yerlərində yoxsulluğun azalma tempi kənd yerlərinə nisbətən daha yüksək olmuşdur;

- iqtisadi rayonlar üzrə adambaşına aylıq gəlirlərin ən aşağı səviyyəsi Yuxarı Qarabağ, Aran, Dağlıq Şirvan zonalarında olmuşdur. Lakin əsas fərq Bakı şəhəri ilə regionların arasındadır (Bakı şəhəri ilə Yuxarı Qarabağ və Aran zonasındakı fərq müvafiq olaraq 25,9 və 19,7 manat təşkil edir);

- ev təsərrüfatlarının tərkibinin (ailə üzvlərinin sayı) böyük olması yoxsulluq riskini artırır; dörd uşaqly ailələrdə adambaşına aylıq gəlir uşaqsız ailələrdən 1,5 dəfə, bir uşaqly ailələrdən 1,3 dəfə azdır. Tək yaşayan şəxslər üzrə adambaşına gəlir uşaqly ailələrə nisbətən 2 dəfə çoxdur;

- ev təsərrüfatı başçısının təhsil səviyyəsi yüksəldikcə, xüsusilə ali təhsilə malik olduqda, onların yoxsulluq riski azalmış olur;

- ailə başçısı 30-39, 40-49 və 60-dan yuxarı yaş qruplarında olan ev təsərrüfatlarında adambaşına aylıq gəlir orta göstəricidən aşağı olduğu halda, ailə başçısı 18-29 və 50-59 yaş qruplarında olan ev təsərrüfatlarında bu göstərici orta göstəricidən yuxarıdır [3, səh.3].

Gəlirlər əhalinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında mühüm vasitə olsa da, yoxsulluğun azaldılmasına təsir edən yeganə amil deyildir. Ölkədə yoxsulluq probleminin həll edilməsi əhalinin gəlir səviyyəsinin artırılması ilə yanaşı, sosial sahədə göstərilən xidmətlərin də inkışaf etdirilməsini zəruri edir. Bu

baxımdan, körpə və uşaq ölümü, ana ölümü, ərzaq təhlükəsizliyi və uşaqların qidalanması, yoluxucu xəstəliklərin yayılması, məktəbdə davamiyyət və qeydiyyat səviyyələri, habelə təlim nailiyyətləri kimi göstəricilərin monitorinqinin aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3, səh.4].

1994-cü ildən başlayaraq, Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda əsas məqsədi ölkədə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi olan çoxşaxəli islahatlar həyata keçirilməyə başladı. Bu dövr ərzində həyata keçirilən iqtisadi islahatların rəsmiləşdirilməsi baxımdan digər bir istiqamət kimi 1993-cü ildə təsdiq edilmiş "Azərbaycanda Sahibkarlığın İnkişafı (1993-1995)" Dövlət Proqramını qeyd etmək olar. Belə bir proqramın qəbul edilməsi və onun həyata keçirilməsi bu sahədə uğurların əldə edilməsinə imkan yaratdı (ölkədə fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarların sayı çoxaldı, onların xarici iqtisadi fəaliyyəti genişləndi və s.). Hazırda ölkəmizin davamlı inkişaf sahəsində əldə etdiyi böyük uğurlar inkişafın Azərbaycan modelindən danışmağa imkan verir. Davamlı, dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan bu modelin strateji istiqamətləri aşağıdakı kimi səciyyələndirilə bilər:

1) sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan, sosialyönlü bütöv iqtisadi sistemin - müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması;

2) ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi, texniki-istehsal və elmi-texniki potensialın fəal surətdə təsərrüfat dövrünə cəlb olunması;

3) milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiyası.

Bu model hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı və sürətli inkişafının əsasını təşkil edir. Burada prioritet sahələr üzrə iqtisadi siyasətin həyata keçirilmə taktikasının fərqləndirici xüsusiyyətlərini - göstərilən istiqamətlərin hər biri üzrə fəaliyyətin paralel şəkildə həyata keçirilən əlaqələndirilmiş proqramlar üzrə aparılması olduqca önəmlidir. Belə olan halda qeyri-standart, lakin iqtisadi inkişafın obyektiv qanunauyğunluqlarını nəzərə alan, gələcəyə hesablanan və cəsarətli qərarların qəbul olunması olduqca vacibdir. Müvafiq qərarların qəbulu prosesində sosial yönümlülüyn gözlənilməsi, milli mentalitetin nəzərə alınması, mütərəqqi dünya təcrübəsinə arxalanma mütərəqqi meyarlar kimi bir-birini tamamlayır. Ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər Azərbaycanda iqtisadi islahatlar və inkişaf modelinin həyatqabiliyyətli, səmərəli olmasının ən yaxşı sübutu, isbatı sayıla bilər. Bu model üzrə həyata keçirilən siyasət çox qısa zaman ərzində ölkə iqtisadiyyatında əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsinə səbəb olub. İnflyasiya cilovlanıb, Milli Bank tərəfindən büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi praktikasına son qoyulub, büdcə kəsiri ÜDM-in 1-2%-i səviyyəsinə endirilib. Bu dəyişikliklər nəticəsində artıq 1996-cı ildə dərin iqtisadi böhran keçirən ölkədə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, növbəti-1997-ci ildən başlayaraq isə dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkün olub. 1996-cı ildə ÜDM-in artım sürəti 1,3%, 1997-ci ildə 5,8%, 1998-2004-cü illərdə isə orta hesabla 10% təşkil edib. 2005-2009-cu illərdə isə real iqtisadi artım tempi müvafiq olaraq 26,4%, 34,5%, 25%, 10,8% və 9,3% olub ki, bu da əhalinin sosial-iqtisadi rifahının daha da yaxşılaşması baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir [1, səh.3].

Bütün bunlar onu göstərir ki, ölkəmizin iqtisadi inkişafı artıq yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olub. Yeni mərhələnin əsas hədəfi, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla, uzunmüddətli perspektivə ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı fərmanlarda, təsdiq etdiyi iqtisadi siyasət sənədlərində bu hədəfin reallaşması üçün yerinə yetirilməsi zəruri olan əsas vəzifələr müəyyənləşdirilib. Bu sıraya ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və bu potensialın kompleks şəkildə səmərəli reallaşdırılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, hər bir regionun malik olduğu potensialdan tam və səmərəli istifadə olunması, regionların inkişafının tarazlaşdırılması, çoxlu sayda yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlərin həcmnin, keyfiyyətinin və ünvanlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, yoxsulluğun azaldılması və s. bu kimi vəzifələri aid etmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı ölkədə uğurla həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Regionların inkişafı sahəsində qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilmiş dövlət proqramlarında, habelə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair əlavə tədbirlərlə bağlı sərəncamlarda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin icrası ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, regionlarda kommunal xidmətlərin və sosial infrastruktur təminatının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin açılmasına, nəticədə əhalinin məşğulluğunun artırılmasına və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına təkan vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı (2004-2008-ci illər): Tammətənlı elektron materiallar məcmuəsi- Bakı, 2007, 204 səh
2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı—Bakı, 2014, 54 səh.
<http://www.undp.org/content/dam/azerbaijan/docs/publications/sustainabledevelopment/HDtextbook/1.pdf>
3. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi. Bakı, 2011. 556 səh
4. Tıraş H., (2011). Sürdürülebilir kalkınma və çevre: Teorik bir inceleme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Kayseri.
5. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” Tammətənlı elektron nəşr – Bakı 2008- 77 səh
6. Davamlı inkişaf konsepsiyası - <http://www.ecoalem.org/az/?p=210>
<http://president.az/> <http://sia.az/ru/news/economy/https://prezi.com/>

UOT 330

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ İQTİSADI MARAQLARIN TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏXANİZMINİN FƏALİYYƏTİ

İsayev K.H.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Xülasə

Məqalə iqtisadi maraqlar, onların fəaliyyəti və uzlaşdırılması məsələlərinə həsr edilmişdir. Burada qeyd olunur ki, maraqlar müstəvisində ümumi və yaxud ümumcəmiyyət marağı bütün dövrlərdə və iqtisadi sistemlərdə cəmiyyətin hər bir üzvünün, ictimai istehsalın hər bir subyektinin iqtisadi marağının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bununla da dövlət və bazar sektoru biri-birinə ziddiyyət təşkil etmədən vahid mexanizm kimi fəaliyyət göstərir və bu çərçivədə onlardan hər biri özünə xas olan funksiyaları yerinə yetirməklə qarşılıqlı fəaliyyət qabiliyyətini təmin edirlər.

Açar sözlər: cəmiyyət, maraqların uzlaşdırılması, iqtisadi sistemlər, təsərrüfat subyektı, dövlət tənzimlənməsi

XX-ci əsrin 90-cı illərində dünyanın siyasi xəritəsində yeni dövlətlərin yaranması həm də onların iqtisadi sistemlərinin köklü surətdə dəyişməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Eyni zamanda bu dəyişikliklər yalnız iqtisadi sistemlərin məzmununu və xarakterini əhatə etmədi, onlar miqyas baxımından da genişlənməyə başlamışdır. Belə ki, yeni dövrlərdə bazar iqtisadiyyatı mexanizminin yaradılması iqtisadi sistemlərin sərbəstləşdirilməsini, mülkiyyət formalarının çoxalmasını, maraqlar asılılığının dəyişməsinə və müvafiq olaraq digər iqtisadi-təsərrüfatçılıq kateqoriya, əlaqə və münasibətlərini əhatə etməklə yanaşı siyasi, sosial-mədəni, maliyyə-iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi və genişlənməsi səbəbindən dünya iqtisadiyyatının, dünya bazarının formalaşmasında yeni mərhələnin başlanğıc nöqtəsi idi.

Belə şəraitdə maraqlar fəaliyyətində də dəyişikliklər qaçılmaz idi. Başqa sözlə, bazar münasibətlərinin dərinləşməsi ilə mülkiyyət münasibətlərindəki islahatlar və uyğun olaraq onun (mülkiyyətin) subyektlərinin tərkibinin, yəni maraqlı tərəflərin dəyişməsi iqtisadi maraqların məzmununa və onların reallaşdırılması zamanı qarşılıqlı fəaliyyət xarakterinə də təsir etmişdir.

Nəzəriyyə və təcrübədə ənənəvi yer tutan dövlət, ümumcəmiyyət, kollektiv maraqlar formalarına korporativ maraqlar sistemi əlavə olunmuş, sahibkarlıq, biznes fəaliyyətinin həvəsləndirilməsi və genişlənməsi ilə fərdi maraqların fəaliyyəti dərinləşməyə başlamışdır [1, səh. 23]. Burada yaranan əsas problem isə bütün sadalanan maraqların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, uzlaşdırılması və yaxud tənzimlənməsi probleimidir. Çünki, yalnız bütün maraqların tənzimlənməsi yolu ilə onların subyektləri arasında və qarşılıqlı fəaliyyətində yarana biləcək ziddiyyətləri aradan qaldırmaq, iqtisadi sistemlərin fəaliyyətini ictimai mənafeyə istiqamətləndirməklə dövlətin, cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsi mümkündür.

Maraqlar müstəvisində ümumi və yaxud ümumcəmiyyət marağı bütün dövrlərdə və iqtisadi sistemlərdə cəmiyyətin hər bir üzvünün, ictimai istehsalın hər bir subyektinin iqtisadi marağının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bunun səbəbi məlumdur: cəmiyyətin bütün üzvlərinin tələbatlarının daha dolğun ödənilməsi məqsədilə ictimai istehsalın bütün tərəfləri onun inkişafına və təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmiş olurlar.

Cəmiyyətin, ayrı-ayrı kollektivlərin, fərdlərin inkişaf perspektivlərini əks etdirən və bunun əsasında bütün iqtisadi subyektlərin maraqlarını müəyyən səviyyədə birləşdirən ümumi maraqlar ictimai əmək

bölgüsünün dərinləşməsi, məhsuldar qüvvələrin gələcək inkişafı və s. ilə sıx şəkildə bağlıdır. Elə bu səbəbdən bir qədər əvvəldə qeyd olunan subyektlərin inkişaf maraqları və ya perspektiv maraqları bir qədər az və yaxud çox dərəcədə üst-üstə düşürlər [3].

Bununla yanaşı ümumi maraqlardan başqa hər bir təsərrüfat subyekti ahəngdar fəaliyyətinin və tələbatlarının təmin edilməsinə istiqamətlənən özünün cari və yaxud fəaliyyət maraqlarına malikdir. Müasir dövrdə isə təsərrüfat, biznes, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti və inkişafı innovasiya məhsullarının tətbiq edilməsi yolu ilə bilavasitə istehsalın intensivləşdirilməsilə əlaqədardır. Bu prosesdə isə maraqlar çoxluğu müxtəlif formada ifadə olunur, onlar bəzən uzlaşır, bəzən isə ziddiyyətlər yaratmağa meyli ola bilərlər.

Bu nöqteyi-nəzərdən qeyd edilən subyektlərin maraqlarının uzlaşdırılması ümumi maraqların tənzimlənməsi kontekstində həyata keçirilməsi məqsədəuyğun görünür, çünki məhz cəmiyyətin ümumi maraqları onun bütün üzvlərinin rifah halının yüksəldilməsinin əsasını təşkil edir. Məhz, ümumi tənzimləmə siyasəti nəticəsində maraqlar ziddiyyətinin aradan qaldırılması və yaxud onların yaranmasının qarşısının alınması mümkün görünür. İqtisadi subyektlərin maraqlarının uzlaşdırılması mexanizmi ümumi maraqların tənzimlənməsi kontekstində fəaliyyət göstərməlidir, xüsusi maraqların reallaşdırılması ilə ümumi maraqların təmin edilməsi dialektikası saxlanılmalıdır. Belə ki, ümumi maraqların reallaşdırılmasının konkretliklə fərqlənən formaları və istiqamətləri xüsusi maraqların (hər bir insanın, sosial qrupun və ya qrupların, xalqın) uzlaşdırılması prinsipləri əsasında qurulur. Bununla yanaşı baxılan sahə üzrə əsas siyasət ictimai tələbatların təmin edilməsinə, insanların sosial cəhətdən fəallığının inkişafına şəraitin yaradılmasına, cəmiyyətdə davamlı əlaqə və münasibətlərin qurulmasına istiqamət götürməlidir.

Deyilənlərdən irəli gələrək ümumi iqtisadi siyasət çərçivəsində iqtisadi subyektlərin maraqlarının uzlaşdırılması mexanizminin əsası kimi bu və ya digər dövlətin fəaliyyətinin baza prinsiplərini göstərmək olar. Bu isə sosial-iqtisadi, inzibati-ideoloji və s. səviyyələrdə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə iqtisadi subyektlərin maraqlarının uzlaşdırılması üzrə fəaliyyəti əhatə edir. Bu da iqtisadi subyektlərin maraqlarının formalaşdırılması, reallaşdırılması və uzlaşdırılmasında dövlətin tənzimləyici rolu ilə və onun getdikcə artmasında ifadə olunur.

Dövlət hakimiyyət və idarəetmə sistemi kimi bu gün də iqtisadi maraqların uzlaşdırılmasının tənzimlənməsi üzrə real fəaliyyət göstərən institut kimi çıxış edir. Dövlət tənzimlənməsinin birbaşa və dolaylı metodlarının köməyi ilə iqtisadi maraqların uzlaşdırılması iqtisadiyyatın həssas sahələrinin, az təminatlı əhali qruplarının müdafiəsini təmin edir, iqtisadi inkişafın prioritet məqsədlərini təşkil edən yoxsulluğun azaldılması, əhəlinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi kimi vəzifələrin həlli bundan asılıdır [2].

Cəmiyyətin həyat fəaliyyətində maraqların uzlaşdırılmasının işlək mexanizminin formalaşması prosesi zaman baxımından demək olar ki, elə cəmiyyətin öz yaşı qədər müddəti əhatə edir. Bu müddət ərzində tənzimlənmənin müxtəlif metodları, alətləri tarixi-xronoloji inkişaf mərhələlərinə, sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərə və s. uyğun olaraq seçilmiş, təcrübədən keçirilmiş və onların bu və ya digər zaman kəsiyində istifadəsinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır. Müasir mənada isə maraqların uzlaşdırılması mexanizmi özündə mürəkkəb dövlət və bazar alətləri kompleksini ehtiva edir. Bazar münasibətlərində dövlət tənzimlənməsinin vacibliyi təsərrüfat proseslərinin mürəkkəbliyi, onların yalnız bir üsulla idarə olunmasının qeyri-mümkünlüyü ilə də diktə olunur. Bununla da dövlət və bazar sektoru biri-birinə zidd olmadan vahid mexanizm təşkil edir və bu çərçivədə onlardan hər biri özünə xas olan funksiyaları yerinə yetirməklə qarşılıqlı fəaliyyət qabiliyyətini təmin edirlər.

Ədəbiyyat

1. Журнал Челябинский гуманитарий. Выпуск № 2 (8) / 2009
2. <http://www.dslib.net/econom-teoria/soglasovanie-jekonomicheskix-interesov-v-sisteme-gosudarstvennogo-regulirovaniya.html>
3. <http://cyberleninka.ru/article/n/>

BEYNƏLXALQ İQTİSADİYYAT: İQTİSADI MİLLİLƏŞMƏ, TƏCRİDLƏŞMƏ VƏ İNTEQRASİYALASHMANIN VƏHDƏTİ

Kərimli İ.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Azərbaycan beynəlxalq bazarında rəqabət apara bilən Milli iqtisadiyyatını formalaşdırıb inkişaf etdirilməlidir. Bu istiqamət imkan verəcəkdir ki, ölkə iqtisadi milliləşmədən iqtisadi təcridləşməyə və regional inteqrasiyalaşmağa buradan da beynəlxalq iqtisadiyyata doğru sürətlə irəliləyib beynəlxalq bazarlarda güclü mövqə tutsun.

Açar sözlər: beynəlxalq iqtisadiyyat, iqtisadi milliləşmə, iqtisadi təcridləşmə, regional inteqrasiyalaşma, beynəlxalq bazarlar

Hər bir ölkə özünün təbii potensialı ilə yanaşı iqtisadi potensialına, milli istehsal və milli sənayeyə arxalanmağın real yollarına malik olmalıdır. Hazırda çox vacibdir ki, ölkənin iqtisadi potensialını, onun iqtisadi resurslarını artırmaqla milli iqtisadi inkişafa, milli sənayenin və sahibkarlığın gücləndirilməsinə bütünlükdə isə milli istehsalın transformasiyasına diqqət artırılmalıdır. İqtisadi potensial və resurslar sırasında müasir texnika, texnologiyanın sirlərini bilən, onların daha yenilərini yaratmağa meyli olan, işgüzar və təşəbbüskar milli kadrların, səmərələşdirici və yaradıcı mütəxəssislərin formalaşdırılması və yerbəyər edilməsi məsələsi ilk növbədə həll edilməlidir. İqtisadiyyatın milli iqtisadi bazasının yaradılması, iqtisadiyyatın sahələri arasındakı qeyri bərabər inkişafın tədricən aradan qaldırılması, iqtisadiyyatın idxaldan asılılıq meylinin dayandırılması məsələləri öz həllini tapmalıdır. Xammal materialları istehsalı və ixracı ilə ixtisaslaşan ölkələr çox vaxt tələb olunan səviyyədə inkişaf edə bilmir. Ölkənin sürətli inkişafı üçün daimi və gələcəyi olan amillər: iqtisadiyyatı intensiv modernləşdirilməsinə başlamaq yolu ilə milli sahibkarlardan ibarət orta təbəqənin formalaşmasının əsasını qoymaq; milli iqtisadiyyatın formalaşmasının ilkin şərtlərinin və inkişafının həlledici amillərini ön sıraya çıxarmaq; yüksək ixtisaslı milli kadr hazırlığına, ölkənin intellektual gələcəyinə sərmayə qoymaq və s. diqqət mərkəzində olmalıdır [1, səh.85].

Qeyd edilən strateji əhəmiyyətli amillər çox mürəkkəb olan bir problemin həllinə kömək etməlidir ki, bu da dünya bazarında rəqabət apara bilən milli iqtisadiyyatı formalaşdırıb inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün iqtisadi milliləşmədən iqtisadi təcridləşmə və regional inteqrasiyalaşmaya buradan da beynəlmilləl iqtisadiyyata doğru gedilməlidir.

İqtisadçı və siyasətçi alim və təcrübəli işçilərin yazılarından “iqtisadi milliləşmə”, “regional inteqrasiyalaşma”, ümumiyyətlə beynəlxalq iqtisadiyyat haqqında məlumatları müntəzəm oxuyur, onların nə olduğunu, hansının ölkəyə həqiqətən nə verə biləcəyini bilmirik. Lakin hər üş prosesin biri digərini necə şərtləndirməsi və qarşılıqlı əlaqələnməsi məsələsi öz həllini gözləyir və öyrənilməsi lazım gəlir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı, Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı yaxud Azərbaycanda milliləşən iqtisadiyyat ifadəsi kimi sözlərin işlədilməsinə çox rast gəlinir. Sonunculara daim diqqət verməli, müstəqil siyasi və iqtisadi inkişaf yolunda Azərbaycanda formalaşan milli iqtisadiyyatın təcridləşərək əvvəlcə regional, sonra isə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya proseslərinə daxil olması kimi əvəzsiz sərvət diqqət mərkəzində olmalıdır.

Çox təəssüflə deyək ki, elmi ədəbiyyat və tədqiqatlarda Azərbaycanda formalaşan milli iqtisadiyyatın Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə eyniləşdirilməsini müşahidə edirik. Bu və ya digər cəhətdən fərqləndirilməli olan hər iki iqtisadi proses, onların formalaşması və inkişafının əsasları, bir növ subyektiv “düşüncələrlə” eyniləşdirilir. Düzgünlüyü tapmaq yalnız elmin, həqiqətin mənafeyinə görə deyil, eyni zamanda ölkəmizin milli iqtisadi inkişafının beynəlxalq inteqrasiya proseslərinə qoşulmağın gələcək mənzərəsini düzgün görmək baxımından da çox vacibdir.

Qərbin bir çox ölkələrində milli iqtisadiyyatın təşəkkül tapması dövrü əsrləri əhatə etdiyi halda, Azərbaycan qısa zamanda milli iqtisadiyyatı formalaşdırıb, inkişaf etdirmək yolu ilə gedir. Bu yəqin ki, çox az zamandır. Real təcrübənin az olması üzündən Azərbaycanda milli iqtisadiyyat, onun inkişafı və inteqrasiya proseslərinə qoşulmağın yolları barədə iqtisadçı alimlər və təcrübəli işçilər arasında hələ ki, fikir birliyi yaranma bilmir.

Fikir birliyinin yaranması üçün əvvəlcə belə bir suala da cavab tapmaq lazım gəlir. Nə üçün müstəqillik qazanan, siyasi, iqtisadi və s. sahələr üzrə azad inkişaf yolu tutan ölkələr (Asiya, Avropa, Afrika, Latın Amerikasının ölkələrində) ilkin olaraq iqtisadi milliləşdirmə siyasətini yeritmişlər? Cavab bir qədər çətin olsa da, hər halda birmənalıdır. Ölkə özünə məxsus olan bütün təbii, iqtisadi, intellektual və s. sərvəti özünüküləşdirib onlara özü sahib olmaq istəmişdir. Bu mənada milli iqtisadiyyatı yaratmaq üçün ilk növbədə iqtisadi fəaliyyət üçün zəruri olan şərtlər (kapital, torpaq, əmək, sahibkarlıq fəaliyyəti) ölkəyə məxsus olmalı, onlar milli sahibkarların mülkiyyətinə keçməlidir.

Ölkəyə məxsus olan kapitalın, torpağın və əməyin milli xarakteri, ifadə etdiyi sosial-iqtisadi proseslərə daha çox daxili zənginlik verir. Bu halı açıqlamaq üçün milli iqtisadiyyatın işləməsinin zəruri amillərinə üç cəhətdən yanaşılmalıdır. **Əvvəla**, milli istehsal amilləri dar mənada, yəni müəyyən ərazi-məkan (ölkə) daxilində deyil, onun xaricində də (ölkənin sərhədlərindən kənarında) formalaşmış fəaliyyət göstərir və ümumi milli məhsulun istehsalında iştirak edə bilər. **İkinci**, ölkənin iqtisadiyyatında xarici dövlətlərin, onların təsərrüfat subyektlərinin yatırıqları kapitalların dəyəri, həmin kapitalı hərəkətə gətirən, onların mütəxəssislərinin əməyi ilə yaradılan məhsullar kapital yatırılan ölkənin deyil, həmin kapitalı gətirən və onların sahibi olan ölkənin milli məhsulunun tərkibinə daxil olur. **Üçüncü**, hər bir ölkənin ümumi milli məhsulu iki hissədən: a) “daxili milli məhsul”, b) “xarici milli məhsul”dan ibarət iqtisadi (statistik) göstəricilərlə hesablanması daha məqsədəuyğun sayılmalıdır.

ABŞ təcrübəsi, ölkədə iqtisadi-statistik göstəricilərin qiymətləndirilməsində ümumi milli məhsul göstəricisinə xüsusi yer verir. Fikrimizcə, bu təcrübənin ABŞ-a daha çox xas olması onun ölkə sərhədlərindən kənarında ikinci iqtisadiyyatının (təxminən 40%-dən çox) formalaşması vəziyyəti ilə əlaqədardır.

Hər üç yanaşma imkan verir ki, ölkənin ərazisində ümumilikdə formalaşmış inkişaf edən iqtisadiyyatla (xarici və daxili amillərlə birləşərək) onun yalnız öz milli istehsal və sosial amilləri bazasında formalaşmış inkişaf edən iqtisadiyyat fərqləndirilsin. Əks halda iqtisadiyyatdakı real vəziyyət düzgün qiymətləndirilə bilməz. Necə ola bilər ki, Azərbaycanın ərazisində xarici sahibkarların öz kapitalı ilə ayrıca, yaxud da Azərbaycan sahibkarlarının kapitalı ilə birləşərək yaratdıqları firma və şirkətlərdə istehsal olunan məhsullar Azərbaycanın ümumi milli məhsullarının tərkibində hesablınsın. Bu mənada milli iqtisadiyyat, milli kapital, milli sahibkar yalnız əcnəbi iqtisadiyyatla, kapitala, sahibkarla müqayisə edilməklə milli iqtisadi göstəricilər hesablanılıb qiymətləndirilə bilər [2, səh.245].

Ölkənin müstəqil inkişafının real nəticəsi daha çox iqtisadiyyatdakı milliləşmənin səviyyəsində öz ifadəsini tapır. İqtisadi milliləşmə milli kapitalın və sahibkarların, bütünlükdə milli istehsalın daxili gücünün oyađılmasına, milli iqtisadi motivlərin və stimulların səfərbər olunmasına birbaşa təsir edə bilər. İqtisadiyyatda milliləşmə iqtisadi təcridləşməni doğurur. Bu hal ilk baxışdan mütləq proses kimi görünərsə də, hər halda prosesin sonrakı gediş iqtisadi təcridləşmənin nisbi xarakterdə olmasını büruzə etdirir. Yəni iqtisadi milliləşmənin səviyyəsi nə qədər yüksəlib iqtisadi təcridləşməni gücləndirirsə, bir o qədər də regional və beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyalaşmaya doğru meyil artır. Bu iqtisadi təcridləşmədən iqtisadi inteqrasiyaya doğru hərəkəti – daxili milliləşmədən (lokal milliləşmədən) regional milliləşməyə və nəhayət beynəlmilliləşməyə doğru hərəkəti özündə birləşdirir.

Belə hərəkət nəinki konseptual fikir və habelə real həyatda təcrübə proses kimi həm Avropada və həm də Şərqdə, xüsusən Cənubi Şərqi Asiya ölkələrində formalaşmış, özünəməxsus millilik (milli sənaye, istehsal, düşüncə tərz i və ideologiya) yaratmışdır. İstər Avropanın və Şərqi, istərsə də ərəb dünyasının bir sıra ölkələrində milli iqtisadiyyatın inkişafını xarici kapitalın müdaxiləsinə qarşı rəqabət apara biləcək bir tərəf kimi görmək istəmişlər. Belə milliliyin özünəməxsusluğu “iqtisadi təcridlilik”, “fərqlilik” psixologiyasıdır, yəni daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətli olmaq üçün ayrıca, nisbətən müstəqil milli iqtisadi güc toplamaqla regional və beynəlxalq inteqrasiyaya girməkdir. Daha qısa desək, özünün milli iqtisadi gücünü digər millətlərlə müqayisə edə bilmək qabiliyyətini yaratmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov T.Ə. Azərbaycan Milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. Bakı.2015
2. Prof. Dr. Emin Ertürk. İnkişaf kovram – ilke- politika. 2015, ALFA Akademi ltd, sti

UOT 338.48

ÖLKƏ İQTİSADİYYATININ NEFT AMİLİNDƏN ASILILIĞININ AZALDILMASINDA TURİZM BİZNESİNİN ROLU

Kərimov İ.Ə.

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə

Turizm biznesinin inkişaf iqtisadiyyatın mühüm sahələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Valyuta daxilolmalarının və beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi mənbəyi kimi turizmin əhəmiyyəti daimi artır. Deməli, turizm biznesi sosial-iqtisadi inkişafın özünəməxsus hərəkətverici qüvvəsi kimi və ölkə iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığının azaldılması istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *turizm biznesi, investisiya, infrastruktur, maliyyə, qeyri-neft sektoru*

Turizm biznesinin inkişaf iqtisadiyyatımızın güclənməsi, gəlirlərin xeyli artması və ən əsası isə iqtisadiyyatımızın neft amilindən asılılığının azaldılmasında mühüm rol oynaya bilər. Qeyri-neft sektorunun inkişaf i planında turizm biznesi hökumət tərəfindən əsas prioritet sahələrdən biri kimi seçilib. Xüsusilə Azərbaycanın regionlarında turizm xidmətinin və bu sahə ilə məşğul olan sahibkarların inkişaf i üçün şərait vardır və əgər lazımı diqqət ayrılırsa ölkə bu sahədən böyük gəlir qazana bilər. Müasir dövrimüzdə turizm biznesi təkə i iqtisadi baxımdan deyil, həm də siyasi baxımdan ölkəmiz üçün çox vacibdir. Çünki bu gün dünyada gedən proseslər və təhlükəsizlik məsələləri baxımından turizm biznesinin inkişaf i labüddür. Turizm biznesi həm də ölkələri, xalqları bir-birinə yaxınlaşdırır, beynəlxalq münasibətləri gücləndirir, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafına təkən verir. Turizmin inkişaf i həm də regionların sosial-iqtisadi baxımdan qısa bir müddətdə dirçəlməsi deməkdir.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin 27 avqust 2002-ci il sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə Turizmin İnkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq olunması

ölkəmizdə turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi yollarını müəyyənləşdirdi və respublikamızın beynəlxalq turizm arenasına çıxması üçün geniş imkanlar yaratdı. Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün münbit şərait yaradılmış, beynəlxalq turizm bazarına inteqrasiyanın təmin olunmasının əsası qoyulmuş, milli turizm kompleksinin rəqabətə davamlılığı yüksəlmişdir. Prezident İlham Əliyev tərəfindən "Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə Turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın təsdiq olunması bu sahədə uğurlu işlərin icrası ilə nəticələndi. Həmin Dövlət Proqramları ölkədə turizmin rastlaşdığı problemlərin həll edilməsi və turizm sahəsinin daha da inkişaf etdirilməsinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rola malikdir.

Dövlət Proqramlarının başlıca məqsədi Azərbaycanda yüksək iqtisadi, sosial və ekoloji tələblərə cavab verən müasir turizm sahəsinin formalaşdırılması və onun ölkə iqtisadiyyatının əsas inkişaf dayaqlarından birinə çevrilməsinin təmin edilməsidir.

Bu proqramlarda Azərbaycanda turizmi inkişaf etdirmək məqsədilə aşağıdakı əsas vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- turizm sahəsində sahibkarlığı, ilk növbədə kiçik və orta sahibkarlığı inkişaf etdirməklə rəqabətə davamlı turizm bazarını yaratmaq;
- turistlərə xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsini, onun beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təmin etmək;
- turizm fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsini həyata keçirmək;
- turizmdən dövlət və yerli büdcələrə daxil olan vəsaitin həcmi artırmaq;
- turizmin infrastrukturunu, onun maddi-texniki bazasını möhkəmlətmək;
- turizm müəssisələrinin beynəlxalq turizm proqramlarında iştirakı üçün əlverişli şərait yaratmaq, xarici investorları turizm sferasına cəlb etmək.

Bu vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi turizm biznesinin davamlı inkişafının təmin edilməsinə öz töhfəsini verə bilmişdir. Turizm biznesinin davamlı inkişafının təmin edilməsi baxımından vacib olan əməkhaqqı sistemi, turizm məhsulunun qiymətinin hesablanması, turizm sferasında investisiyaların yönəldilməsi və ümumilikdə hazırkı müxtəlif və çoxşaxəli qarışıq iqtisadi proseslərin cərəyan etdiyi bir dövrdə turizm sənayesinin düzgün idarəedilməsi və onun qlobal bazarda mövqeyinin qorunub saxlanması əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Turizm biznesinin inkişafı baxımından onun potensialının müəyyənləşdirilməsi də mühüm məsələlərdən biridir. Turizm potensialı, turizm dövryyəsinə cəlb olunan turizm məhsulu və onun inkişafına yönəldilən maddi, maliyyə və təşkilatı kadrların mənbələrini və onlardan istifadə yollarını müəyyənləşdirir. Turizm potensialının qiymətləndirilməsi onun planlaşması və davamlı inkişaf strategiyasını yerləşmə konturunu və əsas istiqamətlərini əsaslandırmağa imkan verir. Potensial qiymətləndirmə son səmərə ilə ölçülür. Potensial proqnozlaşdırmaq yolu ilə turizmin inkişafına şərait yaradılıb, mühit dəyişdirildi [1, səh.48].

Azərbaycanda turizmin potensialı və inkişaf perspektivləri turizm sisteminin inkişafı, sosial-iqtisadi rolu turizm potensialının formalaşması və istifadəsi səmərəliliyi ilə ölçülür. Bir ölkənin hər hansısa sahədə potensialının öyrənilə bilməsi üçün bu sahənin amilləri dəyərləndirilməli və proqnozlaşdırılaraq əsas inkişaf yönümü təyin edilməlidir. Turizm potensialı resurs potensialını müəyyənləşdirir. Turizmin resurs xüsusiyyətləri onun sahələrarası maddi-maliyyə mübadiləsi və turizmin məhsulunun dəyəri, bölgüsü xüsusiyyətlərlə fərqlənir.

Respublikamızda turizm biznesinin inkişaf tempini aşağıdakı statistik məlumatlardan daha aydın görmək olar.

Turizm müəssisələrinin əsas göstəriciləri

	2012	2013	2014
Müəssisələrin sayı	170	197	218
İşçilərin sayı (kənar əvəzçilər də daxil edilməklə), nəfər	1730	1729	1 794
ondan:			
Turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan işçilərin sayı, nəfər	1473	1 515	1 567
Müəssisələrin əldə etdiyi gəlir, min manta	27121,5	29600,9	31 107,1
ondan:			
turizm fəaliyyətindən	21597,1	24823,6	26 031,0
Məhsul (xidmət) istehsalına çəkilən xərclər, min manta	23540,8	25292,5	27 018,1
ondan:			
turizm fəaliyyətindən	18903,1	21818,2	25 708,60
Əhaliyə satılmış turizm yollayış blanklarının sayı, ədəd	62866	65448	66 233

Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı, nəfər	101431	91 961	92 305
--	--------	--------	--------

Azərbaycanda turizmin potensial göstəricisi əhali sayı, turizmin maddi-texniki bazası, turizm sahəsinə ayrıla biləcək maliyyə vəsaitlərinin həcmi ilə müəyyənləşdirilə bilər. Dövrüyyə vəsaitləri turizmdə pul vəsaiti ilə ölçülür. Bu pul vəsaitinin mənbəyi isə yaradılan yeni mənfəətdir. Turizmin iqtisadi və sosial inkişafının əsas iqtisadiyyatı olaraq resurslardan istifadə etmək yolları, onun səmərəliliyi iqtisadi potensialın yüksəldilməsinə təsir edir. Rəqabət mühiti şəraitində gəlirli turist obyektləri və hüquqi şəxslər öz fəaliyyətinin genişlənməsinə, özünə maliyyələşmə imkanını yaradır.

Turizm biznesinin inkişafında investisiya amilinin də mühüm rolu vardır. İstənilən iqtisadi sferanın inkişafı və gələcək illər üçün davamlı inkişafının təmin edilməsi baxımından həmin sahəyə yönəldilən investisiyaların böyük rolu vardır. Dünyada turizm üzrə inkişaf edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, turizm sənayesinə yatırılan investisiya özünü çox qısa zaman ərzində doğruldu və turizm xidmətlərinə ilbəlil global aləmdə artan tələbat bu sənayenin davamlı inkişafına təminat verir. Turizm sənayesi digər iqtisadi və sosial sahələrlə birbaşa bağlı olduğundan bu sahəyə yönəldilən investisiyalar tək turizmin inkişafı üçün deyil, eyni zamanda ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün də öz müsbət nəticələrini verə bilər [2, səh.161].

Hər hansı bir sahəyə yönəldilən investisiyaların səmərə verməsi həmin ərazidə münbit investisiya mühiti ilə bağlıdır. Turizmin maliyyə problemlərində investisiyaların idarəedilməsinin səmərəliliyi nə qədər idarəedici şəxslərdən asılıdırsa, bir o qədər ölkə qanunvericiliyində olan qanunların səlisliyindən, mükəməlliyindən və ölkədəki ümumi idarəetmə mexanizminin dəqiqliyindən asılıdır. Belə olan halda qabaqcadan düzgün proqnozlaşdırılaraq həyata keçirilən investisiya layihələri öz bəhrəsini verəcəkdir və bu da yekunda ölkədəki beynəlxalq standartlara cavab verən turizm obyektlərinin sayının artmasına gətirib çıxaracaqdır. Bu proses isə turizmin inkişafının nəticəsi olaraq ölkəmizə gələn turistlərin sayının artmasına səbəb olacaqdır.

Ölkəmizdə son illər yol infrastrukturunun əsaslı bərpası və yeni yolların salınması ölkəmizin turizm sənayesi üçün artıq öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Turizmin inkişaf etdirilməsi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində və xarici iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsində də mühüm rol oynayır.

Ümumiyyətlə, qeyri-neft sahələrinin yüksəlişi ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi müasir dövrdə ölkəmizdə qarşıda duran mühüm vəzifədir. Turizm öz perspektivliyinə görə qeyri-neft sahələri arasında aparıcı mövqelərdən birini tutur. Azərbaycanda turistlərin yerləşdirmə biznesi dinamik surətdə inkişaf edir. Turizmin inkişafı və turizm sektorunun ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilməsi bu gün Azərbaycanda ən mühüm vəzifə olaraq qarşıda durur. Son illər Azərbaycanda əldə olunmuş sosial-iqtisadi irəliləyiş bu vəzifənin yeni imkanlara adekvat səviyyədə həllinə şərait yaradır. Azərbaycanın turizm sahəsində turizm imkanlarının təbliğ edilməsi, daxili turizmin inkişafı və turizm xidməti infrastrukturunun qurulması sahəsində böyük işlər görülüb və hazırda bu işlər davam etdirilməkdədir. Artıq gündən-günə inkişaf edən respublikanın iqtisadiyyatında turizm biznesi prioritet sahəyə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Bilalov B.Ə. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı, 2006, Mütərcim nəşriyyatı, 280 s.
2. Əlirzəyev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2010. 606 səh.

XARİCİ TİCARƏT SİYASƏTİ İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ VACİB ALƏTİ KİMİ

Qafarov K.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Açar sözlər: *xarici ticarət, institusional əsas, davamlı inkişaf*

İkinci Dünya müharibəsindən sonra İEO tərəfindən İEOÖ-ə maraq yarandı, lakin İEO-in iqtisadçıları buna hazır deyildilər. Belə ki, həmin iqtisadçıların müasir iqtisadi strukturları olmayan aqrar ölkələrdəki iqtisadi artımı təhlil etmək üçün konseptual alətləri yox idi. Elə bu dövrdə iqtisadi artımın xətti mərhələləri nəzəriyyəsi meydana gəldi. Bu nəzəriyyənin yaranması əsas etibarilə 1950-1960-cı illərdə soyuq müharibə illərində üçüncü dünya ölkələrində nüfuz dairəsi uğrunda gedən siyasi mübarizə ilə bağlı idi. Nəzəriyyənin görkəmli nümayəndələrindən biri olan U.Rostou qeyd edir [3] ki, bəzi ölkələr Ümumi Milli Məhsul (ÜMM) baxımından digər ölkələrə nisbətən daha çox tərəqqi edib. O vurğulayır ki, kasıb ölkələr inkişafın ilkin mərhələsində, yüksək ÜMM-yə malik olan ölkələr isə inkişafın sonrakı mərhələlərindədirlər.

İnkişaf növlərinin təhlili diqqəti iqtisadi, sənaye və institusional strukturlardakı ardıcıl dəyişikliyə yönəldir. Bu da ənənəvi kənd təsərrüfatının sənayenin yeni sahələri ilə əvəz olunmasını özündə ehtiva edir və

inkişaf prosesinin mahiyyətini təşkil edir. Burada yığının və investisiyaların artması iqtisadi artım üçün kifayət etməyən şərt kimi baxılır. Ənənəvi cəmiyyətdən müasir iqtisadi sistemə keçid üçün fiziki və insan kapitalı ilə yanaşı ölkənin iqtisadiyyatının strukturunda bir sıra qarşılıqlı asılı olan dəyişikliklərin olması vacibdir. Bu dəyişikliklər praktiki olaraq bütün sferaları əhatə edir – istehsal, istehlakçı tələbi, xarici ticarət, resursların bölgüsü və sosial-iqtisadi faktorlar (məsələn, urbanizasiya, əhalinin artımı və məşğulluğun strukturu). Struktur dəyişikliklərin empirik tədqiqi inkişafda həm daxili, həm də xarici məhdudiyyətlərin mövcudluğuna diqqət yetirir. Daxili məhdudiyyətlər iqtisadi (resurs potensialı, ölkənin ərazi cəhətdən böyüklüyü və əhalisi) və institusional (dövlət siyasətinin məqsəd və vasitələri) növlərə bölünür.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1970-ci illərdə xarici asılılıq ideyaları üçüncü dünya ölkələrində böyük “rezonans” doğurdu. Belə ki, bu artım mərhələləri və struktur dəyişiklikləri modellərinə artan ümitsizliyin nəticəsi idi. Sözügedən nəzəriyyə üçüncü dünya ölkələrinə institusional, siyasi və iqtisadi məhdudiyyətlərlə (həm xarici, həm də daxili) zəncirlənmiş və varlı ölkələrlə asılılıq və hökmranlıq əlaqələri ilə bağlı olan bir cəmiyyət kimi baxır. Sözügedən nəzəriyyəyə əsasən, zəif İEO varlı İEO tərəfindən istismar olunur və ölkələrin yoxsulluğu onların dünya iqtisadiyyatına necə inteqrasiya olunmasından asılıdır. Nəzəriyyə görə, gələcək inkişafın təmin olunmasında zəif İEO üzərindəki müstəmləkəçiliyin təsirləri nəzərə alınmalıdır. Sözügedən nəzəriyyə qeyd edir ki:

- kasıb ölkələr varlı ölkələr üçün təbii resurslar, ucuz işçi qüvvəsi və onların texnologiyaları üçün bazar rolunu oynayır;

- İEO müxtəlif siyasət və təşəbbüslər vasitəsilə kasıb ölkələri özlərindən asılı vəziyyətə salırlar;

- asılı ölkələr tərəfindən İEO-in təsirlərinə müqavimət göstərmə varlı ölkələr tərəfindən onlara iqtisadi sanksiyalar, hərbi təcavüz və nəzarətlə nəticələnir.

Bu nəzəriyyə ilk dəfə P.Baranın “Artımın siyasi-iqtisadi” nəşrində [2] öz əksini tapmışdır. O qeyd edir ki, Qərbin İEO əsliində İEOÖ-in yoxsulluqdan azad olmasına mane olur. Baran həmçinin vurğulayır ki, İEOÖ əldə etdikləri mənfəətləri iqtisadi artıma səbəb olacaq sərmayə qoyuluşlarına yatırırlar. Baranın nəzəriyyəsini təkmilləşdirən A.Frank [1] qeyd edir ki, Qərbin burjuvaları İEOÖ-i inkişafını ləngitməklə öz hazır malları üçün bazar və zavodları üçün ucuz xammal təchizatını təmin edirlər. Bu yolla da İEOÖ İEO-dən asılı vəziyyətə düşürdülər. Kapitalist ölkələr üçüncü dünya ölkələrinin dominant təbəqələri ilə ittifaq yaradaraq həmin ölkələrin inkişafına mane olmuşlar. Kapitalist ölkələrdən asılı olan üçüncü dünya ölkələrinin dominant təbəqələri Qərb ölkələrinə xammal ixrac etməklə gəlir əldə edir və birinci dünya ölkələrindən bahalı mallar idxal edirdilər. Sözügedən nəzəriyyə ölkələri inkişaf cəhətdən 2 müxtəlif kateqoriyaya - mərkəz və periferiyaya bölmüşdür. Mərkəzə inkişaf etmiş və müstəmləkəçi dövlətləri, periferiyaya isə inkişaf etməkdə olan və müstəmləkəçi dövlətləri daxildir. Mərkəz periferiyanı istismar edir və müstəmləkəçilik nəticəsində öz inkişafını təmin etmiş olur.

Bu nəzəriyyəyə görə, Qərbin şirkətləri İEOÖ-in bazarlarına girməyə, oradakı ucuz işçi qüvvəsindən istifadə etməyə can atır, kapital tutumlu zavodlarını bu ölkələrə gətirir, lakin həmin ölkələrə özlərinin tədqiqat və inkişaf potensialını ötürümlər. Nəticədə, üçüncü dünya ölkələrinin sənayeləri “ikinci nəsil” texnologiyalara əsaslanır, xaricdən gətirilən xammal istifadə edən əcnəbilərə məxsus olur, az sayda iş yerləri açılır və ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən digər istehsalçılar ilə az bağlılıq yaranır. Eyni zamanda, üçüncü dünya ölkələrinin xarici valyuta ehtiyatları azalır, çünki xarici şirkətlər öz mənfəətlərini öz ölkələrinə göndərirlər. Bununla əlaqədar olaraq, üçüncü dünya ölkələri xarici valyuta əldə etmək üçün daha çox xammal ixrac etməyə məcbur olurlar. Bu xüsusda, üçüncü dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının sağlamlığı birinci dünya ölkələrinə xammal ixrac etməkdən asılı olacaqdır, lakin yeni iş yerləri açılmadığından həmin ölkələrin əhalisi bu artımdan az fayda görəcəklər. Ona görə də, üçüncü dünya ölkələrində baş verən hər hansı iqtisadi inkişaf cüzi inkişafa gətirib çıxaracaqdır və hələ də birinci dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının inkişafı ilə müəyyən olunacaqdır. Elə bu səbəbdən də, sözügedən nəzəriyyənin nümayəndələri qeyd edirlər ki, İEOÖ öz iqtisadi inkişafını İEO-dən asılı olmaqla təmin edə bilməzlər. Bununla əlaqədar olaraq, üçüncü dünya ölkələrinin müstəqil milli inkişaf strategiyasına ehtiyacları vardır. Həmin ölkələr birinci dünya ölkələrindən asılı olaraq inkişaf etməməli, iqtisadi cəhətdən öz tələbatlarını təmin edə bilməlidirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən nəzəriyyədə iqtisadi inkişaf xarici ticarət arasında olan asılılıq öz əksini tapmışdır. Belə ki, iqtisadi inkişaf cəhətdən geridə qalan İEOÖ müstəqil surətdə səmərəli xarici ticarət siyasəti yürüdə bilmir və bununla da, İEO-dən iqtisadi cəhətdən asılı vəziyyətə düşürlər. Bu xüsusda, İEOÖ-də iqtisadi inkişaf təmin olunması səmərəli xarici ticarət siyasətinin yürüdülməsinə öz müsbət töhfəsini verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. A.G.Frank, Capitalism and underdevelopment, Monthly Review Press, New York, 1967.
2. Paul Baran, The Political economy of growth, Monthly Review Press, New York, 1957.
3. W.A.Lewis, The theory of economic growth, George Allen & Unwin, London, 1955.

AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI İNKİŞAF STRATEGİYASININ REALLAŞDIRILMASI

Qaziyeva S. T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının çoxsahəli inkişafını təmin etmək üçün böyük üstünlüklər verə bilər. Məhz buna görə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində xarici ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr və bu əlaqələrin inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: xarici iqtisadi siyasət, idxal, ixrac, xarici ticarət, milli iqtisadiyyat

Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin əsas məqsədlərindən biri ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması və makroiqtisadi inkişafın dayanıqlılığının təmin edilməsidir. Azərbaycanın xarici iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas prioritet istiqamətlərindən biri müasir dünya təsərrüfat proseslərinə aktiv şəkildə qoşulmaq, qlobal geoiqtisadi məkanda baş verən yeni meyillərə adekvat şəkildə reaksiya verməkdən ibarətdir.

Azərbaycan bir çox həyati əhəmiyyətə malik siyasi və iqtisadi məsələlər baxımından dünyanın yaxın və uzaq, böyük və kiçik dövlətlərinin, beynəlxalq və regional təşkilatların diqqətini özünə cəlb edən bir qütbdür. Mühüm strateji əhəmiyyətli ərazidə yerləşən ölkəmizdə dünyanın nəhəng dövlətlərinin mənafeyi toqquşur, onlar arasında nüfuz dairəsi uğrunda dərin rəqabət mübarizəsi gedir. Azərbaycan Respublikası öz sosial-iqtisadi inkişafında xarici ölkələrlə əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsinə can atır və beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsindən irəli gələn üstünlüklərdən maksimum yararlanmağa çalışır.

Azərbaycanda xarici iqtisadi, o cümlədən ticarət siyasətinin formalaşması və inkişafı, bu sahədə həyata keçirilən islahatlar bazar islahatlarının mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Müasir mərhələdə xarici iqtisadi ticarət əlaqələrinin böyük əksəriyyəti qeyri-dövlət sektoruna məxsus olan subyektlər tərəfindən aparılır. İxrac-idxal və valyuta əməliyyatları üzərində mövcud olan hərtərəfli dövlət nəzarəti xarici iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi sistemi ilə əvəz edilmişdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları bu tənzimləmə sistemində böyük sərbəstlik qazanmışlar. Xarici dünya ilə qarşılıqlı əlaqələrdə elə bir strateji kurs işlənilib hazırlanmalıdır ki, bu kurs Azərbaycanın dünya bazarında uzun müddət formalaşmış mövqeyini tədricən daha da yaxşılaşdırmağa bilsin və ölkəmizə mənfəət göstərən xarici iqtisadi amilləri aşağı səviyyəyə endirə bilsin.

Qloballaşma prosesində, xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində təsərrüfat-təşkilatçılıq tədbirləri və milli iqtisadi inkişaf strategiyası iki əsas istiqamətə yönəldilməlidir:

1. Az bir zaman kəsiyində qeyri-neft sektoru məhsulları sahəsində beynəlxalq bazara genişmiqyaslı çıxmaq imkanı məhdud olduğu üçün, yerli firmaların xarici şirkətlərlə daxili bazarda sağlam rəqabət apara bilməsi üçün geniş imkanlar yaradılmalıdır. Milli bazar, beynəlxalq müqavilə və hüquq normalarına uyğun olaraq qorunmaqla yanaşı, əsas diqqət firmalar tərəfindən rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal edilməsinin təmin edilməsinə verilməlidir.

2. Açıq iqtisadiyyat modelini yekdilliklə seçmiş Azərbaycan dünya bazarında da bərabərhüquqlu subyekt kimi fəal iştirak etməlidir [1, səh. 141].

Müasir mərhələdə geriliyin az bir zaman kəsiyində aradan qaldırılması və sıçrayışlı iqtisadi inkişafın yeganə yolu daxili bazarın tələblərini ödəməklə yanaşı, ixrac potensialının sürətli artımını təmin etmək, dünya bazarı ilə sıx inteqrasiyaya nail olmaqdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin mühüm istiqaməti kimi qloballaşma prosesində Azərbaycanın müstəqil xarici ticarət siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolları müəyyən edilməlidir. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələr strategiyası müasir qloballaşma şəraitinin tələblərinə uyğun olaraq beynəlxalq hüquq normalarına və mütərəqqi dünya təcrübəsinə, o cümlədən Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə əsaslanmaqla yanaşı, ölkədə mövcud sosial-iqtisadi durumu nəzərə almalı və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiya olunmuş açıq milli iqtisadi sistemin formalaşdırılması məqsədinə xidmət etməlidir [2, səh.67].

İqtisadi həyatın beynəlmilləşməsi, Azərbaycanın müasir dünya ilə inteqrasiyasının bütün istiqamətlərində yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, yeni problemlər, bəzən də təhlükələr yaratmaqdadır. Bu imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi, mövcud problem və təhlükələrin vaxtında aşkara çıxarılıb öyrənilməsi bu gün Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyət kəsb etməsi zərurətindən gündəmdə olan məsələlərdəndir. Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu, onun bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi və ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sisteminin bərabərhüquqlu üzvünə çevrilməsi respublikamızda xarici ticarətin tənzimlənməsi sistemi qarşısında olduqca mühüm və tamamilə yeni vəzifələr qoyur. Artıq Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və beynəlmilləşməsi, şəraitində öz qapılarını beynəlxalq aləmə daha çox açan, xarici ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla aktiv iqtisadi, siyasi, elmi-

texniki və s. əlaqələr yaradan bir ölkəyə çevrilmişdir. Bu əlaqələr içərisində xarici ticarət daha önəmli yer tutur. Ölkəmiz dünya ölkələri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr bağlayaraq, qarşılıqlı faydalı ticarət əlaqələri yaradır, ölkənin inkişafı üçün xarici texnika və texnologiya idxal edir. Xarici ticarət siyasəti hər şeydən əvvəl Azərbaycan Respublikasının öz təbii sərvətləri üzərində suverenliyi prinsipini reallaşdırmağa xidmət edir. Bu məqsədlə xarici ticarət siyasəti:

- ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi və maliyyə mühitinə cəlb edilməsi və inkişaf etmiş ölkələrin bazar strukturuna yaxınlaşdırılmasını, onun müstəqil xarici iqtisadi fəaliyyətinin həyata keçirilməsində müstəsna hüququnu təmin etməli;

- daxili və xarici iqtisadi sahibkarlığın azadlığı prinsipini həyata keçirməli;

- təsərrüfat subyektləri arasında ayrı-seçkiliyə yol vermədən, onların hüquq bərabərliyi prinsipini qorumaq;

- qanunun aliliyi prinsipini təmin etməlidir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi inkişafını bu sahədəki statistik göstəricilərdən aydın görmək olar.

Göstərilən statistik göstəricilər son illər xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində azalma tendensiyasının olduğunu göstərir. Belə ki, 2011-ci ildə respublikamızda xarici ticarət dövriyyəsi 36326867,0 min ABŞ dolları olduğu halda, 2015-ci ildə 20645880,1 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. Deməli son beş il ərzində xarici ticarət dövriyyəsi 15680986,9 min ABŞ dolları həcmində və yaxud 43,2 % azalmışdır. Bu əsasən dünya iqtisadiyyatında baş verən qlobal maliyyə böhranı ilə əlaqədardır. Qlobal maliyyə böhranı nəticəsində neftin qiyməti 2010-cu ildən indiyə qədər 3 dəfəyə qədər aşağı düşmüş, bu da respublikamızın neft gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Sürətli və dinamik inkişafı təmin etmək üçün Azərbaycan daimi olaraq beynəlxalq inteqrasiyaya qoşulmalı və öz potensial imkanlarından istifadə edərək orada fəal iştirak etməlidir.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi [3]

İllər	Min ABŞ dolları ilə			
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	Saldo
2011	36326867,0	9755968,7	26570898,3	16814929,6
2012	33560854,3	9652870,6	23907983,7	14255113,1
2013	34687919,3	10712502,5	23975416,8	13262914,3
2014	31016306,5	9187697,6	21828608,9	12640911,3
2015	20645880,1	9221402,8	11424477,3	2203074,5

Qeyd edək ki, Azərbaycanda iqtisadiyyatın dinamik inkişafının təmin edilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında səmərəli dövlət tənzimləməsinə və mükəmməl bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi modelin formalaşması strateji məqsəd kimi qarşıya qoyulub. Konsepsiya çərçivəsində qarşıya qoyulan sosial-iqtisadi hədəflərdən biri məhz yüksək səmərə ilə fəaliyyət göstərən, dünya miqyasında rəqabətə qadir olan xarici iqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşmasını şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Vəliyev D. Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 2010. 428 səh.

2. Şəkəreliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2009. 415 səh.

3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2011-2015-ci illər üzrə statistik göstəriciləri - www.azstat.org

MÜQAYISƏLİ ÜSTÜNLÜK VƏ BEYNƏLXALQ RƏQABƏT NƏZƏRİYYƏLƏRİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Quliyev Ş.B.

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

Xülasə

Müasir dövrdə rəqabət global xarakter almış, nəinki istehsal, eyni zamanda xidmət sahələrini də əhatə etmişdir. Bu gün rəqabət aparən firmalar sözün əsl mənasında global strategiya həyata keçirmək zərurətilə üzləşirlər.

Açar sözlər: mütləq üstünlük, müqayisəli üstünlük, rəqabət, texnoloji dəyişiklik, əmtəə tsikli, strategiya və s.

İkinci dünya müharibəsindən sonra, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdiyi bir şəraitdə, ayrı-ayrı dövlətlərin liderlik həvəsi ilə yaşaması, rəqabət şəraitində fəaliyyətin prinsipləri və ümumiyyətlə rəqabətqabiliyyətinin təbiəti çox mühüm bir məsələ kimi qarşıda durmuşdur. Məsələ burasındadır ki, bu günə qədər rəqabətqabiliyyəti anlayışının hamı tərəfindən qəbul edilmiş tərifı yoxdur. Belə ki, firma üçün rəqabətqabiliyyəti xarici bazarlarda rəqabət aparması şəklində, hökumət üçün rəqabətqabiliyyəti xarici ticarət balansının müsbət qalığı ilə, bəzi iqtisadçılar üçün isə rəqabətqabiliyyəti məhsul vahidinə minimum xərclərlə müəyyən olunur.

Rəqabətqabiliyyətinə hansı nöqteyi-nəzərdən yanaşılmasına baxmayaraq, rəqabətqabiliyyətini izah edən ümumi bir nəzəriyyə yoxdur. Bəzi dünya lideri olan firma və ölkələrin xarakteristikaları hər tərəfli təhlil edilsə də, onların içərisindən ən mühümü seçilir və ən vacibi ayrı-ayrı amillər arasında hansı asılılıqlar olduqda inkişafın baş verməsi sualına birmənalı cavab tapmaq mümkün deyil. Odur ki, bir sıra əsas amilləri müəyyən etmək zərurəti meydana çıxır. Rəqabətqabiliyyətinə malik ayrı-ayrı firmaların və ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, həlledici amil rəqabətqabiliyyətli strategiya nəzəriyyəsidir. Bununla belə bütövlükdə problemə aydınlıq gətirmək üçün, texnologiyada yenilik, sənaye iqtisadiyyatı, iqtisadi inkişaf, politologiya, iqtisadi coğrafiya, sosiologiya və s. qarşılıqlı əlaqə və inkişaf halında öyrənilməlidir. Bu məsələlərə baxmazdan əvvəl tarixi inkişafa nəzər salaq.

Məlumdur ki, sənayedə müvəffəqiyyəti beynəlxalq ticarətlə əlaqələndirmək istəyənlər çox olmuşdur. Bu cəhətdən klassik yanaşmanın əsasını müqayisəli üstünlük ideyası təşkil etmişdir. İlk dəfə Adam Smit mütləq üstünlük formuluunu irəli sürmüşdür. Bu ideyaya əsasən, o ölkə xaricə əmtəə ixrac edir ki, həmin əmtəənin istehsalına məsrəflər digər ölkəyə nisbətən az olur. Bu ideyanı təkmilləşdirən David Rikardo müqayisəli üstünlük konsepsiyasını yaratmışdır. Bu ideyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bazar iqtisadiyyatı təbii olaraq ölkənin resurslarını o istiqamətə yönəldir ki, o, daha məhsuldar olsun. Rikardoya görə, xarici ticarətin əsasını həmin ölkələrdə əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin müxtəlif olması təşkil edir. Bu müxtəlifliyi o, ətraf mühitlə, təbii sərvətlə və ölkənin vəziyyəti ilə əlaqələndirirdi.

Xekşer və Olin (1933) isə A.Smit və D.Rikardodan fərqli olaraq, tamamilə başqa konsepsiya irəli sürdülər. Onların fikrincə bütün ölkələr təqribən eyni texnologiyaya malikdirlər və onlarda istehsal amilləri (torpaq, işçi qüvvəsi, təbii sərvət və kapital) müxtəlifdir. Bunlar isə istehsal proseslərinin zəruri əsasını təşkil edir və o, ölkə üstünlük təşkil edir ki, bu və ya digər amildən (bol olan) intensiv istifadə edir [1, səh. 96]. Təbii ki, bu sahələrin məhsulları ixrac edilir və ölkədə çatışmayan amillər üzrə məhsullar idxal edilir. Son dövrlərdə ayrı-ayrı ölkələrin inkişafında olan sıçrayışlar (məsələn, Tayvan, Koreya, Sinqapur, Yaponiya) bu ideyanın düzgün olmadığını əyani surətdə göstərdi. Nisbi üstünlük nəzəriyyəsi müasir dövrdə baş verən prosesləri tam elmi əsasda izah etməyə qadir deyil. Məsələn, ixtisaslı işçi qüvvəsinə, lazımı qədər kapitalla, görkəmli alimlərə malik olan ABŞ dəzgahqayırma, yarımkeçiricilər, mürəkkəb elektron aparatları sahəsində nəinki dünya bazarından sıxışdırılmışdır, hətta ABŞ-in özündə belə təsir dairəsini itirmişdir. Buna görə də Yaponiya mallarına yüksək vergi qoymuş və müəyyən dərəcədə daxili bazarı əldə saxlamışdır. Bütün bunlar göstərdi ki, müasir dövrdə rəqabətin xarakteri dəyişmiş və yeni yaranan sahələrdə istehsalın elmi tutumunun yüksək olması ilə şərtlənmişdir [2, səh. 35].

Texnologiyada dəyişiklik. Çevik avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin tətbiqi, yeni süni materiallar istehsalının mənimsənilməsi bir tərəfdən ucuz işçi qüvvəsinə olan tələbatı, digər tərəfdən təbii sərvətlə əlaqədar olan üstünlükləri heçə endirdi. Hal-hazırda mürəkkəb texnoloji proseslərlə istehsal olunan məhsulların istehsalı ucuz işçi qüvvəsi olan ölkələrdən, əmək haqqı yüksək olan ölkələrə keçirilmişdir. Çünki, həmin ölkələrdə bazarın tutumu, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti yüksəkdir.

Müqayisə olunan amillərin əhəmiyyəti. İstehsal amilləri, məsələn ixtisaslı işçi qüvvəsi, bütün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə eyniləşmişdir və həmin amillər hesabına əldə edilmiş üstünlük aradan götürülmüşdür. Hal-hazırda istehsal amillərindən daha çox ölkələrin istehsal və xidmət infrastrukturuları

(rabitə sistemi, nəqliyyat sistemi, yol şəbəkəsi, dəniz və çay limanları) ön plana keçmişdir.

Rəqabətin global xarakter kəsb etməsi. Hal-hazırda əvvəlki illərdən fərqli olaraq rəqabət internasional xarakter almış, nəinki istehsal, eyni zamanda xidmət sahələrini də əhatə etmişdir. Bu gün rəqabət aparan firmalar sözün əsl mənasında global strategiya həyata keçirilər:

- a) öz məhsullarını dünyanın bütün bazarlarında satırlar;
- b) materiallar və komponentləri də dünya bazarlarında axtarırlar;
- c) qənaət etmək məqsədilə öz istehsallarını əlverişli bazarları olan ölkələrdə yerləşdirilər;
- ç) həmin ölkələrin firmaları ilə ittifaqa (birgə müəssisə şəklində) daxil olur və həmin ölkənin əlverişli istehsal amillərindən azad surətdə istifadə edirlər.

Sənaye sahələrinin global xarakter alması firmaları ölkədə olan amillərin sayından və miqdarından olan asılılığı aradan götürmüşdür. Kapital bir ölkədən digər ölkəyə sərbəst surətdə keçir. Kapitala yanaşı firmalar əlverişli şərtlərlə öz texnologiyalarını satır və iqtisat qazanc əldə edir. Bu zaman yalnız iki əsas götürülür:

- ölkədə siyasi sabitliyin olması;
- dövlət tərəfindən verilmiş kapitalın qaytarılması üçün təminat.

Hər hansı bir şəkildə etibarın itirilməsi həmin ölkənin inkişafına mənfi təsir göstərir.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq rəqabətdə müvəffəqiyyətin əsasını istehsal amillərinin özündən çox, həmin amillərin harada və hansı dərəcədə məhsuldar tətbiq edilməsi təşkil edir. Digər mühüm bir cəhət ondan irəli gəlir ki, rəqabətin əsasını qiymətlər deyil, məhsulların keyfiyyəti, texnologiyanın məhsuldarlığı və təmizliyi təşkil edir. Bundan başqa istehlakçılardan istehlak xüsusiyyətlərinin modernləşdirilməsi, yeni tələbatın yaradılması digərlərinə əsaslı zərbə vurur. Bəzi iqtisadçılar bu və ya digər ölkənin rəqabətqabiliyyətli üstünlüyünü müəyyən müddətdə (qısa) ixracın həcmnin sürətlə artırılmasında və xərclərin aşağı düşməsi nəticəsində səmərə əldə edilməsində görürlər. İxracın həcmnin artırılmasından əldə edilən səmərə hesabına rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması da belə bir suala cavab verə bilmir ki, hansı ölkə, hansı firma iqtisadiyyatın hansı sahəsində hansı ölkədə müvəffəqiyyət qazana bilər.

Digər nəzəri istiqamətlərdən biri D.Rikardonun *nisbi üstünlük* nəzəriyyəsinə əsaslanır. Rikardonun nəzəriyyəsinə əsasən xarici ticarət əmək məhsuldarlığı arasındakı fərqdən irəli gəlir. Müəyyən növ məhsul istehsalında məhsuldarlıq isə yeni texnologiyaya əsaslanır. İqtisadçılar bu fikri inkişaf etdirərək belə bir nəzəriyyə irəli sürürlər ki, xarici ticarət texnoloji üstünlüyə əsaslanır. Bu nəzəriyyəyə görə, ölkə o sahənin məhsulunu ixrac edir ki, həmin sahədə texnoloji üstünlüyə, yeniliyə malikdir. Bu üstünlük təcrübə-konstruktor işləmələrinin nəticələrinə əsaslanır. Doğrudur beynəlxalq rəqabətdə texnoloji üstünlük mühüm rol oynayır. Lakin belə bir suala cavab verə bilmir ki, nəyə görə texnoloji üstünlük əldə edilir və istehsalın iqtisadi səmərəliliyində fərq meydana gəlir. Texnoloji üstünlüyün müəyyən müddətdən sonra aradan götürülməsinə baxmayaraq, dünya liderliyində olan firmalar on illiklərlə öz mövqelərini saxlayır.

Ən mühüm yanaşmalardan biri də *"əmtəə tsikli"* nəzəriyyəsidir. İlk dəfə 1966-cı ildə Reymonda Vernon ölkənin ticarətdə müvəffəqiyyəti daxili bazardan asılıdır fikrini irəli sürdü. Bu nəzəriyyə ABŞ-ın faktiki materiallarının təhlili əsasında yaranmışdır. Uzun illər bu ölkə yeni məhsullar istehsalında pioner rolunu oynamışdırsa, xüsusən keçən əsrin sonlarında həmin üstünlük aradan götürülmüşdür.

Digər mühüm bir əlamət dünya lideri olan firmaların transmilli xarakter almasından irəli gəlir. Belə ki, firmalar bir ölkədə üstünlük əldə etdikdə, tez bir zamanda onu başqa ölkələr də tətbiq edir və möhkəmlənirlər. Lakin transmilli korporasiyaların da bəziləri müəyyən müddətdən sonra geriləyir, digərləri isə irəli çıxır və müvəffəqiyyət qazanır. Belə yanaşma yeni nəzəriyyə tələb edir və yeni iqtisadi nəzəriyyələr isə ixtiyari ölkənin rəqabətqabiliyyətli üstünlüyünü aşağıdakı iki mövqedən, prinsipdən izah edir:

- Firmalar müxtəlif strategiya seçə bilərlər və seçirlər.
- Beynəlxalq rəqabətdə liderlik edənlər əsasən global strategiya tətbiq edirlər, başqa sözlə, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan ticarət və kapital ixrac edirlər.

Əvvəlki nəzəriyyələr əmtəə ixracında əsas göstərici kimi əsasən dəyər göstəricisindən istifadə edirdilər. Məhsulun keyfiyyəti, əmtəənin diferensiasiyasına isə demək olar ki, toxunmurdular. Keyfiyyət, əmtəənin istehlak xüsusiyyətləri və yeni məhsul istehsalının tez təşkili rəqabətdə əsas amillərdən biridir. Bundan başqa, səmərəli konstruksiya, qənaətcil və rahat istismar və istifadə, yeni texnologiya əsasında dəyər göstəricisinin artırılması istehsal amilləri hesabına artımdan daha səmərəlidir. Qeyd edilən nəzəriyyələrin hamısı statistik modelə əsaslanırdı. Yəni rəqabətə yalnız istehsal amilləri və ixracatın həcmnin artırılması kimi baxırdılar. Lakin real faktlar isə əksinə, göstərir ki, rəqabət dinamik və inkişaf edən bir prosesdir. Rəqabətdə heç bir bərabərlik yoxdur (yəni texnoloji bərabərlik), rəqabət fasiləsiz dəyişən bir mənzərədir. Yəni yeni əmtəələr meydana gəlir, yeni marketing yaranır, yeni istehsal prosesləri, texnologiya yaranır, yeni bazar seqmentləri reallaşır, əmək məhsuldarlığı dəyişir və s.

Rəqabətə statistik yanaşmada istehsal amilləri dəyişilməz götürülür. Real həyatda isə rəqabətdə əsas rolu yeniləşmə və dəyişmə təşkil edir. Firmalar öz resurslarını mənfəət yüksək olan ölkəyə kortəbii olaraq atmır, yeni texnologiya, yeni məhsul hesabına öz mənfəətlərini daha da artırır. İstər firmaların gəlirlərinin həcmi, istər məhsul ixrac edilən ölkələrin sayı, istərsə də xarici ölkələrdə təşkil edilən istehsalların sayı və həcmi ölkənin rəqabətqabiliyyətli üstünlüyünün indikatoru rolunu ayrı-ayrılıqda oynaya bilməz. Burada əsas məsələ rəqabətqabiliyyətli strategiya və qəbul edilən strategiyayı formalaşdıran amillər (ölkədə siyasi sabitlik, qəbul edilmiş beynəlxalq qanunlar və normativlər və s.) və firmanın idarə edən şəxslərin səriştəsi, bacarığı və elmi yeniliklərdən tez istifadə edə bilməsidir. Bir sözlə, ölkədə institusional inkişaf və insan kapitalının dinamik inkişafı firmaların, ölkələrin iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Авдокушин Е.Ф. Маркетинг в международном бизнесе: Учебное пособие. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К°”, 2002. – 328 с.

2. Shovgi B. Guliyev /Center of Economic Reforms/ The study of the potential of Azerbaijan Republic to strengthen commercial and economic relations with CIS countries UNDP/EPIN Working Paper Series June 2006.

UOT 336.714

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ BEYNƏLXALQ BİRBAŞA İNVESTİSİYALARIN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

*Mahmudova İ.M., Paşayev S.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Xülasə

Tezis qloballaşma şəraitində beynəlxalq birbaşa investisiyaların dünya ölkələri üzrə paylanması haqqındadır. Dünyada baş verən siyasi-iqtisadi hadisələr kontekstində investisiyaların artıb azalma tendensiyaları təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: qloballaşma, beynəlxalq birbaşa investisiyalar

Qloballaşma, ölkələr arasındakı iqtisadi, ictimai və siyasi əlaqələrin inkişafı, fərqli cəmiyyət və mədəniyyətlərin inanc və tələblərinin daha yaxşı tanınması, beynəlxalq əlaqələrinin sıxlaşması kimi bir-biri ilə əlaqəli mövzuları özündə ehtiva edən bir anlayışdır. Başqa sözlə, qloballaşmada dövrü olaraq adlandırılan yaşadığımız dövrdə dərhal hər sahədə təəccüblü dəyişikliklər görülməkdədir. Bir çox tədqiqatçılara görə ilkin mənada qloballaşma, 1960-cı illərdə ortaya çıxan çevrilmə və sürətli dəyişmələrə söykənən, siyasi nəticələri özü ilə gətirən iqtisadi bir müddətdir.

Qloballaşma ilə yanaşı dünyada artan qütbləşmələr və formalaşdırılan inteqrasiya birlikləri qloballaşmanın nəticələrinin yalnız bir neçəsidir. Necə ki, BMT 1945-ci ildə sadəcə 51 ölkə ilə qurulmuşdu, 1960 – ci ildə 100, 1984-cü ildə 159 ölkənin BMT-yə üzv olduğu müşahidə edilmişdir. 1991-1993-cü illərdə isə SSRİ-nin dağılması ilə üzv ölkələrin sayı 184 qalmış, hal hazırda isə 193 ölkədir. Əvvəllər SSRİ-yə qarşı qurulan NATO da qloballaşma ilə bərabər simasını dəyişmişdir, hətta bəzi situasiyalarda NATO ilə Rusiyanın “dostluq”ları da görülməkdədir.

Sovetlər İttifaqının dağılmasından sonra dünyada ABŞ-ın hərbi cəhətdən tək güc olaraq qəbul edilməsinə baxmayaraq, iqtisadi baxımdan üç ölkənin güclü olduğunu qeyd etmək lazımdır. “Qızıl üçbucaq” olaraq qəbul edilən bu ölkələr ABŞ, Avropa İttifaqı və Yaponiyadır. Bu üç ölkə dünya üzərindəki birbaşa investisiyalar üzrə beynəlxalq ticarətin böyük hissəsinə hakimdirlər. Bu üç ölkənin münasibətləri digər regionların da iqtisadiyyatlarına da ciddi şəkildə təsir göstərir.

Qlobal miqyasda 2012-ci ildə makro iqtisadi dalğalanmalardan mənfəət təsirlənərək həcmində azalma baş verən beynəlxalq birbaşa investisiyalar, 2013-ci ildə olan yüksəlişin ardından 2014-ci ildə yenidən eniş keçmişdir. Buna 2014-ci ildə müşahidə edilən makroiqtisadi qırılmaların, iqtisadi siyasətdəki qeyri-müəyyənliklərin və yüksələn geosiyasi risklərin təsiri olduğu görülmüşdür. Qlobal səviyyədə investisiya axınlarının ölkə və segment təsnifatına görə əsas mənbələrdən biri olaraq qəbul edilən və 2014-ci ilə istiqamətlənən son məlumatları və qiymətləndirmələri ehtiva edən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransının (UNCTAD) Dünya Investisiya Hesabatı 2015-ci ilin iyun ayında nümayiş olunmuşdur. UNCTAD-ın hesabatına görə dünya daxilində 2013-ci ildə 4,6 %-lıq artım göstərən birbaşa investisiya axınları, 2014-ci ildə 16,4 % azalaraq 1,2 trilyon dollar həcmində olmuşdur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə istiqamətlənən investisiya axınları, 2014-ci ildə 729,5 milyard dollar olmuşdur və əvvəlki ilə görə 5,3 % azalmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə investisiya axınları 28,4 % azalaraq 498,8 milyard dollar olmuşdur. Bu azalmaya səbəbin ABŞ-da reallaşan böyük miqyaslı əməliyyat olan xarici firma səhmlərinin yerli firma

tərəfindən satın alınmasının yaratdığı əks-investisiya təsirini xüsusi vurğulanmaqla bərabər, investisiya axınlarındakı geriləmənin əsas səbəbinin inkişaf etmiş ölkələr olduğuna diqqət çəkir.

Bununla birlikdə hesabatda, hər nə qədər geosiyasi risklər və makro iqtisadi siyasətdə olan qeyri-müəyyənliklərin mənfiyyət yaratdığından bəhs edilsə də, qarşıdakı illərdə investisiya axınlarının inkişaf etmiş ölkələrdəki yüksəlmə tendensiyası, aşağı neft qiymətlərinin tələbi yüksəltməsi, stimullaşdırıcı pul-kredit siyasəti və investisiya mühitinə dair müsbətyönlü tənzimləmənin də dəstəyi ilə yenidən yüksəlişə keçməsi gözlənilir. Beləliklə, qlobal investisiya axınlarının önümüzdəki illərdə artım göstərərək, 2016-cı ildə 1,5 trilyon ABŞ dolları və 2017-ci ildə isə 1,7 trilyon ABŞ dolları səviyyəsində reallaşacağı proqnozlaşdırılır. Bu artım proqnozunun digər bir mənbə isə, UNCTAD tərəfindən həyata keçirilən çox millətli şirkət anketlərində önümüzdəki illərdə investisiya əməliyyatlarını artırmağı planlaşdıran şirkət sayının ümumi payının 24%-dən 32%-ə çıxmasıdır. 2012-ci ildən bu yana dünyada reallaşdırılan birbaşa investisiya axınlarından aldığı payla inkişaf etmiş ölkələri geridə qoyan inkişaf etməkdə olan ölkələrə yönəldilən birbaşa investisiyanın cəmi 729,5, milyard ABŞ dollarına çataraq toplamda payı 59 %'a çatmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrə yönələn birbaşa investisiya axınları isə 498,8 milyard dollara çatıb, qlobal birbaşa investisiya axınlarındakı payı 41% olmuşdur. Birbaşa investisiya cəlb edən ölkələr arasında da ilk 10 ölkədən beşini inkişaf etmiş ölkələr təşkil edir. 2014-cü ildə Çində reallaşdırılan birbaşa investisiya axınları əvvəlki illə müqayisədə 4% artaraq 128,5 mlrd dollarına çatmış və Çin dünyada ən çox birbaşa investisiya cəlb edən ölkə olmuşdur. Hong Kong 103,3 milyard dollar ilə ikinci, ABŞ 92,4 mlrd dollar ilə üçüncü sırada yer almışdır.

Qlobal birbaşa investisiya axınlarında regional miqyasda ən çox investisiya qoyuluşu Asiya qitəsində olmuşdur. Birbaşa investisiya axınlarında Asiya qitəsinin payı 38 %-dir, mütləq miqdarda 465 mlrd dollardır. Siyahıda ikinci yeri 24 % pay ilə Avropa (289 mlrd dolları), üçüncü yeri 13 %-lik pay ilə Latin Amerikası (159 mlrd dollar) tutmuşdur. Dördüncü yerdə isə 12 %-lik pay ilə Şimali Amerika (146 mlrd dollar) qərarlaşmışdır

Beynəlxalq investisiya axınları yönəldiyi ölkələrdəki investisiyalar artıraraq iqtisadi artımı böyüməyi sürətləndirir. Ancaq bu investisiya axınlarının maliyyə problemləri yaratmaq təhlükəsi də mövcuddur. Hər iki situasiya, beynəlxalq investisiya axınlarının daha diqqətli şəkildə nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Ölkələrin iqtisadi artım potensialı üzərində birbaşa xarici investisiyaların ən diqqətə çarpan təsiri, əlavə investisiyanı təmin etməsidir. Beləliklə, ölkələr xaricdən kapital daxil olması sayəsində cari istehlaklarını qurban vermədən investisiya-yığıcı fərqi aradan götürərək, daha sürətli iqtisadi artıma nail ola bilər. Həqiqətən də, bir çox iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsində, daha yüksək bir iqtisadi artım potensialının arxasında təkanverici güc olaraq, genişlənən bir investisiya bazası vardır. Xarici investisiyanı özünə çəkən ölkələr, xarici borc yükü ilə əlaqədar riskləri artırmadan iqtisadi artım potensialını artırmağa bilər.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İQTİSADİYYATIN STRUKTUR PROBLEMLƏRİ

Məcidova S.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatının struktur problemləri, struktur siyasətin mürəkkəbliyi verilib, struktur irəliləyişlərin mühüm istiqamətləri, Azərbaycanın xalq təsərrüfatının formalaşan struktur siyasətinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunluğu əks olunub.

Açar sözlər: *struktur siyasət, struktur layihələr, struktur problemlər, Azərbaycan*

Azərbaycanın dünya təsərrüfat əlaqələrinə sərbəst qovuşduğu, daxili və xarici ticarətdə liberal prinsiplərə üstünlük verildiyi indiki bir şəraitdə struktur probleminin xarakteri daha çox qloballaşan dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərlə, milli iqtisadiyyatın rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılması imkanları və s. ilə müəyyən olunur.

Ümumiyyətlə, struktur siyasəti çoxşaxəli, mürəkkəb bir problem olmaq etibarilə, milli iqtisadiyyatın bütün sahə, sfera və səviyyələrini əhatə edir. XX əsrin 70-80-ci illərində dünya iqtisadiyyatında iqtisadi artım sürətinin ümumən zəifləməsi, işsizliyin artması və inflyasiyanın güclənməsinin qarşısını almaq məqsədilə inkişaf etmiş ölkələr yeni şəraitə uyğun struktur və yaxud məcmu təklifi stimullaşdıran siyasətin işlənilməsi hazırlanmasını və həyata keçirilməsini obyektiv zərurətə çevirdi [3]. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu mərhələdə qısamüddətli sabitləşmə proqramlarının tətbiqi, ölkədə uzunmüddətli sabit, eyni zamanda sağlam iqtisadi artımı təmin edə bilmirdi. Məlumdur ki, məcmu tələbi artırmaq məqsədi ilə inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilən struktur siyasəti əhatəli bir anlayış olmaq etibarilə rəqabətin stimullaşdırılmasını, maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin, vergi islahatlarının həyata keçirilməsini, dövlətin tənzimləmə funksiyalarının məhdudlaşdırılmasını və s. nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, keçid iqtisadiyyatına

malik ölkələrdə dövlətin struktur siyasəti onlardan fərqli olaraq daha geniş və çoxşaxəli problemlərin həllini tələb edir. Belə ki, bu mərhələdə həyata keçirilən struktur siyasəti, hər şeydən əvvəl, iqtisadi subyektlərin həyat fəaliyyətlərinin hüquqi və institusional əsaslarının formalaşdırılmasını, uzunmüddətli iqtisadi artımı təmin etməklə yanaşı, istehsal amillərindən səmərəli istifadə etmək və bölüşdürməklə cari istehsalın həcmnin artırılmasına istiqamətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, müstəqil dövlətə çevrilmiş keçmiş SSRI respublikaları həmin dövrdə müxtəlif xarakterli sahələrarası və sahələrdaxili kooperasiya əlaqələri əsasında vahid xalq təsərrüfatı kompleksi tərkibində birləşsələr də, onların hər birində məhdud çərçivədə olsa da, müstəqil təkrar istehsal prosesi həyata keçirilirdi. Hesablamalara görə 1989-cu ildə Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstanın resurs istehlakında öz istehsalının xüsusi çəkisi, müvafiq olaraq, 86,4%, 82,4% və 80,8%, Azərbaycanda isə 78,8% olmuşdur [2]. Məhz qeyd olunan təkrar istehsal potensialı, sonradan müvafiq respublikalarda iqtisadi müstəqilliyin təmin edilməsində və milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında mühüm rol oynadı. Doğrudur, keçmiş sovet iqtisadiyyatından Azərbaycana kəskin struktur problemləri miras qalmışdır. Digər tərəfdən, ölkəmizin bazar sisteminə keçməsi, ən başlıcası isə respublikamızda aparılan iqtisadi islahatların xarakteri, son nəticədə respublikamızda xalq təsərrüfatının mövcud strukturu ilə bazar iqtisadiyyatının məcmu tələbləri arasında yaranan disbalansın həlli, cəmiyyətdən külli miqdarda investisiya qoyuluşu, əsaslı institusional dəyişikliklərin aparılmasını və xeyli vaxt tələb edən bir uçurum yaratdı. Belə bir şəraitdə, respublikamızda yaxın gələcək üçün formalaşdırılan struktur siyasəti, hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik problemlərini, onun qloballaşan dünya iqtisadiyyatına qovuşmasını əsas götürdü. Keçid mərhələsində respublikamızda ticarət dövriyyəsinin həcmnin ayrı-ayrı ölkələr qrupu üzrə onun dəyişmə meylini, idxal və ixracın nisbətini, onların daxili quruluşunu təhlil etmədən milli iqtisadiyyatın strukturunda baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirmək çətinidir.

Struktur irəliləyişlərin mühüm istiqamətlərindən biri də sosial problemlərin həlli ilə bağlıdır. Məlum hadisələrlə əlaqədar son dövrlərdə respublikada daha da genişlənən işsizlik probleminin həllinin başlıca yollarından biri əsaslı vəsait qoyuluşunun daha çox iş yerləri yaratmağa imkan verən yüksək elm, əmək tutumlu, lakin az material-fond tutumlu sahələrə yönəldilməsi ilə bağlıdır. Struktur siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri bazar subyektləri tərəfindən əmtəə və xidmətlərin təklifinin genişləndirilməsinin stimullaşdırılmasından ibarətdir. Azərbaycanın xalq təsərrüfatında bu gün formalaşan quruluş siyasəti bazar iqtisadiyyatının tələblərinə hələ kifayət qədər uyğunlaşa bilmir. Bu problemi həll etmək üçün, birincisi, özü öz inkişafını təmin edən bazarı tədricən formalaşdırmaq, ikincisi, ETT-i əsasında resurslara qənaət texnologiyasının təkrar istehsalının bütün həlqələrində geniş tətbiqinə, ən başlıcası, qiymətin formalaşdırılmasında, gəlirlərin bölgüsündəki inhisarçılıq hallarını zəiflətməklə, bütün subyektlər və istehsalatlar üçün bərabər təsərrüfatçılıq şəraitinin yaradılmasına nail olmaq lazımdır.

Burada bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır. ETT-nin başlıca istiqamətlərinin maliyyələşdirilməsi və ümumdövlət elmi-texniki siyasətin formalaşmasında dövlət həlledici rol oynayarsa, alınan elmi nəticələrin istehsalat tətbiqində, yəni onların reallaşdırılmasında firma və kompaniyaların rolu daha böyük olur. Bu baxımdan elmi-texniki proseslərin idarə edilməsində və onun nəticələrinin tətbiqində dövlətin tənzimləmə mexanizmi, bazar mexanizmi ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda fəaliyyət göstərməlidir [7].

Ölkə qarşısında duran sosial-iqtisadi problemlərin həlli ilə yanaşı istehsalın texniki və texnoloji cəhətdən yenidən qurulması bu məsələlərin mərhələ-mərhələ, əlaqəli halda reallaşmasını tələb edir. Elmi-texniki və struktur siyasətinin gələcək inkişaf baxımından səmərəli həlli iqtisadi artımın səviyyəsi ilə istehsal yığımının həcmi və quruluşu arasında optimal nisbətə həyata keçirilməsindən çox asılı olacaqdır. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin milli məhsulunun hansı hissəsinin istehlak məsələləri və hansı hissəsinin yığım məqsədinə sərf olunması ən mürəkkəb məsələlərdən biridir [5]. Burada başlıca çətinlik bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində xüsusi firma və müəssisələri və eləcə də dövlətin bu prosesdə iştirakı dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsidir.

Beləliklə, Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsinə, sağlam milli iqtisadiyyatın yaradılmasına, bazar iqtisadiyyatına səmərəli keçidinə imkan verən, optimal elmi-texniki, struktur siyasətinin müəyyənləşdirilməsi dünya təcrübəsində məlum modelləri və prinsipləri nəzərə alaraq respublikamızın milli iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərini, mövcud iqtisadi potensialını, ondan istifadə dərəcəsini və müasir iqtisadi, siyasi reallıqları nəzərə alaraq formalaşdırılması məqsəduyğundur.

Ədəbiyyat

1. Babayev Ə.P. Milli iqtisadiyyat və milli iqtisadi model / "Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli" mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları (Bakı, 12-13 may, 2006) II. Bakı, 2007.
2. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqramı. Bakı: Odlar Yurdu, 1999. 104 səh.
3. Hacızadə E. Struktur islahatların tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji mexanizmləri//Azərbaycan

iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda. III (12) Buraxılış. Bakı, Elm, 2003.

4. Hüseyinov T.Ə. Sənayenin iqtisadiyyatı. B. 2000. 540 səh.

5. Quliyev R. Postsosialist iqtisadi transformasiyası: Azərbaycandan dəyərləndirmələr. Bakı: "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2004. 288 səh.

6. Nadirov A.A. Azərbaycanın gələcək böyük iqtisadi tərəqqisi ətrafında düşüncələr//AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (İqtisadiyyat), 2005, № 1.

7. Səfərov S.İ. İqtisadi siyasət strategiyası: konseptual əsaslar. Bakı, 2000. 342 səh.

8. Səmədzadə Z.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı. XX əsrdə: inkişaf mərhələləri, problemlər, XXI əsrin birinci onilliyində iqtisadi inkişaf konsepsiyası haqqında düşüncələr / Azərbaycan XXI əsrin astanasında. Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 1997.

9. Şəkəraliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi (Monoqrafiya) Bakı: İqtisad Universiteti, 2011. 542 səh.

BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN CƏLB EDİLMƏSİNİN MÜASİR MEXANİZMİ

Məmmədov S.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Azərbaycana xarici investisiyaların daxil olmasına ölkənin bir çox makroiqtisadi göstəriciləri təsir edir. Bunların sırasında milli iqtisadi inkişaf səviyyəsi, ÜDM-in həcmi və strukturu, milli maliyyə resurslarının vəziyyəti, milli valyutanın kursu, faiz dərəcəsi və s. xüsusi olaraq çox təsirlidir. Bütün bu göstəricilər sistemli olaraq əlaqələndirilməklə ümumi işlək hala gətirilərsə, həmin halda investisiya cəlb edilişinin müasir mexanizmi formalaşa bilər.

Açar sözlər: *xarici investisiyalar, birbaşa xarici investisiyalar, milli iqtisadi inkişaf, maliyyə resursları, valyuta kursu, investisiya cəlb edilişi*

Azərbaycanın beynəlxalq investisiya fəaliyyətində (eyni zamanda transmilli investisiya fəaliyyətində) iştirakının səviyyəsi digər bərabər şərtlər nəzərə alınmaqla onun iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların həcmnin məbləğində öz ifadəsini tapır. Azərbaycana xarici investisiyaların daxil olmasına ölkənin bir çox makroiqtisadi göstəriciləri təsir edir. Bunların sırasında iqtisadi inkişaf səviyyəsi, ÜDM-in həcmi və strukturu, dövlət maliyyə resurslarının vəziyyəti, milli valyutanın kursu, faiz dərəcələri, ölkənin xarici ticarətinin həcmi xüsusi olaraq təsirli olmuşdur. 2014-cü ildən dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin azalmağa doğru meyl etməsi fonunda 2015-2016-cı illərdə "Azərilayt" markalı neftin 1 barelinin qiymətinin 27-30 dollar ətrafında dəyişməsi milli valyutanın dollarla müqayisədə kursu 50-70% enməsi ölkənin makroiqtisadi göstəricilərində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur [1, səh.417].

Belə maliyyə-iqtisadi şərait Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa xarici investisiyaların axınına öz təsirini göstərsə də, bütün hallarda hökumətin tədricən həyata keçirməkdə olduğu pul-kredit və valyuta nəzarəti siyasəti ölkənin qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiya axınına yeni istiqamət verməyə imkan verməkdədir. Yeni istiqamət dedikdə, qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiya qoyuluşlarına üstünlük verməklə yanaşı həmin sahəyə portfel və digər formada kapital qoyuluşlarının da artırılmasını başa düşmək lazımdır. Neftin dünya bazar qiymətinin sürətlə aşağı düşməsi və bununla Azərbaycanda büdcə gəlirlərində azalmaların baş verməsi hökuməti yeni və ehtiyat maliyyə mənbələrinin axtarışına sövq etmişdir. İlk növbədə, dövlət mülkiyyətində olan və bir-birini təkrarlayan istehsal və sosial infrastruktur sahələrinin, bir çox inzibati idarəetmə qurumlarının daha yığcam və canlı olmaları üçün onların birləşdirilməsi lazım gəlir. Eyni zamanda müasir bazar iqtisadiyyatının, onun rəqabət mühitinə cavab verə bilməyən dövlət mülkiyyətində olan istehsal-təsərrüfat strukturlarının özəlləşdirilməsi prosesinin davam etdirilməsi çox vacibdir. Bir çox sənaye, nəqliyyat, tikinti, rabitə və s. müəssisələrin səhmləşdirilməsi nəticəsində Azərbaycanda fond bazarının dairəsini kifayət qədər genişləndirmək lazımdır ki, ölkəyə portfel investisiyalarının axıb gəlməsinə şərait yaradılmış olsun. Təəssüflə deyək ki, Azərbaycanda fond bazarı hələ ki, olduqca məhdud dairədə formalaşır.

Bazar vəsaitlərinin mövcud olan hissəsi isə əsasən qısa müddətli borclanan qiymətli kağızlardan ibarətdir. Daha yaxşı olardı ki, Azərbaycan hökuməti dövlət və xüsusi istiqraz və zayomlar formasında xarici maliyyə vəsaitlərini ölkəyə cəlb etmək istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər proqramını hazırlayıb həyata keçirmək imkanlarına diqqəti daha çox artırmaqdadır [2, səh.17].

Azərbaycan iqtisadiyyatının sahə strukturu, onun diversifikasiya olunma imkanları göstərir ki, ölkənin nəinki neft-qaz və habelə daha çox emal, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat-kommunikasiya, xidmət sahələrinin yenidən qurulmasına böyük ehtiyac vardır. Hazırda xarici investisiya vəsaitlərinin yatırılması

üçün daha cəlbəedici Azərbaycan regionlarından Bakı şəhərinin ətraf rayonları, xüsusən Abşeron, Qaradağ, Xızı, Neftçala rayonlarının ərazisi vardır ki, bu ərazilər neft-qaz hasilatı ilə yanaşı, daha çox neft-qaz emalı, kimya sənaye müəssisələrinin yerləşdiyi ərazilərdir ki, bu ərazilərdə emal sənaye müəssisələrinin xarici investisiya yatırımına böyük ehtiyacı vardır. Sənayenin kimya və kimyəvi məhsullar istehsal edən müəssisələrinin yerləşdiyi Sumqayıt, yüngül sənaye müəssisələrinin yerləşdiyi Mingəçevir, kənd təsərrüfatı xammalının ilkin və son emalı ilə məşğul olan Gəncə şəhəri və onun ətraf rayonları xarici maliyyə vəsaitlərinə böyük ehtiyacı olmasına baxmayaraq, hələ ki, xarici maliyyə vəsaitləri olduqca az cəlb olunur.

Son dövrün dünya təcrübəsi göstərir ki, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və səmərəli istifadə olunması həmin investisiyaları cəlb edən ölkələrin milli iqtisadiyyatının nəinki daxili və habelə daha çox beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına müsbət təsir göstərir. Çünki ölkəyə yeni texnika və texnologiya gətirilməklə istehsalın artması, iş yerlərinin kəmiyyət və keyfiyyətə çoxalması prosesi baş verir.

Hazırda Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun, xüsusən də, yuxarıda qeyd etdiyimiz Azərbaycan regionlarının və həmin regionların sənaye şəhərlərinin, emal yönümlü müəssisələrinin investisiya resurslarına olan ehtiyaclarının ödənilməsinə daxili mənbələrlə yanaşı daha çox xarici mənbələri də istiqamətləndirmək lazım gəlir. Lakin təəssüflə deyək ki, hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının emal yönümlü sahələrinə xarici investisiya qoyuluşları olduqca azdır. Nəinki sənayenin və habelə aqrar sektorun emal sahələrinə və hazır məhsullar istehsalı müəssisələrinə xarici maliyyə resurslarının yatırılması tələb olunduğundan çox aşağıdır. Nəticədə həmin sahələrdə struktur dəyişikliyi aparmaq, istehsalın artımına nail olmaq, bununla da sahələrin məhsulları ilə xarici ticarət aparmaq mümkün olmur. İlk növbədə ona görə ki, qeyri-neft sektoruna xarici investisiya qoyuluşlarının reallaşdırılmasının daha səmərəli istiqamətlərini tapmaqda çətinlik yaradan kifayət qədər səbəblər vardır. Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyri-neft sektoruna aid olan sahələrə birbaşa xarici investisiyaları cəlb etmək və qoyuluşları həyata keçirmək üçün əlverişli iqtisadi mühiti yaratmaq çətinlikləri hələ ki, qalmaqdadır. Eyni zamanda ölkənin emal məhsulları istehsalı sektorunda xarici investisiya qoyuluşları üçün dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətdə yeni, yəni investisiya yatırın investorlar və onu qəbul edən tərəflər arasında daha səmərəli stimullaşdırıcı metodlarla təkmilləşdirmələr edilməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının emal məhsulları və hazır mallar istehsal edən sahələrə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşmə mənbələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi və həmin mənbələrin iqtisadi və hüquqi formalarına uyğun investisiya yatırılacaq sahələri seçmək xarici investisiyaları cəlb etməyin daha səmərəli yollarından biri hesab edilə bilər. Səmərəli və etibarlı maliyyələşmə mənbələrini seçmək və müəyyən etmək, investisiya yatırımlarının gələcək fəaliyyəti, vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilməsi prosesinin tərkib hissəsi hesab edilir. Eyni zamanda xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsində investisiyaların maliyyələşmə mənbələrinin müəyyən edilməsi, bununla da həmin investisiyalardan istifadənin sonrakı mərhələlərinin səmərəliliyi üçün əhəmiyyətli hal sayılır. Bu mənada etibarlı investisiyaların maliyyələşmə mənbələrinin tapılması, onların real iqtisadiyyata cəlb edilməsi, bütünlükdə investisiya prosesinin sonrakı mərhələlərinin nəzərdə tutulan ardıcılıqla getməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda həyata keçirilən investisiya siyasətinin məqsəd və istiqamətlərindən asılı olaraq investisiyaların maliyyələşmə mənbələri ölkənin qanunverici aktlarında öz ifadəsini tapır. Yəni “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun 9-cu maddəsinə əsasən ölkədə investisiya fəaliyyəti, onun mənbələrinin müəyyən edilməsi qaydaları göstərilmişdir. Həmin mənbələr aşağıdakılardan ibarətdir [3, səh.3]:

- investorun özünün maliyyə resursları və intellektual sərvətləri;
- maliyyə resursları və istehsal-təsərrüfat fəaliyyətindən formalaşan daxili ehtiyatlar (mənfəət, amortizasiya ayrımları, fiziki və hüquqi şəxslərin pul yığımları və əmanətləri, təbii fəlakət və qəza hadisələri nəticəsində dəymiş ziyanların ödənilməsi üçün sığorta ödənişləri və s.);
- investorun borc öhdəlikləri (bank və büdcə kreditləri, səhmlər, istiqrazlar və digər qiymətli kağızlardan əldə olunan vəsaitlər);
- investorun cəlb etdiyi maliyyə resursları (əmək kollektivindən, ölkə vətəndaşlarından, hüquqi şəxslərin paylarından və digər haqlardan, səhmlərin və istiqrazların satışından əldə olunan vəsaitlər);
- büdcə vəsaitlərindən və büdcədən kənar fondlardan investisiya məqsədli resurslar;
- firma, şirkət və s. təsərrüfat subyektlərinin və habelə ölkə vətəndaşlarının xeyriyyə və əvəzsiz haqları, ianələr və s.

İnvestisiya fəaliyyəti üçün tələb olunan maliyyə resurslarının yaranma mənbələrini yuxarıda qeyd olunan milli qanunvericiliklə qorunan qaydaları əsas verir ki, ölkədə ehtiyac yarandıqda investisiya qoyuluşlarını həyata keçirmək məqsədi ilə uyğun investisiya resursları və fondları da yaradıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2015. Bakı 2015
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin hesabat materialları. İqtisadi məcmuə. Bakı, 2016.
3. "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu". Bakı, 2007.

UOT 339.9

REGIONAL İQTİSADI İNTEQRASIYA PROSESLƏRİNİN MİLLİ GÖMRÜK SİYASƏTİNƏ TƏSİR İSTİQAMƏTLƏRİ

Məmmədova E.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir qloballaşan dünyada uğurlu nailiyyətlər və güclü iqtisadiyyata malik olmaq üçün bir sıra sahələrlə yanaşı gömrük infrastrukturunun beynəlxalq standartlara uyğun olaraq inkişaf etdirilməsi zəruri məsələlərdəndir. Bu baxımdan gömrük sahəsində iqtisadi inteqrasiya potensialının inkişaf etdirilməsi, elmi və praktiki biliklərə nail olunması, təcrübə mübadiləsinin genişləndirilməsi istiqamətində görülən işlər daim diqqət mərkəzində olmalı və bu istiqamətdə zəruri addımların atılması davam etdirilməlidir.

Açar sözlər: iqtisadi inteqrasiya, gömrük siyasəti, gömrük rüsumu, xarici ticarət, iqtisadi təhlükəsizlik

Müasir dövrdə regional iqtisadi inteqrasiya daxili və xarici iqtisadi siyasətin vacib faktoru kimi çıxış edir. İnteqrasiyanın çıxış nöqtəsi iqtisadi sistemin ilkin subyektlər səviyyəsindəki birbaşa beynəlxalq iqtisadi əlaqələr hesab edilir. Bu əlaqələr eninə və dərininə inkişaf etməklə bazis səviyyəsində milli təsərrüfatların mərhələ-mərhələ artımına gətirib çıxarırlar. Bunun ardınca qaçılmaz olaraq dövlət iqtisadi, hüquqi, fiskal, sosial və digər sistemlərin qarşılıqlı uyğunlaşması və idarəetmə strukturlarının yaranması baş verir.

Dünya maliyyə-iqtisadi böhranın baş verdiyi şəraitdə dünyanın bir çox dövlətləri qlobal inteqrasiya proseslərinin birgə inkişaf sxemlərini hazırlayır. Bu prosesdə Azərbaycan gənc, müstəqil dövlət kimi, beynəlxalq regional əməkdaşlığın siyasi və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edəcək stabil sisteminin yaradılmasına can atır. Bu meyl nəinki Azərbaycanın dünya cəmiyyətinə inteqrasiyasını stimullaşdırır, eləcə də ölkənin müxtəlif regionlarda təsirinin artmasına, ticari-iqtisadi əlaqələrin və istehsal kooperasiyasının inkişafına, məhsul satışının perspektiv bazar axtarışına imkan yaradır. Beynəlxalq əmək bölgüsünün Azərbaycanın geoiqtisadi vəziyyətinin mövcud resurs və elmi-texniki potensialının xüsusiyyətləri əsasən Azərbaycanın xalq təsərrüfatı kompleksinin dünya və regional təsərrüfat sistemində inteqrasiyası üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Bu məqsədə nail olmaq üçün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək lazımdır.

1. Dünya təcrübəsində qəbul edilmiş prinsiplər, normalar və iqtisadi mexanizmlərdən istifadə etməklə inkişaf etmiş bazar sisteminin formalaşdırılması.

2. Milli təsərrüfatı yenidən təşkil etmək üçün dünya iqtisadi sisteminin imkanlarından istifadə olunması.

3. Xarici iqtisadi sferanı dinamik və yüksək effektiv artımı təmin edəcək amilə çevirmək.

4. Milli gömrük sisteminin digər ölkələrin gömrük orqanları ilə inteqrasiya əlaqələrinin yaxşılaşdırılması yollarını müəyyən etmək.

Dünya ölkələri arasında iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşdiyi bir dövrdə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindən biri beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində və eləcə də ayrı-ayrı dünya ölkələri ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin gücləndirilməsi əsasında gömrük fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsidir. Fəal gömrük siyasətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası da müxtəlif beynəlxalq maliyyə və gömrük təşkilatları ilə, ayrı-ayrı dünya ölkələri ilə əməkdaşlıq əlaqələrindən maksimum faydalanmağa çalışır. Belə ki, beynəlxalq təşkilatlarla, ayrı-ayrı dünya ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən biri gömrük əməkdaşlığıdır.

Beynəlxalq gömrük əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi, inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi məqsədilə bir çox beynəlxalq təşkilatlar və dünya dövlətlərinin gömrük xidmətləri ilə əməkdaşlıq edən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi hüquqi əməkdaşlığı bir neçə istiqamətdə həyata keçirir. Bu istiqamətlərdən biri də Ümumdünya Gömrük Təşkilatı ilə sıx əlaqələr müstəvisində fəaliyyət göstərməsidir. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan Gömrük Təşkilatı Ümumdünya Gömrük Təşkilatının strateji istiqamətlərinin formalaşdırılması, qlobal gömrük proseslərinin effektivləşdirilməsi və daha da müasirləşdirilməsində yaxından iştirak edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət

Gömrük Komitəsinin ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq sazişlərə üstünlük verməsi gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsində öz bəhrəsini verir. Qeyd edək ki, beynəlxalq təşkilatların yaranmasının əsas səbəbi dünya təsərrüfat sisteminə təsir edən problemləri həll edib ölkələr arasında normal ticarət münasibətlərinin qurulmasına yardım etməkdən ibarətdir. Bir sıra təşkilatlar bu problemlərin həllinə yardım edib və bundan sonra da etməkdir [1, səh. 169].

Gömrük əməkdaşlığı hesabına Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası güclənmiş, xarici iqtisadi fəaliyyətin səviyyəsi artmış və eləcə də gömrük fəaliyyəti beynəlxalq tələblərə uyğun təşkil edilmişdir. Hal-hazırda xarici iqtisadi fəaliyyət əsasən xarici ticarət fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir. Bu isə əmtəələrin, xidmətlərin, işçi qüvvəsinin, inflyasiya və intellektual fəaliyyətin nəticələrinin beynəlxalq mübadiləsi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Cədvəl 1- dən göründüyü kimi 2015-ci ildə 165 ölkə ilə xarici ticarət əlaqələri qurulmuşdursa, 2014-cü ildə 150 ölkə ilə xarici ticarət əlaqələri qurulmuşdur. Xarici ticarət iştirakçılarının sayı fiziki şəxslər üzrə 34,8 % artmış, hüquqi şəxslər üzrə isə 3,6 % azalmışdır. İdxal üzrə gömrük bəyannamələrinin sayı 7,8 % azalmış, ixrac üzrə gömrük bəyannamələrinin sayı isə 6,0 % artmışdır.

Cədvəl 1.

Xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları haqqında məlumat

Göstəricilər	Miqdarı (ədəd)		
	01.01.2014	01.01.2015	01.01.2016
Xarici ölkələrin sayı	149	150	165
XİF iştirakçılarının sayı o cümlədən:	7 005	6 372	7 159
Fiziki şəxslər üzrə	3 132	2 645	3 566
Hüquqi şəxslər üzrə o cümlədən:	3 873	3 727	3 593
Dövlət sektoru	286	278	244
Özəl sektor	3 587	3 449	3 349
Gömrük bəyannamələrinin sayı o cümlədən	296 772	261 623	247 074
İdxal bəyannamələri	253 705	219 006	201 909
İxrac bəyannamələri	43 067	42 617	45 165

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi [2]

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın gömrük xidməti ölkənin iqtisadi maraqlarını və təhlükəsizliyini qoruyan çoxfunksiyalı bir kompleksə çevrilib. Dövlət Gömrük Komitəsi indi öz işini müasir tələblərə uyğun quraraq müasirləşmiş, təşkmilləşmiş bir sistemdir. Dövlət Gömrük Komitəsi ölkədə azad rəqabət şəraitinin yaradılmasında birbaşa iştirak edir. Gömrük orqanları gömrük tariflərindən istifadə etməklə daxili bazarı və milli istehsalçıları xarici istehsalçıların haqsız rəqabətindən qoruyur. Gömrük orqanlarının səmərəli fəaliyyəti nəticəsində ölkəyə zərərli, zəhərli, ətraf mühitə, insanların sağlamlığına zərər vura biləcək maddələrin gətirilməsinin qarşısını alır. Həmçinin gömrük orqanları ölkədə makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsində əsas rol oynayır.

Dünya ölkələri xarici iqtisadi fəaliyyətdə gömrük rüsumlarını tətbiq etməklə ölkə üzrə makroiqtisadi proseslərin tənzimlənməsinə və makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsinə çalışırlar. Bu məqsədlə məcmu tələbin və məcmu təklifin tarazlıq vəziyyəti uyğunlaşdırılır. Ölkə əhalisinin maddi tələbatlarının ödənilməsi məqsədi ilə beynəlxalq ixtisaslaşmanın üstünlüklərindən istifadə olunur. Bu isə gömrük rüsumlarının tətbiqi yolu ilə inkişaf etdirilməli olan digər istehsal sahələrinin yüksəlməsinə şərait yaradır.

Gömrük orqanları gömrük rüsumlarını toplamaqla bir tərəfdən onların üzərinə qoyulmuş fiskal funksiyaları yerinə yetirir, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatın normal inkişafını təmin edir. Gömrük tariflərinin tətbiqi ölkənin ümumi iqtisadiyyatında, xüsusən də xarici iqtisadi fəaliyyətində bəzən mənfi nəticələr doğursa da, olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir və istər azad ticarət, istərsə də proteksionist ticarət siyasəti həyata keçirən ölkələrdə də onun tətbiqi labüddür.

Aşağıdakı cədvəldə Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən büdcə daxilolmaları haqqında məlumat verilmişdir.

Cədvəl 2.

Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən büdcə daxilolmaları haqqında məlumat

Yığım	Məbləğ (min AZN)		
	01.01.2014	01.01.2015	01.01.2016
Gömrük rüsumları üzrə	298 249,30	365894,30	387379,80
ƏDV üzrə	986 078,37	1070960,58	1101155,34
Aksizlər üzrə	81 336,07	57035,92	83588,73
Yol vergisi üzrə	17 582,89	16868,24	19783,56

Cəmi	1 383 246,63	110759,04	1591907,43
------	--------------	-----------	------------

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi [2]

Cədvəl 2-yə diqqət yetirsək görürük ki, 2015-ci il ərzində Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən dövlət büdcəsinə 2014-cü illə müqayisədə 81148,39 min manat və yaxud 5,4 % çox müxtəlif vergi və rüsumlar daxil olmuşdur. O cümlədən gömrük rüsumları üzrə 21485,50 min manat və yaxud 5,9 %, əlavə dəyər vergisi üzrə 30194,76 min manat və yaxud 2,8 %, aksizlər üzrə 26552,81 min manat və yaxud 46,6 %, yol vergisi üzrə 2915,32 min manat və yaxud 17,3 % çox vergi və rüsumlar daxil olmuşdur.

Bütün bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya proseslərinin güclənməsi gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsini, onun maddi-texniki bazasının modernləşdirilməsini, bütün istiqamətlərdə gömrük işinin beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılmasını və bütövlükdə gömrük sisteminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolunun daha da artırılmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Şəkəraliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2009. 415 səh.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi - www.az-customs.net

UOT 338.48

TURİZM XİDMƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI VƏ SOSIAL –İQTİSADI MAHİYYƏTİ

Orucəliyeva B.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Turizm müasir dövrdə bütün dünya ölkələrinin iqtisadiyyatında ən mühüm sahələrdən birini təşkil edir. Son illər ərzində bu sahə daha da yüksəlmiş və günbəgün genişlənir. Xüsusən, dünya sosializm sistemi iflasa uğradıqdan sonra keçmiş sosialist ölkələrində, o cümlədən, Sovetlər İttifaqından qopub ayrılmış dövlətlərdə turizm sahəsinin inkişaf etdirilməsinin vacibliyi ön planda dayanır. Azərbaycan həmin ölkələrdən biridir və burada da turizm sənayesinə diqqətin artırılması onun inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması, qanunvericilik bazasının yaradılması, bu sahə üçün mütəxəssislərin hazırlanması qarşısında duran problemlərdir.

Açar sözlər: *iqtisadi müstəqillik, keçid dövrü, iqtisadi sistem, turizm, ekoturizm, otel, turist*

Müasir dövrdə ayrı-ayrı sahələrin inkişaf sürətinin daha da intensivləşməsinə tələb edir ki, bu da dünyada cərəyan edən proseslərin təsiri ilə baş verir. Xüsusilə, qloballaşma və inteqrasiya kimi proseslərin dünyada insanların yerdəyişməsinə, bir ərazidən digər əraziyə müxtəlif məqsədli hərəkətlərini intensivləşdirməsi bir sıra xidmət sahələrinin də sürətli inkişafını zəruri bir prosesə çevirmişdir. Belə sahələrdən biri də, XXI əsr dünya iqtisadiyyatının ən sürətlə inkişaf edən sahələrdən olan, sürətli dövriyyə, yüksək mənfəətlilik və s. baxımdan iqtisadi inkişaf perspektivlərinin fenomeni hesab edilən turizm sektorudur. Eyni zamanda, reallıq ondan ibarətdir ki, istənilən sahədə dinamik inkişaf milli iqtisadi çərçivədə və qlobal iqtisadi mühitdə cərəyan edən proseslərin nəzərə alınmasından, onu uyğunlaşa bilmək qabiliyyətindən, eləcə də mövcud müasir tələbatların ödənilmə səviyyəsindən çox asılıdır. Bu mənada, birbaşa insan fəaliyyəti ilə bağlı olan və həm də insanlara xidmət göstərən turizm sahəsində müasir cəmiyyətin tələbat və zövqlərinin maksimum nəzərə alınması xüsusilə vacibdir.

Ümumiyyətlə, iqtisadi fəaliyyət 3 sektora bölünür ki, o da öz növbəsində müxtəlif əmlak tipləri, iqtisadi fəaliyyət, eləcə də onların istehsalı və istehlakı ilə əlaqədardır. Turizm məhz üçüncü sektora daxildir. Bu sektor birinci və ikinci sektorla, həmçinin fərdi şəxslərlə bağlı olub məcmu iqtisadi fəaliyyəti təşkil edir. Burada xidmət sektorunun üstünlük təşkil etməsini də nəzərə almaq lazımdır. Bu sektora əhəmiyyətli dərəcədə digər növ müəssisələr də, banklar, ticarət, sığorta, nəqliyyat, turizm, əyləncə və istirahət sənayesi də daxildir. Turizm ümumi xidmətlər sektorunda əsas sahə olub, dünya üzrə xidmətlər ixracında 30 faiz paya malikdir. Turizm sənayesinə daxil olan müəssisələr əsasən nəqliyyat, səyahətlərin təşkili, turizm informasiyaları, yaşayışla təminat və s. kimi xidmətlər təklif edirlər.

Məlumdur ki, hər bir sahənin inkişafı müəyyən elmi fikir və mülahizələrə əsaslanır ki, bu da həmin sahənin nəzəri əsaslarını təşkil edir. Öz növbəsində, turizm iqtisadiyyatı da insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini özündə əks etdirməklə elmin çox mürəkkəb sahələrindən biridir. Araşdırmalardan aydın olur ki, turizm fəaliyyətinin iqtisadi tərəflərini əks etdirən və bu fəaliyyətin həm nəzəri, həm də praktiki məsələlərini öyrənən turizm iqtisadiyyatı elmin bir sahəsi kimi əsasən keçən əsrin ortalarından formalaşmağa başlamışdır. Bu istiqamətdə müəyyən nəticələr əldə olunsada, həm turizm iqtisadiyyatının yeni elm sahəsi olması, həm

də turizmin özünün dinamik inkişafı, eyni zamanda, bu sahənin daim inkişaf edən və dəyişən cəmiyyətin tələbatından asılılığını nəzərə alsaq, turizm xidmətləri və anlayışının elmi cəhətdən izah edilməsinin hər zaman aktual olduğunu görürük.

Müasir zamanda iqtisadiyyatın ən gəlirli sahəsinə çevrilmiş turizm qədim tarixi köklərə malikdir. Ümumiyyətlə turizm nə deməkdir? Gəlin bu sözün mənasını hərtərəfli araşdıraq. Turizm – çoxmənalı bir sözdür. Bu sözün ilk sadə anlayışı-istirahət və səyahət deməkdir. Turizm – fransız sözüdür və onun mənası gəzinti, istirahət və əyləncə deməkdir.

Lakin bu sözün başqa mənalara da var. Məsələn, turizm – insanın istirahət etdiyi zaman bütün mürəkkəb prosesləri öyrənən və onlara müəyyən istiqamətə yönəldən və tənzimləyən bir amildir. Eyni zamanda, turizm iqtisadiyyatın bir sahəsi kimi qiymətləndirirlər. Turizm sözünün törəməsi-“turistika” sözü – turizmin inkişafını öyrənən yeni meydana gəlmiş bir elmdir. Turizmin başqa bir mənası isə - turistlərə göstərilən xidmət sahəsidir.

Turist istirahət, sağlamlaşdırma, tanış olma, idraki (tarix və mədəniyyət sərvətlərindən bəhrələnmə və s.), iş-peşə (vəzifə borclarının icra edilməsi istisna olmaqla), idman və dini məqsədlərlə getdiyi ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərtiylə, 24 saatdan 12 ayadək müddətdə müvəqqəti olan şəxsdir.

İnsan təbiəti elə qurulmuşdur ki, o həyatı boyu işləyir, yaradır və yorulanda istirahət edir, itirdiyi enerjisini istirahət zamanı bərpa edir (bu prosesə rekreasiya da deyilir). Deməli, istirahət insana su kimi, hava və qida kimi, lazımdır. Doğurdan da, istirahət – siz, müsbət emosiyalar olmadan heç bir insan yaşaya bilməz.

Belə çıxır ki, istirahət insan həyatının ayrılmaz bir hissəsidir. Turizm isə insan həyatının bir hissəsinin təşkilidir. Nəticədə, insan yaşadığıca – turizm də yaşayacaq və inkişaf edəcəkdir. Turizm ona görə inkişafa məhkumdur ki, əgər əvvəllər ayrı-ayrı adamlar səyahət edirdilərsə, hal-hazırda turizm kütləvi şəkil almışdır. Ona görə ki, müasir dövrdə, elmi-texniki inkişaf nəticəsində insanların həyata daha gərginləşmiş, onlar daha tez-tez yorulur və nəticədə istirahətə ehtiyacları çoxalır. Başqa bir tərəfdən, həyatda əmələ gələn ekoloji böhranlar insanların istirahətə olan ehtiyaclarını daha artırır.

Ayrı-ayrı müəlliflərin (F.İ.Qurbanov, B.Ə.Bilalov, C.Məmmədov, H.B.Soltanova, E.H.Артемова, И.Т.Балабанов və s.) fikirlərindən aydın olur ki, turizmlə əlaqəli anlayışların tərifinə münasibətdə müxtəlif, bəzən də bir-birinə zidd yanaşmalar müşahidə olunur. Əksər müəlliflər “turizm”, “turist” anlayışlarına “səyahət”, “səyyah” sözlərinin sinonimi kimi yanaşırlar. “Turizm” və “turist” anlayışına gəldikdə isə burada da ümumi qəbul edilmiş yanaşma yoxdur. “Turizm” termini isə fransızca tərcümədə “gedib-qayıtma” sözündən əmələ gəlir. Eyni zamanda, nəzərə alsaq ki, müasir dövrdə cərəyan edən iqtisadi proseslər və inkişaf perspektivləri həm də beynəlxalq sənədlərin əsasında müəyyən edilir. Başqa sözlə desək, beynəlxalq sənədlər, artıq ayrı-ayrı sahələrin nəzəri əsasını təşkil edir. Bu baxımdan, turizm anlayışına da, bir çox beynəlxalq konfranslarda ayrı –ayrı yanaşmalarla əks olunmuşdur. Belə yanaşmalardan biri 1991-ci ildə beynəlxalq Konfransda irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda, “turizm” sözünün mahiyyəti haqqında rəy mübadiləsi və müzakirələrin 1950-ci ildə Dublində və 1957-ci ildə Londonda keçirilən müvafiq müşavirələrlə, eləcə də 1963-cü ildə Romada keçirilən konfransda, ÜTT-nin Manila (1986) konfransında, 1989-cu ildə Turizm üzrə Parlamentlərarası Haaqa konfransında və digər rəsmi görüşlərdə davam etdirilmişdir. Bütün dəqiqləşdirilmiş təhlillərə baxmayaraq, “turist” anlayışına yanaşmalar turizm xidmətləri istifadəçilərinin hamısının spesifik tələblərinə cavab vermir. Odur ki, Romada keçirilən turizm və səyahətlər üzrə konfransda statistik uçotun təkmilləşdirilməsi məqsədilə, turizm anlayışına sinonim olaraq “müvəqqəti müsafir” anlayışı da daxil edilmişdir.

Göründüyü kimi uzun zaman müzakirə edilən, araşdırılan və get-gedə təkmilləşən turist anlayışının tərifinə olan yanaşmalar əsasən statistik qeydiyyatın ödənməsinə yönəlmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, turizm sahəsində Elmi Ekspertlərin Beynəlxalq Assosiasiyası isə turizm anlayışına belə yanaşır. Turizm – insanların öz daimi yaşayış və iş yerlərindən fərqli ərazilərə yerdəyişmə və burada qalma zamanı meydana çıxan münasibət və hadisələrin məcmusudur.

Araşdırmalarda da göründüyü kimi turizm – iqtisadiyyatın çoxtərəfli bir sahəsidir ki, bu da beynəlxalq miqyasda qəbul edilən təriflərdə, bir daha öz əksini tapmışdır. Nisbətən ümumi xarakter daşıyan sahələrlə yanaşı, bir sıra xüsusi turizm sahələri də vardır ki, o da turistin qarşısına qoyduğu məqsədlərlə əlaqədardır. Bu məqsədlər isə, öz növbəsində, turizmin dini, idman, istirahət, konqres, ekoloji, geoturizm və s. kimi növlərini fərqləndirməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, turizm dövlətlərin, xalqların sosial, iqtisadi, mədəni, maarif və beynəlxalq münasibətlərinə bilavasitə təsir edən mühüm fəaliyyət kimi qəbul edilir. Belə ki, turizmin inkişafı millətlərin sosial-iqtisadi inkişafından asılı olub, insanın məhsuldar çalışması üçün ciddi humanitar xarakter daşıyan asudə vaxt çərçivəsində fəal istirahət, məzuniyyət və sərbəst səyahət etmək imkanı əldə etməsindən asılıdır. Turizm sektoru və xidmətləri insanların bir ölkədən digər ölkəyə hərəkətini stimullaşdırır ki, bu da yekunda dünya xalqları arasında inteqrasiyanı sürətləndirməklə dünyəvi sülhün möhkəmləyinə

təkan verir. Eyni zamanda, turizmin özü də, məhz bu sabitlik və sülhdən çox asılıdır [1, səh. 83].

Nəhayət, turizmin iqtisadi problemlərinə yanaşmalarda ölkədaxili turizmlə beynəlxalq turizmi eyniləşdirən və fərqləndirən əlamətlərə xüsusi fikir vermək lazımdır. Məsələn, hər hansı bir bölgədə turist yerləşdirən fiziki şəxslər və ya turist kompleksinə sahib olan firmalar üçün turistin mənşəyi önəmli deyil. Bundan fərqli olaraq, öz növbəsində, turizmin müxtəlif kriteriyalara görə təsnifatının böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Bu cür təsnifatlar, bir tərəfdən turizmin fenomenin daha dərinədən öyrənilməsinə xidmət edir, digər tərəfdən isə turist şirkətlərinin öz fəaliyyətlərini səmərələşdirməyə imkan verir.

Araşdırmalar göstərir ki, turizmin inkişafına dair, eləcə də turizm anlayışının izahına dair nəzəri baxışlarda aktiv və passiv turizm anlayışlarından istifadə olunur. Belə ki, xarici turistlərin ölkəyə gəlməsi bu ölkə üçün aktiv turizm, ölkə vətəndaşlarının xarici ölkəyə turizm məqsədilə getməsi isə passiv turizm adlanır. Lakin bəzi məlumatlarda aktiv turizm dedikdə, istirahət prosesində turistin yüksək intensiv fəaliyyəti, passiv turizmdə isə zəif intensiv fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Ümumilikdə isə, ayrı-ayrı meyarlara görə ÜTT turizm növlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirir: ixtisaslaşdırılmış, konqres, rekreasiya, elmi, sosial, gənclik, ahillər turizmi.

Məlum olduğu kimi ümumilikdə turizm insanların asudə vaxtlarında aktiv istirahət növlərindən biri kimi dünyanın bir çox ölkələrində yayılmış və əsasən turist təşkilatları tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilmiş marşrutlar üzrə həyata keçirilir. Turistlərin məqsədindən və turist xidmətlərindən asılı olaraq turizmin daxili, beynəlxalq, fərdi təşkil olunan, dəniz, dağ, idman və s. növləri fərqləndirilir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, turizm elə fəaliyyət sahəsidir ki, onun inkişafı insanların hərəkətliliyi (əhali hərəkətliliyi) ilə birbaşa əlaqədardır. Bu mənada, nəqliyyat xidmətlərinin təşkili turizm sektorunun inkişafı və turistlərə lazımı xidmətlər göstərilməsinin əsas amillərindən biri kimi qəbul edilməlidir. Təcrübə göstərir ki, nəqliyyat sisteminin inkişafı və ixtisaslaşmış turist nəqliyyatından istifadə edilməsi, az vəsait sərf etməklə xarici ölkələrə turist səfərlərini daha əlverişli edə bilər. Ümumilikdə isə, nəqliyyat vasitəsi seçimi turistin gəldiyi coğrafi mövqeyindən, turizm obyektinin turist göndərən ölkədən hansı məsafədə yerləşməsindən, eyni zamanda, turistin sosial vəziyyəti, onun maliyyə imkanları, eləcə də daşıma xidmətlərinin təhlükəsizliyindən asılıdır [2, səh. 41].

Araşdırmalar göstərir ki, Davamlı İnkişaf Konsepsiyası ilə turizm fəaliyyəti arasında spesifik əlaqə vardır. Məlum olduğu kimi turizmin inkişafı, bir tərəfdən təmiz və tarazlı ətraf mühitin varlığını tələb edir, digər tərəfdən isə turizm sənayesinin nəzarətsiz inkişafı bir sıra ekoloji problemlərə gətirib çıxara bilər: turizm ölkənin təbii resurslarının istismar edir, mədəni və tarixi abidələrindən istifadə edir, turizm məqsədləri üçün istifadə olunan nəqliyyat külli miqdarda bərpa olunmayan resurs-yanacaq istifadə edir, eləcə də turizm təbiətə antropogen təsiri gücləndirməklə və tullantıları artırmaqla torpağı, suyu, havanı çirkləndirir. Nəticə də isə, bütün bunlar narahatedici ekoloji problemlərə çevrilir. Ona görə də, səmərəli turizm fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı mühüm şərtlərdən biri də ekoloji tələblərin ödənilməsidir [3, səh. 121].

Məlumdur ki, turizm həm də sosial-iqtisadi, ekoloji və s. kimi sahələrə böyük təsir göstərir və əksinə, onlar da turizmə təsir edirlər. Məhz müvafiq istiqamətlərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlər nəticəsində regiona turist axını yaranır ki, həmin turizm regionu da glən qonaqlardan (turistlərdən) qazanc əldə edir, gəlir götürür. Qonaqlara xidmət edilməsindən əldə edilən qazanc ilkin kapital kimi regionun inkişafında mühüm qol oynayır və regionun daimi sakinlərindən alınan gəlirlərdən həcm və mahiyyət baxımından daha çox əhəmiyyətliyə. Belə ki, turizmdən götürülən gəlir dövriyyəyə daxil olur və tezliklə öz səmərəsini verir. Regionda daha çox xidmət satılırsa, bu halda əldə edilən mənfəətin həcmi də yüksək olacaqdır, yəni yerli istehsalın daha da gücləndirilməsi üçün geniş imkanlar yaranacaqdır. Eyni zamanda, turizm sektoru ekoloji baxımdan da region üçün əlverişli hesab edilir. Bu da turizm xidmətlərinin göstərilməsindən əldə edilən gəlirlərin bir hissəsinin landşaftın qorunub saxlanılmasına sərf edilməsilə mümkündür.

Turizm müstəqil sahə kimi sərf edilən əməyin xarakterindən və turist təşkilatlarına xas olan spesifik xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlər ayrı-ayrı istiqamətləri əhatə edən sahələr sistemində turizm sektorunun yerini müəyyənləşdirməyə, eləcə də əhalinin müddətli miqrasiyasını turizm səyahəti növlərindən fərqləndirməyə imkan verir. Bütün bunlar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, turizm sektoru milli təsərrüfatın strukturunda, əməyin spesifik xüsusiyyətlərini və məzmununu müəyyənləşdirən, müstəqil bir sahədir. Bu sahənin daha sürətli inkişafı və turizm sektorunda əmək məhsuldarlığının artırılması üçün xidmətin səviyyəsinin yüksəldilməsi, əməyin təşkili forma və üsullarının təkmilləşdirilməsi, eləcə də stimullaşdırıcı tədbirlərin çeşid və miqyasının genişləndirilməsi, turizm və sosial-mədəni servis xidmətlərinin təşkilinin yenidən qurulması zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Əyyubov Ə.C. Azərbaycanın kurort və istirahət yerlərinin iqlimi. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1987.

2. Eqanlı S., Hacıyev E. M. Turizm. Bakı, 2006.
3. Məmmədova S.A., Soltanova, H.B., Rəhimov S.H. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2002.

UOT 338.1

DAYANIQLI VƏ DAVAMLII İQTİSADI İNKİŞAFDA HEYDƏR ƏLİYEV STRATEGİYASININ ROLU

Osmanov İ.O.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Məlumdur ki, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində respublikamızda həyata keçiriləcək iqtisadi islahatlar mövcud təbii-iqtisadi ehtiyatların aktiv təsərrüfat dövrüyyəsinə cəlb olunmasının intensivləşdirilməsini tələb edirdi. Buna nail olmaq üçün müasir tələblərə cavab verən və dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan strateji meyilləri nəzərə alan iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi zərurətə çevrilmişdir. Belə bir siyasətin həyata keçirilməsində Heydər Əliyev strategiyasının rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Açar sözlər: *iqtisadi siyasət, sahibkarlıq, gömrük sistemi, iqtisadi inteqrasiya*

Dünyanın inkişaf tarixinə nəzər yetirdikdə görürük ki, dahi şəxsiyyətlərin hər bir cəmiyyətin, hər bir ölkənin ictimai-siyasi həyatında, eləcə də ümumbəşəri inkişafda rolu danılmazdır. Belə dahi şəxsiyyətlərdən biri Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin varlığını Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, iqtisadi sahədə də əhəmiyyətli dərəcədə görmək, hiss etmək mümkündür.

Hələ Sovet İttifaqının tərkibində olarkən Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə gəlməsi Azərbaycanın gələcək taleyində həlledici rol oynadı. Ölkəmiz durğunluq dövründən çıxdı və tərəqqi yoluna keçdi. Həmin dövr ərzində bütün digər respublikalar durğunluq dövrünü yaşadığı halda, Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksək sürətlə inkişaf edir, iqtisadiyyatın baza sahələri köklü surətdə yenidən qurulur, yeni-yeni istehsal müəssisələri işə salınırdı. Belə ki, 70-ci illərdə və 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrinin paralel inkişafı və səmərəliliyinin yüksəlməsi təmin olunmuşdur. 1970-1982-ci illərdə xalq təsərrüfatının artım sürəti orta ittifaq səviyyəsindən xeyli yüksək olmuşdur. Həmin dövrdə respublikamızda milli gəlir 2,6 dəfə, istehsal olunan sənaye məhsulunun həcmi 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulu 2,3 dəfə artmışdır. Azərbaycanda 1970-1980-ci illərdə 125 yeni dövlət sənaye müəssisəsi, o cümlədən 1970-1975-ci illərdə 64, 1976-1980-ci illərdə isə 61 sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdir. Yeni iş yerlərinin yaranması ilə əlaqədar olaraq həmin illər ərzində sənaye işçilərinin sayı təxminən 100 min nəfər artaraq 1980-ci ildə 408,4 min nəfərə çatmışdır.

Bütövlükdə Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu 1969-1982-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına 32 milyard rubldan çox vəsait qoyulmuş (1969-cu ilə qədər olan 50 il ərzində isə cəmi 14 mlrd. rubl), 250-dən çox yeni zavod, fabrik və müxtəlif xarakterli istehsal müəssisələri, infrastruktur obyektləri tikilib istifadəyə verilmiş, ölkədə istehsal olunan 350 adda məhsul dünyanın 65-dən çox ölkəsinə ixrac olunmuşdur. Beləliklə, Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkə iqtisadiyyatı qısa tarixi dövr ərzində özünün heç zaman görünməmiş yüksəlişinə, yeni-yeni imkanların aşkara çıxarılmasına, çoxdan yığılıb qalmış sosial-iqtisadi problemlərin həll olunmasına nail oldu.

Ulu Öndər ölkə üçün əsl xilaskar rolunu 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə oynamış oldu. Tökülmüş qanlar bahasına əldə edilmiş dövlət müstəqilliyi real təhlükə altında idi, ərazi bütövlüyünə qəsd edilmiş, ölkə real olaraq vətəndaş müharibəsi ilə üz-üzə qalmışdı. 1993-cü ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinə yenidən gəlişi ilə tənəzzül dövrü bitdi [1, səh. 7].

Ulu Öndər H.Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri ölkədə sahibkarlıq sisteminin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığa əlverişli rəqabət mühitinin formalaşdırılması və onun bilavasitə müdafiəsi olmuşdur. Bu zaman Ulu Öndər tərəfindən Azərbaycanın tarixi və milli xüsusiyyətləri, respublikada gərgin sosial-iqtisadi şərait, dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir meyilləri və elmi-texniki tərəqqinin iqtisadiyyata güclü nüfuz etməsinin zəruriliyi nəzərə alınaraq respublikada istehsal sahibkarlığının formalaşması və stimullaşdırılmasına üstünlük verilməsi siyasəti yeridilmiş və xüsusi tədbirlər görülmüşdür. İlk növbədə sahibkarlığa dövlət köməyini həyata keçirmək üçün bu inkişafa mane olan məsələlər aydınlaşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, ölkədə sahibkarlığın inkişafına əsasən aşağıdakılar mane ola bilər:

- hüquqi bazanın və tənzimləyici şəraitin olmaması;
- bazara daxil olmaq imkanının məhdudluğu;

- maliyyələşmə mənbələrinin kifayət qədər olmaması;
- istehsal sahəsi, istehsal vasitələri və yeni texnologiya əldə etmək çətinliyi;
- sahibkarlıq fəaliyyəti üçün kifayət qədər biliyin, təcrübənin, ixtisasın olmaması;
- vergi sistemi;
- bazar haqqında informasiya əldə etmək çətinliyi və s.

Ulu Öndər H.Əliyev bütün bu çətinlikləri nəzərə alaraq onları aradan qaldırmaq və ya azaltmaq üzrə tədbirlər görülməsini və bu tədbirlərin vahid proqram çərçivəsində həyata keçirilməsini daha məqsəduyğun hesab etmişdir. Bu zamandan etibarən bütün beynəlxalq iqtisadi və maliyyə-bank təşkilatları ilə daha çox əməkdaşlıq yaratmaq və inkişaf etdirmək məqsədilə əməli addımlar atılmağa başlandı. 1995-1999-cu illərdə Azərbaycan hökumətinin üç iqtisadi proqramı işlənib hazırlanmış və uğurla həyata keçirilmişdir. Bunlar dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, aqrar islahatların həyata keçirilməsi və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı olan proqramlar idi.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasında bu günki islahatlar üçün də zəmin yaradan aqrar sahənin inkişaf etdirilməsinin əsasını da qoymuşdur. Aqrar sahəni ölkə iqtisadiyyatının üstün sahəsi hesab etmiş, respublikaya rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə bu istiqamətdə çox mühüm işlər görmüşdür. Xüsusilə, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması istiqamətində dövlət tərəfindən atılan ilk addımlardan biri məhz kənddə islahatların aparılması, kəndliyə torpaq və sərbəstlik verilməsi, kənddə sahibkarlığın inkişafına şəraitin yaradılması, torpaq vergisi istisna olmaqla qalan vergilərdən azad edilmələri kənddə istehsalçıların məhsul istehsalına marağını artırmışdır. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyətinin tarixini, torpaq-əkinçi münasibətlərinin daha səmərəli təşkilini yaxşı bildiyindən ölkəmizə ikinci dəfə rəhbərliyi dövründə torpağın öz sahiblərinə pulsuz olaraq verilməsi haqqında qəti və tarixi qərar qəbul etdi. Nəticədə bu gün kənd təsərrüfatının sıçrayışlı inkişafını təmin edən torpaq islahatları həyata keçirildi.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin apardığı uzaqgörən siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri milli bazarın dünya bazarı ilə intensiv inteqrasiyanın düzgün təşkil edilməsi olmuşdur. Müstəqillik elan olunandan sonra Respublikamızın xarici ticarət əlaqələrində neft sənayesinin rolu daha da genişlənməyə başlamışdı. Belə ki, neft istehsalının artırılması ilə əlaqədar olaraq ilk dəfə beynəlxalq əməkdaşlıq şəraitində Azərbaycanda neft istehsalının həyata keçirilməsinə dair beynəlxalq müqavilə 1994-cü ilin sentyabrında Bakı şəhərində imzalanmışdır. “Əsrin müqaviləsi” kimi tarixə daxil olan bu müqavilə xarici ölkələrin 12 şirkətinin iştirakı ilə bağlanmışdır. Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti tərəfindən həyata keçirilən bu müqavilə əsasında ilkin olaraq “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” neft yataqlarının istismarı nəzərdə tutulurdu. 1994-cü ildən sonra əsası Ulu Öndər H.Əliyev tərəfindən qoyulmuş Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılmasına böyük imkanlar açdı.

Həyata keçirilən bu müqavilə əsasında dünyanın aparıcı neft şirkətləri yataqların istismarına cəlb olunmuşdur. Həmin şirkətlər yuxarıda göstərilən yataqlarla yanaşı, respublikanın digər ərazilərində də neftin və təbii qazın istismarı ilə əlaqəli layihələr həyata keçirmişdir. Bağlanmış müqavilələrə görə Azərbaycanda XXI əsrin birinci onilliyi ərzində təxminən 30-50 mln. ton neft və neft məhsullarından əldə olunan gəlir əhalinin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan dövlətinin iri beynəlxalq layihələrdə iştirakı, Böyük İpək Yolunun bərpası, TRASEKA nəqliyyat dəhlizinin reallaşması da Ulu Öndərimizin bəşəri xidmətlərindəndir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi, gömrük sistemində də köklü islahatlar aparmışdır. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ötən dövr ərzində onun uzaqgörən siyasəti və gərgin fəaliyyəti nəticəsində, ağır ilkin şərtlərə baxmayaraq, ölkənin gömrük xidmətinin inkişafı və onun dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üçün ölkənin malik olduğu təbii resurslardan istifadə edilməsi və milli məhsulların xarici bazarlara çıxışının təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Həmçinin, xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi əsas məsələlərdən biri idi. Dövlətin daxili və xarici siyasətinin tərkib hissəsi olan vahid gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi əsas məsələlərdən biri kimi gömrük xidmətinin qarşısında vəzifə olaraq qoyulmuşdu. Gömrük xidmətinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolunu yüksək qiymətləndirən Ulu Öndər Heydər Əliyev bu orqanın fəaliyyətini daim diqqətdə saxlayırdı. Məhz Heydər Əliyevin tələbkarlığı gömrük orqanlarında uğurların təminatçısı olmuş, bununla da gömrük sistemi dövlətin milli maraqlarına xidmət edən, iqtisadi təhlükəsizliyin keşiyində dayanan, sosial-iqtisadi inkişafı stimullaşdıran nüfuzlu bir orqana çevrilmişdir.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə ölkəmizin bugünkü inkişafının təməlinin yaranmasında müstəsna rolu olan, uzunmüddətli bir dövrə hədəflənmiş və dünya təcrübəsinə əsaslanan, bu gün iqtisad elmində mövcud olan və onun özü tərəfindən formalaşdırılan tamamilə fərqli metodoloji bazaya söykənən iqtisadi strategiyası hazırlanmışdır [2, səh.8].

Bu gün müasir Azərbaycan dövləti özünəməxsus inkişaf yolu ilə gedir. Heydər Əliyev məktəbinin yetirməsi, onun siyasi kursunun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi tədbirlər, imzaladığı fərman və sərəncamlar, xalqla birbaşa ünsiyyətdə olması, Ulu Öndərimiz tərəfindən başlanılmış işlərin məntiqi davamıdır.

Ədəbiyyat

1. Vəliyev D. Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 2010. 428 səh.
2. Hacıyev Ş.H. Heydər Əliyev iqtisadi inkişaf strategiyasının təntənəsi. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2008. 200 səh.

UOT: 335.057.7. 339

AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF MODELİ UĞURLU GƏLƏCƏYİMİZİN TƏMİNATÇISIDIR

Pənahəliyeva M.Ö.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycan Respublikası son 10 ildə öz iqtisadi inkişaf modelini rəhbər tutaraq uğurlu nailiyyətlər qazanmışdır. Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyasının müddəalarını əsas tutaraq tək neft sektorunun deyil, qeyri-neft sektoru sahələrinin də inkişaf etdirilməsini və iqtisadi inkişafın qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafı hesabına əldə edilməsini ön plana çəkmişdir. Məqalədə bu məsələlərə yer verilmişdir.

Qeyri-neft sektorunun prioritet istiqamətləri olan turizm və kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsi məsələlərinə də toxunulmuşdur.

Məqalədə həmçinin iqtisadi yüksəlişin əldə edilməsi üçün ölkəyə yatırılan investisiyalardan səmərəli istifadənin mühüm rol oynadığı, ölkəyə son illər qoyulan investisiyaların həcmi, onun neft və qeyri-neft sektoruna göndərilməsi məsələlərinə baxılmışdır.

***Açar sözlər:** milli iqtisadi inkişaf modeli, inkişaf konsepsiyası, neft sektoru, qeyri-neft sektoru, investisiyalar, sosial-iqtisadi islahatlar*

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ötən qısa tarixi dövr ərzində Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və gərgin fəaliyyəti nəticəsində ölkəmizin sosial - iqtisadi inkişafı və dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Ən böyük nailiyyət isə ölkədə aparılan müstəqil dövlət quruculuğu prosesində iqtisadi islahatların və inkişafın mahiyyət etibarilə yeni bir modeli “Azərbaycan modeli” yaranmışdır.

Bu modelin əsasını Heydər Əliyevin uğurlu strategiyası, neft gəlirləri əsasında yaradılmış möhkəm maliyyə - iqtisadi baza hesabına qeyri - neft sektorunun inkişafı və ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası, özəl sektorun formalaşması, səmərəli beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya və son nəticədə ölkəmizin hər bir vətəndaşının rifahının yüksəldilməsi təşkil edir.

Ölkədə aparılan məqsədyönlü siyasət sayəsində formalaşmış uğurlu inkişafın 10 ili “Heydər Əliyevin modeli” kimi səciyyələnir. Ölkə rəhbəri İlham Əliyev dəfələrlə qeyd etmişdir ki, Azərbaycan qısa müddət ərzində dünya ölkələrinin keçə bilmədiyi bir inkişaf yolu keçmiş, bu gün Cənubi Qafqazda güc mərkəzinə çevrilmişdir. Artıq bu dövr islahatlar modeli Azərbaycanın iqtisadi sahəsində keçid dövrünün başa çatması ilə sonlandı. Ölkə artıq yeni inkişaf mərhələsindədir. Bu inkişaf modelini “modernləşmə modeli” kimi xarakterizə etmək olar. Dünya maliyyə böhranından sonra bu özünü daha qabarıq şəkildə göstərməyə başlayıb.

Qlobal böhranın mənfi təsirlərindən səmərəli şəkildə sığortalanaraq sosial-iqtisadi modernləşmənin yeni keyfiyyət mərhələsinə uğurla transformasiya edən Azərbaycan bütövlükdə regionda ən nüfuzlu dövlətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu ilk növbədə elmi əsaslar üzərində hazırlanmış milli iqtisadi inkişaf modelinə əsasən öz əlverişli coğrafi və geoiqtisadi məkanından istifadə edərək davamlı, dayanıqlı və sürətli inkişaf yoluna çıxaraq demək olar ki, dünyada lider ölkə kimi tanınmağa başlamışdır.

İqtisadi sahədə keçid dövrü kimi xarakterizə edilən ağır prosesi başa vuran Azərbaycan artıq öz milli inkişaf yolunu tapmış və bu yolla qəti addımlarla irəliləyir. Dünyada çox az sayda ölkələr var ki, bu iqtisadi sistemdən digərinə keçid zamanı düşünülmüş, ardıcıl və məqsədyönlü iqtisadi siyasət aparır. Təcrübə göstərir ki, müstəqil dövlətlərdən heç də hamısı sərbəst iqtisadi siyasət aparmaq iqtidarında deyildir.

Azərbaycan Respublikasının üzləşdiyi bütün çətinliklərə baxmayaraq ötən illərdə uğurlu inkişaf rolunu tutdu və bu yolda inamla irəliləyərək böyük nəticələrə imza atdı. Azərbaycan dövlətinin qurucusu ümumilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə yürütdüyü iqtisadi siyasət strategiyası bugünkü uğurlarımızı şərtləşdirir. Heydər Əliyevin dəqiqliklə hesablanmış iqtisadi siyasətinin nəticəsidir ki,

Azərbaycan hazırda iqtisadi inkişaf tempinə görə Şərqi Avropa və MDB məkanında liderliyi qoruyub saxlayır. Bütün bunlar həm də ümumillik liderin elmi prinsiplər üzərində əsasını qoyduğu iqtisadi siyasətin yeni mərhələdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam edilməsinin nəticəsidir [1].

Prezident İlham Əliyev dəfələrlə vurğulayıb ki, “müstəqil güclü dövlət yalnız güclü iqtisadiyyat üzərində qurulur”. Respublikanın yüksəlişinin özünəməxsus yolu da məhz iqtisadi inkişafı xarakterizə olunur.

Azərbaycanda bu gün dayanıqlı, davamlı inkişaf formalaşmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin yaratdığı yeni neft strategiyası hələ uzun müddət xalqımıza xidmət edəcəkdir. Bildiyimiz kimi iqtisadiyyatımızın əsasında neft amili dayanır. Uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi, neftin dünya bazarlarına nəqli istiqamətində şaxələnməmiş sistemin formalaşması Azərbaycanın iqtisadi uğurlarına şərait yaratmışdır. Bu gün dünya maliyyə böhranının törətdiyi fəsadların Azərbaycanda az hissə olunması bilavasitə uğurlu neft strategiyası ilə bağlıdır. Azərbaycan bu gün Avropanın enerji təhlükəsizliyində əsas söz sahibinə çevrilmişdir. Azərbaycanın neft strategiyası yalnız onun özü üçün deyil, bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına xidmət edən çox mühüm bir amildir.

Uğurlu neft strategiyasının aparılması nəticəsində istər aqrar, istərsə də iqtisadiyyatın digər sferalarında gerçəkləşdirilən islahatlar Azərbaycanın sürətli inkişafını təmin etmişdir [2]. Azərbaycanın sürətli inkişafının uğurlarından biri də odur ki, respublika öz iqtisadiyyatını yalnız neft amili üzərində qurmadı. Qeyri - neft sektorunun inkişafı, sahibkarlığın formalaşması istiqamətində sistemli tədbirlər həyata keçirdi. Eyni zamanda respublikamız sosial məsələlərə daha çox diqqət yetirərək insan amilinin yüksəlişinə xidmət edən geniş infrastruktur islahatlarını inamla həyata keçirdi və bu proses bu gün də davam edir.

Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən sosial - iqtisadi islahatlar ölkə həyatında olduqca mühüm dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır və ölkə iqtisadiyyatı yeni mərhələ olan sənayeləşməyə qədəm qoymuşdur. Son beş ildə ümumi daxili məhsul istehsalı 3,4 dəfə, o cümlədən qeyri - neft sektoru isə 2,7 dəfə artmışdır.

Əgər 2009 - cu ildə ölkə ərazisində 35,6 milyard.. manatlıq ÜDM istehsal olunmuşdursa, 2013 - cü ildə onun həcmi 57,7 mlrd. manata, 2014 - cü ildə 59 mlyd. manata çatmışdır.

2014-cü ildə adambaşına düşən ÜDM 6264,1 manat olmuşdur ki, bu da 2012 - ci ilə müqayisədə 4.6 dəfə çoxdur. 2014 - cü ildə iqtisadi artım qeyri - neft sektorunun artımı hesabına olmuşdur. Belə ki, iqtisadi artım neft sektoru üzrə 1% qeyri - neft sektoru üzrə isə 10% olmuşdur. Bununla yanaşı qeyri - neft sektorunun xüsusi çəkisi əvvəlki ilə nisbətən əhəmiyyətli sürəddə artmışdır. Əgər 2013 - cü ildə bu göstərici 56.6% təşkil edirdisə 2014 - cü ildə 61% artaraq 61% - dək yüksəlmişdir. Son 5 ildə bu göstərici 1.5 dəfə artmışdır [3].

Qeyri -neft sektoru son 10 ildə 2,5 dəfə artmış, qeyri - neft sektorunun xüsusi çəkisi 37% - dən 68% - ə çatmışdır. Ölkənin neft sektorundan əldə olunan gəlirlərin DNF – də mərkəzləşərək güzgün idarə olunması nəticəsində neft gəlirləri qeyri - neft sektoruna yönəldilmiş, bu sahədə yüksək iqtisadi artım əldə edilmişdir.

Qeyri - neft sektorunun prioritet sahələrindən biri də turizmdir. Turizm sənayesi gəlir gətirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Turizm müasir dünyanın qlobal əhəmiyyətə malik sosial və iqtisadi əlaqələri tənzimləyən, ayrı - ayrı ölkələr arasında qarşılıqlı münasibətlər yaradan, biznes maraqlarının əhatə dairəsini genişləndirən bir sahədir.

Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan da turizm sektorunun inkişafına böyük maraq göstərir. Bu səbəbsiz deyil. Çünki respublikamızda bu sahənin inkişafı üçün siyasi sabitliklə yanaşı, həm də iqtisadi, mədəni, tarixi və çox böyük təbii - coğrafi potensial vardır.

Respublikamızda turizmin inkişafı ümumillik lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Belə ki, 2001 - ci ildə ümumillik liderin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Ümumdünya Turizm Təşkilatına tam hüquqlu üzv qəbul olundu. Daha sonra, 27 avqust 2002 - ci ildə “Azərbaycan Respublikasının 2002 - 2005 - ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” qəbul olundu. Burada əsas məqsəd turizm sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini, ölkənin sosial - iqtisadi inkişafını təmin edən qeyri - neft sektorundan biri kimi turizm resurslarından səmərəli istifadə etməkdir. 2002 - ci ildən başlayaraq respublikamız hər il beynəlxalq sərgilərə qatılmış, həmçinin ölkəmiz bu cür tədbirlərə ev sahibliyi də etmişdir. Görülən tədbirlər nəticəsində ölkəmizin turizm sektoruna marağı artmış, bu isə yerli və əcnəbi investorların vəsait qoyuluşuna səbəb olmuşdur.

Turizm sektorunun ölkəmiz üçün bir çox cəhətdən iqtisadiyyatın güclənməsi, bölgələrin inkişafı, yeni iş yerlərinin açılması, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, habelə Azərbaycanın bütün dünyada tanınması baxımından səciyyəvidir.

Belə ki, 2005 - ci ildən bu günə qədər Azərbaycana gələn xarici turistlərin sayı 1.1 mln - dan 2.3 mln - a, ölkədə fəaliyyət göstərən mehmanxanaların sayı 262 - dən 535 - ə, yerləşdirmə vasitələrində yerlərin sayı 22 mindən 35 minə, turizm müəssisələrinin sayı isə 197 - dən 286 - ya çatmışdır. Həmçinin 2014 - cü ildə

Azərbaycana səfər edən xarici turistlərin ölkəmizdəki xərclərinin həcmi 1,3 milyard manat, bu sahədə çalışan işçilərin sayı 42 min, turizmin ÜDM-dəki xüsusi çəkisi isə 4,1% olmuşdur.

Azərbaycanda turizmin davamlı inkişafı beynəlxalq reytinglərdə də özünü göstərmişdir. Dünya İqtisadi Formununun 2015-ci il üçün nəşr etdiyi “Səyahət və Turizm Rəqabətliyi Hesabatı”nda Azərbaycan 141 ölkə arasında insan resursları və əmək bazarı göstəricilərinə görə 36-cı, biznes mühiti göstəricisinə görə 65-ci, təhlükəsizlik və əmin-amanlıq göstəricisinə görə 36-cı yeri tutmuşdur. Bu isə bir çox inkişaf etmiş Avropa ölkələrini geridə qoymuşdur.

Ölkəmizdə son illərdə keçirilən beynəlxalq tədbirlər ölkənin imicinə müsbət təsir göstərmiş və ölkəyə turist axını gücləndirmişdir. Respublikamız belə tədbirlərə ev sahibliyi edə biləcəyini də bir daha sübut etmişdir. Bu baxımdan I Avropa oyunları xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri də kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafıdır. Ölkə iqtisadiyyatının digər vacib sahəsi sayılan kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün də son illər konkret işlər görülür, mühüm dövlət proqramları qəbul edilərək icraya yönəldilir. Məhz bunun nəticəsidir ki, 2014-cü ildə ölkənin aqrar bölməsi üzrə 4 milyard 813,6 milyon manatlıq məhsul istehsal olunmuşdur ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə 4,9 faiz çoxdur. Bununla belə, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının potensialı olduqca yüksəkdir və bu imkanlardan istifadə edilməsi istiqamətində dövlət tərəfindən təsirli tədbirlər görülür. Təsədüfi deyil ki, ölkə Prezidenti İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin məlum iclasında bu barədə demişdir: “Kənd təsərrüfatının inkişafı qeyri-neft sektorunun, deyə bilərəm ki, əsas istiqamətlərindən biridir. Keçən il kənd təsərrüfatı təxminən 5 faiz artmışdır. Ancaq potensial daha böyükdür. Mən hesab edirəm ki, 2014-cü ildə və ondan sonrakı illərdə kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı daha da böyük işlər görülməlidir.” Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, yaxın illərdə kənd təsərrüfatı sahəsində mövcud potensialın hərəkətə gətirilməsi istiqamətində mühüm işlər həyata keçiriləcək ki, bu da ölkəmizin qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə nəticələnəcək.

Bildiyimiz kimi ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi müəyyən dərəcədə investisiyaların cəlb edilməsindən və onlardan səmərəli istifadə olunmasından asılıdır.

Ötən il ölkəmizdə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin həcmi 17 milyard 615,8 milyon manat təşkil etmişdir. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin 72,3%-ni daxili, 27,7% -ni xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyaların 11 mlrd. 651,6 mln. manatı (66,1%) qeyri - neft sektorunun, 5 mlrd. 964,2 mln. manatı isə (33,9%) neft sektorunun inkişafında istifadə edilmişdir. Qeyri – neft sektoruna yönəldilmiş vəsaitin 66,3 milyon manatı tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə sərf olunmuşdur.[3] Həmin vəsait hesabına Bakı Şəhərində Gəmi Təmiri və Gəmiqayırma Zavodu, Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunda anqar kompleksi və Beynəlxalq Logistika Mərkəzi, Qaz Turbinli İstilik Elektrik Stansiyası, Azərbaycan Tibb Universitetinin Cərrahiyyə Klinikası, paytaxtımızın simvoluna çevrilmiş “Alov qüllələri” kompleksindəki “Fairmont Bakı” oteli, metronun “Gənclik” stansiyasının yaxınlığındakı müxtəlif səviyyəli tunel tipli yol qovşağı, “Azadlıq” meydanında iki min maşın tutumuna malik ikimərtəbəli yeraltı avtomobil dayanacağı və s. obyektlər bu qəbildəndir. Son illərin buraxılış obyektlərinin əksəriyyətinin regionların payına düşməsi isə, heç şübhəsiz, Azərbaycanın hərtərəfli inkişafının bariz nümunəsidir. Bu baxımdan 2013-cü ildə də ölkənin ayrı-ayrı regionlarında çoxsaylı xidmət və istehsal təyinatlı obyektlər, təhsil, səhiyyə və idman, mədəni-məişət obyektləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Ölkəmizin ikinci böyük sənaye mərkəzi statusunu qaytarmaqda olan Sumqayıt şəhərində “Gilan” Tekstil Parkı, polad boru istehsalı müəssisəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunda Arpaçay SES, Şirvan şəhərində “Cənub” İstilik Elektrik Stansiyası, Şirvan-Muğan qrup su kəməri, olimpiya-idman kompleksi, Abşeron rayonunda birdəfəlik plastik qablar və priforminqlər istehsalı zavodu, həmçinin Ağcabədi, Balakən, Gədəbəy, Qazax, Qəbələ, Hacıqabul, İsmayilli, Şabran və digər rayonlarda çoxsaylı istehsal təyinatlı və sosial infrastruktur obyektləri işə salınmışdır. Bununla yanaşı, ölkədə həyata keçirilən uğurlu investisiya siyasəti nəticəsində il ərzində digər sahələrdə də son dərəcə vacib olan bir sıra infrastruktur obyektləri inşa edilmişdir. İstifadəyə verilmiş hər bir obyekt isə, heç şübhəsiz, ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar yaradır. 2014-cü ildə Respublikada 20-dən çox orta və iri sənaye müəssisələri açılmış, mövcud müəssisələrin istehsal gücü artırılmışdır. “Norm” sement zavodu, Sumqayıt mis emal zavodu, Sumqayıt yağ fabriki, Azərbaycan kağız və karton kombinatı, Suraxanı günəş elektrik stansiyası, Qəbələdə Gilan qida şəhərciyi və s. müəssisələr istifadəyə verilmişdir.

40 min iş yeri bağlanmış, 84 min yeni daimi iş yerləri açılmışdır.

Sumqayıtda minlərlə insanı işlə təmin edə biləcək Sumqayıt Kimya Parkının inşasına başlanmışdır. Sənaye parklarının bir əhəmiyyəti də ondan ibarətdir ki, burada istehsal olunan məhsullar kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına zəmin yaradacaq, onlarla yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına və inkişafına təkan verəcəkdir.

1994-cü ildən etibarən ölkədə formalaşdırılan cəlbədicə investisiya imkanları, şəffaf biznes mühiti

Azərbaycanın 2003-cü ildən ciddi investisiya cəlb edən ölkəyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. 2006-cı ildən "Əsrin müqaviləsi"nin tam gücü ilə iş düşməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına maraq daha da artmış və Azərbaycan dünyanın bir çox nüfuzlu iqtisadi tədqiqat mərkəzlərinin hesabatlarında Qafqaz regionunda xarici investisiyalar üçün cəlbedici coğrafi mərkəz kimi səciyyələndirilməyə başlanmışdır. Belə ki, 2003-cü ildə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyaların həcmi 4326,3 mln., 2011-ci ildə 21666,7 mln., 2013-cü ildə 27340 mln., 2014-cü ildə 27907 mln. ABŞ dolları olmuşdur. Göründüyü kimi 2003-2014-cü illər ərzində ölkəyə cəlb olunan xarici investisiya həcmində rəqəmlərlə ifadə olunan bu artım ölkədə kifayət qədər iri həcmli sənaye yığımı formalaşdırmışdır. Bu isə Azərbaycanın artıq investisiya cəlb edən ölkədən xaricə investisiya qoyan sərmayədar ölkə statusu qazanması üçün böyük perspektiv yaratmışdır. Sürətli iqtisadi inkişaf maliyyə imkanlarının artması, Azərbaycanı investisiya ixracatçısına çevirmiş və artıq xarici ölkələrə 6 mlrd. dollardan çox sərmayə yatırılmışdır. Son illərdə Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlar beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, hesabatlarda ölkəmizin reytinglərinin davamlı olaraq yaxşılaşdığı göstərilmişdir. Belə ki, "Fitch Ratings", "Standart Poor's" və "Moody's" hətta böhran illərində Azərbaycanın suveren reytingini investisiya reytinginə qədər yüksəltmişlər. "Dünya rəqabət qabiliyyətli 2014 - 2015" hesabatında Azərbaycan 144 ölkə arasında 38 - ci olmuşdur və artıq bir çox illərdir ki, MDB ölkələri arasında birincidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının daha da modernləşməsi qazanılmış uğurların daha da möhkəmləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin tapşırığına əsasən hazırlanan "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" inkişaf səviyyəsinin ən yüksək standartlara çatdırılmasını təmin edəcəkdir. Bu məqsədlərə nail olunmasında dövlət başçısının qarşıya qoyduğu vəzifələr rəqabət qabiliyyətli, ixrac yönümlü, çoxşaxəli, innovativ iqtisadiyyatın formalaşması, sənayeləşmə səviyyəsinin sürətlənməsi, mütərəqqi təcrübəyə əsaslanan sənaye zonalarının yaradılması, müəssisələrin texnoloji cəhətdən yeniləşdirilməsi, intensiv metodların tətbiqinin daha da genişləndirilməsi istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi və son nəticədə əhalinin rifahının daha da yaxşılaşdırılmasıdır.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan iri addımlarla irəliləyərək daha uğurlu inkişaf yoluna qədəm qoyacaq. Çünki, o möhkəm təməl üzərində qurulmuş və taleyi etibarlı əllərdədir.

Ədəbiyyat

1. Aliyev İ.H., Məmmədov Y.Ə. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyasının Nəzəri-Metodoloji əsasları. Prezident kitabxanası. Bakı, 2012, 93 səh.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında Sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün "Dövlət Proqramı" <http://www.prezident.az./article/13908/print>
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2015, 814 səh.

UOT: 339

XXI ƏSRDƏ AZƏRBAYCANIN ENERJİ STRATEGİYASI VƏ ONUN PRIORITYET İSTİQAMƏTLƏRİ

Rəhimli E.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın enerji strategiyası və onun prioritet istiqamətləri, strateji enerji məhsullarının ixracının genişləndirilməsi imkanları Avropanın enerji təhlükəsizliyi və həyata keçirilən transmilli enerji layihələri kontekstində qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, enerji, stratejiya, neft*

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan dövləti hərbi təcavüz, daxili çəkişmələr və iqtisadi çətinliklər ilə üzləşmişdir. 1993-cü ildə Ümummilliy lider Heydər Əliyev ölkə rəhbərliyinə qayıdıxından sonra qısa müddət ərzində sabitlik bərpa olundu və ölkənin iqtisadi imkanlarının səfərbər olunması, dövlətin malik olduğu təbii sərvətlərinin istismarına xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə cəsarətli siyasi addımlar atıldı. Bu baxımdan Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatlarının geniş miqyaslı istismarına xarici investisiyaların cəlb edilməsində 1994-cü ilin sentyabrın 20-də Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqlarının birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında xarici neft şirkətləri ilə bağlanmış "Əsrin müqaviləsi" xüsusi yer tutur. Ümummilliy lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bağlanmış bu müqavilə Azərbaycan xalqının rifah halının yaxşılaşdırılmasında yeni dövrün əsasını qoydu. "Əsrin müqaviləsi"- nin imzalanması ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixində yeni milli neft strategiyası həyata keçirilməyə başlandı. Təmali Ümummilliy lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan bu strategiyanın gerçəkləşməsi və beynəlxalq neft şirkətləri ilə

sazişlərin imzalanması sayəsində ölkənin neft ehtiyatlarının istismarına çoxmilyardlı xarici investisiyalar cəlb edildi. Məhz bu müqavilədən sonra dünya dövlətlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına marağı artdı, ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə güclü təkan verildi. Müqavilənin imzalanması ilə xalqımızın öz sərvətləri üzərində sahiblik hüququ bir daha təsdiq edildi və eyni zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyaya açıq olması bir daha nümayiş etdirildi. "Əsrin müqaviləsi"nin bağlanması Azərbaycanın bir dövlət kimi tanınmasına, onun dünya iqtisadi sisteminə qoşulmasına və beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə şərait yaratdı. Beynəlxalq neft sazişlərinin imzalanması ilə neft sazişlərində iştirak edən şirkətlərin dövlətləri ilə səmərəli və qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafı üçün əsaslı təməl quruldu, ölkənin geosiyasi mövqeyinin daha da möhkəmlənməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi üçün şərait yarandı [1].

"Əsrin müqaviləsi" neft sənayemizin yeni mərhələsinin lokomotivi olaraq ardınca çoxsaylı müqavilələri çəkib gətirmiş, respublikaya yüksək səviyyədə investisiya axını təmin etmişdir. Ümumiyyətlə, "Əsrin müqaviləsi"də daxil olmaqla Azərbaycan dünyanın 20-dən artıq ölkəsinin 30-dan çox şirkəti ilə neft və qaz yataqlarının birgə işlənməsinə dair 33 Hasilatın Pay Bölgüsü sazişi imzalamışdır. Bütün bunlarla əlaqədar ölkədə neft sənayesinin inkişafını sürətləndirmək üçün mühüm infrastruktur yaranışları və dəyişiklikləri aparılmışdır. Konkret olaraq, "Azəri Layt" markalı yüksək dəyərli Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxışı üçün ilk loqistik layihələr həyata keçirilmiş, daxili (Səngəçal, Dübəndi) və xarici (Novorossiysk - Rusiya və Supsa - Gürcüstan) neft terminalları yenidən qurulmuş, Bakı-Supsa, Bakı-Novorossiyski neft kəmərləri isə salınmışdır. Bu ərəfədə neft tariximizdə daha bir əlamətdar hadisə isə, 1999-cu ilin noyabr ayının 18- də İstanbulda "Çırağan" sarayında "Ankara bəyannaməsi"yə uyğun olaraq Bakı- Ceyhan marşrutu üzrə "Xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazisi ilə nəql edilməsinə dair saziş"in imzalanması olmuşdur. Bunlarla yanaşı, neftlə bağlı planların reallaşması istiqamətində ölkədə digər irimiqyaslı layihələr də həyata keçirilmişdir. Belə ki, Xəzərin ən dərin qatlarını fəth edən modernləşdirilmiş "İstiqlal", "Dədə Qorqud", "Qurtuluş" və "Lider" adlı üzən dərin qazma qurğuları istismara verilmiş, Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağının açılışı və istismarı ilə əlaqədar Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri inşa olunmuş, geniş institusional islahatlar aparılmış, ARDNŞ-in strukturu yeni mobil düzümdə formalaşdırılmış və sosial-iqtisadi inkişafa əlavə stimullar verən yüksək investisiya təminatlı müvafiq milli neft fondu - ARDNF təsis edilmişdir. Bütün bunlar «əsrin müqaviləsi» və sonrakı neft kontraktlarının reallaşması ilə bağlı milli neft strategiyasına çevrilən neft siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin imperativlərini təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, bu strategiya formalaşdırılarkən yalnız lokal məzmununda deyil, həm də regional və qlobal miqyasları hədəfə almışdır. Bu baxımdan da milli neft strategiyası ilkin yaxın və orta müddətdə inkişafın konturları dörd aspektə - siyasi, iqtisadi, sosial və texniki kontekstə cizgiləndirilmişdir [2].

Siyasi kontekst dövlət suverenliyinin möhkəmləndirilməsi, milli təhlükəsizliyin təminatı və neft diplomatiyası ilə beynəlxalq inteqrasiyanın dərinləşdirilməsini ehtiva etmişdir. İqtisadi kontekst başlıca olaraq planlı iqtisadiyyatdan liberal iqtisadiyyata keçid, iqtisadi təhlükəsizliyin təminatlığını və bu bazada bütün sferalarda milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir. Sosial kontekst isə milli rifah, elm-təhsil, səhiyyə və digər humanitar sferalarda hərtərəfli inkişafa istiqamət almışdır.

Neft strategiyasının mühüm tərkib hissəsini xarici şirkətlər ilə birlikdə hasil olunan neftin və qazın iri həcmli nəqlini və xarici bazarlara ixracını təmin edəcək çoxvariantlı boru nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması təşkil etmişdir. Belə ki, neft strategiyasının həyata keçirilməsinin ilk illərində ilk növbədə Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa boru kəmərləri yenidən quruldu, daha sonra neftin və qazın etibarlı və irimiqyaslı ixracını təmin etmək məqsədilə Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz ixrac boru kəmərləri tikilərək, istismara verildi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum əsas ixrac boru kəmərlərinin fəaliyyət göstərməsi və bu kəmərlər ilə neftin və qazın nəqlinin ildən-ilə genişlənməsi neft strategiyasının mühüm qələbəsi kimi qəbul edilir. Xəzər dənizi ilə Aralıq dənizini birləşdirən bu yeni enerji dəhlizinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan neftinin beynəlxalq bazarlara genişmiqyaslı nəqli və ölkədə coxvariantlı ixrac strategiyasının həyata keçirilməsi üçün əlverişli imkan yarandı, eyni zamanda ölkənin transit potensialı bir neçə dəfə artdı. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum əsas ixrac boru kəmərlərinin fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə ölkələri və Mərkəzi Asiya regionu arasında idxal-ixrac münasibətlərinin və iqtisadi əlaqələrin inkişafına təkan verildi.

Hazırkı mərhələdə milli neft strategiyasının reallaşması prezident İlham Əliyevin fəaliyyəti ilə irəliləyiş tapmışdır. Yeni mərhələ (2003-2011-ci illər) axtarış kəşfiyyat və qazma işlərinin nəticələri əsasında ölkənin neft-qaz ehtiyatlarının artması, növbəti beynəlxalq neft kontraktlarının bağlanması, ARDNŞ-in şaquli inteqrasiya formatlı qlobal bir şirkətə çevrilməsi, ölkə xaricində biznes layihələrinin həyata keçirilməsi, investisiya qoyuluşlarının yüksəldilməsi, YEK-in infrastruktur modernizasiyasının

sürətləndirilməsi, Azərbaycanın qaz ixracatçısı statusu qazanması və rifahı artıran daha geniş iqtisadi və sosial səmərələrlə müşayiət olunmuşdur. Konkret olaraq aparılan kəşfiyyat və qazma işləri “Əsrin müqaviləsi”i üzrə kontrakt zonasında ehtiyatların (ilkin ehtiyatlar 511 milyon ton hesablanırdı) orta hesabla iki dəfə artmışdır. İndi burada ehtiyatlar 1,2 milyard tondan da artıq dəyərləndirilir. Hazırda “AÇQ” yatağı hasilat həcminə görə dünyada üçüncü yeri tutur. Bu yataqlardakı gündə - lik hasilat 900 min bareldir. Bu isə onu göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı “Əsrin müqaviləsi”ndən öncə olduğu proqnozdan fərqli olaraq daha yüksək mənfəət əldə edəcəkdir [3].

Son beş il ərzində Azərbaycanda 11 elektrik stansiyası tikilmişdir ki, onlardan doqquzu istilik elektrik, ikisi su elektrik stansiyasıdır. Həmin stansiyaların fəaliyyətə başlaması nəticəsində ölkənin enerji sisteminə 1500 meqavat elektrik enerjisi daxil edilmişdir. Növbəti iki il ərzində Azərbaycanda istifadəyə veriləcək yeni stansiyaların hesabına əlavə 500-600 mqv elektrik enerjisi əldə olunacaqdır. Bununla belə, həm də qeyd olunmalıdır ki, Respublikamız Ermənistan istisna olmaqla elektrik enerjisini də bütün regional dövlətlərlə ötürmə üzrə təminatlı infrastruktur imkanlarına malikdir. Pozitivlər əks etdirir ki, Azərbaycan artıq bir neçə ildir ki, ixrac saldosu onun xeyrinə olmaqla Türkiyə, Rusiya, İran və Gürcüstanla elektrik enerjisi mübadilə edir. Bütün bunları ölkə iqtisadiyyatını mövcud və orta perspektivdəki tələbləri ilə uzlaşdırdıqda Azərbaycanda enerji təhlükəsizliyinin tam şəkildə təmin edildiyini bir daha yəqin etmiş olarıq. Respublikamız artıq uzun müddətdir ki, digər tərəfdaş ölkələrin də enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında aktiv iştirak edir və onun bu istiqamətdəki rolu hər il artırır. Bütün bunlar bir də ona görə dəyərləndirilir ki, respublikada elektrik enerjisinin istehsalında neft-qaz sektoru əhəmiyyətli rol oynayır və ölkədə elektrik enerjisi istehsalının orta hesabla 80%-i bu sektor hesabına qaynaqlanır. Natural ölçüdə bu son 3 ilin yekununa görə faktiki olaraq hər il orta hesabla 5 milyon ton şərti yanacaq təşkil etmişdir. Statistika nazirliyinə əsasən, nəzər saldıqda bir daha aydın olur ki, “əsrin müqaviləsi” imzalanandan sonra 1995-ci ildən bu günə qədər ölkə iqtisadiyyatına 100 milyard ABŞ dollarından çox sərmayə qoyulmuşdur. Bu sərmayələrin 42 milyardı neft-qaz sektoruna qoyulan sərmayədir ki, onların da mütləq əksəriyyətini birbaşa xarici investisiyalar təşkil edir. Bunun nəticəsi olaraq həmin dövr ərzində yoxsulluq səviyyəsi 49%-dən 7,6%-ə enmişdir. Əsrin əvvəllərində büdcə xərcləri 1 milyard civarında olmuşdursa, 2012-ci ildə bu rəqəm 22 milyard ABŞ dollarına çatmışdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev T.N., Babayev M.T. Neft-qazçıxarma sənayesinin müəssisələrinin iqtisadi potensialı. Bakı, Azərnews, 2003, 264 səh.
2. Нефтянфя стратегия: Борьба Азербайджанской дипломатии за основной экспортный нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан. Возраждение-XXI век. Баку-2000, № 11, 12, стр. 127-130
3. Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli, Bakı, Elm, 2002. 472 səh.

UDK 330.341:330.15

AZƏRBAYCANDA “YAŞIL İQTİSADİYYAT”A KEÇİD ÜZRƏ TƏDBİRLƏR

Rzayev R.Z.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyata keçid üzrə həyata keçirilən tədbirlərin qiymətləndirilməsidir. XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq global problemlərin kəskinləşməsi Roma klubunun yaranmasına və son nəticədə davamlı inkişaf konsepsiyasının meydana gəlməsinə səbəb oldu. “Yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyasına “davamlı inkişaf” konsepsiyasının inkişafının nəticəsi kimi baxmaq mümkündür.

“Yaşıl iqtisadiyyat”a keçid üçün həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlərdən ən mühümü energetika sferasında islahatlar aparılması, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən geniş istifadənin təmin olunmasıdır. Azərbaycanda son on ildə bu istiqamətdə əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, yaşıl iqtisadiyyat, alternativ enerji mənbələri.*

Son dövrlərdə əvvəlki dövrlərə nisbətən daha tez-tez baş verən böhranlar və global problemlərin kəskinləşməsi ilə bir çox dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar yeni, intensiv sürətli inkişaf modeli axtarmağa başladılar. Bu cür kardinal model kimi “davamlı inkişaf” modeli – cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsi və sosial zəmanətlərin artması ilə bərabər, ekoloji risklər və defisitlərin azalmasını təmin edən inkişaf modeli təklif olundu.

“Yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyasına “davamlı inkişaf” konsepsiyasının inkişafının nəticəsi kimi baxmaq mümkündür. 2008-ci ildə UNEP (BMT –nin Ətraf Mühit üzrə Proqramı) tərəfindən dövrüyyəyə buraxılan “yaşıl iqtisadiyyat” termini ilə insanların rifahını yüksəldən, sosial ədaləti təmin edən və eyni

zamanda ətraf mühitin çirklənməsini və deqradasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə azaldan iqtisadiyyat kimi ifadə olunur.

UNEP-in məruzəsində verilmiş tərifə görə “yaşıl iqtisadiyyat” – insanların rifahını yüksəldən, sosial ədaləti təmin edən və eyni zamanda ətraf mühit üçün riskləri və onun deqradasiyasını azaldan iqtisadiyyat kimi müəyyən olunur.

XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində ətraf mühitə əhəmiyyətli zərər vuran çoxlu layihələr göstərmək olar ki, bu layihələr xoş məramla həyata keçirilsə də ətraf mühitə çox ciddi zərər vurdu. ABŞ –da eroziya nəticəsində 10 milyonlarla hektar əkin sahəsinin yarasız hala düşməsi, təmizlənməsinə 10 milyardlarla dollar sərf olunan Böyük göllərin tullantıların çirklənməsi, SSRİ-də Aral regionunun suvarılması üzrə tədbirlər nəticəsində bu regionda baş verən ekoloji fəlakət, 2010-cu ildə Meksika körfəzində baş verən neft qəzası nəticəsində müşahidə olunan ekoloji fəlakət buna misal ola bilər.

“Yaşıl iqtisadiyyat”ın tələblərinə görə bütün yeni strategiyalar, proqram və layihələr (energetika, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və digər sektorlarda) aşağı karbonlu olmalı, istixana qazlarının emissiyasının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutmalı, bərpa olunan enerji növlərinin inkişafına və ekosistemin qorunmasına xidmət etməlidir. Ancaq “yaşıl iqtisadiyyat”a keçid üçün yeni şəraitin yaranması zəruridir və burada hökumətlər və bütün dünya ölkələrinin yeni, böyük miqyaslı və təcili fəaliyyəti tələb olunur.

“Yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyası davamlı inkişaf konsepsiyasını əvəz etmir. Bu gün hamı etiraf edir ki, iqtisadiyyatın yaşıllaşdırılması olmadan davamlı inkişaf mümkün deyil, başqa sözlə yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişafın əsası olmaqla bu konsepsiyanın inkişafının nəticəsi kimi yaranıb. Başqa cür ifadə etsək yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişafa nail olmanın ən effektiv yoludur. Avropa İttifaqı ölkələrinin 2020-ci ilə qədər istixana qazlarının tullantılarını 20% azaltmaq, enerji effektivliyini 20% yüksəltmək və bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 20%-ə çatdırmaq cəhdi (20:20:20 planı) Avropa iqtisadiyyatında radikal dəyişiklərə səbəb olur. Ekoloji prioritetlər yalnız inkişaf etmiş ölkələrdə deyil, mənəvi olaraq ətraf mühitin qorunması maraqlarının iqtisadi artıma tabe olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də daha böyük rol oynamağa başlayır.

Azərbaycanda da resurs iqtisadiyyatına malik digər inkişaf etməkdə olan ölkələr kimi ekoloji problemlər kifayət qədər kəskinir. Azərbaycanda son dövrlərdə ekologiya ilə əlaqədar bir sıra təsirli tədbirlər görülsə də bu tədbirlər davamlı inkişafın təmin edilməsi məqsədi ilə sistemli şəkildə həyata keçirilmir. Bu da ölkəmizdə mövcud vəziyyətin dərinədən təhlilinə əsaslanan davamlı inkişaf konsepsiyası və bu konsepsiyanın reallaşdırılması üçün müvafiq davamlı inkişaf strategiyasının işlənilməsi ilə əlaqədardır.

“Yaşıl iqtisadiyyat”a keçid üçün həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlərdən ən mühümü energetika sferasında islahatlar aparılması, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən geniş istifadənin təmin olunmasıdır. Azərbaycanda son on ildə bu istiqamətdə əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2004-cü il 21 oktyabr tarixli sərəncamı ilə “AR-da alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq olundu. Bu proqramla müəyyən olunmuş məsələlərin həlli üçün 16 iyul 2009-cu ildə AR Prezidentinin fərmanı əsasında Sənaye və Energetika Nazirliyi nəzdində “Alternativ və Bərpa olunan enerji mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi” yaradıldı.

AR prezidentinin 1 iyun 2012-ci il tarixli fərmanı ilə “Alternativ və Bərpa olunan enerji mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi”nin əsasında “Alternativ və Bərpa olunan enerji mənbələri üzrə Dövlət Şirkəti” yaradıldı. Şirkətin əsas vəzifələri alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması sahəsində dövlət xidmətinin göstərilməsi, bərpa olunan enerji resursları mənbələrinin müəyyən olunması kimi müəyyən olunub. Şirkət müvafiq sahələrin inkişafı və infrastruktur yaradılması üzrə dövlət siyasətinin normativ hüquqi aktlarının işlənilməsi və hazırlanmasında iştirak edir və bu siyasətin həyata keçirilməsini təmin edir.

“Alternativ və Bərpa olunan enerji mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi” tərəfindən “2015-2020 –ci illər üçün Azərbaycan Respublikasının Alternativ və Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə dair Dövlət Strategiyası” işlənilib hazırlanıb.

Agentlik tərəfindən ölkəmizdə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri haqda ətraflı məlumat toplanıb və bu məlumatın təhlili nəticəsində aşağıdakı faktlar müəyyən olunub:

▼ Azərbaycanda ən əlverişli külək şəraiti Abşeron yarımadasında, Xəzər dənizi sahil zolağında və akvatoriyanın şimal-qərb hissəsində olan adalardadır. Abşeron yarımadasında – küləyin sürəti max-a çatır və yer səthindən 10 m hündürlükdə küləyin orta sürəti 6-8 m/san, 50 m hündürlükdə isə 8-11 m/san təşkil edir. Gəncə-Daşkəsən zonasında və Naxçıvan MR-də isə küləyin sürəti 3-5 m/san təşkil edir. Bu, göstərilən zonalarda külək enerjisindən istifadə üçün geniş imkanların olduğunu göstərir.

▼ Ölkə ərazisi termal sularla zəngindir. Bunlar Böyük və Kiçik Qafqaz dağları, Abşeron y-sı, Talış dağ-yamac zonası, Kür çökəkliyi və Xəzəryanı – Quba ərazisi kimi sahələri əhatə edir. Göstərilən ərazilərdə olan termal suları istifadəyə cəlb etməklə, istilik enerjisinə olan ehtiyacın bir hissəsinin ödəmək mümkündür.

▼ Aparılmış hesablamalara əsasən Azərbaycandakı çayların tam hidroenerji potensialı 40 mlrd. kvv/s, texniki cəhətdən əlverişli potensialın isə 16 mlrd. kvv/s olduğu müəyyən edilmişdir. Su elektrik stansiyalarının tikintisi—sel sularının tənzimlənməsi, ekoloji cəhətdən təmiz elektrik enerjisi istehsalı və yeni suvarma sistemlərinin yaradılması kimi dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllində mühüm rol oynayır.

▼ Azərbaycan Respublikasında sənaye, kənd təsərrüfatı və sosial xidmət sahələrinin sürətli inkişafı biokütlədən istifadə etməklə enerji istehsalı üçün yeni imkanlar açır. Bioenerji istehsalı üçün texniki bitkilərdən, kənd təsərrüfatı, sənaye, məişət və kommunal tullantılarından geniş istifadə olunur. Əksər ölkələrdə olduğu kimi respublikada da bioenerji əldə etmək məqsədi ilə budanan ağaclardan istifadə etməklə meşə zolaqları və dənizdə yosun plantasiyalarının salınması və bu mənbələr hesabına enerji istehsalının təmin olunması nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat

1. Мунасингхе М.,Круз Б. Экономическая политика и окружающая среда. Опыт и выводы. Публикация Всемирного Банк по проблемам окружающей среды. Выпуск 10. Вашингтон; 1995
2. Федоренко Н.П. Реймерс Н.Ф. Экология и экономика – эволюция взаимоотношений.От «экономики « природы до большой экологии// Философские проблемы глобальной экологии, 2010.
3. <http://area.gov.az/>

MALİYYƏ HESABATININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARININ İNKİŞAFININ ÜMUMİ MEYİLLƏRİ

Səbzəliyev S.M

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Azərbaycanın uçot praktikasında maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının inkişaf meylləri praktik olaraq araşdırılır və həmin prosesi inkişafının ümumi istiqamətləri və mürəkkəbliyi təhlil olunur.

Açar sözlər: münasiblik, üstünlük, ədalətli dəyər, reallaşmayan mənfəət, “siyasi” meyllər, fərziyyə, etibarlılıq

Son dövrlərdə nəşr olunan bəzi ədəbiyyatda Beynəlxalq Standartlar üzrə Şuranın işləyib hazırladığı standartların yeni layihələri təsvir edilir. Əslində yeni standartların qəbulu və köhnələrinin yenidən işlənilməsi prosesi daima davam etdirildiyi üçün belə informasiyalar sürətlə köhnəlməyə məruz qalır. Yeni yaradılan Standartlar haqqında son informasiyaların alınmasının optimal variantı kimi Beynəlxalq Standartlar üzrə Şuranın rəsmi saytıdan (www.iasb.org) istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Bu saytda layihələrin siyahısının və onların həyata keçirilməsinin müvəqqəti çərçivələri haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Eyni zamanda digər mənbələrdə də Beynəlxalq Standartlar üzrə Şuranın başlıca iş istiqamətləri barədə, xüsusən də standartların konvergeniyası barədə məlumatların verilməsinə cəhd göstərilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sadalanan istiqamətlərin xülasəsi konkret xarakter daşımır və MHBS-in inkişafı haqda fikirləri ümumiləşdirməkdən uzaqdır.

Adı çəkilən rəsmi saytda Beynəlxalq Standartlar üzrə Şuranın iş istiqamətləri üzrə təsəvvür əldə etmək mümkündür. Bu sənəddə həyata keçirilən layihələr aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırılmışdır:

- Konvergeniya prosesləri çərçivəsində Amerikanın Standartlar üzrə Şurası ilə birlikdə hazırlanan layihələr;
- Konvergeniya prosesləri çərçivəsində standartları hazırlayan digər təşkilatlarla birgə yaradılan layihələr;
- Konseptual əsaslar üzrə hazırlanılan layihələr;
- Sair layihələr;
- Tədqiqat xarakterli layihələr.

Bütövlükdə MHBS-nin inkişaf istiqamətlərini aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının əsasını təşkil edən konsepsiyalardakı dəyişikliklərlə əlaqədar meyllər:

a) informasiyaların münasiblik xarakteristikasının onların etibarlılıq xarakteristikasından üstünlüyü, o cümlədən:

- keçmişə deyil, gələcəyə baxışlar;
  - hesabatın plan-faktiki məlumatlarla zənginləşdirilməsi;
  - fərziyyələrə, münasibliyə əsaslanan yanaşmaların yayılması imkanları.
- b) Qiymətləndirmənin əsas növü kimi ədalətli dəyərdən istifadə olunması:

- əməliyyatları qiymətləndirmək üçün ədalətli dəyərin tətbiqinin genişləndirilməsi;
- aktivlərin hesabatda əks etdirilməsi üçün ədalətli dəyərin tətbiqinin genişləndirilməsi;
- aktivlərin ədalətli dəyər üzrə balansda qiymətləndirilməsi hesabına mənfəət və zərər haqqında hesabatda reallaşdırılmayan mənfəətin daha çox əks etdirilməsi.

c) “aktivlərə/öhdəliklərə” yanaşmaların birmənalı şəkildə üstünlüyü:

- gələcək dövrlərin xərclərinin və gəlirlərinin hesabatda əks etdirilməsinin qadağan olunması hesabına gəlirlərin “hamarlanmasının” daha çox qadağan edilməsi;
- əvvəllər bilavasitə balansın arxasında əks etdirilən maddələrin daha çox qeydə alınması.

2. Maliyyə hesabatlarının ümumi məqsədləri və funksional rolu-maliyyə hesabatlarının şirkətlərin tam dəyəri haqqında hesabatə çevrilməsi perspektivləri ilə əlaqədar meyllər;

3. “Siyasi” meyllər və onların vahid şəkildə praktikada tətbiqinin zəruriliyi ilə əlaqədar meyllər:

a) ABŞ-ın GAAR sistemi ilə konvergensiya;

b) Mümkün alternativlərin sayının azaldılması;

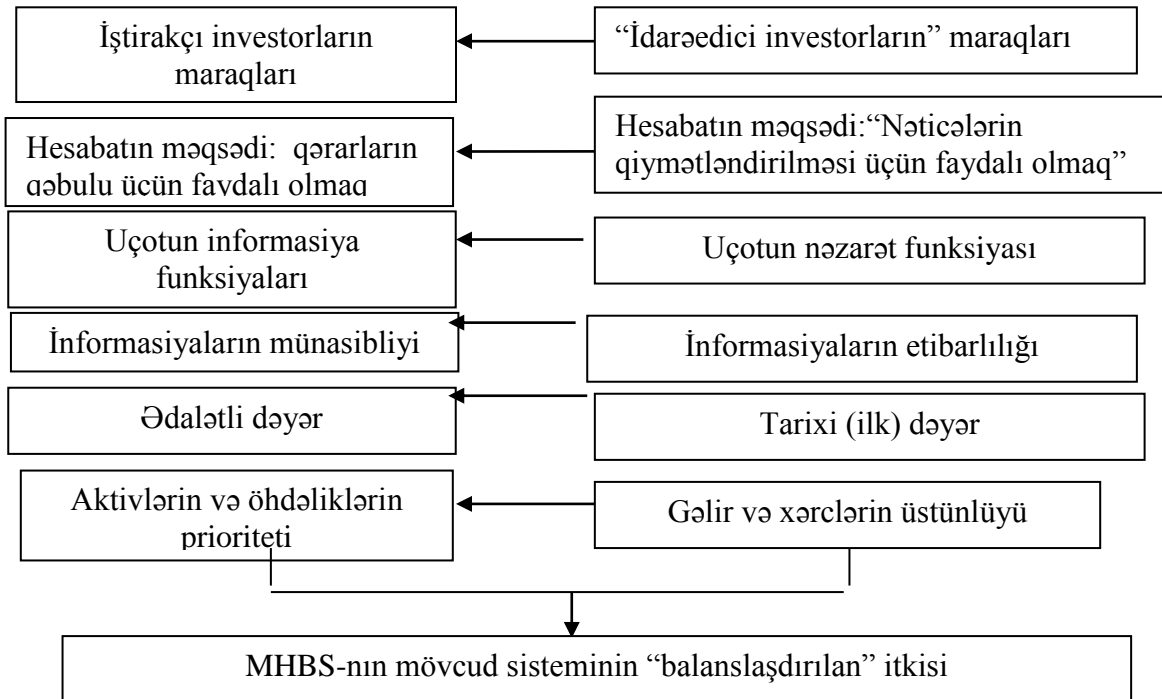
• “Keçmiş deyil, gələcəyə baxışlar”, “hesabatın plan-faktiki məlumatlarla zənginləşdirilməsi”, “münasibliyə əsaslanan yanaşmaların yayılması imkanları” və digər yarımqrup meyllər respublikanın uçot praktikasında müəyyən qədər araşdırılmışdır. Qeyd etmək istəyirik ki, münasiblik dedikdə, elə informasiyalar başa düşülür ki, onlar istifadəçilərin iqtisadi qərarlarına təsir göstərir, keçmiş, hazırkı və gələcək hadisələri qiymətləndirməyə imkan verir, habelə keçmiş qiymətləri təsdiq edir, ya da onlarda düzəliş aparır. Münasibliyin ən mühüm xarakteristikası proqnozların tərtibinə qiymət verilməsindədir. Əgər informasiyalarda əhəmiyyətli səhvlər yoxdursa və həmin informasiyalara istifadəçilər istinad edə bilirsə, onlar etibarlı hesab olunur. Müvafiq surətdə:

• “Keçmiş deyil, gələcəyə baxışlar” – münasibliyin üstünlüyünün təzahürüdür. Bu zaman söhbət keçmiş məlumatların etibarlılığından deyil, onların proqnozlarının tərtibi əhəmiyyətindən gedir;

• “hesabatın plan-faktiki məlumatlarla zənginləşdirilməsi” – münasibliyin üstünlüyünün təzahürüdür.

Bu zaman söhbət proqnozların qiymətini artırmaq üçün zəruri sayılan proqnoz məlumatlarının hesabatə daxil edilməsindən gedir;

• “Fərziyyələrə əsaslanan yanaşmaların yayılması imkanları” – münasibliyin üstünlüyünün təzahürüdür. Belə ki, bu üstünlük informasiyaların proqnoz qiymətinin artırılmasını əks etdirir.

Şəkil1. MHBS-nin inkişaf meyllərinin əlaqələndirilməsi

Ədalətli dəyərdən daha çox istifadə edilməsi həm əməliyyatların əks etdirilməsi səviyyəsində, həm də elementlərin hesabatda qeydə alınması səviyyəsində təzahür edir: balansda və müvafiq surətdə mənfəət və zərər haqqında hesabatda “aktivlərə/öhdəliklərə” yanaşmaların birmənalılığı aktivlərə və öhdəliklərə balansda çox böyük diqqət yetirilməsinə dəlalət edir. Bu da özlüyündə gələcək dövrlərin xərclərini və

gəlirlərinin tanınmasının qadağan olunmasında özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda araşdırılan birinci qrup meyillər bütün hallarda maliyyə hesabatını şirkətin tam dəyəri haqqında hesabatla çevirir. İkinci halda bütövlükdə birinci qrupdakı dəyişikliklər maliyyə hesabatının məqsədlərinin və funksional rolunun dəyişməsinə gətirib çıxarır. Son dövrlərdə maliyyə hesabatının konseptual əsaslarda fərqləndirilən 2 məqsədi nəzərdən keçirilir: qərarların qəbulu üçün faydalı olmaq və rəhbərliyin qiymətləndirilməsi üçün faydalı olmaq. Maliyyə hesabatının şirkətin tam dəyərinin modifikasiyası faktiki olaraq maliyyə hesabatının vahid məqsədləri şəklində ayrılması deməkdir. Vahid məqsədlər dedikdə istifadəçilərin müəyyən qrupunun qərarlarının qəbulu üçün faydalı informasiyalar təqdim etmək başa düşülür. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, şirkətlərin uçot praktikasında təməmilə yeni anlayış daha konkret desək, şirkətlərin tam dəyəri haqda hesabat anlayışı formalaşmaqdadır. Bu da özlüyündə uçotun nəzarət funksiyasının itirilməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, uçot sisteminin bütün səviyyələrində (maliyyə hesabatının məqsədləri səviyyəsində, onun formalaşmasının əsasını təşkil edən konsepsiya səviyyəsində) dəyişikliklər baş verməkdədir. Aşağıdakı şəkildə uçot sistemindəki dəyişikliklərin modifikasiyası verilmişdir:

Ədəbiyyat

1. Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı-2004.
2. "Mühasibat uçotu haqqında Qanunun tətbiqi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 fevral 2005-ci il tarixli fərmanı.
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 148 iyun 2005-ci ildə təsdiq olunmuş "2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə proqram".
4. Талий В.Ф. Современный бухгалтерский учет. Москва-2003.
5. Морозова Т.В. Международные Стандарты Финансовой Отчетности. Москва-2012.
6. Кожин В.Я. Современный бухгалтерский учет. Москва-2007.
7. Проскуровская Ю.И. Международные Стандарты Финансовой Отчетности. Москва-2007.
8. Талий В.Ф. Международные Стандарты учета и финансовой отчетности. Москва-2007.

UOT 338.4

DAXİLİ BAZARIN QORUNMASINDA GÖMRÜK-TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU

Sultanova N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Məqalədə idxalın ölkənin daxili bazarının formalaşmasındakı əhəmiyyəti müəyyən edilmiş, daxili bazarı qorumağın istiqamətləri araşdırılmış və kənd təsərrüfatında ərzaq məhsulları istehsalının inkişafının stimullaşdırılmasında qiymət amilinin önəmli rolu əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: daxili bazar, kənd təsərrüfatı, gömrük-tarif tənzimlənməsi

İqtisadi ədəbiyyatda xarici iqtisadi əlaqələrin və idxal-ixrac birliyinə daxil olan ölkələrin ümumi mənafeyini ödəyən inteqrasiya forması daha səmərəli struktur kimi qəbul olunur. Həmin konsepsiyaya görə, "...idxal və ixrac inteqrasiyasına daxil olan ölkələrin əmtəə və xidmətlər istehsalı sərbəst, həmin ölkələrin daxili amilləri hesabına təmin olunmalıdır" [1, səh.68].

Akademik Z.Ə.Səmədzadənin qeyd etdiyi kimi, "...azad dünya ticarətinə qovuşmaq və milli iqtisadiyyatı qurmaq, rəqabətə dözən məhsullar istehsal etmək bir-birinə ziddiyyət təşkil edən proseslərdir" [2, səh.73].

İdxal ölkənin daxili bazarının formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən idxal sahəsindəki siyasət daxili iqtisadi siyasət ilə sıx əlaqədardır və ölkənin inkişafının ümumi strategiyasını əks etdirir. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının idxal strukturunda qida və istehlak mallarının xüsusi çəkisi daha böyükdür. Dünya təcrübəsinə görə, istehsal təyinatlı məhsulların, yəni ilk növbədə müxtəlif maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisinin yüksək olduğu idxal strukturu daha səmərəli hesab edilir. Təbii ki, idxalın mövcud strukturu ölkə iqtisadiyyatındakı vəziyyətlə əlaqədardır. İdxalın bu cür strukturunun formalaşması xeyli dərəcədə kənd təsərrüfatı istehsalının zəifliyi, yüngül və yeyinti sənayesinin geriliyi, istehlak bazarının əsas məhsullarla təmin olunması sisteminin yoxluğu ilə izah olunur. Odur ki, idxalın strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün ölkənin ümumi iqtisadi durumunun yaxşılaşdırılması, eləcə də daxili istehsal və istehlak strukturunun inkişafı üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi son dərəcə vacibdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, hazırda Azərbaycanda istehsal olunan məhsullara (kənd təsərrüfatı, bir sıra istehlak malları və s.) münasibətdə idxal rüsum dərəcələri artırılmışdır. Məsələ burasındadır ki, yalnız bu yolla daxili bazarı qorumaq və istehsalçını stimullaşdırmaq mümkündür. Fikrimizcə, bununla yanaşı, ölkə

daxilində idxal əvəzləyici məhsulların stimullaşdırılması həyata keçirilməlidir. Belə siyasət yalnız istehlak mallarına deyil, sənaye təyinatlı məhsullara, xüsusilə də elektrik və məişət avadanlıqlarına tətbiq edilməlidir. Lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, respublikamız üçün ilk növbədə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının inkişafını stimullaşdırmaq vacibdir. Ona görə ki, həmin məhsulların idxalından asılılıq respublikamızı daim çətin vəziyyətə salır, xüsusilə də istehlak mallarının alınması böyük xərclər hesabına başa gəlir. Odur ki, gələcəkdə ölkənin idxaldan asılılığının azalması onun iqtisadi təhlükəsizliyini daha da artıracaqdır. Daha mühüm məqam ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinin stimullaşdırılması Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş ölkələr sırasına çıxmasına imkan verəcəkdir.

Qərbi İngiltərənin Bristol Universitetinin professoru C.Slomanın fikrincə, "...ölkələr ayrı-ayrı əmtələri özlərinə lazım olduğundan daha böyük həcmdə istehsal edirlər. Ölkə daxilində istehlak olunmayan əmtəələr ixrac olunurlar. İxracdan alınan gəlirlər ölkə daxilində kifayət miqdarda istehsal olunmayan idxal əmtələrinin alınması üçün istifadə edilir" [3, səh.686].

Mütəxəssislərin sübutlarına istinadən qeyd etmək lazımdır ki, resurs potensialı, işçi qüvvəsinin hazırlıq səviyyəsi, əlverişli coğrafi mövqe, yaxşı iqlim və s. ilə bağlı müqayisəli (rəqabət) üstünlüklərinə əsaslanmaqla, hətta inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə respublikanın iqtisadi və elmi-texniki inkişafının nisbətən kifayət olmayan səviyyəsində belə, Azərbaycan xarici ticarət fəaliyyətinin inkişafı üçün kifayət qədər əlverişli ilkin şərtlərə malikdir [4, səh. 184].

Lakin unutmamaq lazımdır ki, dövlət dünya bazarına məhsul çıxara biləcək özəl müəssisələrin rəqabətə davamlı olması üçün lazımı kömək göstərməlidir. Bunun üçün o, müxtəlif üsullardan, məsələn, maliyyə yardımı, güzəştli kredit, gömrük-tarif güzəştləri, vergidən azad etmə və ya onu azaltma, müasir texnologiyaların alınmasına və gətirilməsinə yardım və s. üsullardan istifadə edə bilər. Həm də bu zaman ixrac malları istehsal edənlərə üstünlük verilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda istehsalı stimullaşdırmaq üçün istər gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbirlərindən, istərsə də vergi siyasətindən uğurla istifadə olunur. Bu isə artıq öz səmərəsini verməkdədir. Belə ki, istehsalın həcmi ilbəl artır və ixracda qeyri-neft sektoruna məxsus malların xüsusi çəkisi yüksəlir. Nəzəriyyə və praktika göstərir ki, kənd təsərrüfatında hansı təsərrüfat formalarının üstünlük təşkil etməsindən asılı olmayaraq, dövlətin özünün düşünülmüş ərzaq proqramının olması və onun həyata keçirilməsinə ciddi nəzarət ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir dövlət çalışır ki, ilk növbədə xarici ərzaq təminatından imkan daxilində az asılı olsun. Bunun üçün o, fermerlərə, kənd təsərrüfatı işçilərinə sifariş verməli, lazım gəldikdə isə güzəştli kreditlər ayırmaqlıdır. Toxum, gübrə və imkan daxilində texnologiya ilə təchizat məsələsi isə inkişaf etmiş dövlətlərdə, o cümlədən ABŞ-da olduğu kimi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin səlahiyyətinə verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası. Bakı, Odlar Yurdu nəşriyyatı, 1999. 104 səh.
2. Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi. Bakı, Gənclik, 2001, 317 səh.
3. Сломан Дж. Экономикс. 5-е изд.//Пер. с англ. Под ред. С.В.Лукина-СПб.:Питер, 2005. 832 стр.
4. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев: "Экспресс - об-ява", 2000. 504 стр.

UDK 332.14

DİSPORSİYALARIN TARİXİ "DƏRSLƏRİ"

Şahbazov F.H.

İqtisadiyyat Nazirliyi. İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu

Xülasə

Tezisdə disproporsiyaların mənfi sosial-iqtisadi nəticələri və böhranların yaranmasındakı rolu öyrənilir. İqtisadi böhranlar və onların baş verməsi səbəbləri tədqiq olunur. Disproporsiyalarla iqtisadi böhranlar arasında qarşılıqlı səbəb-nəticə əlaqələrinə baxılır.

Açar sözlər: *disproporsiya, proporsionallıq, iqtisadi inkişaf, böhran*

Bazar iqtisadi sistemində resursların iqtisadiyyatın sahə və ərrazi hissələri arasında həmişə optimal bölgüsü baş vermədiyindən makroiqtisadi proporsiyalarda mənfi kəmiyyət dəyişikliklərinin yaranması qaçılmaz olur. Odur ki, iqtisadi böhranların aktual olduğu müasir dövrdə milli iqtisadiyyatda mövcud disproporsiyaların aradan qaldırılması ilə proporsionallığın təmin olunması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Proporsional olmayan inkişaf nəticə etibarı ilə uzunmüddətli olmamaqla, makroiqtisadi tarazlığın

pozulmasına gətirib çıxarır ki, bu da gələcək iqtisadi böhranlar üçün əsas yaratmış olur.

Proporsionallıq ictimai təkrar istehsalın mərkəzi problemi sayılır. Proporsiyaların təkmilləşdirilməsində iqtisadiyyatda dəyişikliklərin tendensiyaları ifadə olunur, lakin hər bir mərhələdə proporsiyalar qısamüddətli dövrdə kardinal dəyişikliklər üçün onların mümkünliyünü məhdudlaşdırır. Bununla əlaqədar proporsiyalar məhsulların, milli sərvət və onun strukturunun məcmu faktorlarının dəyişilməsinin nəticəsi kimi yaranır. Məsələn, müasir rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsal olunduğu sahələrdə əhəmiyyətli dəyişikliklər (əsas fondların əvəzlənməsi, idarəetmə sisteminin dəyişdirilməsi, yeni ixtisaslı kadrların cəlb olunması və s.) etmədən illik məhsulda həmin məhsulların payının artırılması mümkün deyildir [1, səh. 389].

Proporsiya təkrar istehsal prosesində maddi-əşya elementlərinin, işçi qüvvəsinin məcmu ictimai məhsul hissələrinin və sahələrinin müqayisəsini xarakterizə edir [2, səh. 6].

Tarixi təcrübə göstərir ki, iqtisadi böhranlar fərqli təsirlərə malik olmaqla, birbaşa və ya dolayı olaraq disproporsiyaların nəticəsi kimi yaranır. Böhranların baş vermə səbəblərini araşdırdıqda bunu daha aydın görmək mümkündür. 1900-1903-cü illər iqtisadi böhranından əvvəlki dövrdə kapitalist ölkələrində yüksək iqtisadi artımın mövcud olması onu deməyə əsas verir ki, böhran əmtəə bazarı ilə pul bazarı arasındakı disproporsiyanın yaranması nəticəsində baş vermişdir. 1929-1933-cü illər dünya iqtisadi böhranı 24 oktyabr 1929-cu ildə ABŞ-da səhmlərin qiymətinin düşməsi ilə baş verən birja böhranının olması ilə izah olunsada, müxtəlif iqtisadçılar və nəzəriyyələr böhranın yaranmasında bir sıra amillərin olduğunu qeyd etmişlər. Keyns nəzəriyyəsi bunu pul kütləsinin kifayət qədər olmaması ilə izah edirdi. C.Keynsə görə pulun qızıl ehtiyatları ilə bağlı olması onun kütləsini məhdudlaşdırırdı. Həmçinin böhrandan əvvəlki dövrdə həm yeni məhsul növlərinin yaranması və onların, həcmi və çeşidinin artması pul kütləsinin məhdudluğu şəraitində baş verdiyindən deflyasiya ilə nəticələnmişdir. Qiymətlərin düşməsi maliyyə sabitliyinin pozulmasına, bir çox müəssisələrin müflis olmasına və kreditlərin ödənilməsinə gətirib çıxarmışdır. Monetarizm böhranın baş verməsini Federal ehtiyat sisteminin pul siyasəti ilə, marksizm isə kapitalist təkrar istehsalın xarakteri ilə izah edirdi. K.Marks böhranların baş verməsi səbəbini əmtəə istehsalının ödəmə qabiliyyətli tələbdən artıq olması ilə izah edirdi. İqtisadiyyatın ümumi xaoslu xarakteri hesabına hansısa əmtəələrin artıqlığı, digərlərinin isə çatışmazlığı yaranır. Bununla belə, hər bir kapitalist mənəfatını maksimallaşdırmağa çalışır. Bunun üçün mümkün kredit formalarını, güzəşt və bonuslar təklif etmək kimi xüsusi tədbirlər həyata keçirməklə məhdud tələb çərçivəsində məhsul satışını genişləndirməyə səy göstərir. Bütün bunlar əmək haqqının məcmusu ilə istehlak əmtəələrinin məcmu dəyəri arasında disbalans yaradır. Nəticədə tələblə təklif arasındakı tarazlığın pozulması baş verir ki, bu da sonra əmtəə istehsalının kəskin aşağı düşməsi, müflisləşmə və kütləvi işsizliklə müşahidə olunan böhrana gətirib çıxarır. Digər bir yanaşma böhranı investisiyaya olan tələb və təklif arasında proporsiyanın gözlənilməməsi ilə izah edirdi. Yaşama qabiliyyəti olmayan qızıl standartı sisteminin saxlanması cəhdi və qızıl ehtiyatları üzrə qlobal disbalansın mövcud olması izahına da rast gəlinir.

1999-2002-ci illər Argentinadakı böhranın yaranmasında əsas rolu hökumətin siyasətində iqtisadi subyektlərin maraqlarının qorunmasında balansın gözlənilməməsi olmuşdur. Belə ki, xarici investitorlara yaradılan xüsusi şərait yerli investitorların imkanlarını məhdudlaşdırmış, digər valyutalara qarşı sərt qadağanın olması isə, ölkədə istehsal olunan məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin aşağı düşməsi ilə nəticələnmişdir.

1998-ci ildə Rusiyada baş verən böhranın əsas səbəbi kimi effektiv olmayan makroiqtisadi siyasətin və sərt pul siyasətinin həyata keçirilməsi göstərilir. 17 avqust 1998-ci ildə hökumətin texniki defolt elan etməsi də qeyd olunan səbəbin əsaslı olduğunu göstərir. A. Ulliarionovun fikrincə böhranın yaranmasına səbəb əvvəlki illərdə dar valyuta koridorunun yaradılmasına əsaslanan makroiqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi olmuşdur.

2008-2011-ci illər dünya maliyyə böhranının yaranma səbəbləri kimi beynəlxalq ticarət və kapitalın hərəkətinin disbalansı və kredit bazarında, xüsusilə, ipoteka bazarındakı qeyri-müəyyənliyin olması qeyd olunur. Belarus dövlət universitetinin dosenti Yelena Semak maliyyə böhranının aşağıdakı cəhətlərini qeyd edir:

1. Əhatəlilik baxımından indiyə qədər hansısa presedentinin olmaması, yəni həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş ölkələri əhatə etməsi.
2. Böhranın struktur xarakter daşması. Böhran dünya iqtisadiyyatının strukturu və onun texnoloji bazasının ciddi yenilənməsi zəruriliyini ortaya çıxardı.
3. Böhran innovasiya xarakterinə malikdir. Qloballaşmanın yaratdığı inkişaf etmiş əməkdaşlıq formaları innovasiyanın inkişaf etdirilməsi zəruriliyini yaradır [3].

Yelena Semaka görə dünya üzrə ÜDM-in 21%-inin ABŞ-da istehsal olunması və dolların dünya valyutası olması ABŞ iqtisadiyyatında baş verən hər hansı dəyişikliyin dərhal digər ölkələrə keçməsi ilə

nəticələnir. K.Marks da öz növbəsində əsaslandırır ki, kapitalist ölkələri böhranı heç vaxt axıra qədər aradan qaldıra bilmirlər, sadəcə onu digər ölkələrə keçirirlər.

Rusiya iqtisadi məktəbinin rektoru Sergey Quriyevin və prezidentin keçmiş iqtisadi məsləhətçisi Andrey İllarionovun böhranla bağlı fikirləri də K.Marksın yanaşmasını təsdiq edir. Onlar Rusiyada baş verən böhranın dünya iqtisadi böhranın nəticəsi olduğunu bildirirlər. Qeyd edirlər ki, Rusiya bazarında əsas investorlar ABŞ-ın investisiya fondları idi. ABŞ-da iqtisadi vəziyyət pisləşən kimi həmin investorlar özlərinin Rusiyadakı səhmlərini satmağa və vəsaitlərini ABŞ-a köçürməyə başladılar. Bununla da ABŞ iqtisadiyyatındakı "xəstəliyi" Rusiyaya keçirdilər [4].

L.E.Qrininə görə böhran özünün sistem-struktur xüsusiyyətlərinə malik olmaqla, sistemin komponentləri arasında optimal proporsiyanın pozulması ilə, xüsusilə, əməyin ölkələr arasında proporsional olmayan global bölgüsünün nəticəsi olaraq yaranır. Əməyin ölkələr arasında müasir bölgüsünün əsas formasını daha çox inkişaf etmiş ölkələrin müxtəlif maliyyə institutların və alətlərin vasitəsilə dünya maliyyə aktivlərinin toplanması və əlavə dəyərin istehsalı üzrə ixtisaslaşması təşkil edir. Həmin ölkələrdə ÜDM-in strukturunda maliyyə xidmətlərinin payının son 15 ildə 10-15% artması və dünya üzrə birbaşa investisiya qoyuluşlarının mütləq əksəriyyətinin o ölkələr tərəfindən həyata keçirilməsi, birbaşa investisiya qoyuluşlarının artımının beynəlxalq ticarətin və ÜDM-in artımını əhəmiyyətli dərəcədə üstələməsi ilə nəticələnmişdir. Yaranmış bu disbalans böhranın baş verməsində əsaslı rol oynamışdır [5, s. 20-22].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, böhranlar daha çox makroiqtisadi proporsiyalarda baş verən mənfi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərin yaratdığı disproporsiyaların nəticəsi kimi ortaya çıxır. Böhransız inkişafa nail olmaq iqtisadiyyatda proporsionallığın təmin olunmasını tələb edir. Odur ki, böhranların baş verməsinin qarşısını almaq üçün istər ölkə daxilində, istərsə də ölkələr arasında disproporsiyaların vaxtında aşkar olunması və onların aradan qaldırılması ilə makroiqtisadi proporsiyaların optimal səviyyəsinin təmin olunmasının əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulması vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Осипов Г.А. Макроэкономические пропорции: свойства и следствия. М.: «Экономика», 2003, 56 стр.
2. Чуманова Н.И., Алимов Р.А., Попадюк К.Н. и др. Пропорции социалистического воспроизводства и их региональные особенности. Ташкент, 1983, 373 стр.
3. Е. Семак. Мировой финансовый кризис: причины, влияние на Беларусь, пути выхода - <http://ru.forsecurity.org>.
4. В.Панюшкин. Что такое кризис? Взрослые ответы на детские вопросы. Журнал Новое время № 40[86], 2008 - <http://web.archive.org/web/2008>.
5. Гринин Л.Е. Глобальный кризис как кризис перепроизводства денег. Философия и Общество № 1, 2009.

UOT:339

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ STRATEJİ ENERJİ LAYİHƏLƏRİNDƏ İŞTİRAKI VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Şirvani K.V., Şabanova Z.Q.
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında strateji məhsulların, xüsusilə enerji ixracının kompleks tədqiq edilməsi, onun strukturunun təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsindən, strateji məhsulların ixrac potensialının inkişaf meylləri və ixrac imkanlarının genişləndirilməsi perspektivlərindən bəhs edilir. Həmçinin Azərbaycanın strateji məhsullar ixracı kompleks tədqiq edilərək, bu istiqamətdə ixrac potensialının genişləndirilməsi imkanları və perspektivləri müasir geoiqtisadi reallıqlar kontekstindən nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, stratejiya, enerji, perspektivlik, dünya

Dünyanın müasir sənaye sivilizasiyasının tələbləri sırasında neft və neft məhsulları yanacaq, sürtgü materialları, istilik, elektrik enerjisi, plastmass, asfalt, neft emalı məhsulları və s. birinci yerdə dayanır. Odur ki, yer kürəsinin neft ehtiyatları və bu ehtiyatların məkanı müasir dünyada transmilli mahiyyət kəsb edərək həm planetin inkişaf etmiş sənaye dövlətləri, həm də neftin sahibi olan ölkələrin milli dövlət maraqları baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Dünyada istehsal olunan bütün elektrik enerjisinin 39,5%-i neftdən, 24,3%-i kömürdən, 22,1%-i qazdan, 6,9%-i sudan, 6,3%-i atomdan alınır. Göründüyü kimi, neft elektrik enerjisinin də əsas mənbəyi olaraq qalır. Bu gün dünyanın əsas neft istehlakçısı olan ABŞ (48%) getdikcə Çin, Hindistan kimi dövlətlərlə dünya neft bazarlarında ucuz neft uğrunda toqquşmalı olur. Odur ki, neft

istehsal edən ölkələrlə partnyorluq münasibətləri uğrunda dünyanın böyük və inkişaf etmiş dövlətləri arasında ciddi rəqabət mövcuddur. Dünyanın neft ehtiyatları bəzi mənbələrin verdiyi təxmini məlumatlara görə, 140-200 milyard ton arasındadır. Bunun təxminən 3 milyardı ABŞ da, 8 milyardı Venesuelada, 6 milyardı Meksikada, 35 milyardı Səudiyyə Ərəbistanında, 13 milyardı İraqda, 12 milyardı İranda, 13 milyardı Küveytdə, 13 milyardı Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində, 5 milyardı Azərbaycanda, 4 milyardı Liviyada, 2 milyardı Nigeriyada, 3 milyardı Çində, 17 milyardı Rusiyada, 9 milyardı Qazaxıstanda və 30 milyard tondan bir qədər çoxu qalan bütün dünya ölkələrindədir [1].

Azərbaycanın, göründüyü kimi, 5 milyard tona yaxın neft və 5-6 trilyon kubmetr qaz ehtiyatları dünya enerji ehtiyatlarının təxminən 4%-ini təşkil edir. Qlobal anlamda bu kifayət qədər sanballı rəqəmdir. Lakin milli səviyyədə bəhs edilən rəqəm çox böyük sərvətdir və Azərbaycanın dünya dövlətləri sırasındakı mövqeyinə xüsusi təsir göstərir. Neft istehlakına görə ABŞ başda olmaqla, Qərbin inkişaf etmiş sənaye dövlətləri, Çin, Hindistan və Rusiya dünyada öncül yerləri tuturlar. Hesablamalara görə dünyada insanlar neftlə tanış olduqları dövrdən bu günə qədər təxminən 100 milyard ton neft istehsal etmişlər. Bu gün dünyanın təxminən 80 ölkəsində 2,8-3,2 milyard ton neft istehsal olunur. Ən çox neft istehsal edən ölkələr “Böyük beşlik” adlanan Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, İran, Küveyt, BƏƏ, habelə, Venesuela, Meksika və Rusiyadır. Regional anlamda Fars körfəzi ölkələri dünyanın neftlə zəngin ən əhəmiyyətli geoiqtisadi və geosiyasi bölgəsi hesab olunur. Xəzər 70 hövzəsi ölkələri yanacaq-enerji resurslarının həcminə görə dünyanın ən əhəmiyyətli ikinci geoiqtisadi və geosiyasi bölgəsi hesab olunur. Ekspertlərin hesablamalarına görə Xəzərin dörd dövlətinin birgə yanacaq və energetika ehtiyatları 51-57 milyard tona yaxındır. ABŞ ekspertlərinin fikrincə, bu hövzədə yalnız neft resurslarının miqdarı 35-37 milyard tondur. Xəzər regionunun dünya enerji məkanındakı yeri və rolu günü-gündən artır. Odur ki, ABŞ bu bölgəni özünün milli maraq zonası elan etmiş, Avropa ittifaqı ölkələri, Çin, Yaponiya kimi dövlətlər isə regionda təmsil olunmaq üçün ciddi şəylər göstərilir. Dünyanın müasir geosiyasi oriyentirlərinə təsir edən mühüm faktorlardan biri də enerji məhsullarının təhlükəsiz yollarla dünya bazarlarına və əsas istehlakçılara çatdırılması məsələsidir. Bu mənada Xəzər hövzəsinin katbohidrogen ehtiyatlarının neft və qazın ixrac marşrutları, hansı ölkələrin ərazilərindən keçməsi məsələsi də müasir geosiyasi və geoiqtisadi problemlərin mərkəzində durur. Bu məsələdə həm region dövlətləri Rusiya, İran, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna, həm dünya dövlətləri - ABŞ, Avropa ittifaqı ölkələri, Çin, Yaponiya, həm də neft istehsal edən əsas ölkələr Fars körfəzi ölkələri, Norveç, Venesuela və başqalarının maraqları mütləq qaydada təmsil olunur. Biri nefti öz ərazisindən keçirməklə tranzit maraqlarını, digəri onun hansı marşrutla hansı bazara axacağı ilə özünün satış bazarında yaranacaq rəqabət maraqlarını, üçüncülər özləri üçün daha ucuz, təhlükəsiz və sabit enerji qaynaqları təmin etmək maraqlarını, dördüncülər sərvətlərini dünya bazarlarına sərbəst çıxarmaqla öz milli dövlətçilik və maddi problemlərinin həlli məsələlərini təmin etməyə çalışırlar. Məsələ burasındadır ki, neftin əsas istehlakçıları hesab olunan ən böyük səkkizlərə təxminən dünya neftinin 2-3 hissəsini istehlak edirlər. Proqnozlara görə, 2010-cu ildə dünyanın neftə olan ehtiyacı gündə 91 milyon barel olacaqdır ki, bunun da ən azı 49%-ni ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropa, 41%-ni inkişaf etməkdə olan ölkələr, 10%-ni isə keçid dövrünü yasayan dövlətlər istehlak edəcəkdir. Bu gün üçün əsas neftin böyük hissəsi Fars körfəzi ölkələrindən, Şimali Afrikadan, Meksika, Venesuela, Simal dənizi və Rusiyadan ixrac edilir. Ərəb nefti dünya bazarlarına Fars körfəzi ilə dünya okeanını birləşdirən Hörmüz boğazından keçərək ixrac edilir ki, bu boğazın bir tərəfi İrana məxsusdur. Digər marşrut isə Suriyadan və Türkiyədən keçən neft kəmərləri vasitəsilə Aralıq dənizinə çıxır ki, bu da terrorçuların, qeyri-sabit mövqeyi ilə fərqlənən Suriya hakim dairələrinin təsiri altındadır. Odur ki, Qərb dairələri ərəb neftinə və qeyri-sabit Fars körfəzi marşrutuna yaxın on ildə daha sabit əvəzedici mənbə tapmaq istəyir. Belə mənbə, əlbəttə, Xəzər nefti, sabit marşrut isə Bakı-Tbilisi- Ceyhan ola bilər. Tədqiqatçıların fikrinə görə, Xəzər inkişaf etmiş ölkələr üçün əlavə enerji mənbəyi rolunu oynamağa qadirdir. Neftin geoiqtisadi hərəkəti, bir qayda olaraq, beş əsas mərhələdən ibarətdir hasilat - nəql-emal, nəql-satış. İnkişaf etmiş dövlətlər xam nefti hasilat yerindəcə alır, qalan bütün mərhələləri özləri icra edirlər. Azərbaycan, əlbəttə, bəzi texnoloji və investisiya məhdudiyyətləri üzündən, əsasən, xam neft satır [2].

Dünya enerji resursları sırasında neftdən sonra ən önəmli yeri təbii qaz tutur. Bu yanacaq neftdən həm ucuzdur, həm də onun ehtiyatları yer kürəsində daha çoxdur (təxminən 120-150 trilyon ton). Buna görə qaz əslində ehtiyat yanacaq növü kimi dəyərləndirilir. Mütəxəssislərin fikrinə görə yer kürəsindəki neft ehtiyatları 50-100 il, qaz ehtiyatları isə 100-150 il insanların ehtiyacını tam ödəmək iqtidarındadır. Dünyanın ən çox qaz ehtiyatına malik və ən çox qaz istehsal edən ölkələri sırasında Rusiya (dünya qaz ehtiyatlarının 23%-i bu ölkədədir və hər il orta hesabla 574 milyard kub.m istehsal edir), ABŞ (müvafiq olaraq 21,3 %, 550 mlrd. kub.m.), Kanada (7.2%, 186 mlrd. kub. m.), Böyük Britaniya (4,4 %, 90 mlrd. kub.m.), Əlcəzair (3,3% 72 mlrd. kub.m.), Hollandiya (3%, 64 mlrd. kub. m.), İndoneziya (2,6%, 68 mlrd. kub. m.) İran (2,4 %, 50 mlrd. kub.m.), Səudiyyə Ərəbistanı (2,2%, 46 mlrd kub. m.), Özbəkistan (2,2%, 51 mlrd kub. m.) Norveç (2,3%, 48 mlrd. kub.m.), Malaziya (2%, 41 mlrd.kub.m.), Meksika (1,8%, 35 mlrd.kub.m.), Türkmənistan

(1,6%, 50 mlrd. kubm.), Azərbaycan (0,8 %, 4,5 mlrd kub.m.) və Qazaxıstan (0,6 %), 12 mlrd. kub. m. daxildir. Hər il dünyada orta hesabla 2 trilyon 585 mlrd. kub. m. qaz istehsal olunur ki, bunun da orta hesabla 60-70-ni ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Fransa, İtaliya, Ukrayna, Polşa və digər Avropa dövlətləri istehlak edir. Rusiya özünün və Türkmənistan qazının Avropa və Avrasiya məkanına əsas ixracçısıdır [3].

Gələcəkdə Avropanın təbii qaza olan tələbatının ödənilməsi məqsədilə Avropa əttifaqı üçün prioritet layihələrdən biri olan "Cənub Dəhlizi" layihəsi çərçivəsində Trans-Anadolu Boru Kəməri layihəsi (TANAP) realizə olunacaq və bu boru kəməri vasitəsilə Xəzər regionunda (Qazaxıstanda, Türkmənistanda, Azərbaycanda), Yaxın Şərqdə (İraqda, İranda) və Simali Afrikada (Misirdə) hasil ediləcək təbii qazın Mərkəzi və Qərbi Avropa ölkələrinə çatdırılması planlaşdırılır.

Azərbaycanın "Sahdəniz-2" layihəsi çərçivəsində hasil ediləcək təbii qazın Avropaya çatdırılması üçün "Sahdəniz" konsorsiumu tərəfindən son iki il ərzində bir neçə variantı nəzərdən keçirilmiş və nəticədə Trans Adriatik Boru Kəməri (TAP) seçilmişdir. Uzuniugu 870 km olacaq əə kəməri Azərbaycan qazını Türkiyə, Yunanıstan və Albaniya ərazisi ilə İtaliyaya nəqlini təmin edəcəkdir. Hazırda layihə üzrə qaz alıcıları ilə müqavilələrin imzalanması prosesi basə çatdırılır və ilkin mərhələdə bu kəmər vasitəsilə ildə 10 milyard kub-metr, daha sonra isə 20 milyard kub-metr həcmində təbii qazın Avropaya çatdırılması təmin olunacaq.

Bununla yanəsı, Azərbaycanın perspektiv yataqlarından, eləcə də regionun digər ölkələrində hasil olunacaq təbii qazın nəql edilməsi məqdədilə Trans-Anadolu Boru Kəməri (TANAP) və TAP (Trans-Adriatik) boru kəmərləri ilə yanəsı, gələcəkdə "Cənub Dəhlizi" layihəsi çərçivəsində, alternativ marsrut olan Nabucco-West qaz boru kəməridən, eləcə də Cənub-Şərqi Avropanın mövcud və perspektiv boru kəməri arabəqlantıları və birləşmələri sistemindən istifadə etməklə, Avropanın təbii qaza ehtiyacının böyük hissəsinin ödənilməsinə təmin edərək, Azərbaycanın dünyada aparıcı karbohidrogen ixracatçıları və tranzit ölkələrindən birinə çevriləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin beynəlxalq və regional əhəmiyyəti. Beynəlxalq konfrans. Tezislər, 6-7 iyun 2002.
2. Hacızadə E.M., Abdullayev Z.S. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı, Elm, 2003, 512 səh.
3. www.socar.com – ARDNS

TURİZM XİDMƏTİ BAZARININ STATİSTİK TƏHLİLİNİN İNFORMASIYA BAZASI VƏ ONUN STATİSTİK GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ

Yaqubov S.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Açar sözlər: *turizm, statistik göstərici, Milli Hesablar Sistemi, turist fəaliyyəti, turist sənayesi, tədiyə balansı, turizm bazarı*

Ölkədə rəqabətqabliyyətlə iqtisadiyyatın formalaşdırılması onun bütün sferalarının, o cümlədən turizmin dinamik inkişafını zəruri edir. Ölkənin ümumi daxili məhsulunun formalaşmasında turizm sektorunun rolunun artması, onun cari vəziyyətinin təhlili və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin əsaslandırılması bu sektorun dərin və hərtərəfli statistik qiymətləndirilməsini tələb edir. Turizm statistikasını turizm sferasının həm bütövlükdə, həm də onun ayrı-ayrı tərkib ünsürləri üzrə çoxcəhətliliyini və dinamikliyini əks etdirən özünəməxsus güzgüdür. Turizm sferasının fəaliyyətinin idarə edilməsində, bütün səviyyələrdə adekvat qərarların qəbul edilməsi prosesində informasiyanın rolu olduqca böyükdür. Ona görə də turizm sferasının vəziyyətini və inkişafını xarakterizə edən məlumatların toplanması, işlənməsi və təhlilinin müasir metodlarının işlənilib hazırlanması vacibdir.

Turizm statistikasını müxtəlif səviyyələrdə turizm bazarlarının statistik tədqiqinin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir. Onun məlumatlarından eyni zamanda tədiyə balansının turizmle bağlı göstəricilərinin işlənilib hazırlanması və milli hesablar sisteminin hesablarının tərtibində istifadə edilir. Turizm statistikasını bir çox mühüm suallara (turizm bazarının konyukturası necədir?, turistlər nəyə üstünlük verir?, turizmin hansı növündə artım müşahidə edilir?, turizm sənayesində məşğul olanların artım tempi necədir?, turizm resurslarından nə qədər səmərəli istifadə edilir?, turizm sferasını milli iqtisadiyyata necə təsir göstərir ? və s.) cavab tapmağa imkan verən məlumatları toplayır və təqdim edir. Bu və ya digər suallara cavab verilməsinin yüksək səmərəli və rəqabətqabliyyətlə müasir turizm kompleksinin yaradılması üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Turizm statistikasının mühüm xüsusiyyəti turizm sferasının öyrənilməsinə sistemli yanaşmasıdır. Bu, turizm sferasında baş verən proseslərin müxtəlif tərəflərini və turizm fəaliyyətinin əsas növlərini əhatə edən

göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Ən sadə göstəricilərə turist axınlarının həcmi, turist xərclərinin kəmiyyəti və strukturunu, təyinat yerinə gələn turistlərin müddətini, turist sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətini (məsələn, hotel müəssisələrinin sayı, onların nömrə fondu, turist firmalarının sayı, hotel fondundan istifadə əmsali və s.) aid etmək olar.

Turizm statistikasında turizm sferasının daha mürəkkəb hadisə və prosesləri də qiymətləndirilir. Makroiqtisadi göstəricilərdə turizm sferasının payının qiymətləndirilməsi də çətinlik yaradır. Bu məqsədlə turizm statistikasında turizmdə istehlak tələbinin etibarlılığını yüksək dərəcədə qiymətləndirməyə, onun turizmə aid olan mal və xidmətlər təklifi ilə əlaqəsini izləməyə, həmçinin turizm sferası fəaliyyətini digər növ iqtisadi fəaliyyətlə əlaqələndirməyə imkan verən köməkçi turizm hesabları işlənilib hazırlanır. Köməkçi turizm hesabları müxtəlif göstəricilərin uyğunluğunu və qarşılıqlı əlaqəliliyini təmin edir və turizm statistikasına sistemlilik xarakteri verir. Turizm statistikasının göstəricilər sistemini müəyyən edərək statistik metodlarla öyrənməyə məruz qalan obyektə dərk etmək, həmçinin onun xarakterini və mahiyyətini aşkar etmək lazımdır. Turizm statistikasını çoxlu sayda tədqiqat obyektləri ilə xarakterizə edilir. Onlar iki tipə bölünür. Birinci tip istehlak turist məhsullarını əhatə edir. Onlar fərdi və kollektiv obyektləri təşkil edir. Fərdi obyekt ayrıca götürülmüş müştəri (turist yaxud ekskursiyaçı) və bütövlükdə həmin fərdlərin məcmusu, həmçinin statistik tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq onun ayrı-ayrı kateqoriyalarıdır. Kollektiv obyekt turist məhsullarının birgə istehlakını həyata keçirən, eyni zamanda bir turist marşrutunda səfəri başa vuran birgə şəxslər qrupudur. Belə obyektlər ailə, qrup turların iştirakçılarıdır. Qruplu tur bir qayda olaraq onun iştirakçılarının maraqlarının ümumiliyi əsasında təşkil edilir. İkinci tip obyektləri turizmlə bağlı mal və xidmətləri istehsal edən müəssisələr, təşkilatlar və idarələr təşkil edir. Onların fəaliyyəti həmin məhsulların həcmi və keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Ayrı-ayrı turizm xidmətlərinin istehsalı və istehlakı və turizm məhsullarının kompleksliyi prosesin qarşılıqlı əlaqədə olan ayrılmaz, bütöv iki tərəfini təşkil edir ki, turizm statistikasında bu iki tərəf paralel öyrənilir.

Turizm statistikasının xüsusiyyətlərindən biri kimi tədqiqat obyektinin çoxluğu bir sıra metodoloji məsələlərin həll edilməsinə diqqətli yanaşmanı, ilk növbədə turizm sferası göstəricilərinin məzmunun, yəni bu və ya digər göstəricilərlə əhatə olunan ünsürlər dairəsinin müəyyən edilməsinə tələb edir.

Tədqiqat obyektinin çoxluğu turizm statistikasında təhlil obyektlərinin yeganə təzahür forması deyildir. Digər xüsusiyyət onların çevikliyidir. İqtisadi statistikanın sahələrində məcmu vahidi əraziyə ciddi təhkim edilmiş müəssisələr çıxış edir və həyat tsiklinə uyğun olaraq tədricən və köklü dəyişikliklərə məruz qalmadan inkişaf edir. Turizm statistikasında məcmu vahidinin müəssisələrlə yanaşı əks xarakteristikaya xas turist məhsullarının istehlakçıları da (birinci tip obyektlər) daxildir. Obyektin çevikliyi seçmənin və təhlilin həyata keçirilməsində metodoloji və praktiki problemlər yaradır. Turizm statistikasının metodiki aparatının növbəti xüsusiyyəti tədqiqat obyektlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Onlar birbaşa kəmiyyətcə ifadə edilə bilməyən keyfiyyət əlamətlərinə malikdir. Xidmət istehlakçısı kimi turistlərin davranışı fərqliliyi yalnız obyektiv amillərdən asılı olması ilə deyil, həm də subyektiv amilin fəaliyyəti ilə, yəni düşüncə ilə müəyyən edilir.

Dövlət statistikasını çərçivəsində cari uçot qaydasında əhaliyə göstərilən pullu turist-ekskursiya xidmətlərinin həcmi ölçülür. Turistlərin istehlak seçiminə subyektiv amillərin təsirini ölçmək üçün turizm statistikasını sosioloji metodlara müraciət edir. Deməli, turizm statistikasında kəmiyyət məlumatları ilə yanaşı qeyri-kəmiyyət məlumatlarından da istifadə edilir. İlk informasiyanın xarakteri spesifik statistik metodların - ümumiləşdirici göstəricilər metodlarının (onların kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasının verilməsi, onlar arasındakı əlaqələrin və dəyişmə meylinin qiymətləndirilməsi) köməyi ilə turizmin statistik təhlilinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Turizm sferasındakı təsərrüfat subyektlərindən (turizm statistikasında tədqiqat obyektlərinin ikinci tipi) ilkin məlumatların toplanması digər metodlarla, ilk növbədə turist sənayesinin müəssisə və təşkilatlarının mühasibat və statistik hesabatları, həmçinin registrlərin tərtibi, iqtisadi siyahıyaalmalar, seçmə tədqiqatı və s vasitəsilə həyata keçirilir.

Nəhayət, turizm sferasında hadisə və proseslərin statistik xarakteristikasının geniş yayılmış metodu iqtisadi təsnifatlaşdırma. O, ümumi məcmu vahidlərinin müəyyənləşdirilmiş mühüm əlamətlər əsasında eyninövlü qruplara bölünməsinə nəzərdə tutur. Təsnifatlaşdırma ayrı-ayrı qrupların xüsusi çəkisini hesablamqla onları kəmiyyətcə təsvir etməyə imkan verir. Təsnifatlaşdırma məsələsi bu sahədə Ümumdünya Turizm Təşkilatı əsas sənəd olan "turizm statistikasını üzrə beynəlxalq tövsiyədə" (IRTS-2008) mühüm yerlərdən birini tutur. Turizm statistikasının nəzəriyyə və təcrübəsində turizmə aid olan iqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifatında yaxud iqtisadi əsas olan səyahət edən şəxslərin təsnifatında geniş tətbiq edilir.

Bütün səviyyələrdə əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün informasiya zəruridir və onlar mahiyyətinə görə müxtəlifdir. Turist müəssisələri səviyyəsində ona maddi - texniki bazanın

xarakteristikası, müştərilərə texniki xidmətin təsviri, turizm bazarının cari vəziyyəti haqqında məlumatlar (qiymət, tələbin həcmi), dövriyyə vəsaitlərindən istifadə göstəriciləri, kadr tərkibi haqqında məlumatlar, əmək haqqı fondu və əmək məhsuldarlığı göstəriciləri, plan tapşırığı, rentabellik, maya dəyəri və s. kimi hesablanmış göstəricilərin məcmusu daxildir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tövsiyə etdiyi göstəricilər sisteminə 120 dəyər və 40 - dan çox natural göstərici daxildir. Bir sıra dəyər göstəriciləri turizmdə istehsal hesabının qurulması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Natural göstəricilər yerləşdirmə vasitələrinin müxtəlif tiplərinin sayını, turizm müəssisələrində məşğul olanların sayını və s. hesablamaqğa imkan verir. ÜTT-nin statistik göstəriciləri qarşılıqlı əlaqədədir və MHS ilə uzlaşdırılmışdır. Ümumiyyətlə, turizmin inkişafını xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərə turist axınlarının həcmi, maddi-texniki bazanın vəziyyətini və turizm firmalarının maliyyə-iqtisadi fəaliyyətini aid etmək olar.

Beləliklə, turizmdə müxtəlif planlı hadisələrin mahiyyətini açmaq üçün qurulma metodologiyasına görə fərqlənən çoxsaylı statistik göstəricilərdən istifadə etmək lazımdır. Belə göstəricilərə fərdi, yekun, mütləq, nisbi, natural, dəyər, birsəviyyəli və çoxsəviyyəli strukturu olan orta göstəriciləri aid etmək olar. Statistik məcmuədə verilənlər Ölkədə turizmin inkişafını xarakterizə edən ümumi məlumatlardır. Onlar göstərilən dövr ərzində müəyyən proseslərin nəticələrini xarakterizə edir. Fikrimizcə, milli və regional səviyyədə turizmin inkişaf qanunauyğunluğunu aşkar etmək üçün statistik göstəricilərin uzun dövrü xarakterizə etməsi zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Информационное обеспечение туризма: учебник / Н.С. Морозова, Н.А. Морозов, А.Д. Чудновский, М.А. Жукова, Л.А. Родигин. – М.: Федеральное агентство по туризму, 2014.
2. Гуляев В.Г. Туризм: экономика и социальное развитие. М.: Финансы и статистика, 2010.
3. Яковлев Г.А. Экономика и статистика туризма Учебное пособие. - М.: Издательство РДЛ, 2004.
4. Буйленко В. Ф., Туризм: учебник, М, 2012.
5. Qurbanov F.İ. Azərbaycanca Turizmin inkişaf problemləri. Bakı, 2007.
6. <http://www.stat.gov.az/>.

УДК 69.003.13

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЧАСТНО-ГОСУДАРСТВЕННОГО ПАРТНЕРСТВА В ИНВЕСТИЦИОННО-СТРОИТЕЛЬНОЙ СФЕРЕ РЕСПУБЛИКИ ДАГЕСТАН

Абдуллаева Т. К., Кармуков Н.Р.

Дагестанский государственный технический университет

Аннотация

Дано определение частно-государственного партнерства в инвестиционно-строительной сфере, рассмотрены проекты Республики Дагестан реализуемых в инвестиционно-строительной сфере в рамках частно-государственного партнерства.

Ключевые слова: *инвестиционно-строительный комплекс, частно-государственное партнерство, Республика Дагестан, экономика региона.*

Опыт взаимодействия государства и бизнеса в развитых регионах свидетельствует о том, что их плодотворное сотрудничество обеспечивает улучшение социально-экономических показателей. Постоянный рост потребностей населения в ресурсах с одной стороны и ограниченность бюджета с другой стороны явилось причиной возникновения партнерства между частным сектором и государством.

Масштабные изменения в экономике Республики Дагестан, которые произошли за несколько последних десятилетий, требуют реформы всей экономической системы и ее отдельных отраслей. На сегодняшний день строительная отрасль республики характеризуется преобладанием предприятий частной формы собственности, ростом себестоимости возведенных строительных объектов и падением платежеспособности населения региона. Данное состояние инвестиционно-строительной отрасли не является приемлемым и не отвечает требованиям государства и общества.

Одним из решений с целью выхода из сложившейся ситуации в инвестиционно-строительной сфере является создание и развитие государственно-частного партнерства, что создаст условия для роста инвестиционной активности и результативности осуществляемой инвестиционной политики.

Таким образом, государственно-частное партнерство в строительной отрасли - это объединение совместных усилий государства, предприятий строительной сферы, финансово-кредитных институтов и иных участников, с целью получения государственной поддержки в виде

предоставления установленных законом гарантий и льгот для формирования благоприятного инновационного климата, который будет способствовать созданию спроса на продукцию, с учетом такого фактора, как соотношение государственного регулирования экономики и деятельности интегрированных компаний, а также механизмов рынка[3].

В условиях нестабильной экономики потребность в государственно-частных партнерствах резко возрастает в тех секторах, за которые государство взяло на себя ответственность – транспортная инфраструктура, энергетика, комплексное развитие территорий. Каждую из них относят к инвестиционно-строительному комплексу.

В настоящее время частно-государственное партнерство в инвестиционно-строительной сфере Республики Дагестан регулируется Законом «Об участии Республики Дагестан в государственно-частных партнерствах». В целях приведения регионального законодательства в соответствие с Федеральным законом № 224 Минпромторгинвестом РД разработан проект Закона Республики Дагестан «О государственно-частном партнерстве, муниципально-частном партнерстве», который в настоящее время проходит согласование с заинтересованными министерствами и ведомствами.

По данным рейтинговой оценки уровня развития государственно-частного партнерства в регионах Российской Федерации приведенным Центром развития ГЧП и Минэкономразвития России, Республика Дагестан в 2015 поднялась на 9 позиций по сравнению с прошлым годом 71 место, среди 85 субъектов Российской Федерации. Но тем не менее Республика Дагестан относится к регионам с очень низким уровнем развития ГЧП которой составил 23,3 %[2].

На сегодняшний день предпринимаются шаги развития государственно – частного партнерства при строительстве социально – значимых объектов. В рамках развития сети Многофункциональных центров предоставления государственных и муниципальных услуг (МФЦ) осуществлена работа по привлечению инвесторов к строительству МФЦ в рамках государственно-частного партнерства. Разработана конкурсная документация для привлечения внебюджетных источников финансирования создания МФЦ.

Строительство сети многофункциональных центров проводится за счет привлеченных инвестиций на основе государственного частного партнерства, включая:

- Сергокалинский, Буйнакский и Ахтынский район, в поселке Белиджи Дербентского района и в городе Избербаш МФЦ построены и функционируют;
- город Махачкала, Тарумовский, Гунибский, Кизилюртовский и Хасавюртовский район - здания МФЦ построены, необходимо оснастить мебелью и компьютерной техникой;
- Тлярятинский, Цумадинский и Дахадаевский районы - здания МФЦ находятся на заключительной стадии строительства;
- город Буйнакск, Акушинский, Кайтагский, Агульский, Рутульский, Курахский, Цунтинский, Шамильский, Чародинский, Гергебильский, Казбековский районы - в 2016 году планируется завершить строительство.

Власти Республика Дагестан, предоставила инвесторам проектно-сметную документацию объектов строительства и земельные участки под размещение МФЦ, а также оказывает содействие в вопросах подключения к инженерным сетям.

В рамках работы Республиканской комиссии в 2015 году проводилась работа по подготовке документов по инвестиционным проектам, претендующим на получение статуса приоритетного инвестиционного проекта Республики Дагестан. По итогам конкурса за 2015 год данный статус присвоен также инвестиционно-строительному проекту по строительству МГЭС на территории Лакского района Республики Дагестан» (партнер ООО «Спецэнергоресурс «Л»).

Кроме этого за 2015 год введены в эксплуатацию следующие инвестиционно-строительные проекты реализованные в рамках частно-государственного партнерства:

- «Строительство овощехранилищ «Дагагрокомплекс»;
- «Строительство зернохранилищ «Дагагрокомплекс»;
- «Строительство Гоцатлинской ГЭС на р. Аварское койсу (Хунзахский район), инициатор проекта ОАО «Сулакский гидроэнергетический каскад».

По мероприятию «компенсация части затрат на разработку проектно-сметной документации по инвестиционным проектам» в 2015 году оказана государственная поддержка и предоставлены средства по двум инвестиционным проектам: «Строительство тепличного комплекса ООО «Агромир» площадью 10 га в МО г. Махачкала, пос. Ленинкент Республики Дагестан» (инициатор - ООО «Агромир») – 3 548,9 тыс. рублей (распоряжение Правительства РД от 25.12.2014 г. № 405-р); «Программа строительства малых ГЭС на территории Лакского района Республики Дагестан» (ООО

«Спецэнергоресурс «Л») – 2

919,0 тыс. рублей (распоряжение Правительства РД от 25.12.2014 г. № 405-р).

Приняты заявки и сформирован соответствующий пакет документов от инициаторов еще трех проектов: ООО АПК «ЭкоПродукт», ООО «Дагестан Стекло Тара», СПК «Колхоз Дагагротех». Ввиду секвестирования средств по данной программе рассмотрение данных заявок перенесено на 2016 год.

В рамках указанной выше государственной программы в 2015 году из республиканского бюджета Республики Дагестан на строительство объектов инженерной инфраструктуры на 6 инвестиционных площадках выделены средства в объеме 287 039,9 тыс. рублей, в том числе: на создание инженерной инфраструктуры инвестиционной площадки ООО «Дагагрокомплекс» в районе с. Речное п. Южный Кизлярского района Республики Дагестан – 53 510,450 тыс. рублей; на создание инженерной инфраструктуры инвестиционной площадки ООО «Дагагрокомплекс» в с.Тарумовка Тарумовского района Республики Дагестан – 5 000 тыс. рублей; на создание инженерной инфраструктуры инвестиционной площадки ООО «АПК «ЭкоПродукт» - 124 520 тыс. рублей; на создание инженерной инфраструктуры инвестиционной площадки завода железобетонных изделий «Стройдеталь» - 34 600 тыс. рублей; на создание объектов инженерной инфраструктуры, г. Махачкала (завод ОАО «Авиаагрегат») – 11 519,950 тыс. рублей; на создание объектов инженерной инфраструктуры инвестиционной площадки ООО «Маяк» - 57 889,500 тыс. рублей [1].

На сегодняшний день инвестиционно-строительные проекты реализуемые в рамках ГЧП в Республике Дагестан не способствуют сокращению сроков выполнения проектов и экономии бюджетных средств. Тем не менее, участие частных партнеров делает такие проекты более привлекательными»

Республика Дагестан заинтересована в том, чтобы механизм реализации государственно-частного партнерства в инвестиционно-строительной сфере заработал в полную силу. Эффективная работа в данном направлении позволит решить такие задачи как: повышение результативности взаимодействия государства и бизнеса в регионе, увеличение эффективности исполнения государственных функций, улучшение инвестиционного климата региона, эффективное противодействие коррупции в госаппарате, развитие профессиональных навыков в реализации социально-значимых проектах.

Литература

1. Годовой отчет управления инвестиционной политики Министерства промышленности, торговли и инвестиций Республики Дагестан за 2015 год. // Сайт Министерства промышленности, торговли и инвестиций Республики Дагестан. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.investdag.ru/files/206/Pokaz.doc>

2. Рейтинг регионов России по уровню развития государственно-частного партнерства 2014-2015. // Сайт Центра развития государственно-частного партнерства. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pppcenter.ru/assets/docs/raytingREG-Block_26-03-2015_web.pdf

3. Корнилова А.Д. Разработка механизма развития материально-технической базы строительства на основе государственно-частного партнерства// Экономические науки. 2012. № 2. С. 145-148

УДК 330.322

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИЙ В СОЦИАЛЬНУЮ ИНФРАСТРУКТУРУ

Артемов В.А.

Курский государственный университет

Аннотация

В статье показаны особенности реализации механизма оценки эффективности инвестиций в социальную инфраструктуру на примере областей Центрального федерального округа РФ. При расчетах использована модель В.Плюты. Рассмотрены основные аспекты финансового механизма государственно-частного партнерства через концессионные соглашения.

Ключевые слова: *финансирование, инвестиции, социальная инфраструктура, эффективность, концессия*

Основным условием для повышения качества жизни населения, развития экономики и социальной сферы как важнейших стратегических целей социально-экономического развития страны является эффективное управление государственными финансами. Базовой составляющей социальной

сферы является социальная инфраструктура.

Определяя социальную инфраструктуру «как территориально - отраслевой комплекс, обеспечивающий социально-пространственные условия воспроизводства рабочей силы, социализации и социальной защиты населения, сохранение и развитие демографического, трудового и духовного потенциала общества», необходимо учитывать многоплановость данной экономической категории [2]. Это накладывает отпечаток на особенности оценки эффективности инвестиций в социальную инфраструктуру.

Финансово-экономические механизмы оценки эффективности инвестиций в социальную инфраструктуру предполагают применение обобщающих индикаторов, одним из которых может быть уровень развития социальной инфраструктуры (УРСИ). Эффективным в данном случае будем считать финансирование инвестиций в социальную инфраструктуру, когда УРСИ растет, стремясь целевому ориентиру. Данная модель основана на методе В. Плюты.

В состав показателей, отражающих развитие социальной инфраструктуры, можно включить площадь жилых помещений в среднем на одного жителя; ввод в действие жилых домов; число автобусов общего пользования; мощность амбулаторно-поликлинических организаций; плотность автомобильных дорог с твердым покрытием. Значения указанных показателей публикуются в статистических сводных ежегодниках и на сайте Федеральной службы государственной статистики [3, 4].

Результаты расчета УРСИ областей Центрального федерального округа за 2013-2015 годы показаны в таблице 1.

Таблица 1

Значение УРСИ

Регионы	2013		2014		2015	
	Значение	Ранг	Значение	Ранг	Значение	Ранг
Российская Федерация	0,29	9	0,29	7	0,27	8
Центральный федеральный округ	0,34	5	0,32	5	0,29	5
Белгородская область	0,51	2	0,54	2	0,54	2
Брянская область	0,25	13	0,24	11	0,25	10
Владимирская область	0,19	15	0,22	13	0,21	14
Воронежская область	0,30	7	0,27	9	0,28	6
Ивановская область	0,08	19	0,07	19	0,07	19
Калужская область	0,35	4	0,35	4	0,34	4
Костромская область	0,14	17	0,17	16	0,15	17
Курская область	0,25	12	0,23	12	0,22	12
Липецкая область	0,50	3	0,50	3	0,49	3
Московская область	0,73	1	0,65	1	0,62	1
Орловская область	0,30	8	0,27	10	0,24	11
Рязанская область	0,27	11	0,28	8	0,26	9
Смоленская область	0,29	10	0,16	17	0,21	13
Тамбовская область	0,33	6	0,30	6	0,27	7
Тверская область	0,22	14	0,19	15	0,20	15
Тульская область	0,13	18	0,12	18	0,10	18
Ярославская область	0,19	16	0,20	14	0,18	16

Данные, представленные в таблице, говорят о существенном различии областей Центрального федерального округа по уровню развития социальной инфраструктуры. Причем Московскую область не целесообразно рассматривать, так как она существенно превосходит по развитию социальной инфраструктуры все остальные регионы.

Основываясь на данных о развитии социальной инфраструктуры областей, областная

администрация может проводить финансово-экономическую политику сглаживания социального положения регионов целенаправленно распределяя финансовые ресурсы. Проведение региональными органами власти эффективной политики направленной на повышение уровня жизни, предполагает реализацию следующих программ: финансирование инвестиционных процессов для развития социальной инфраструктуры, стимулирование экономического роста, целесообразного распределения благ, обеспечение реализации гарантированного уровня социальных стандартов. Такого рода программы должны быть приоритетными и их формирование необходимо поддерживать и на федеральном, и на региональном уровнях.

Финансирование инвестиционных процессов в социальной сфере может осуществляться в формах бюджетного финансирования и через государственно-частное партнерство.

Что касается государственно-частного партнерства, то механизмы финансового обеспечения социальных инвестиций в рамках этого подхода в настоящее время только формируются. Причем важно отметить особую роль партнерства бизнеса и государства в инвестиционной политике с точки зрения реализации стимулирующей функции. Целесообразно рассматривать государственно - частное партнерство как механизм финансового обеспечения задач государства, прежде всего в области инвестирования инфраструктурных проектов. Единственный законодательно описанный на федеральном уровне вид государственно-частного партнерства – это концессии. В федеральном законе от 21.07.2005 N 115-ФЗ (ред. от 25.04.2012) "О концессионных соглашениях" четко обозначены объекты концессионного соглашения: «автомобильные дороги; объекты железнодорожного транспорта; объекты трубопроводного транспорта; морские и речные порты; морские и речные суда; аэродромы; объекты производственной и инженерной инфраструктур аэропортов; гидротехнические сооружения; объекты по производству, передаче и распределению электрической и тепловой энергии; системы коммунальной инфраструктуры; метрополитен и другой транспорт общего пользования; объекты здравоохранения; объекты образования, культуры, спорта, объекты, используемые для организации отдыха граждан и туризма» [1].

Из этого перечня видно, что представленные объекты очень тесно пересекаются с объектами социальной инфраструктуры. В данном случае механизмы финансового обеспечения инвестиционных процессов в социальной сфере в рамках государственно-частного партнерства предусматривают практически единственный и наиболее универсальный способ, позволяющий реализовать потенциал инициатив частного бизнеса в государственных секторах экономики.

Применение такого рода методов формирования финансовых ресурсов, направляемых на обеспечение инвестиционных процессов в социальной сфере, поможет привлечь частных инвесторов к реализации социальных проектов, что позволит изменить ситуацию в области финансирования инвестиционных процессов в социальной сфере в лучшую сторону. Причем очень важно, что в случае государственно-частного партнерства при реализации инфраструктурных проектов с социальной сфере не возникает дополнительной нагрузки на бюджет – возврат инвестиций осуществляется за счет платежей потребителей.

Литература

1. Федеральный закон "О концессионных соглашениях" от 21.07.2005 N 115-ФЗ (ред. от 25.04.2012).
2. Бондаренко Л.В., Шаяхметов И.Т. Методологические основы формирования социальной инфраструктуры села. М: НИПИАгропром, 2000. 66 стр.
3. Регионы России. Социально-экономические показатели. 2015: Стат. сб. / Росстат. – М., 2015. 1266 стр.
4. Федеральная служба государственной статистики: [официальный сайт]. URL: <http://www.gks.ru>).

ОТЧЕТНОСТЬ КАК ИНФОРМАЦИОННАЯ ОСНОВА ПРИНЯТИЯ ИННОВАЦИОННЫХ РЕШЕНИЙ. ПРОБЛЕМЫ ТРАНСФОРМАЦИИ ОТЧЕТНОСТИ РОССИЙСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ ПО ТРЕБОВАНИЯМ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ

Баламутова Н.А.

Курский государственный университет

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы, которые стоят перед российскими фирмами и организациями при составлении консолидированной отчетности по правилам МСФО.

Ключевые слова: бухгалтерский баланс, МСФО, РСБУ.

В современных условиях экономики менеджеры российских компаний заинтересованы в дополнительных новых источниках финансирования, в том числе за рубежом для обеспечения финансирования с целью сохранения стабильности компании, их дальнейшего роста и развития. В этой связи вопрос подготовки финансовой отчетности в соответствии с международными стандартами приобретает первостепенную важность для российских компаний. Различия между бухгалтерской отчетностью российской и иностранной компании обусловлены тем, что основным органом регламентирующим формирование системы бухгалтерского учета в Российской Федерации, является Министерство. Поэтому отчетность направлена на представление информации государственным органам с целью обеспечения ими функции контроля. В то время как международные стандарты учета разработаны Комитетом международных стандартов учета – независимой организацией, поэтому главной задачей финансовой отчетности является обеспечение структурированного представления о финансовом положении и результатах деятельности организации [1]. Одной из наиболее важных форм финансовой отчетности является бухгалтерский баланс. Именно поэтому разработчиками международных стандартов название формы «Бухгалтерский баланс» было переименовано на «Отчет о финансовом положении», так как данное название действительно точнее характеризует назначение и экономическое содержание указанной формы отчетности. Сопоставим требования российских и международных стандартов к предоставлению информации о финансовом положении и результатах деятельности организации. Представление бухгалтерского баланса в соответствии с МСФО регламентируется МСФО 1 (IAS) «Представление финансовой отчетности». Общие принципы составления бухгалтерского баланса для российских организаций закреплены в положении по бухгалтерскому учету «Бухгалтерская отчетность организации» (ПБУ 4/99) [3, стр. 34]. Одним из принципиальных отличий российского бухгалтерского учета от МСФО является жесткая регламентация действий бухгалтера. В МСФО 1 (IAS) перечислены общие правила составления бухгалтерского баланса, однако жесткие требования к его форме при этом отсутствуют. В связи с этим российские бухгалтеры, не привыкшие к относительной свободе действий, сталкиваются со значительными трудностями при трансформации отчетности по МСФО. Отчет о финансовом положении по МСФО может содержать статьи, представленные в таблице 2, однако в международных стандартах не регламентирован исчерпывающий перечень статей баланса, порядок их расположения, не приводятся их точного названия [2].

Как видно из табл. 1, в отечественном бухгалтерском балансе имеются практически все статьи, регламентируемые МСФО 1, в этом и заключается главное сходство. Исключение составляют некоторые статьи. Так к статьям, не включенным в российскую форму баланса, но требуемым согласно МСФО (IAS) 1, относятся статьи: инвестиционная недвижимость, биологические активы, оценочные обязательства, доля меньшинства. Их отсутствие объясняется, по нашему мнению, неразработанностью регламентаций по учету указанных объектов в системе отечественных нормативных документов по бухгалтерскому учету [6, стр. 78].

Если перечисленные выше статьи оказались включенными в отчет о финансовом положении организации по МСФО и не включенными в форму бухгалтерского баланса по российским стандартам, то из данных таблицы 2 очевидна и противоположная ситуация. В отечественном бухгалтерском балансе имеются такие статьи, которые не предусмотрены МСФО (IAS) 1. К ним относятся налог на добавленную стоимость по приобретенным ценностям, резервы предстоящих расходов, доходы будущих периодов, расходы будущих периодов. Такая ситуация вновь объясняется различиями в регламентациях российских и международных стандартах, касающихся учета отдельных объектов.

Таблица 1

Содержание статей бухгалтерского баланса МСФО и РСБУ

МСФО	РСБУ
1	2
Наименование статьи	
Основные средства	Основные средства
Продолжение таблицы 1	
1	2
Инвестиционная недвижимость	-
Нематериальные активы	Нематериальные активы
Инвестиции, учитываемые по методу долевого участия	Долгосрочные и краткосрочные финансовые вложения
Биологические активы	-
-	Налог на добавленную стоимость по приобретенным ценностям
Материально-производственные запасы	Запасы
Расчеты с покупателями и прочая дебиторская	Дебиторская задолженность
Денежные средства и их эквиваленты	Денежные средства
Расчеты с поставщиками и прочая кредиторская задолженность	Кредиторская задолженность
Оценочные обязательства	-
Налоговые требования и обязательства	Задолженность по налогам и сборам, отложенные налоговые обязательства, отложенные налоговые активы
-	Резервы предстоящих расходов
Долгосрочные процентные обязательства	Долгосрочные обязательства (займы и кредиты)
Доля меньшинства, которая представляется отдельно от обязательств и собственных средств (капитала)	-
Выпущенный акционерный капитал и резервы	Уставный капитал, добавочный капитал, резервный капитал, нераспределенная прибыль

В соответствии с МСФО раскрываемые в балансе статьи активов и обязательств могут группироваться в зависимости от срока и разделяться на краткосрочные и долгосрочные. Вместе с тем отметим, что МСФО (IAS) 1 не предписывает подобное деление активов и обязательств в принудительном порядке, и решение о его применении определяется мнением администрации хозяйствующего субъекта. Если такое деление не признается целесообразным, то активы и обязательства представляются в порядке их ликвидности, но независимо от принятого порядка представления статей бухгалтерского баланса, суммы по статьям активов и обязательств, погашение или возмещение которых ожидается до и после 12 месяцев, отражаются отдельно. В отличие от МСФО статьи российского бухгалтерского баланса жестко подразделяются на долгосрочные и краткосрочные. Однако этот принцип деления, осуществляется непоследовательно, поскольку как краткосрочная, так и долгосрочная дебиторская задолженность показывается в составе оборотных активов, а большинство видов кредиторской задолженности отражается в составе краткосрочной задолженности, хотя к таковой по экономической сущности может и не относиться [2].

Характеризуя различия в показателях бухгалтерского баланса, регламентируемых российскими и международными стандартами, нужно отметить, что российская форма Бухгалтерского баланса приводится как рекомендуемый образец и российские организации вправе разрабатывать собственные формы отчетности. Вместе с тем Приказом Министерства финансов РФ «О формах бухгалтерской отчетности организации» рекомендуется сохранять коды итоговых строк,

разделов и групп статей, что, существенно ограничивает отмеченные возможности организаций.

Российские организации продолжают составлять финансовую отчетность в соответствии с Российскими стандартами бухгалтерского учета (РСБУ). Но постепенно в дополнение к российской отчетности все больше компаний начинают готовить финансовую отчетность в соответствии с международными стандартами, так как с введением МСФО должны повыситься прозрачность информации о деятельности компаний и возможность достоверного сравнения финансовых показателей как одной компании по периодам, так и разных компаний между собой.

Литература

1. Федеральный закон «О бухгалтерском учете» от 06.12.2011г. №402-ФЗ [Электронный ресурс] Режим доступа <http://buhservices.ru/newss/41/>.

2. Приказ Минфина РФ «О формах бухгалтерской отчетности организаций» от 02.07.2010г. №66-н [Электронный ресурс] Режим доступа <http://docs.cntd.ru/document/902226603/>.

3. Киреева Е.В., Овчинникова О.А. Сравнение учета финансовых инструментов в российской и международной практике // Проблемы экономики, организации и управления в России и мире. - 2014. Стр. 34-37.

4. Овчинникова О.А. Проблемы раскрытия информации о нематериальных активах в отчетности, составленной по российским и международным стандартам // Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. – 2014. Стр. 200-202.

5. Овчинникова О.А., Аксенова С.А. Нематериальные активы: сравнительный анализ положений РСБУ и МСФО // Современное состояние и перспективы развития бухгалтерского учета, экономического анализа и аудита. - 2015. Стр. 195-199.

6. Овчинникова О.А., Парушина Н.В. Трансформация отчетности для отражения интеллектуального капитала [Текст] // Вестник Самарского государственного экономического университета, 2015, № 4. Стр. 77-79.

ИНТЕГРАЦИЯ КАК ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ВЫСОКОТЕХНОЛОГИЧНЫХ ОТРАСЛЕЙ

Белый Е.М., Войт А.В.

Ульяновский государственный университет

Аннотация

В статье обосновывается приоритетность интеграции в рамках стратегического развития предприятий наукоемких отраслей. Характеризуются особенности процесса интеграции наукоемких предприятий в России. Выделяются направления дополнительных эффектов от деятельности интегрированной структуры.

Ключевые слова: *наукоемкие предприятия, высокие технологии, интеграция*

Современная экономическая ситуация требует пересмотра принципов и инструментов в управлении предприятиями высокотехнологичных отраслей с усилением приоритетности интеграционных процессов [1].

Отметим, что исторически (со времен СССР) структурная особенность российских предприятий заключается в том, что часть из них является сугубо научно-конструкторскими НИИ и КБ, разрабатывающими образцы новой техники; другая часть – серийные заводы, производящие разработанные первыми изделия, при этом пары «разработчик + производитель» были жестко увязаны в соответствии с направлениями компетенций (в основном – по функциональному назначению разрабатываемой и производимой техники, причём зачастую, очевидно по соображениям национальной безопасности, разработчики и производители дублировались).

В 90-е годы, в период экономических преобразований промышленности, отмены жесткой ведомственной централизации управления, большинство предприятий оказались в затруднительном положении: серийные предприятия постепенно теряли конкурентоспособность из-за отсутствия новых продуктов, невозможности без разработчика осуществлять модернизацию ранее выпущенных изделий и поддержку их жизненного цикла (продление ресурса и т.д.); опытно-конструкторские предприятия, не имея серьёзной производственно-технологической базы, испытывали сложности с реализацией новых проектов и запуском их в серию. Серийное производство на существующих заводах, с их огромными (в условиях сократившейся серийности) накладными расходами, делало любой проект убыточным.

В этих условиях многие пошли по достаточно спорному пути: «серийщики» стали пытаться создавать свои научно - конструкторские подразделения, а КБ – напротив,- взялись за развитие

собственного производства. В результате многие из них к сегодняшнему дню попросту исчезли, другие – сохраняют относительно приемлемую работоспособность, и лишь некоторым удалось преодолеть трудности трансформации и достичь серьёзного научно-технического, производственно-технологического развития и, соответственно, значимых экономических результатов.

В конечном итоге проблематика интеграции в рамках стратегического развития предприятий наукоемких отраслей стала очевидной.

Характеризуя процессы интеграции наукоемких предприятий в России, исследователи отмечают, что отечественной модели интеграции высокотехнологичных отраслей промышленности присуще доминирующее участие государства в капитале и в управлении такого рода предприятиями [2, стр.329]. Авторами констатируется тот факт, что за последнее десятилетие реализация системных решений позволила сформировать системообразующие интегрированные корпоративные структуры.

Так, в соответствии с указами Президента РФ был создан ряд крупных корпораций как объединений предприятий, занятых производством и реализацией наукоемкой продукции, как военного, так и гражданского назначения. В их числе – Государственная корпорация по атомной энергии «Росатом», Государственная корпорация по содействию разработке, производству и экспорту высокотехнологичной промышленной продукции «Ростехнологии», Объединенная авиастроительная корпорация (ОАК), Объединенная судостроительная корпорация (ОСК), Российская корпорация нанотехнологий (Роснанотех) и т.д.

Предпосылкой масштабных интеграционных процессов явилась необходимость преодоления системного кризиса 1990-х гг., когда активы многих наукоемких предприятий рассредоточились по многочисленным новым собственникам, и централизованное управление практически перестало существовать. Соответственно, нарушение производственных и технологических связей привело к разрозненности многих предприятий наукоемких отраслей, что резко снизило их способность конкурировать с крупными интегрированными зарубежными компаниями на международном рынке. Очевидно, что эти тенденции актуализировали проблему обеспечения безопасности и обороноспособности государства.

Создаваемые интегрированные образования можно разделить на два типа: государственные холдинги и государственные корпорации. Государственные холдинги – это открытые акционерные общества с контрольным пакетом акций в руках государства. Государственные корпорации – это некоммерческие организации, учреждаемые Российской Федерацией на основе имущественного взноса (такой формат позволяет обеспечить достаточно широкий круг решаемых управленческих и социальных задач).

Формирующиеся интеграционные тенденции характеризуют не только макроэкономические эффекты, связанные с решением стратегических задач социального и экономического развития России, обеспечения ее национальной безопасности. Одновременно открываются дополнительные возможности повышения эффективности деятельности интегрированной структуры за счёт получения ряда преимуществ на уровне самого бизнес-объединения.

Литература

1. Некрасов А.Г., Скрипниченко С.Ю. Логистические технологи снабжения в авиаиндустрии // Официальный сайт ООО "Интегрированные Программы".

<http://www.integprog.ru/press-centre/publications/61-pub-itsa.html>.

2. Садовская Т.Г., Дроговоз П.А., Куликов С.А., Стрельцов А.С. Стратегическое управление процессами военно-гражданской интеграции высокотехнологичных предприятий в условиях глобализации экономики // Аудит и финансовый анализ. 2012. № 3.

ТУРИЗМ ОДИН ИЗ ВАЖНЕЙШИХ ДРАЙВЕРОВ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Гарибли Эмин

Азербайджанский государственный экономический университет

Аннотация

В статье ставится задача рассмотрения зарубежной практики по созданию особых экономических зон и ее влияние на экономическое развитие экономики. В результате анализа выявлена основная панацея для развития туризма. Реалии современной глобальной экономики диктуют нам либерализовать экономическую политику по отношению к внешним инвестициям. Главным достоинством подхода является выявление относительных преимуществ экономики страны и применение к ним правильных институциональных преобразований.

Ключевые слова: свободные экономические зоны, туризм, либерализация

Протяженность береговой линии Азербайджана составляет 955 километров, что создает для нашей страны дополнительные возможности для развития туризма. Туризм является нашей приоритетной отраслью и для его развития обратимся к международной практике.

Опыт Турции показывает, что начиная с 60-ых годов прошлого века тогдашнее правительство стало активно проводить политику развития туризма. Правительство выделяло деньги на построение соответствующих объектов и инфраструктур, но все эти усилия не давали результатов. Только после прихода к власти Тургут Озала был дан старт либерализации экономической политики по отношению к внешним инвестициям. Именно для развития туризма были созданы особые экономические зоны на побережье Средиземноморья(1). Среди предоставленных льгот следует отметить налоговые льготы. Была создана соответствующая инфраструктура и даже были привилегии при оплате электроэнергии, воды и газа. После этого потекли немецкие инвестиции в братскую экономику и львиную долю туристов в начале составили именно туристы из Германии.

В последние годы правительство Турции стали применять этот удачный опыт и по отношению к черноморскому региону.

Богатый опыт развития туризма среди развивающихся стран можно наблюдать и в Египте. За короткий срок Египет стал важным партнером на рынке туризма. В достижении этого успеха также сыграло роль создание свободных экономических зон(2).

Нельзя не отметить небольшой, но уже удачный опыт развития данной отрасли в Грузии. А именно вот что, предлагала нам, приехавшая в Баку в 2011 году бывший министр экономики и устойчивого развития Грузии Вера Кобалия: «На территории побережья Черного моря у нас имеются две туристические зоны, где мы предлагаем азербайджанским инвесторам бесплатные участки земель, освобождение от налогов в течение 15 лет. Грузия также берет на себя проведение всех коммуникационных и инфраструктурных работ. Азербайджанские инвесторы могут выбрать между разными архитектурными проектами, которые уже созданы европейскими дизайнерами, или могут предложить свои проекты»(3).

Обратите внимание, что скопированный опыт Турции и Египта, в Грузии так же дал положительные результаты, словно этот путь является единственной панацеей.

Создание в прибрежных зонах Каспия свободной экономической зоны может стимулировать поток инвестиций в туристический сектор Азербайджана, а также повысить социальный уровень регионов.

Предлагаю создать как минимум две экономические зоны, одну на территории Худатского района ближе к Набранской зоне(граница с Россией), вторую между Алятом и Ленкоранем.(граница с Ираном). В отличии от Грузии протяженность прибрежной зоны Азербайджана больше и я предлагаю раздавать землю инвесторам прямо у моря. Хотя некоторые псевдо политики против этого и лживо утверждают о том, что нигде в мире этого нет. Необходимо «лжепатриотам» поинтересоваться опытом братской Турции, а конкретнее регионов Анталия, Кемер и т.д. Данная практика использована не только в Турции, но и в азиатских странах, в развитых странах таких как США, Германия где зонам отдыха принадлежит и берег озер, морей и океанов.

Преимущества данного предложения:

- Конкурентное превосходство над Грузией
- Заменит российским туристам Турецкие зоны отдыха.
- Благодаря своему удобному расположению не будут мешать отдыху местного населения.

(Предполагаемые зоны будут находиться в дали от Апшеронского полуострова где нет крупных туристических объектов).

- Предполагаемые зоны: северная (Россия) и южная (Иран) обе приграничные страны с большим населением нуждаются в подобных зонах.

- В предлагаемых зонах на данный момент налоговые сборы от туризма очень минимальны и с введением данной системы бюджетные поступления не сократятся.

В последнее время инвесторы Азербайджана активно участвуют в подобных проектах в таких соседних странах как Турция, Грузия, Украина, Россия и т.д.. Создав свободные экономические зоны мы привлечем как внутренних так и внешних инвесторов. Сделав этот шаг, Азербайджан, развивая туризм сможет остановить отток национального капитала из страны.

Литература

1. Kazdagh H. Turgut Ozal'in iktisadi Reformlari / Ozal, Siyaset, iktisat, Zihniyet, i. Sezal ve I Dagi (Ed.) / H. Kazdagh. - Istanbul: Boyut Yayincilik, 2003. - p.443-470
2. Carnegie Papers. The Political Economy of Reform in Egypt: Understanding the Role of

ЭТАПЫ РАЗРАБОТКИ РЕКЛАМНОЙ КАМПАНИИ

Дмитриева А.О.

Ульяновский государственный университет

Аннотация

В статье рассмотрены наиболее распространенные на сегодняшний день определения понятий «реклама» и «рекламная кампания». Представлено авторское определение понятий «реклама» и «рекламная кампания». Рассмотрены и проанализированы подходы различных авторов к процессу разработки рекламной кампании, приведена авторская последовательность этапов разработки рекламной кампании.

Ключевые слова: *реклама, рекламная кампания, этапы разработки рекламной кампании*

В современных, динамичных условиях развития нашей страны все больше возрастает роль рекламы, в связи с необходимостью усовершенствования эффективной деятельности фирмы. Правильно разработанная рекламная кампания может помочь с реализацией услуг, которые предоставляются предприятием, так как основной целью является привлечение новых клиентов, установление новых, более выгодных деловых контрактов, вследствие чего возрастает потребность в предоставляемом товаре, возрастает спрос, увеличивается предложение.

Успешно решать многочисленные задачи в области рекламной деятельности представляется возможным лишь при условии изучения, осмысления и грамотного приложения в специфических отечественных условиях огромного опыта, накопленного зарубежными странами в области рекламы.

Вышесказанное подтверждает актуальность темы «Этапы разработки рекламной кампании» в условиях современной российской экономики.

Для того чтобы лучше разобраться с понятием «рекламная кампания» поговорим сначала про понятие «реклама».

На сегодняшний день существует огромное количество определений понятия «реклама». Приведем некоторые из них.

Федеральный закон «О рекламе» № 38 – ФЗ, ст. 2 [1]: «Реклама (Advertising) – распространяемая в любой форме с помощью любых средств информация о физическом или юридическом лице, виде деятельности, товарах, идеях и начинаниях (рекламная информация), которая предназначена для неопределенного круга лиц и призвана формировать или поддерживать интерес к этим лицам, к товарам, идеям и начинаниям, и способствовать их реализации».

Ф. Котлер [2]: «Реклама — это неличная форма коммуникации, осуществляемая через посредство платных средств распространения информации, с четко указанным источником финансирования».

Гермогенова Л. Ю. [3]: «Реклама — это диалог между продавцом и потребителем, где продавец выражает свои намерения через рекламные средства, а потребитель — заинтересованностью в данном товаре. Если интерес покупателя не проявился, значит, диалог не состоялся, а цель рекламодателем не достигнута».

Ламбен Ж.-Ж. [4]: «Реклама — это средство коммуникации, позволяющее фирме передать сообщение потенциальным покупателям, прямой контакт с которыми не установлен. Прибегая к рекламе, фирма создает имидж марки и формирует капитал известности у конечных потребителей, добиваясь сотрудничества со стороны торговцев. Реклама — основной инструмент коммуникационной стратегии втягивания, подобно торговому персоналу для стратегии вталкивания».

Современный экономический словарь [5]: «Реклама — открытое оповещение фирмой потенциальных покупателей, потребителей товаров и услуг об их качестве, достоинствах, преимуществах, а также о заслугах самой фирмы».

Если объединить перечисленные выше элементы определений, то можно сказать, что реклама — это одна из функций маркетинга, объединившая в себе экономические, правовые, психологические методы воздействия на человека и уведомление потенциальных покупателей о товарах, услугах, об их качестве, цене, достоинствах, особенностях, безопасности и экономичности применения.

Большинство авторов считают, что рекламная кампания – это ряд рекламных мероприятий, объединенных одной или несколькими целями, охватывающих определенный период времени и распределенных во времени так, чтобы одно рекламное мероприятие дополняло другое.

При этом Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш. и Стародубцева Е.Б. в «Современном

экономическом словаре» [5] уточняют, что рекламная кампания – это осуществление комплекса тщательно спланированных рекламных мероприятий, не просто рассчитанных на определенный период времени, а с указанием конкретного района действий, рынка и круга лиц.

Из всего существующего множества определений понятия «рекламная кампания» можно вывести одно, которое представляется наиболее полным по содержанию. Рекламная кампания – это комплекс дополняющих друг друга рекламных мероприятий, который:

- разработан в соответствии с программой маркетинга;
- рассчитан на определенный период времени, район действий, рынок, круг лиц;
- направлен на потребителей товара представляющих соответствующие сегменты рынка, с целью вызвать их реакцию, способствующей решению фирмой-рекламодателем своих стратегических или тактических задач.

На сегодняшний день существует очень много определений этапов разработки и реализации рекламной кампании. У каждого автора на этот счет свое мнение.

Багиев Г.Л., Тарасевич В.М., Анн Х. в учебном пособии «Маркетинг» [6] предлагают следующую последовательность действий при разработке плана рекламной кампании: 1. Постановка задачи рекламной кампании (определение предмета рекламы, формулировка цели рекламной кампании, финансирование рекламной кампании), 2. Стратегия и тактика рекламной кампании (изучение предмета рекламы и выделение его особенностей, выделение круга потребителей рекламируемого товара, разработка общей идеи рекламной кампании, выбор рекламных средств, согласованность образов рекламы, планирование рекламы во времени, организация "независимых" дополнительных средств рекламы), 3. Осуществление рекламной кампании (подготовка текстов, статей, записей, роликов и т.п., размещение рекламы, контроль за выходом рекламной информации), 4. Анализ рекламной кампании (сбор информации об эффективности рекламы, критический анализ проведенных рекламных мероприятий с выделением ошибок и сильных сторон, необходимая коррекция рекламной кампании, хранение рекламных средств).

А.П. Панкрухин в своем учебнике «Маркетинг» [7] отмечает, что процесс планирования рекламной кампании состоит из семи этапов: анализ маркетинговой ситуации, определение целей рекламы, составление сметы расходов на рекламу и контроль за ее выполнением, выбор средств распространения рекламы, создание рекламного сообщения или текста, координация рекламы с другими методами стимулирования сбыта товара и его продажи, оценка результатов.

Филипп Котлер же в своей книге «Маркетинг, менеджмент. Экспресс-курс» [2] пишет следующее: «При разработке рекламной программы менеджеры по маркетингу должны прежде всего определить целевой рынок и мотивы покупателей. Затем следует ответить на пять основных раскрывающих содержание рекламной программы и известных как пять «М» вопросов: Миссия (Mission) — в чем состоит цель рекламной кампании? Деньги (Money) — каких средств она потребует? Обращение (Message) — какое рекламное сообщение необходимо донести до потребителя? Медиа-средства (Media) — какие медиа-средства следует использовать? Измерение (Measurement) — как оценить результаты рекламной кампании?». То есть другими словами разработать рекламную кампанию означает определить ее цели, сформировать рекламный бюджет, выбрать рекламное сообщение, разработать медиа-стратегии и оценить ее эффективность.

Ж.-Ж. Ламбен в своем учебнике «Менеджмент, ориентированный на рынок» [4] пишет: «Организацию рекламной кампании можно разбить на четыре стадии: выбор и разработка рекламного обращения, медиа-планирование, определение размера рекламного бюджета и оценка эффективности рекламы. Эти стадии не всегда следуют именно в такой последовательности, но присутствуют в любой рекламной кампании».

Как видно, у всех авторов представление об этапах разработки и реализации рекламной кампании довольно схожее. Например, все выделяют такие этапы как определение или постановка целей рекламной кампании, формирование бюджета и анализ или оценка эффективности рекламной кампании. Однако, например, Панкрухин выделяет такой этап как «анализ маркетинговой ситуации», предшествующий этапу «определение целей рекламной кампании», который все остальные авторы поставили первым. Нужно отметить, что этап «анализ маркетинговой ситуации» не выделяет ни один из рассматриваемых авторов. Также Панкрухин выделяет как отдельный этап «координацию рекламы с другими методами стимулирования сбыта товара и его продажи». Кроме того и Ф. Котлер и Ж.-Ж. Дамбен выделяют такой этап как «разработка медиа-стратегий» или «медиа-планирование».

В итоге мы предлагаем следующую последовательность этапов разработки рекламной кампании:

1. Анализ маркетинговой ситуации (изучение маркетинговой ситуации, анализ исходных

конкурентных условий на рынке или его сегменте, обоснование необходимости и целесообразности проведения рекламной кампании)

2. Определение целей и задач рекламной кампании, определение целевой аудитории
3. Определение размера бюджета рекламной кампании
4. Разработка творческой рекламной стратегии (идеи и образа)
5. Выбор оптимальных каналов распространения, периодичность и сроки распространения рекламы
6. Составление рекламного сообщения/продукта/
7. Реализация рекламной кампании
8. Оценка эффективности рекламной кампании

Литература

1. Федеральный закон от 13.03.2006 N 38-ФЗ (ред. от 18.07.2011) «О рекламе» [Электронный ресурс] URL <http://www.consultant.ru/online/base/?req=doc;base=LAW;n=116655>
2. Котлер Ф. Маркетинг-менеджмент. Экспресс-курс / Под ред. Ю.Н. Каптуревского: Пер. с англ.: Т. Виноградова, Д. Раевская, Л. Царук. - С.- Пб.: Питер Ком, 2001. 495 стр.
3. Гермогенова Л.Ю. Эффективная реклама в России: практика и рекомендации.- М.: РусПартнер ЛТД, 1994. 252 стр.
4. Ламбен Ж.-Ж. Менеджмент, ориентированный на рынок / Пер. с англ; Под ред. В. Б. Колчанова. – СПб.: Питер, 2004.
5. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б.. Современный экономический словарь. — 2-е изд., испр. М.: ИНФРА-М. 1999.479 стр.
6. Багиев Г.Л. Маркетинг Учебник для вузов / Г.Л. Багиев, В.М. Тарасевич, Х. Анн; Под общ. ред. Г.Л. Багиева. — 2-е изд. — М.: ЗАО «Изд-во "Экономика"», 2001. 718 стр.
7. Панкурхин, А.П. Маркетинг / А.П. Панкурхин; Гильдия маркетологов. — 3-е изд. — М.: Омега-Л, 2005. 656 стр.

УДК 339.138

ПОВЫШЕНИЕ УРОВНЯ УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ: ОСОБЕННОСТИ ОПРОСА В СИСТЕМЕ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АВТОДИЛЕРА

Зобов П.В., Стрелочных А.В.

Ульяновский государственный технический университет

Аннотация

В последнее время в центре внимания практически всех компаний высоко конкурентных секторов экономики, к которым, безусловно, относится и рынок автомобильных услуг находится проблема удержания клиентов, сохранение долгосрочного взаимовыгодного сотрудничества. Поэтому для решения данной проблемы, необходимо проводить регулярный мониторинг уровня удовлетворенности потребителей.

***Ключевые слова:** маркетинг, исследование, оценка удовлетворенности, анкетирование, автодилер*

Повышение степени удовлетворенности потребителей определяет уровень конкурентоспособности предприятия, поэтому необходимо его оценивать и повышать. Наиболее удобным и эффективным способом является опрос. Нами предлагается следующие параметры для оценки уровня удовлетворенности:

1. Количество автомобилей в дилерском центре: широкий выбор марок автомобилей (все ли модели находятся в салоне)
2. Гарантийное обслуживание: оперативность проведения ремонта; качество ремонта; доступность ремонта; длительность.
3. Сервисное обслуживание: стоимость; качество; оперативность ремонта; наличие запасных частей; приспособленность к обслуживанию и ремонту; длительность.
4. Персонал: уровень квалификации; оперативность; отзывчивость; возможность консультации специалистов; качество консультации; доступность персонала.
5. Экономические: стоимость автомобиля; цена запасных частей; цена сервисного и гарантийного обслуживания.
6. Удобное для потребителей месторасположение дилерского центра: наличие парковочных мест; развязка основных дорожных путей.
7. Атмосфера дилерского центра: наличие кафе; наличие зала ожиданий, диванов, журналов; доступ к автомобилю, возможность его полного осмотра со всех сторон.

8. Имидж компании: наличие основных указателей (как проехать к дилерскому центру); наличие сайта (единый стиль, наличие необходимой информации, соответствие написанного действительному).

По указанным параметрам мы проанализировали с помощью опроса ведущий ульяновский дилерский центр ООО «Авторай».

Размер выборки составил 191 человек. Результаты исследования следующие.

На процесс принятия решения о приобретении автомобиля в основном воздействуют рациональные факторы, нежели эмоциональные, именно поэтому за указанный промежуток времени доля мужчин в общей структуре респондентов составила 71%, тогда как доля женщин всего 29%.

Основной сегмент потребителей автосалона ООО «Авторай» представлен мужчинами в возрасте 30-40 лет. Подавляющее большинство участников, а именно 73% - лица, принимающие решения (ЛПР), руководители среднего и высшего звена различных подразделений, и организаций. Все участники исследования находятся в трудоспособном возрасте, имеют высшее образование.

На вопрос, какова цель посещения Вами нашего автосалона, большинство респондентов – потенциальные потребители, которые только «присматриваются» с возможностью дальнейшей покупки автомобиля. Важным аспектом на данном этапе процесса принятия решения о покупке – формирование эффекта «Первого впечатления», именно от него, во многом зависит, станет ли данный потребитель реальным или нет.

На вопрос, проранжируйте параметры по степени важности выбора автосалона, основным критерием выбора автосалона для потребителей является оперативность совершения сделки и цена приобретаемого автомобиля.

Уровень удовлетворенности обслуживанием персонала в ООО «Авторай» в целом потребители оценивают работу менеджеров по продажам на среднем уровне. Некоторые из респондентов заявили, что их не замечали до тех пор, пока потребитель сам не попросил о консультации.

На вопрос «Планируете ли вы в дальнейшем обращаться к услугам ООО «Авторай»» ответы респондентов распределились практически поровну: 48% респондентов ответили отрицательно на заданный вопрос.

Обратим внимание, что абсолютно в таком же процентном соотношении распределились ответы на вопрос «Посоветовали бы Вы данный автосалон родственникам, друзьям». Соответственно, у 48% респондентов не развито чувство лояльности к ООО «Авторай».

По результатам анкетирования потребителей ООО «Авторай» были выявлены следующие проблемы:

- важнейшие характеристики при выборе автосалона: возможность немедленно приобрести автомобиль, цена, качество послепродажного обслуживания; низкая оценка потребителями данных характеристик в ООО «Авторай».

- низкие оценки работы менеджеров по продажам: невнимательность, медлительность, некомпетентность, отсутствие пунктуальности;

- высокие показатели удовлетворенности потребителей общими характеристиками автосалона;

- низкий уровень лояльности потребителей ввиду высокой доли отрицательных ответов на вопросы о возможности дальнейшего сотрудничества и о желании посоветовать данный автосалон своим знакомым, родственникам, друзьям.

В соответствии с выявленными проблемами, были разработан перечень рекомендаций по улучшению функционирования компании ООО «Авторай».

Развитие в организации системы обратной связи с потребителями услуг путем рассмотрения и реагирования на жалобы и предложения посетителей по улучшению работы. Для этого необходимо тщательно обрабатывать данные, полученные напрямую или посредством «Книги жалоб и предложений». Быстро реагировать на конфликтные ситуации, чтобы клиент не чувствовал себя обманутым.

Внедрение системы мониторинга удовлетворенности посетителей качеством и доступностью услуг в каждой отдельно взятой услуге рекомендуется проводить хотя бы раз в три месяца, чтобы отслеживать ее тенденцию. Для выполнения данной работы следует обратиться в специализированные компании, либо обучить своего сотрудника и поручать эту работу ему. Способы мониторинга рекомендуется использовать разные, чтобы полученные результаты сравнивались и сопоставлялись с необходимыми результатами. Рекомендуется вести учет неудовлетворенных клиентов, вести с ними специальные беседы, выявлять их потребности с целью дальнейшего

сотрудничества. Регулярный мониторинг мнений потребителей услуг представляет собой эффективный инструмент принятия управленческих решений по улучшению и развитию деятельности учреждений в условиях перехода на принципы управления, ориентированного потребителя. После проведения мониторинга результаты рекомендуется показывать всему персоналу, занятому на предприятии и связанному непосредственно с потребителями. Это будет способствовать оценке каждого сотрудника своей деятельности и ее улучшению.

Важнейшим этапом в достижении высокого уровня удовлетворенности потребителей ООО «Авторай» является организация внутрикорпоративного и внешнего обучения специалистов. Внутреннее обучение включает в себя несколько ключевых моментов: презентация стандарта обслуживания; решение ситуационных задач; тестирование сотрудников на знание стандарта обслуживания; обучение продукту. Внешнее обучение включает в себя обучение этапам продаж. В целях осуществления данной работы.

Кроме того, рекомендуем внедрить систематическое применение технологии «Тайный покупатель» при изучении степени удовлетворенности потребителей. С помощью данной технологии будет предоставлен мониторинг уровня сервиса компании. Методика «Тайный покупатель», поможет узнать слабые и сильные стороны автосалона. Владея и используя такую информацию, можно предпринять меры, чтобы усилить свою позицию на рынке.

Для стимулирования работы менеджеров по продажам ООО «Авторай» разработать и внедрить систему штрафов.

Вышеперечисленные рекомендации позволят оптимизировать работу специалистов и повысить уровень лояльности потребителей, что будет значительным шагом вперед в повышении конкурентоспособности компании.

УДК 339.372

ОСНОВНЫЕ ПРАВИЛА ОСВЕЩЕНИЯ ТОРГОВОГО ЗАЛА В МАГАЗИНЕ

Локтионова А.В.

Курский государственный университет

Аннотация

Впечатление о магазине зависит от многих факторов, в том числе и от его освещения. Неправильно спроектированный свет в магазине способен снизить продажи до полутора-двух раз. Слишком яркий свет способен отпугнуть покупателей в силу дискомфорта и чрезмерной нагрузки на глаза, слабый свет искажает естественный образ товара и не способствует соответствующему для совершения покупок настроению.

Ключевые слова: свет, магазин, освещенность, блескость

На настоящий момент правильность выбора освещения – одна из наиболее актуальных проблем современности. С помощью света можно управлять товародвижением магазина, подсветив или направив световой поток более удачно на тот или иной товар. Также помещение можно сделать более уютным, используя яркие и теплые тона света.

Существует множество способов привлечения внимания покупателя к конкретному магазину. Самым простым и эффективным из них является правильно подобранная форма освещения товара и торгового зала. Сюда можно отнести специфику подсветки товара, цветность и тип ламп (их тип влияет на цветопередачу в торговом зале – способность света отражать реальные цвета объекта). Совокупность данных факторов составляет концепцию освещения магазина, которая сильнейшим образом связана со спецификой магазина и товара, внутренним интерьером, особенностями выставления товара и торгового оборудования.

В силу указанных факторов очень важным является предусмотреть и продумать весь световой сценарий уже на стадии проектирования магазина. Важно вписать выбранные светильники в предполагаемый интерьер, расставить осветительные установки и выбрать источники света таким образом, чтобы свет работал на продажи, создавал ощущение комфорта в магазине.

Целью статьи является исследование теоретических аспектов освещения магазина, которые часто не учитываются в современных магазинах, что визуально снижает общее восприятие торговой точки.

Создание комфортных зрительных условий подразумевает обеспечение необходимой видимости и исключение светового дискомфорта при восприятии окружающего пространства.

Чтобы не опустить появление такого дискомфорта, следует обратить внимание на следующие факторы:

- недостаточная или избыточная освещенность;
- уровень яркостного контраста;
- наличие эффекта блескости.

В архитектуре и дизайне магазинов существует четкая классификация освещений, которая делится на 3 вида. Как правило, в интерьере магазинов применяется комбинированное освещение, то есть все 3 вида используются одновременно. Рассмотрим их в табл. 1.

Уровень освещенности торговых предприятий, согласно СНиП 23-05-95 «Естественное и искусственной освещении», должен варьироваться от 500 до 1000 люкс при условии использования комбинированного освещения, исключение составляет освещение витрин, здесь допускается показатель в 1500 люкс [1]. Освещенность измеряется специальным прибором люксметром, с помощью него можно определить количество люкс в какой-либо одной точке.

Для некоторых товаров существуют особые рекомендации по расположению ламп и их цветности. В магазинах одежды, как правило, устанавливаются лампы с привычной теплой цветностью. Так как одежда темных тонов поглощает свет, то магазины мужской одежды или бутики со строгими классическими коллекциями требуют большей освещенности. Для того чтобы привлечь внимание покупателей к той или иной группе товара, используют металлогалогенные прожектора. Благодаря им расположенная в более освещенном месте одежда становится ярче и привлекательнее и распродается быстрее. Однако не для всех магазинов одежды приемлемы теплые оттенки света.

Таблица 1.

Виды освещения магазинов

Название освещения	Описание света	Пример источников света	Особенности применения
Общее	Освещение заполняет всю площадь пространства равномерно. Это основной вид освещения всех помещений	Подвесные либо встраиваемые светильники, равномерно распределенные по всей площади потолка	Обеспечивает базовый благоприятный световой фон
Локальное	Направленный поток света, который освещает определенные зоны пространства более ярким пятном, выделяющимся на фоне общего освещения	Прожекторы, светильники направленного света, встраиваемые либо подвесные	Позволяет выделить требуемые торгово-презентационные зоны (вешала, стеллажи, гондолы, джокерные группы)
Дополнительное	Освещение позволяет обогатить общую световую картину эстетическими акцентами, уравнивает композицию, придает индивидуальность интерьеру	Различные бра, подвесные плафоны, люстры необычных форм, скрытая подсветка потолков, стен, подсветка в оборудовании и мебели, светящиеся артобъекты	Позволяет расставить имиджевые акценты (подсветить логотип, подчеркнуть архитектурные эффекты благодаря скрытой подсветке, создать дополнительный уют в зоне ожидания)

Также не маловажно искусственное освещение. Оно обладает способностью влиять на восприятие того или иного интерьера. Оно позволяет создавать определенную атмосферу, расставлять пространственные акценты и способствует делению интерьера на зоны различного назначения. При помощи системы освещения можно до неузнаваемости изменить привычный интерьер, используя иллюзорные особенности света.

Если подсветить потолок помещения по периметру лампами дневного света, спрятанными в карниз или за выступ стены, можно добиться эффекта «парящего» потолка. Возникает ощущение отрыва потолка от стен, проникновения воздуха и естественного света, что приводит к зрительному увеличению высоты стен помещения. Цвет ламп в данном случае должен иметь нейтральный, близкий к дневному свету оттенок [2].

Таким же приемом можно «раздвинуть» стены, только теперь световой поток нужно направить равномерно вниз по стене. Освещение поверхности стен «раздвинуться», создавая

ощущение большого по площади пространства, при этом используется свет нейтрального белого или холодного оттенка.

Если требуется удлинить помещение, то выделять светом следует лишь одну стену, опять же используют холодный спектр. Вообще, нужно всегда помнить, что теплые цвета приближают, а холодные зрительно удаляют предметы, поэтому добиться обратного эффекта – уменьшения расстояния – возможно введя теплую цветовую гамму и интенсивную подсветку удаленной стены теплыми оттенками.

Еще один фактор, влияющий на уровень комфортности освещения, – это блескость, которая возникает в ситуациях, когда в поле зрения попадают объекты и поверхности повышенной яркости. Источниками блескости чаще всего являются глянцевые или зеркальные поверхности, отражающие яркий свет, либо сами источники света, лучи от которых падают в глаза и вызывают дискомфорт. Существует ряд средств и способов, позволяющих избежать этого:

- использование в интерьере отделочных материалов с матовой поверхностью;
- выбор оборудования и других объектов с матовыми покрытиями, светильников низкой яркости;
- применение эффективного экранирования источников света и светильников с большой светящейся поверхностью, а также преимущественное использование в помещениях отраженного и рассеянного света [2].

Подводя итог, можно сделать вывод о том, что при освещении магазина следует в первую очередь учитывать создающуюся атмосферу. Значение атмосферы магазина велико, потому что, во-первых, она является одним из важных факторов привлекательности торгового предприятия для покупателей; во-вторых, ее воздействие на клиентов происходит в магазине в непосредственной близости товара; в-третьих, усилия розничного предприятия достигают цели с наименьшими потерями, так как ограничивают возможность помех, создаваемых конкурентами при использовании внемагазинных коммуникаций и стимулов; в-четвертых, положительные ощущения, положительные эмоции и чувства способствуют быстрой адаптации к ситуации в торговом зале и могут задержать посетителя в магазине дольше и осуществлять покупок больше, чем было запланировано. Во всем мире освещение товаров уже давно стало полноправным инструментом их успешной продажи, а также является неотъемлемой частью интерьера магазина. По оценкам маркетологов, правильно установленный свет может существенно увеличить прибыльность торговой точки. Для этого он должен выполнять свою главную задачу – «вести» покупателя по магазину, показывать ему весь ассортимент и обращать внимание на новинки.

Литература

1. СНиП 23-05-95 «Естественное и искусственное освещение» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://snip230595.msk.ru/>, свободный ресурс.
2. Продвижение продовольствия [Электронный ресурс] : журнал. – 2009. – № 1 (3). – Режим доступа: <http://www.prod-prod.ru/>, свободный ресурс.

УДК 339.13

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РОЗНИЧНЫХ ТОРГОВЫХ СЕТЕЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Мамедова Ф. И.

Дагестанский государственный технический университет

Аннотация

В статье обоснована необходимость совершенствования форм и методов управления сетевой торговлей. Разработаны рекомендации по формированию стратегии развития сетевой торговли, на основе использования современных технологий в торговле.

Ключевые слова: *риск, инвестиции, франчайзинг, бизнес, торговля*

Открытие продовольственных супермаркетов показало преимущество системы самообслуживания, которое в несколько раз повысило эффективность работы обычных магазинов. Новая модель торговли стала активно распространяться на западных рынках. Внедрение POS-терминалов позволило более эффективно управлять товарными запасами и точно определять покупательские предпочтения в точке продажи.

Первый гипермаркет представил наиболее эффективный формат торговли, позволяющий полнее удовлетворить растущие потребности потребителей и существенно расширить целевую аудиторию. Однако, без развития информационных технологий становление национальных и

глобальных игроков стало бы невозможным. Только централизация основных функций управления позволила крупным торговым операторам сохранить высокую эффективность при активном росте сети в национальном масштабе.

Усиление концентрации на внутренних рынках вызвало экспансию крупных национальных игроков на новые рынки, появились первые международные операторы.

Западный рынок насыщен и становится все более однородным. Ответом на рост глобальных игроков стало усиление регулирующей роли государства во многих странах мира.

По оценкам РБК (www.rbc.ru), на данном этапе можно выделить пять основных типов торговых сетей в России. Три из них являются национальными (федеральными, или общероссийскими) операторами и две — локальными. Федеральная сеть предполагает большие объемы продаж, достаточное количество магазинов, наличие их в нескольких городах России, а также определенный уровень стандартов работы.

1. Национальные (федеральные, или общероссийские) операторы:

1) иностранные торговые сети, открытые в России напрямую материнскими компаниями, планирующие общероссийскую экспансию (METRO Group, Auchan, Billa (REWE));

2) иностранные торговые сети, открытые в России на правах франчайзинга, планирующие общероссийскую экспансию (Spar);

3) российские компании, планирующие экспансию во все регионы («Виктория», «Юниленд» — «Дикси», Dixis, «Магнит», ООО Фирма «Омега-97» — «Патэрсон», X5 Retail Group — «Перекресток», «Пятерочка», «Седьмой Континент», «Техносила», «Эльдорадо»).

2. Локальные компании:

1) работающие в рамках одного города или одного региона и не планирующие экспансию во все регионы России («12 месяцев»);

2) работающие в рамках одного или нескольких регионов, но не планирующие выход в столицы и во все регионы России («АЛПИ», «Виват», «Купец» и др.).

При этом мировой опыт свидетельствует о том, что в розничной торговле отмечается доминирование на рынке 3-5 ритейлеров. Доля трех крупнейших розничных сетей в Швеции составляет 95%, в Финляндии - 80%, во Франции - 66%, в Германии - 53%, в Великобритании - 52%, в Венгрии - 26%. В России такие крупные операторы только начинают развиваться.

В перспективе успех в конкурентной борьбе большинства сетевых компаний будет во многом определяться уровнем розничного ценового предложения в торговых точках, который, в свою очередь, будет зависеть от правильно построенных взаимоотношений с производителями и дистрибьюторами поставляемой продукции.

Еще одним из средств достижения контакта производителя товаров и розничного продавца, а также обеспечения взаимной выгоды и решения вопросов популяризации бренда торговой компании является выпуск товаров под собственной торговой маркой. В Европе и США у крупных ритейлеров (в особенности у дискаунтеров) на собственные марки в разных категориях приходится от 30 до 100% продаж.

Российские розничные сети также освоили этот инструмент повышения конкурентоспособности, и в целом можно прогнозировать дальнейший рост доли собственных торговых марок в ассортименте сетевых компаний и использование тактики низких цен на них.

Развитие бизнеса сетевых компаний в регионах России и за ее пределами является логичным воплощением стратегических планов наиболее успешных ритейлеров в условиях возрастающей конкуренции в федеральных центрах и усиления влияния иностранных торговых операторов.

Эффективное размещение обусловлено тем, что российские компании вызывают большой интерес у инвесторов во всем мире по причине экономического роста. Сегмент розничной торговли особенно привлекателен для вложений, т.к. эти компании мало зависят от политических рисков.

Негативным фактором, вызывающим некоторую осторожность портфельных инвесторов, является недостаточная прозрачность показателей бизнеса компаний.

Известности бренда, повышению показателя роста продаж, посещаемости способствуют активно внедряемые лидерами ритейла программы лояльности, которые предусматривают новые подходы и использование маркетинговых инструментов при индивидуальной работе с клиентом. Чтобы покупатель проявил свою лояльность по отношению к компании, необходимо предоставить ему особый уровень сервиса, скидки, накопительную систему баллов, возможность участия в розыгрыше ценных призов и т.д.

Для создания лояльности покупателей используются также дисконтные и клубные карты.

Основной целью дисконтных программ является удержание существующей клиентской базы

(а не ее расширение). Любая дисконтная программа вводится также для сбора маркетинговой информации. Такая программа не обязательно должна увеличивать оборот сети — она может быть нацелена на сохранение структуры целевой группы или на снижение чувствительности к цене. По мнению экспертов, дисконтная программа эффективна, если после ее введения оборот возрастает не менее чем на 10%.

Для удержания клиентов используется также механизм проведения специальных акций для покупателей. Для создания программ лояльности торговые сети начинают использовать такой инструмент, как эквайринг.

Эквайринг — это процесс продажи товаров, работ, услуг с помощью платежных пластиковых карт. Прием к оплате банковских карт в условиях расширения и повсеместного внедрения различных форм безналичной электронной оплаты является важным конкурентным преимуществом магазинов, способствует повышению лояльности покупателей, экономит время, предоставляет дополнительный сервис, связанный с отсутствием необходимости носить при себе большие суммы наличных средств, привлекает простотой и доступностью оплаты товаров.

Наиболее эффективной для обеспечения лояльности эксперты считают систему бонусов и отсроченных скидок.

Литература

1. Абрютин М.С. Экономический анализ в торговой деятельности.- М.: Дело и сервис, 2000.
2. Бланк И.А. Управление торговым предприятием.- М.: Ассоциация авторов и издателей, Тамдем, ЭКМОС, 1998.
3. Гончаров П.Г. и др. Организация торговли продовольственными товарами.- М.: Экономика, 1982.
4. Маслов Е.В. Управление персоналом предприятия. – М.: ИНФРА-М, Новосибирск: НГАЭиУ, 2000.

УДК 338.48

ОПТИМАЛЬНЫЕ ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕСПУБЛИКИ ДАГЕСТАН

Магомедалиева Х.Н., Абдурахманова М.И.

Дагестанский государственный технический университет

Аннотация

Дана оценка современного состояния и тенденций развития регионального рынка рекреационных услуг, а также разработаны практические рекомендации по их развитию.

Ключевые слова: *туризм, туристская инфраструктура, туристский центр, туристско-рекреационный потенциал, экономика.*

В международной практике на сегодняшний день наиболее распространено трактование туризма, представленное Международной конференцией по статистике путешествий и туризма (1991 г.) как «комплекс связей и явлений, которые возникающие во время перемещения и пребывания людей в местах, отличающихся от их постоянного места жительства и работы». Согласно информации Всемирной Туристской Организации, доля туризма в экономике составляет примерно 30 % мирового импорта.

Туризм – это стремительно развивающаяся отрасль мировой экономики. По данным ВТО, в 83% странах мира туризм является одним из пяти основных источников доходов. Кроме того, среди всех секторов экономики туризм лидирует по созданию рабочих мест. В настоящее время в туристской индустрии занято около 200 млн. чел., которые обслуживают 0,5 млрд. посетителей, ежегодно тратящих на свой отпуск 1/3 трлн. долларов [2].

Развитие туризма является одним из приоритетов в национальной экономике, которая имеет богатый туристско-рекреационный потенциал.

Уникальные природные ландшафты, благоприятные природно-климатические условия, бальнеологические ресурсы, культурные и исторические памятники формируют Дагестан, как уникальный центр международного туризма. На сегодняшний день, туризм и рекреационная инфраструктура республики представлена путем размещения объектов различных форм собственности. По данным Министерства по туризму и народным художественным промыслам РД – это шесть государственных учреждений, три санатория Федерации профсоюзов РД, санаторий ФСБ «Дагестан», санаторий-профилакторий «Дагрегионгаза», 10 туристских баз, муниципальные гостиницы, гостиницы акционерных обществ и частных лиц, культурно-развлекательные центры. В рекреационной зоне Дагестанского побережья Каспийского моря расположены 158 зон и баз отдыха.

Туристская инфраструктура динамично развивается – строятся новые средства размещения, облагораживаются пляжи, развивается рекреационная сеть, создаются интересные объекты в области экстремального туризма.

Поэтому, стоит задуматься о поиске альтернативных путей развития туризма и отдыха в нашей республике. Мир начинает переходить с массового туризма к более содержательно наполненным видам отдыха и путешествий. Ранее фундаментальной основой туризма являлось три S (sun, sea, sand) – солнце, море и песок, но сейчас они начинают уступать место трем L (landscape, lore, leisure) – пейзажу, традициям, досугу. Нам есть что показать, красота Дагестана неоспорима, и в этом случае традиции наших народов, великолепные пейзажи, ремесла и промыслы, экологическая чистота, гостеприимство людей дадут новый толчок к развитию туризма, подъему экономики, не принося с собой отрицательных последствий.

Нестабильность в регионе – основной отрицательный фактор, воздействие которого нивелирует даже тот факт, что инфраструктура отрасли приобретает новое качество в своем развитии. Поток негативной информации, поступающей из СМИ, заставляет туристов задуматься о других возможных местах отдыха. Нельзя забывать и о двух гранях человеческого фактора. С одной стороны, люди – наше самое большое богатство. Гостеприимство дагестанцев зачастую может считаться эталоном в плане умения встретить, разместить и накормить гостя, создав для него самые благоприятные условия и оставив максимум приятных впечатлений о нашей родине. С другой стороны, специфика менталитета отдельных слоев нашего общества способна оттолкнуть как отдельно взятых туристов, так и целые их потоки. Случаи неуважительного отношения к гостям редки, но, как известно, даже капля дегтя способна испортить бочку самого лучшего меда.

По данным социологического опроса населения Республики Дагестан, в котором было охвачено 700 респондентов, (93%) дагестанцев имеют положительное отношение к развитию туризма в республике. [3]. Интересным фактом является то, что число граждан резко не приемлющих туризм в 2,5 раза меньше тех, кто к развитию туризма в республике вообще безразличен. Таким образом – подавляющее большинство дагестанцев поддерживает новые тенденции и курс на развитие республики как туристического региона.

Следует также отметить еще один важный момент – дагестанцы не отрицают и возможность положительного социально-культурного эффекта от развития туризма. Общество в целом готово принять проявления культурных особенностей туристов, хотя дагестанцы и не скрывают своих возможных опасений по поводу негативного воздействия туризма. Конечно, наибольшую долю (41%) в оценке дагестанцами вредных последствий туризма занимает экологический ущерб – загрязнение побережья, лесов, рекреационных зон. Замусоренные пляжи, леса и склоны гор требуют развития соответствующей санитарной инфраструктуры, развитие которой по-прежнему затруднено из-за отсутствия материальных ресурсов [3].

Но обращает на себя внимание и тот факт, что остальная часть взглядов в основном связана с опасениями культурного плана – негативное воздействие на молодежь (29%) и потеря самобытности республики (16%). Но более важными дагестанцы признают другие причины – отсутствие финансирования (35%), отсутствие специалистов турбизнеса (29%), отсутствие туристической инфраструктуры (21%). Можно сказать, что на мнению граждан республики отразилась, закрепившаяся в сознании, оценка Дагестана, как дотационного региона, непривлекательного для иностранных инвесторов. Мониторинг общественного мнения должен стать одним из основных элементов социально-экономического механизма, обеспечивающего устойчивое развитие туризма в регионе.

Специалистам и исследователям стоит разработать информационную систему, которая позволит оценить весь спектр мнений коренного населения и даст возможность корректировать тенденции развития туризма в регионе. Надо понимать и тот факт, что развитие этой сферы бизнеса часто ограничивается нежеланием турфирм предоставлять недорогой туристский продукт. Начать следует с направлений, не требующих больших инвестиций, но способных стать локомотивом развития более затратных, но и, в перспективе, более выгодных туристических направлений. Изначально необходимо акцентировать внимание власти и бизнеса на недорогих видах туризма с сохранением уже созданного. Такая работа должна быть направлена на формирование положительного туристского имиджа Дагестана, накопление благоприятной репутации региона. Параллельно необходимо вести активную подготовку кадров, как низшего, так и среднего звена.

Вторым этапом является создание и дальнейшее развитие инфраструктуры массового туризма – строительство рекреационных объектов, гостиниц. Результатом реализации данного этапа должно стать создание условий для качественного изменения ситуации в регионе. Заключительный третий

этап будет характеризоваться переходом к созданию крупного регионального туристско-рекреационного комплекса с целью дальнейшего развития до всероссийского и международного уровня [2]. Республика должна стать лидером по количеству принимаемых туристов в Каспийском регионе. В частности, для российских туристов, Дагестан привлекателен отсутствием необходимости оформления дополнительных документов (загранпаспорт, виза, страховка и т.д.). В то же время, интеграция интересов государства и бизнеса в сфере туризма, способна в результате чего дать качественный, разнообразный и доступный туристический продукт который не уступает зарубежным аналогам.

Литература

1. Федеральный Закон от 24 ноября 1996 г. № 132-ФЗ «Об основах туристской деятельности в Российской Федерации» (в ред. Федерального закона от 27.12.2009г. №365-ФЗ).

2. Закон Республики Дагестан от 29 декабря 2012 года №105 «Об утверждении республиканской целевой программы «Развитие туристско-рекреационного комплекса в Республике Дагестан 2013 - 2017 года»».

3. Государственная программа Российской Федерации "Развитие Северо-Кавказского федерального округа" на период до 2025 года разработана в соответствии с распоряжением Правительства Российской Федерации от 11 ноября 2010 г. N 1950-р.

4. Дуздибаева А. С. Современное состояние российского туризма // Молодой ученый. 2015., №7. стр. 390-393.

ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ ТУРИСТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА В РД

Магомедова Т.В., Фатулаева И.А.

Дагестанский государственный технический университет

Аннотация

В статье анализируется туристско-рекреационный потенциал Республики Дагестан, рассматриваются проблемы и перспективы развития туристско-рекреационной деятельности региона с учетом современных направлений развития туризма и программы экономического и социального развития Республики Дагестан.

Ключевые слова: *туризм, туристско-рекреационная деятельность, въездной туризм, экстремальный туризм, региональное развитие туризма, государственное регулирование туризма, управление туризмом, инфраструктура туристского рынка, тренинг, культурно-познавательный туризм*

Дагестан - один из регионов Кавказа, где природное разнообразие сочетается с полиэтничностью. Из 45 на Дагестан приходится более 30 проживающих здесь этносов. Каждый этнос образует свой культурный ландшафт, который состоит из различных сочетаний социокультурных и природных компонентов, сложившихся вследствие многовекового эволюционного взаимодействия.

В Дагестане существует более 6 тыс. памятников истории и культуры, которые включены в список охраняемых объектов. Среди многих историко-культурных памятников в большей степени задействованы такие объекты наследия, как крепость Нарын-Кала, Кубачи и Гуниб. Благоприятные климатические условия, привлекательные горные и равнинные ландшафты, наличие морского побережья являлись хорошими показателями для развития туристско-рекреационной деятельности, которой в Дагестане начали заниматься только в 1960-х годах [3].

Дагестан очень богат минеральными источниками и лечебными грязями. Так, значительной популярностью пользуются лечебные грязи озер Махачкалинское, Большое и Малое Турали, озеро Ак-Гель, Берикей, озеро Дипсус, расположенное на территории курорта «Каякента». Помимо этого, на территории Дагестана расположено более 300 источников термальных и минеральных вод, основными из них являются Ахтынский, Махачкалинский, Талгинский, Манаскентский, Ачи-Су, Губденский, Избербашский, Каякентский, Берикейский и Рычал-Су.

В последние годы в Дагестане получил развитие въездной туризм. По посещаемости на первом месте находятся религиозные места. Особую ценность представляет древняя Джума-мечеть, расположенная в Дербенте. Она построена в VII веке и является одной из пяти самых древних мечетей мира. Не меньший интерес представляет и кладбище «Кырхляр». Здесь захоронены 40 мучеников-арабов, рядом с их могилами находится мавзолей Тути-Бике (жены известного Фат-Али-хана), много лет правившей Дербентом. Местом, куда массово совершают паломничество, является и гора Шалбуздаг, расположенная на территории Южного Дагестана.

Следует отметить, что в туристско-рекреационной отрасли Дагестана есть весьма серьезные

недостатки, ограничивающие ее развитие. Туристская инфраструктура до сих пор недостаточно развита, особенно в горных и предгорных районах. Во многих селах, где распространены народные традиционные ремесла, отсутствуют гостиницы и дороги с твердым покрытием, что затрудняет их посещение туристами. Туристы могут останавливаться лишь в гостях или снимая квартиры у местного населения. С развитием инфраструктуры во многих районах может начаться «вторая жизнь». Для привлечения туристов в Республику нужно задействовать не только памятники истории и культуры, народные промыслы, но и памятники природы. Богатство и разнообразие природы Дагестана в должной мере оценят любители экологических, экстремальных и познавательных видов туризма.

Экстремальный туризм основан на стремлении к преодолению препятствий — генетическая ценность, сохранившаяся в современных путешествиях от античной культуры. Чаще всего альпинисты посещают расположенный на юге уникальный горный комплекс, включающий в себя такие вершины, как Шалбуздаг (4149 м), Базардюзю (4466 м), Ярыдаг (4100 м над уровнем моря) [1].

Наличие моря дает возможность для развития яхтинга - путешествия на парусном, парусно-моторном или моторном судне. Яхтинг можно отнести к приключенческим путешествиям с определенной долей условности, поскольку на яхте совершаются многочисленные морские прогулки массового туристского спроса.

Наличие горного ландшафта позволяет развивать в Дагестане горнолыжный спорт — один из самых старых видов активного отдыха. С течением лет количество желающих кататься на горных лыжах становится все больше. В Республике уже открыт современный горнолыжный курорт «Чиндирчоро», общей площадью 120 га, расположенный на одноименной горе на хребте Бетлес и функционирующий с 2006 года. На курорте созданы все условия для проживания, отдыха и занятия экстремальными видами туризма. В теплое время года проводятся занятия велоспортом и экскурсии на лошадях.

Несмотря на то, что позитивные тенденции последних лет очевидны, уровень использования туристско-рекреационного потенциала республики крайне низкий. Общее количество мест размещения на 10000 населения республики составляет всего лишь 94,7 мест. Количество зарегистрированных в регионе коммерческих организаций и индивидуальных предпринимателей, занимающихся туристкой и санаторно-курортной деятельностью, на 10000 населения составляет 3,44. Средняя продолжительность пребывания туристов в регионе примерно 14 дней. В туризме и санаторно-курортной сфере работает всего 5200 человек, что составляет 0,6% общей численности занятого населения республики. В настоящее время использование потенциала санаторно-курортного комплекса республики составляет менее 20%.

Для того чтобы туристско-рекреационный комплекс Дагестана развивался в дальнейшем требуются значительные инвестиции в строительство дорог, гостиниц, также следует использовать новые формы отдыха и туризма. В республике существует самостоятельное ведомство, которое занимается вопросами развития туристской отрасли – Агентство по туризму Республики Дагестан. Основная работа Агентства-это позиционирование Дагестана как региона с высокими туристскими возможностями, осуществление государственной политики в сфере туризма, создание условий с целью развития туристской инфраструктуры и привлечения инвестиций; развитие законодательно-нормативной базы в области туризма, а также вопросов программного обеспечения развития туристской отрасли. Предпринимаются меры, направленные на реализацию приоритетных для республики инвестиционных проектов и привлечение инвестиций.

Идея развивать туризм в регионе – правильная, однако, чтобы привлечь туристов и инвесторов перед началом строительства курортных объектов в СКФО нужно, в первую очередь, решить проблемы безопасности. Обеспечение безопасности – это основной вопрос, который нельзя прописать ни в одном из программных документов по развитию туризма. Один-единственный взрыв может покончить с туристическими надеждами целых стран. Серьезным аспектом является и негативный имидж Северного Кавказа как нестабильного региона и напряженные межэтнические отношения в стране.

Кроме безопасности есть и другие проблемы, возникавшие в сфере туризма в Республике Дагестан, а именно:

- отсутствие достаточного уровня поддержки и взаимодействия туристской отрасли со стороны муниципальных образований и органов местного самоуправления;
- имеющийся негативный фон в центральных СМИ в отношении региона;
- слабое развитие сферы услуг и сервисного обслуживания в местах отдыха и на туристских маршрутах;

- отсутствие необходимого внимания к подготовке кадров среднего звена для туротрасли;
- неразвитая рекламно-информационная деятельность;
- значительная ориентированность субъектов турбизнеса на выездной туризм;
- отсутствие достаточного количества современных гостиниц и других средств размещения на основных туристских маршрутах;
- плохое санитарное состояние территорий объектов показа [6].

Для преодоления этих негативных тенденций необходима активизация государственной политики в сфере туризма, создание организационных, правовых, а также экономических основ формирования в Дагестане современной, конкурентоспособной индустрии туризма.

Несмотря на то, что правительство республики принимает определенные меры по развитию туризма, пока они не приносят существенные результаты. Это можно объяснить тем, что территориальные и муниципальные органы власти в деятельности по формированию туристской инфраструктуры недостаточно активны.

Таким образом, можно сделать вывод, что основная задача правительства Республики Дагестан по развитию туристско-рекреационного комплекса заключается в продвижении дагестанского туристского продукта, как на внутреннем, так и на мировом рынках. Частный бизнес не в состоянии проводить имиджевую рекламную кампанию всей республики, так как продает и продвигает только свой собственный продукт, а создание образа Республики Дагестан как региона, благоприятного для туризма, является исключительно государственной задачей.

Некоторые страны живут и процветают именно за счет сферы туризма, поэтому данная деятельность в Республике Дагестан в перспективе должна стать одной из основных отраслей экономики, ее бюджетообразующей частью.

Литература

1. Стратегия развития туризма в Российской Федерации на период до 2015 года.
2. Ахмедханов К.Э., Козорезов Е. Ф. Неизвестный и прекрасный Дагестан. М., 2009. стр. 52-168.
3. Доверительное управление культурным и природным наследием в России: прецеденты, аргументы, документы / отв. ред. А.П. Кудрявцев, Ю.Л. Мазуров. М., 2010. стр. 36-38.
4. Зорин И. В. Феноменология путешествий. М.: Советский спорт, 2008. стр. 260.
5. Дурович А.П. Маркетинг в туризме: Учеб.-практ. пособие. — М.: МЭСИ, 2006.
6. Отчет о развитии туристской индустрии в Республике Дагестан за 2012 год.

УДК 331.1

МАРКЕТИНГ ПЕРСОНАЛА КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Мамонтова Е.В.

Ульяновский государственный университет

Аннотация

Организации заинтересованы в привлечении и удержании квалифицированного персонала, оптимальном использовании человеческих ресурсов с учётом потребностей организации и работника. Такое сбалансированное использование может быть обеспечено путем внедрения маркетинга в управлении персоналом. В статье рассмотрены подходы к понятию «маркетинг персонала», проведен сравнительный анализ определений данного понятия, сформулировано авторское определение.

Ключевые слова: *маркетинг персонала, человеческие ресурсы*

Современный бизнес постепенно переходит с языка прибыли на язык стоимости. Человек выступает тем элементом, который обладает способностью производить стоимость; однако человеческие ресурсы – самый обременительный актив для управления – они разнообразны, непредсказуемы, капризны. В связи с этим необходимо грамотно «работать» с человеческим капиталом в целях экономического роста фирмы, повышения ее конкурентоспособности и др., поэтому многие компании стали использовать маркетинг персонала.

Маркетинг персонала – относительно новое понятие. В мировой практике он стал применяться в начале 1990-х годов. В российской практике это явление не получило должного распространения – если отечественные организации и включают маркетинг персонала в состав задач, решаемых службами управления персоналом, то это, как правило, носит ситуативный характер, а не работает на перспективу [1, стр. 47].

Традиционно маркетинг персонала рассматривается с двух подходов.

Во-первых, под маркетингом персонала понимают определенную философию, определяющую стратегическое управление человеческими ресурсами (широкий смысл). Целью такого маркетинга является: оптимальное использование человеческих ресурсов путем создания максимально благоприятных условий труда; активизация человеческого фактора; развитие в каждом сотруднике "совокупности различных качеств, обуславливающих его трудоспособность при производстве материальных и духовных благ", а также партнерство и лояльное отношение к фирме [1, стр. 49].

Во-вторых, маркетинг персонала толкуется как особая функция службы управления персоналом (в узком смысле). Эта функция направлена на выявление и покрытие потребности предприятия в человеческих ресурсах [1, стр.50].

Различие в подходах кроется в преследуемых задачах – широкое толкование предполагает реализацию через комплекс задач управления персоналом (разработка целевой программы, планирование потребности, деловая оценка, управление карьерой, мотивация и т.д.), а узкое толкование гласит, что задача маркетинга персонала обособлена от других задач кадровой работы и заключается в анализе внутренних и внешних факторов маркетинговой деятельности по управлению персоналом и разработке и реализации мероприятий по направлениям этой деятельности.

В рамках двух этих подходов возникают различные трактовки маркетинга персонала, которые можно объединить в такие группы:

1. Маркетинг персонала как вид деятельности.

Маркетинг персонала – это вид управленческой деятельности, направленной на долговременное обеспечение организации человеческими ресурсами [5, стр. 6].

Особый вид управленческой деятельности, направленный на удовлетворение потребностей сторон в процессе их трудовых отношений путем эквивалентного обмена в различных формах [5, стр.14].

2. Маркетинг персонала как инструмент.

Маркетинг персонала – инструмент стратегического и оперативного планирования персонала [3, стр.83].

Маркетинг персонала – инструмент достижения привлекательности работодателя через коммуникации с целевыми группами потенциальных работников (сегментами рынка) [4, стр.11].

Маркетинг персонала – эффективный инструмент, позволяющий максимальный результат деловой активности фирмы за счет привлечения и удержания специалистов, обладающих необходимыми ключевыми компетенциями, и способствующей достижению их целей через целенаправленную работу с персоналом [2, стр. 9].

3. Маркетинг персонала как технология.

Маркетинг персонала – особая технология управленческой деятельности, направленная на определение и покрытие потребности в персонале и представляющая возможность его развития [5, стр. 14].

4. Маркетинг персонала как информационная база.

Маркетинг персонала – информационная база для работы с персоналом с помощью методов исследования внешнего и внутреннего рынка труда [6].

Немецкий ученый Г. Штрутц считает, что смысл маркетинга персонала должен сводиться к следующему: каждый сотрудник должен быть настолько хорош, чтобы в любой момент он мог покинуть организацию и победить в любом конкурсе на новое место, но не совершает это, не покидает своей организации, поскольку его удерживают такие условия труда, как производственный климат, возможности развития, оплата труда [6].

Согласно одной из версий, маркетинг персонала представляет «более осознанный или новый взгляд предприятия на собственную привлекательность среди занятых и потенциальных работников». Другая позиция сводится к тому, что маркетинг персонала обозначает рабочее место как продукт, который предназначается для продажи на рынке носителю способности к труду. В соответствии с этим маркетинг персонала представляется в трех вариантах – как максима, метод и средство. Как максима, он используется в организации кадрового планирования для реализации персонал-стратегии (маркетинг персонала «открывает» предприятию на длительную перспективу человеческие ресурсы, которые образуют стратегический потенциал, посредством которого можно реализовывать запланированные мероприятия).

Как метод маркетинг персонала доставляет информацию для работы с персоналом посредством его исследования. Как средство он сфокусирован на занятости целевыми группами

(рыночные сегменты), в которых через дифференциацию коммуникаций формирует привлекательность предприятия как работодателя [6].

Таким образом, определения, объединенные в одну группу, не противоречат друг другу, множественность же групп подчеркивает многоаспектность понятия «маркетинг персонала». Все же рассмотрение маркетинга персонала как вида управленческой деятельности представляется наиболее целесообразным, чем как инструмента, информационной базы и др. (что сужает толкование), потому что сам маркетинг классически рассматривают именно как вид человеческой деятельности. Поэтому можно сформировать следующее определение: «Маркетинг персонала – это вид управленческой деятельности, направленный на удовлетворение нужд и потребностей фирмы в персонале, с одной стороны, и персонала в адекватных условиях труда, с другой стороны».

Литература

1. Говорова Н.А. Маркетинг персонала государственной службы как особая технология управленческой деятельности // Кадры менеджмента. 2010. № 1. стр. 46-51.
2. Захаров Д.К. Методология организации маркетинга персонала на предприятии: дис. ... доктора экономических наук / Захаров Дмитрий Кириллович; Москва, 2003. 277 стр.
3. Новосельцева Е.Г. Особенности реализации стратегии маркетинга персонала в системе государственной гражданской службы России // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика. Экология. 2010. № 1. стр. 82-88.
4. Савенкова Т.П. Маркетинг персонала в инновационно-инвестиционной среде: дис. ... кандидата экономических наук / Савенкова Татьяна Павловна; Сочи, 2003. 230 стр.
5. Савенкова Т.И. Маркетинг персонала / Т.И. Савенкова, Т.П. Савенкова. М.: Экономистъ, 2006. 432 стр.
6. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://biglibrary.ru/category38/book117/part51/>. Загл. с экрана. 09.02.2016.

УОТ 336.467

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Мустафаева Р. Р.

Азербайджанский государственный аграрный университет

Аннотация

Одним из основных факторов способствующих привлечению инвестиций и активизации инвестиционной деятельности является соответствующая нормативно-правовая база, принятая в стране. В статье рассмотрены вопросы совершенствования правового регулирования инвестиционной деятельности учитывая экономические законы и современные реалии экономической жизни.

Ключевые слова: *инвестиционная деятельность, правовое регулирование, инвестиции, законы*

Для обеспечения устойчивого социально-экономического развития существует объективная необходимость привлечения инвестиций в различные экономические отрасли страны. Одним из основных факторов способствующих привлечению инвестиций и активизации инвестиционной деятельности является соответствующая нормативно-правовая база, установленная в стране, как для иностранных, так и для национальных инвесторов.

С 1991 года после приобретения независимости стали предприниматься первые шаги в целях реформирования экономики. В первую очередь эти шаги были направлены на создание рыночных институтов и соответствующей законодательной базы. Полная структурная перестройка экономики с целью создания и развития современных конкурентоспособных производств и включения азербайджанской экономики в мировое хозяйство.

Правовое регулирование инвестиционных отношений представляет собой установление правовых норм, определяющих взаимодействие их субъектов по поводу передачи и принятия инвестиционных ценностей, направленное преимущественно на воспроизводство материальных благ. Правовое регулирование иностранных инвестиций строится на сочетании международно-правового и национально-правового элементов. Международно-правовое регулирование инвестиционных отношений осуществляется, путем заключения государствами и другими субъектами международного права международных договоров. По кругу участников такие международные договоры можно разделить на три группы - это многосторонние международные договоры, основной целью которых является защита иностранных инвестиций на межгосударственном уровне;

региональные международные договоры и двусторонние соглашения [1].

В целом экономическая политика страны была построена на либерализации внешнеэкономической деятельности для привлечения западного капитала. Государственная экономическая политика, проводимая в стране была направлена на создание всех необходимых условий для инвесторов. Целью инвестиционной политики является определение наиболее приоритетных направлений капитальных вложений, от которых зависит повышение эффективности экономики, обеспечение наибольшего прироста продукции и национального дохода. Инвесторов в первую очередь интересует инвестиционный климат страны. Соответственно инвестиционный климат представляет собой совокупность политических, финансово-экономических, институциональных и социальных условий, влияющих на принятие решений об инвестировании. Обычно инвестиционный климат определяется независимыми экспертами, которые оценивают общую ситуацию в той или иной стране.

С первых лет независимости Азербайджана принимались и совершенствовались законодательные акты в целях стимулирования и регулирования инвестиционной деятельности. Основными законодательными актами в этом направлении, регламентирующими основные понятия стали: закон АР «О защите иностранных инвестиций» принятый 15 января 1992 г. и закон АР «Об инвестиционной деятельности» принятый 13 января 1995 г. определяющий социальные, экономические и правовые условия инвестиционной деятельности.

Закон АР «О защите иностранных инвестиций» определяет правовые и экономические принципы осуществления иностранных инвестиций на территории Азербайджанской Республики. Закон направлен на привлечение и эффективное использование в народном хозяйстве иностранных материальных и финансовых ресурсов, передовой зарубежной техники и технологии и управленческого опыта и гарантирует защиту прав иностранных инвесторов.

Кроме этих правовых актов, правительство Азербайджанской Республики подписало с рядом стран двусторонние соглашения об отмене двукратного налогообложения, поощрению и двусторонней защите инвестиций. Была осуществлена отмена всей ответственности связанной с конвертацией прибыли в иную валюту или с реинвестицией.

Среди важнейших международных договоров, к которым присоединился Азербайджан, следует особо выделить Конвенцию о порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами, Конвенцию об учреждении Многостороннего агентства по гарантиям инвестиций, Конвенцию о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений, Конвенцию СНГ о защите прав инвестора и прочие. Основной целью этих многосторонних документов, является защита принципа установления для иностранных инвесторов «справедливого и недискриминационного режима», который создает благоприятные условия для их деятельности.

Согласно Конвенции о порядке разрешения инвестиционных споров между принимающими государствами и иностранными инвесторами могут возникать споры по различным инвестиционным аспектам. При этом они могут обратиться к юрисдикции созданного в рамках конвенции Международного центра по урегулированию инвестиционных споров, который выполняет функции посредника по улаживанию споров, возникающих между иностранными инвесторами и странами — импортерами капитала.

Конвенция об учреждении Многостороннего агентства гарантирования инвестиций (МАГИ) призвана страховать иностранные прямые инвестиции в развивающихся странах от некоммерческих рисков. Эта конвенция явилась первым международно-правовым документом, который на международном уровне стал предоставлять инвесторам гарантии защиты от некоммерческих рисков. МАГИ предлагает четыре вида страхования: страхование от неконвертируемости валюты, страхование от экспроприации, страхование от войн и беспорядков, страхование от нарушения договора [2].

Также со стороны государства предпринимаются различные шаги для улучшения инвестиционного климата. Здесь можно выделить устранение ограничений, связанных с конвертируемостью прибыли в другие валюты, переводом прибыли в другие страны и реинвестированием, формирование единого валютного курса на основе принципов рыночной экономики и значительное уменьшение количества лицензируемых видов деятельности.

В целом азербайджанское законодательство, регламентирующее отношения в сфере осуществления инвестиционной деятельности, достаточно объемно – это множество нормативных правовых актов, в частности Закон АР «Об инвестиционных фондах» принятый от 22 октября 2010 года, закон АР «О ценных бумагах» от 14 июля 1991 года, закон АР «Об особых экономических

зонах» от 14 апреля 2009 г. и т.п.

Указ президента Азербайджана Ильхама Алиева "О создании в Азербайджанской Республике особых экономических зон" свидетельствует о продолжающемся активном процессе привлечения в национальную экономику как отечественных, так и иностранных инвестиций. За последние годы в Азербайджане уже были попытки создания свободных экономических зон, но данный вопрос все еще остается открытым. Создание в нескольких районах свободных экономических зон ускорило бы интеграцию Азербайджана в мирохозяйственные связи.

Следует отметить что, значительная часть иностранных инвестиций вкладываемых в экономику страны была направлена в нефтяной сектор, что и понятно, но в современных условиях (падение цен на нефть) важнейшей задачей стоящей перед государством является привлечение инвестиций с целью диверсификации и вывода азербайджанской экономики на инновационный путь развития.

Важным направлением экономической политики может стать разработка и совершенствование нормативно-правового обеспечения инвестиционно-инновационной деятельности и механизмов ее стимулирования и разработка стратегии государства, направленной на инновационный путь развития экономики страны. Поддержка и стимулирование развития фундаментальных исследований в сфере науки и техники, поддержка функционирования и развития современной инновационной инфраструктуры и т.д. Современные реалии мирового развития таковы, что только одной инвестиционной деятельности недостаточно, необходимо интегрировать инвестиционную и инновационную деятельность. Между тем без интенсификации инновационной и инвестиционной деятельности невозможно осуществить модернизацию национальной экономики и поднять качество экономического роста.

Переход на инновационное развитие и модернизация экономики не могут быть осуществлены без участия государства. Инновационное развитие невозможно без совершенствование нормативно-правового обеспечения инвестиционно-инновационной деятельности; поддержки и стимулирования инвесторов, вкладывающих средства в наукоемкие, высокотехнологичные производства; конкурсного размещения бюджетных средств для реализации инновационных проектов; развития системы венчурного инвестирования в научно-технической сфере.

Перспективным направлением является развитие законодательства по партнерствам, а именно частно-государственного партнерства, которое представляет собой альянс между государством и бизнесом. Такие альянсы предназначены для реализации общественно значимых проектов и программ в различных отраслях экономики.

Принимая во внимание все вышеизложенное, следует отметить, что существующее законодательство об инвестиционной деятельности требует существенных доработок, учитывая экономические законы и современные реалии экономической жизни. Необходимо совершенствовать нормативно-правовой механизм по взаимодействию государства и частного бизнеса в сфере создания особых экономических зон, производственных кластеров, технопарков.

Литература

1. Зубченко Л.А. Иностранные инвестиции. Учебник 2006. <http://bizbook.online/>
2. Международно-правовое разрешение инвестиционных споров. <http://www.minjust.uz/>
3. Закон АР «О защите иностранных инвестиций» 15 января 1992 г.
4. Закон АР «Об инвестиционной деятельности» 13 января 1995 г.

УДК 332

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МИРОВЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ. ПРОБЛЕМА НИЩЕТЫ, БЕДНОСТИ И ГОЛОДА

Песляк А.М.

Ульяновский государственный университет

Аннотация

В статье говорится о понятии глобальных проблем и их влиянии на мировую экономику в целом. Проанализированы такие проблемы как голод и бедность. Представлены основные направления борьбы с данными проблемами.

Ключевые слова: *интернационализация, глобальные проблемы, голод, нищета.*

К возрастанию проблем мировых экономических процессов привела интернационализация хозяйственных связей. Интернационализация – формирование, развитие экономических связей с другими странами; процессы экономического сближения, проявляющиеся в росте международной

торговли и других форм международного экономического сотрудничества, росте межстрановых финансовых потоков, миграции рабочей силы [4].

Глобальные проблемы - главные, ключевые проблемы, от решения которых зависит само существование, сохранение и развитие цивилизации [3].

Также глобальные проблемы могут быть решены совместными действиями всех стран мира. К мировым проблемам относятся такие проблемы как: социально-экономические проблемы, проблемы экологии, проблема исчерпаемости ресурсов, проблема терроризма и проблема войны и мира, проблема образования, здравоохранения, бедности, голода и также проблема в области демографии.

Так что же явилось причиной появления проблем, которые влияют на мировой экономический процесс в настоящем? Существует несколько факторов, которые повлияли на усугубление ситуации, главным из которых является воздействие самого человека на окружающую среду. Человек начал оказывать влияние на природу из-за появления научно-технического прогресса, который сам по себе уже заставлял вмешиваться в естественный процесс природы, так как начали появляться новые технологии производства (заводы, фабрики, компьютеризация и так далее). Далее «...пришла уверенность, что земные пределы несущественны: надо будет, выйдем в космос, используем термоядерный синтез...». Но к концу 20-го века пришло осознание того, что показатели мирового развития начали «подходить» к той черте, которую будет сложно пересечь. И получается, что наличие в том или ином смысле планетарных ограничений и делает традиционные виды деятельности нерациональными, ведет к углублению противоречий, разрешимых лишь на пути перехода на всесторонне интенсивный и тем самым в наибольшей степени ускоренный путь развития [6]. Ссылаясь на исторические факты, можно сделать вывод о том, что человечество подошло к концу 20-го века с измененными формами и средствами производства. Также изменения затронули не только экономическую сферу жизни общества, но еще и социальную. Пагубно сказывается на здоровье людей продукты питания с химическими пищевыми добавками, загрязненный воздух, по расчетам ученых, каждый год от 1000 до 2000 новых химических веществ с непознанным эффектом воздействия на организм человека и окружающую среду поступает к потребителям, НТП повлиял на военно-промышленную область: накопленных арсеналов, как считают учёные, достаточно для того, чтобы уничтожить 58 млрд. человек, или в 11,5 раза больше, чем живёт людей на Земле [5].

Глобальные проблемы влияют на биологические аспекты воспроизводства не только рабочей силы, но и человеческой популяции в целом.

Ликвидация болезней, нищеты и голода, которые охватывают огромные территории современного мира- вот та глобальная проблема, которая должна решаться первоочередно. Сегодня на Земле живет столько голодающих и нищих, сколько не было за всю историю человечества. Общее количество бедных, т.е. живущих менее чем на 2 долл. в день, составляет в мире 2,5-3 млрд человек, в том числе общее количество людей, живущих в чрезвычайной бедности (менее чем на 1 долл. в день) — 1-1,2 млрд чел, иными словами, 40-48% населения мира — бедные, а 16-19% — сверх бедные [8].

Численность голодающих на планете составляет сегодня около 500 млн. человек, из которых примерно 240 млн. обречены в результате голода на болезни и смерть, а от различных форм и стадий недоедания в мире страдает свыше 1 млрд. человек; при этом внешние проявления голода незаметны и «невидимое голодание» в настоящее время охватывает до 1/4 детского населения развивающихся стран .

Также анализируя работы экспертов можно сделать вывод о том, что в наибольшей степени страдает от недостатка белков, жиров и калорий в пище население страны Африки. Недоедание приводит к ряду страшных и серьезных заболеваний, которым подвержены в первую очередь дети и молодежь (дистрофия, анемия и т.п.).

Опираясь на исторические факты, можно сделать вывод о том, что голод среди населения существует очень давно и долгое время его причиной являлось недостаточно развитое сельскохозяйственное производство (недостаток оборудования, рабочей силы). Но сегодня рабочая сила и производительность труда в сфере сельского хозяйства достигло такого уровня, что способно накормить в несколько раз больше людей, чем в настоящее время проживает на нашей планете, но люди нерационально используют данные им ресурсы.

Решение продовольственной проблемы означает обеспечение населения таким количеством и ассортиментов продуктов питания, которые необходимы для нормального воспроизводства и функционирования рабочей силы [7].

Глобальность продовольственной проблемы определяется 3 обстоятельствами:

1. Каждый житель планеты сталкивается с ней ежедневно.
2. Решение её зависит от коллективных усилий народов мира.
3. С производством продуктов питания связана обширная сфера в международном разделении труда.

Подводя итог, можно сделать вывод, что глобальные проблемы имеют общепланетарный характер, так как затрагивают важные вопросы всех стран и народов мира.

В некоторых случаях любое промедление в решении проблемы нищеты, голода и бедности способно привести к гибели всей цивилизации. Победить глобальную проблему можно только объединением и сотрудничеством друг с другом ради достижения общей цели- жизни на планете Земля.

В современном мире бедность и отсталость характерны, прежде всего, для развивающихся стран, где проживает почти 2/3 населения Земли. Поэтому данную глобальную проблему часто называют проблемой преодоления отсталости развивающихся стран.

Основным направлением борьбы против нищеты и голода является реализация принятой ООН Программы нового международного экономического порядка (НМЭП), которая предполагает:

1. Утверждение в международных отношениях, демократических принципов равенства и справедливости;
2. Безусловное перераспределение в пользу развивающихся государств накопленных богатств и вновь создаваемых мировых доходов;
3. Международное регулирование процессов развития отсталых стран [1].

Также для достижения устойчивого экономического роста рассматриваются индустриализация и постиндустриализация, либерализация хозяйственной жизни, реформа образования, улучшение системы здравоохранения, смягчения неравенства, проведение рациональной демографической политики.

Глобальные проблемы составляют особый ряд социальных процессов и явлений в современном мире, которые отличаются общепланетарным по своим масштабам и значению характером, связаны с жизненными интересами народов всех стран независимо от их социального строя, уровня экономического развития и географического положения [2].

Литература

1. Авдокушин, Е.Ф. Мировая экономика. Экономика зарубежных стран. – М.: МГУ МПСИ, 2011.
2. Борисов, Е.Ф. Глобальная экономика. – М. 2010.
3. Коновалов В.Н., Политология. Словарь. — М: РГУ. 2010.
4. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. "Современный экономический словарь. - 6-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2011.
5. Урсул А.Д. Некоторые перспективы развития концепции ускорения прогресса / Материалы сборника «Глобальные проблемы социального развития» (философско-методол. аспекты), Кишинев, 1988.
6. Хмелев И.Б. Мировая экономика: УМК. - М.: Изд. центр ЕАОИ, 2009. 360 стр.
7. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Книга 2. Издание 2.
8. Наука и кризис цивилизации // Вопросы философии", 1990, № 9., Кара-Мурза С.
9. Данные исследований, приводимые Продовольственной и сельскохозяйственной организацией ООН (ФАО)

УДК 330.105

МЕТОДИКА ВЫБОРА И СРАВНИТЕЛЬНОЙ ОЦЕНКИ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Рамазанов Г.М.

Дагестанский государственный технический университет

Аннотация

В рамках нашего исследования интерес представляет обсуждение прогнозирования денежных поступлений по годам и коэффициента дисконтирования. Предложена методика сравнительной неопределенности альтернативных инвестиционных проектов.

Ключевые слова: *проект, прогнозирование, эффективность, дисконтирование, оценка*

Критерии, используемые в анализе инвестиционной деятельности, делятся на две основные группы в зависимости от того, учитывается или нет в них временной параметр. Исследования,

проведенные крупнейшими специалистами в области финансового менеджмента, показали, что наиболее приемлемыми для принятия решений инвестиционного характера являются критерии, учитывающие коэффициент дисконтирования. Считается, что он равен постоянной величине на всем промежутке $(\overline{1, n})$ лет. Вместе с тем природа его достаточно сложна и тесно связана с понятием цены капитала.

Наряду с использованием известных критериев оценки эффективности инвестиционных проектов, актуальна задача оценки степени неопределенности двух основных параметров критериев: притока денежных поступлений по годам и коэффициента дисконтирования. Очевидно, что степень неопределенности этих параметров определяет и степень неопределенности указанных критериев. Эта задача может решаться с использованием экспертных методов и специальной меры априорной неопределенности прогнозируемых значений параметров. Для их оценки может быть использована энтропия.

Использование понятия энтропии как меры неопределенности в экономической науке ограничено и, в основном, применяется в автоматизированных системах управления производством. Вместе с тем следует отметить, что в задачах прогнозирования на макро и микро уровнях, принятия оптимальных управленческих решений и многих других организационно-экономических задачах неопределенность и риск являются важными составляющими, влияние которых должно быть обязательно учтено.

Известно, что ключевой и одновременно наиболее сложной и наименее разработанной проблемой анализа риска и неопределенности вообще и особенно инвестиционного проекта является его количественная оценка. Разработанные методы и модели учета этих составляющих и их количественных оценок далеко не в полной мере отвечают требованиям практики.

В этой связи предлагается методика выбора и сравнительной оценки альтернативных инвестиционных проектов на основе понятия энтропии. Постановка задачи формулируется следующим образом.

Пусть требуется выбрать один из нескольких альтернативных проектов $A_i (i = \overline{1, n})$. Для каждого проекта и для каждого временного интервала (год) определяются экспертным путем пессимистическая, ожидаемая и оптимистическая оценка значений коэффициента дисконтирования r и оценка потока денежных поступлений на всем горизонте планирования, а также и вероятности состояний системы (X, r) .

Предлагаемая методика сравнительной неопределенности альтернативных инвестиционных проектов предполагает выполнение следующих пунктов:

1. Для полученных экспертных данных определяем полную энтропию $H(X, r)$.
2. Составляем таблицу условных вероятностей.
3. Вычисляем полную условную энтропию для j -ой точки i -го проекта по формуле:

$$H(X_j / r_j) = p_i \left[\eta \left(\frac{p_{11}}{p_1} \right) + \eta \left(\frac{p_{21}}{p_1} \right) + \eta \left(\frac{p_{31}}{p_1} \right) \right] + \\ + p_2 \left[\eta \left(\frac{p_{12}}{p_2} \right) + \eta \left(\frac{p_{22}}{p_2} \right) + \eta \left(\frac{p_{32}}{p_2} \right) \right] + p_3 \left[\eta \left(\frac{p_{13}}{p_3} \right) + \eta \left(\frac{p_{23}}{p_3} \right) + \eta \left(\frac{p_{33}}{p_3} \right) \right],$$

где $\eta(p) = -p \log_2 p$

4. Выполняем аналогичные вычисления для всех точек $j = \overline{1, m}$ i -го проекта.
5. Находим полную условную энтропию как сумму полных условных энтропий всех точек i -го проекта

$$H(x_i / r) = \sum_{j=1}^m H(x_i / r_j)$$

6. Находим полную условную энтропию в соответствии с п1-п5 для всех остальных проектов $A_i (i = \overline{1, n})$.

7. Предпочтение отдается проекту, для которого имеет место:

$$\min_i (H(X_i / r_i)), \quad (i = \overline{1, n}).$$

Литература

1. Виленский П.Л., Лившиц В.Н., Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. Теория и практика. М.: Изд. «Дело». 2001. 832 стр.
2. Воронцовский А.В. Методы обоснования инвестиционных проектов в условиях определенности: Учебное пособие для вузов. Изд. 2-е, испр., доп. – С-Пб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2004. 528 стр.

РАСШИРЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА ВНЕШНЕТОРГОВЫЕ ТАМОЖЕННАЯ ПОЛИТИКА

Ризаева В.З.

Азербайджанский государственный экономический университет

Ключевые слова: таможенная политика, торговые отношения, государственное регулирование, конкуренция, таможенный тариф

Таможенная политика является одним из ключевых элементов государственного регулирования внешнеэкономической деятельности Азербайджана. Она выступает в качестве основы всей таможенной деятельности и является составной частью как внутренней, так и внешней политики государства. Именно поэтому таможенная политика определяется как система политико-правовых, экономических, организационных и иных широкомасштабных мероприятий, направленных на реализацию и защиту внутри- и внешнеэкономических интересов и задач в целях динамичного осуществления политических и социально-экономических преобразований в условиях формирования в стране рыночных отношений

Факторы и условия, определяющие цели таможенной политики на том или ином этапе развития азербайджанского государства, были всегда различны и имели как внешние, так и внутривнутриполитические, а также военные, экономические, социальные и другие проявления. В условиях нестабильности экономики, преобладания на рынке импортных промышленных и продовольственных товаров таможенная политика не в состоянии осуществлять свои защитные функции экономическими средствами и вынуждена опираться на административные методы.

В то же время, неконкурентоспособность многих отраслей экономики вынуждает принимать протекционистские меры. В условиях рыночного хозяйственного механизма наше государство придерживается сочетания двух тенденций регулирования внешней торговли: либерализации и протекционизма. Оно должно регулировать внешнеторговые отношения чисто экономическими методами. За последние годы были полностью отменены экспортные пошлины. Регулируя внешнеторговую деятельность государство, прежде всего, должно обеспечивать законодательную базу для внешнеторговых сделок, следить за тем, чтобы все участники внешнеторговых операций играли по правилам, предотвращать ущерб для азербайджанской экономики от этих сделок. Основными приоритетами экономической политики в ближайшие годы должны быть:

а) сохранение и повышение конкурентоспособности азербайджанских производителей на внутреннем и мировых рынках;

б) осуществление структурных реформ с целью эффективности реального сектора экономики, сокращения доли дотационных и убыточных производств, снижения нагрузки на государственный бюджет;

в) создание условий для роста инвестиционной активности и свободного перетока финансовых ресурсов.

Этим основным требованиям должны подчиняться принимаемые решения в области бюджетной, налоговой, денежно-кредитной, курсовой, тарифной, таможенной, структурной, инвестиционной, имущественной, инновационной, научно-технической, социальной, внешнеполитической и других направлений политики государства.

Развитие системы регулирования внешнеэкономической деятельности должно осуществляться под воздействием двух основных обстоятельств: с одной стороны, дальнейшей либерализации внешнеторгового, инвестиционного и валютного законодательства, создающей благоприятные и предсказуемые условия для развития внешнеэкономической деятельности, а с другой стороны, необходимости соглашения и обслуживания внешнего долга, что в среднесрочной перспективе сохранит высокую фискальную нагрузку на ВЭД, прежде всего в таможенно-тарифной области, и оказывать сдерживающее влияние на развитие внешнеэкономических связей. Государственная внешнеэкономическая политика Азербайджанской Республики в части нетарифного

регулирующая должна быть направлена на совершенствование государственного регулирования внешнеэкономической деятельности (с учетом норм и правил ВТО в части лицензирования экспорта и импорта товаров в Азербайджанской Республике) с целью упорядочения и упрощения порядка лицензирования и процедуры выдачи лицензии, а также создания необходимых правовых условий для реализации предпринимателями прав и возможностей по продвижению отечественных товаров на мировой рынок.

Таможенная политика и её практическая реализация опирается, прежде всего, на деятельность таможенных органов. Таможенная служба является институциональной предпосылкой реализации таможенной политики, но не только она. Формирование и реализация таможенной политики – это довольно сложный процесс, в котором участвуют все государственные власти: и законодательная, и исполнительная, и судебная. Нередко учитывается также мнение и участников внешнеэкономической деятельности. С учётом особенностей национальной структуры производства и потребления, уровня экономического развития, а также влияния огромного количества других объективных и субъективных факторов, система внешнеэкономического регулирования требует комплексного подхода к механизму его исполнения [6, стр 249].

Условиями полноценного включения страны в мировую экономическую систему являются диверсификация экспорта, повышение степени обработки экспортных товаров, включение в схемы международной производственной кооперации. Разрешение проблемы заключается в активном структурном регулировании экономики, целенаправленном поощрении развития перспективных отраслей, использовании допустимых в мировой практике рычагов стимулирования экспорта и воздействия на объём и структуру внешнеэкономических связей тарифными и нетарифными методами.

Обязательно следует выработать схему использования различных рычагов внешнеэкономической и внешнеэкономической политики, который позволит экономике Азербайджана еще теснее интегрироваться в мировую экономическую систему. Внешнеэкономическое регулирование рассматривается как составная часть структурного регулирования.

В общем механизме структурного регулирования внешнеэкономические инструменты должны сыграть следующую роль:

- способствовать ввозу продукции, необходимой для развития перспективных отраслей;
- ограничивать ввоз продукции, конкурирующей с перспективными отраслями на раннем этапе развития; создавать условия для постепенной структурной перестройки неконкурентоспособных отраслей и поэтапного свёртывания тех из них, которые не способны к такой перестройке, с тем, чтобы сводить к минимуму негативные социальные последствия этого процесса;
- обеспечивать достаточное предложение товаров на внутреннем рынке в том случае, если этого не удаётся достигнуть с помощью остальных инструментов экономической политики;
- обеспечивать приемлемое состояние платёжного баланса;
- гарантировать национальным производителям защиту от недобросовестной конкуренции иностранных экспортёров.

В этом контексте положительный результат можно получить сбалансированным применением тарифных и нетарифных методов регулирования.

Структурное регулирование экономики является важной функцией таможенного тарифа. Высокодифференцированный тариф способен обеспечить снижение средневзвешенного уровня пошлин при сохранении защиты тех отраслей, которые нуждаются в ней в первую очередь. Следовательно, тарифную политику следует сделать составным элементом структурной политики. В отношении каждой из важнейших отраслей промышленности необходимо выработать программу действия, составным элементом которой была бы динамика таможенных пошлин. Усиленной защитой в течение определённого срока должны пользоваться вновь возникающие отрасли, которые могут укрепить экспортный потенциал Азербайджана, а также кризисные отрасли, переживающие процесс структурной перестройки. По мере укрепления этих отраслей тарифные барьеры должны снижаться. Напротив, конкурентоспособные на сегодня в мировом масштабе отрасли и отрасли, бесперспективные с относительно небольшим числом занятых, в тарифной защите не нуждаются.

Уровень ставок таможенного тарифа не должен быть чрезмерно высоким. Они должны иметь такую величину, которая необходима для защиты национального рынка, соответствующую продукции, то есть, как правило, позволяющую повысить цену импортного товара до уровня цены отечественного или, как в случае подакцизных товаров, для решения бюджетных задач. Диапазон изменения пошлин следует устанавливать с таким расчётом, чтобы вполне определённо зафиксировать порядок их величины и в то же время дать правительству возможность реагировать на

изменение конъюнктуры национального и мирового рынка.

Литература

1. Алиев А.А. Таможенное дело и развитие мировой экономики. Баку. 2002, Баку, Чашыоглы, 2002. 236 стр.
2. Воронкова О.Н. Внешнеэкономическая деятельность: организация и управление : учеб. пособие. М.: Экономист, 2006. 495 стр.
3. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. К.: Экспресс, 2000. 502 стр.
4. Гейдаров К.Ф., Гасанов Дж.Г. Таможенная Служба Азербайджана в условиях новых мирохозяйственных отношений. Баку, Азернешр, 1998. 200 стр.
5. Тимошенко И.В. Таможенное регулирование ВЭД. М.: Бератор Пресс, 2003. 304 ст.
6. Шакаралиев А.Ш., Нуриев Д.Г., Алиев А.А. Организация таможенного дела. Баку 2002.

УДК 332.14

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ИДЕНТИФИКАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УГРОЗ РЕГИОНОВ РОССИИ В УСЛОВИЯХ КРИЗИСА

Рюмишн А.В.

Курский государственный университет

Аннотация

Данная статья содержит краткий анализ научной терминологии в области территориальной экономической безопасности, а также обобщенный перечень основных экономических угроз регионов России в условиях кризиса.

Ключевые слова: *экономическая безопасность, угроза, кризис, регион*

По мнению Л.И. Абалкина, экономическая безопасность – это совокупность условий и факторов, обеспечивающих независимость национальной экономики, ее стабильность и устойчивость, способность к постоянному обновлению и совершенствованию [1].

В.В. Криворотов и А.В. Калина считают, что экономическая безопасность территории – это такое состояние ее экономики, при котором на территории имеется постоянная возможность поддерживать приемлемые значения заранее задаваемых критериальных показателей – индикаторов экономической безопасности и экономическая система способна безболезненно реагировать на возникающие внешние и внутренние угрозы без лавинообразного развития кризисных явлений и процессов, а также созданы условия устойчивого социально-экономического развития и воспроизводства [3].

С точки зрения И.Я. Богданова, экономическая безопасность - это состояние экономики страны, которое, во-первых, по объемным и структурным параметрам достаточно для обеспечения существующего статуса государства, его независимого от внешнего давления политического и социально-экономического развития и, во-вторых, способно поддерживать уровень легальных доходов, обеспечивающий абсолютному большинству населения благосостояние, соответствующее стандартам цивилизованных стран [2].

В настоящее время первостепенное значение в экономическом развитии России имеет состояние экономической безопасности ее регионов.

Многие исследователи в своих научных трудах выделяют определенную совокупность угроз, которые, так или иначе, оказывают воздействие на экономическую безопасность регионов. Обобщив данный опыт, нами был сформулирован следующий ряд экономических угроз, который, по нашему мнению, является актуальным в данный, кризисный момент времени:

1. Снижение показателей производства в крупном бизнесе (недогрузка производственных мощностей, закрытие отдельных производств вследствие резко упавшего уровня покупательской способности населения и международных санкций).

2. Значительное падение уровня доходов субъектов малого и среднего предпринимательства. Стоит отметить, что данные субъекты являются не только подвижным составом экономики, но и самыми уязвимыми ее звеньями.

Существующие меры государственной поддержки не в полной мере могут обеспечить поддержку данным экономическим единицам, что неминуемо приведет к сокращению их численности.

3. Высокий уровень безработицы, рост миграции. Экономический кризис увеличил давление на хозяйствующие субъекты, которые в целях секвестирования своих издержек и сохранения бизнеса

идут на сокращения численности кадрового состава. Кроме того, война на юго-востоке Украины и значительное ухудшение экономического положения резко увеличили поток миграции в Россию.

4. Сокращение научно – исследовательских и опытно – конструкторских работ.

5. Риски сельскохозяйственного комплекса. Увеличение с 1 апреля 2016года акциза на автомобильный бензин, дизельное топливо и средние дистилляты, в пересчете на 1 литр по данным «Российской газеты» приведет к росту стоимости бензина на 2руб., дизельного топлива на 1 руб.[4]., что непременно увеличит финансовую нагрузку на сельхозпроизводителей, а также отразится на стоимости конечного продукта в сторону увеличения и в случае отсутствия достаточного объема государственной поддержки или льготного кредитования может привести к убыточности ряда данных субъектов.

6. Рост числа теневого бизнеса.

7. Потеря внешних рынков, снижение производства наукоемкой и высокотехнологичной продукции [5].

8. Снижение инвестиционной привлекательности регионов.

Согласно информации, представленной в экономическом вестнике «Кризис в России. Хронология событий» развитию региональных экономических угроз, в нашей стране способствует ряд процессов, куда относят, в первую очередь, инфляционные процессы. Так, по мнению издательства, если в январе 2015 года рост цен перешагнул рекордную отметку 1998 года (3,9%), то к концу 2015 цены возросли на 20%, а пик инфляции прогнозируется именно на 2016 год [6].

Следствием инфляционных процессов явилось снижение роста номинальных зарплат, т.к. рост цен на потребительские товары не обеспечивается соразмерным увеличением заработной платы населения.

В дополнение к снижению роста номинальных зарплат, действующая индексация социальных выплат не покрывает в полной мере инфляцию, поскольку условный процент индексации, как правило, в два раза ниже процента инфляции. Напомним, что Правительством России принято решение индексировать в 2016 году выплаты из бюджета на 7%, хотя уже сейчас необходима индексация в размере 11,2% [6]. Данное обстоятельство также влияет на уровень покупательской способности населения.

Литература

1. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение //Вопросы экономики.1994. №12
2. Богданов И.Я. Экономическая безопасность России: теория и практика. М.: ИСПИ РАН, 2001.
3. В.В. Криворотов и А.В. Калина. Теоретико-методические основы исследования устойчиво-безопасного развития территорий регионального уровня / Под ред. В.С. Пономаренко, Н.А. Кизима, Е.В. Раевневой. Харьков: ФЛП Л.М.Либуркина; ИНЖЭК,2009.
4. Российская газета-Федеральный выпуск №6934 (66).
5. Селетков С.Н. Экономическая безопасность государства: учебно-практ-ическое пособие / С.Н. Селетков. – М.: Изд. центр ЕАОИ, 2010. – 72 с. ISBN 978-5-374-00371-0)
6. Экономический вестник «Кризис в России. Хронология событий».

УДК 339.138

ОСОБЕННОСТИ МАРКЕТИНГА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Сулейманова М.Г.

Дагестанский государственный технический университет

Аннотация

Маркетинг в государственном управлении определяется спецификой объекта, в качестве которого выступают, как правило, государственные услуги, предоставляемые данным сектором и субъекта, то есть государственных органов управления. Одной из специфических черт маркетинга в государственном управлении является то, что эта деятельность в целом реализуется в условиях более высокой, чем в коммерческой сфере, общественной открытости, транспарентности, контролируемости со стороны общества; здесь особенно высока роль коммуникационных аспектов и инструментов маркетинга.

Ключевые слова: *маркетинг в государственном управлении, потребности населения, коммуникационные аспекты, инструменты маркетинга*

Маркетинг в государственном управлении определяется спецификой объекта, в качестве которого выступают, как правило, государственные услуги, предоставляемые данным сектором и субъекта, то есть государственных органов управления. Так, по мнению Ф.Котлера, маркетинг в государственном управлении – это, прежде всего, подход в государственном управлении, ставящий во главу угла удовлетворение потребителей и производителей государственных услуг, выступающий как специфическая форма реализации маркетинга.

Более конкретно, это маркетинговая деятельность федеральных и региональных органов управления и/или их представителей, которые выступают производителями, потребителями или посредниками (поставщиками) в процессах обмена товарами, услугами, идеями и другими ценностями. Это также разновидность некоммерческого (не ориентированного на прибыль) маркетинга, осуществляемая и могущая быть осуществляемой в сфере государственной службы при оказании населению и организациям услуг государственного управления, как, прежде всего внутри, так и вне страны, территории. Можно говорить о маркетинге в деятельности министерств, служб и агентств, занятых обороной, охраной общественного порядка, предотвращением и ликвидацией последствий чрезвычайных ситуаций, налогообложением и др.

В качестве объектов маркетинга в государственном управлении выступают также товары и услуги, необходимые для функционирования организаций и отраслей, финансируемых из государственного бюджета, а также товары и услуги для нужд органов государственного управления, предприятий, организаций и учреждений, находящихся в государственной собственности для выполнения задач, финансируемых из государственного бюджета; значимые для государства социальные институты; права, обязанности и функции граждан и организаций, значимые для существования и развития государства и общества, – процессы потребления государственных услуг, уплата налогов, участие в выборах, исполнение воинской, судебных и других гражданских обязанностей, функций. Особое место в составе объектов маркетинга занимают общественные нормы и правила поведения, ценности, идеи, программы, мероприятия, информация.

В качестве оплаты предоставляемых государственными учреждениями услуг и товаров выступают установленные государством налоги. Однако, пожалуй, одна из главных проблем российского рынка государственных услуг – неудовлетворенность потребителей (граждан) качеством предоставляемых услуг, оказываемых им в счёт начисляемых налогов. Неудовлетворительное качество услуг может определяться следующими параметрами: доступность, время предоставления услуг, время ожидания. Так, например, для многих жителей отдаленных населенных пунктов недоступными являются услуги образовательных и медицинских учреждений (школ, больниц).

Для многих работающих граждан определенной проблемой является время работы ряда государственных учреждений, в том числе ограниченное время приема граждан. Еще более раздражающим фактором является длительность ожидания людьми оказания той или иной услуги. Время ожидания может включать в себя интервал между моментом прихода в учреждение и моментом фактического получения услуг (например, время ожидания в очереди в пункте таможенного контроля), время между подачей заявки на обслуживание и её выполнением (например, между запросом уточняющей информации о расчете величины налога и её получением), время ожидания ответа по телефону или время ожидания переключения линии на другого служащего или на другой отдел. И это лишь один аспект, не говоря уже о таких важнейших элементах функционирования любой социально-экономической системы, как транспортная инфраструктура, обеспечение правопорядка, экологической безопасности и многое другое. Данные проблемы характерны для многих стран, критическое отношение к услугам, предоставляемым государством, к сожалению, наблюдается повсеместно, и очевидно, что уровень государственных услуг во всех без исключения сферах крайне далек от совершенства.

Одной из специфических черт маркетинга в государственном управлении является то, что эта деятельность в целом реализуется в условиях более высокой, чем в коммерческой сфере, общественной открытости, транспарентности, контролируемости со стороны общества; здесь особенно высока роль коммуникационных аспектов и инструментов маркетинга. В последнее время деятельность чиновников начинают оценивать по результатам, в том числе, по тому, что они сделали и делают для обеспечения конкурентоспособности управляемой социально-экономической системы.

Таким образом, специфика маркетинга в государственном управлении заключается в следующем:

1. Характер отношений здесь – не вполне рыночный, обмен опосредован, значительная часть продукции – это услуги, идеи, приоритеты, относящиеся к общественным, коллективным благам, а целями деятельности выступает достижение соответствия нуждам и ожиданиям широких социальных

групп населения.

2. Управляемый ограничениями бюджетного порядка, маркетинг здесь больше, чем где-либо, лимитирован в средствах и ресурсных возможностях, работает на невысоком уровне цен, вынужден удовлетворяться сравнительно невысоким уровнем качества товаров и услуг, а его эффективность оценивается сложнее, с учетом социальных эффектов, в т.ч. внешних.

3. Маркетинговая деятельность здесь весьма масштабна по сфере действия, рассчитываемая на длительные периоды, происходит в сравнительно стабильных условиях, а потому привлекательна для предпринимателей, рассчитывающих получить прибыль от экономии на масштабах производства и не очень склонных к риску.

4. Значительная часть активности протекает в форме участия в открытых аукционах, торгах и т.п.

5. Маркетинг реализуется в условиях более высокой, чем в коммерческой сфере, общественной открытости, контролируемости со стороны общества; здесь особенно высока роль коммуникационных аспектов и инструментов маркетинга.

6. Высока зависимость этого рынка от решений органов власти, от политической конъюнктуры; он во всех странах в той или иной степени может быть коррумпирован.

7. Инструментами маркетинга в государственном управлении все чаще выступают SWOT- и STEEP- анализ, технологии сегментирования и оценки емкости рынков, оценки конкурентоспособности и позиционирования стран и регионов, а также классические инструменты товарной, ценовой, коммуникационной и сбытовой (распределительной) политики в отношении соответствующих объектов.

8. Оценка деятельности органов государственного управления и конкретных чиновников все больше начинает зависеть от того, что они сделали и делают для обеспечения конкурентоспособности управляемой социально-экономической системы: каковы доли рынка и в целом позиции произведенных на территории товаров/услуг в общем объеме потребления таких товаров услуг на этой территории и вовне ее, какие условия созданы для наращивания лояльности потребителей этим товарам, как развивается спрос, устраняются ли условия для возникновения незапланированного и нецелесообразного спроса.

Литература

1. Алексеев С.В. Правовое регулирование маркетинговой деятельности: учебное пособие для вузов. / Под ред. Н.Д. Эриашвили – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2012. 463 стр.

2. Атуева Э.Б., Сулейманова М.Г. Маркетинг территорий: учебное пособие для студентов направления подготовки бакалавров 081100.62 – «Государственное и муниципальное управление» - Махачкала, 2014. 180 стр.

3. Котлер Ф., Ли Н. Маркетинг для государственных и общественных организаций / Пер. с англ. под ред. 2012.

4. Кудрявцев Ю.Н. Харченко А.В. Территориальный маркетинг как основа стратегии устойчивого развития муниципальных образований // Аналитический вестник ВНИИЦ. – 2011. – №4. стр. 3–13.

ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Суракатов Н.С., Магомедова А.М.

Дагестанский государственный технический университет

Аннотация

Санкции со стороны США и стран Европейского Союза, введенные в 2014 году, уже привели к серьезным последствиям для России. Объективный анализ данной ситуации особенно важен в современных условиях, так как от него зависят результативность внешнеэкономической деятельности и предотвращение негативных последствий кризиса. Предлагаемые в данной статье мероприятия помогают выявить факторы, максимально воздействующие на внешнеэкономическую деятельность, на дальнейшую разработку и проведение комплекса мер, ориентированных на повышение эффективности внешней торговли Российской Федерации и создание новых, современных видов производства.

Ключевые слова: *мировая экономика, импортозамещение, санкции, поддержка экспорта, внешнеэкономическая деятельность*

В современных условиях мировая экономика опирается на международную интеграцию и

международное разделение труда, поэтому для всех стран существует необходимость проведения не только грамотной и целостной внутренней, но и внешней политики. Внешнеэкономическая политика – это целенаправленный комплекс мер государства по выявлению и регулированию внешнеэкономических связей.

Не смотря на имеющиеся в стране запасы минерально-сырьевых и других ресурсов, а также выгодное географическое положение, экономика России переживает тяжелый период.

Исследуя перспективы развития экономики России в современных условиях, а также ее внешнеэкономические связи, следует выделить две основные проблемы ограничивающие дальнейший экономический рост: введение санкций и падение цен на нефть в 2014 году.

Одним из основных факторов ограничивающих развитие внешнеэкономической деятельности России является низкая конкурентоспособность российских предприятий на внешних товарных рынках, что обусловлено неэффективной экспортной политикой страны.

Функционирование экономики России под влиянием экономических санкций со стороны Евросоюза и США в конце 2014 года характеризовалась стремительным снижением торгово-экономического развития страны. Влияние США в Международном валютном фонде и во Всемирном банке также ограничило возможности России в получении долгосрочных и низкопроцентных кредитов. Нужно отметить, что санкции были направлены в большинстве своем на наиболее развитые виды и отрасли экономической деятельности России (нефтяную отрасль, военно-промышленную отрасль и др.), что естественно сильно повредило не только внешнеэкономической деятельности страны, но и негативно отразилось на развитии национальной экономики в целом. Все это способствует снижению эффективности импортно-экспортных операций и создает преграды для развития российского бизнеса на внешнем рынке [1].

Объем торговли России с восточными государствами ЕС упал почти на треть в 2015 году, так как санкции и экономическое воздействие падения цен на сырьевые товары негативно сказались на связях между Москвой и ее бывшими союзниками по советскому блоку.

Экспорт в Россию из шести стран, для которых полные данные доступны, составил €5,9 млрд. в 2015 году, что значительно меньше, чем в 2014 году. Продажи товаров из Литвы, Латвии, Эстонии, Польши, Чехии и Болгарии снизились в среднем на 30 процентов в прошлом году, с аналогичными показателями за первые 11 месяцев 2015 года по Словакии и Венгрии [3].

Россия запретила ввоз европейских продуктов питания в ответ на санкции, после присоединения Крыма и начала конфликта на востоке Украины в 2014 году. Спад в торговле еще более усугубился из-за экономического спада в России, а также падения цен на нефть, которое понизило стоимость экспорта энергоносителей.

Кроме того, снижение торговли обусловлено тем, что крупные российские компании также уходили из региона, после аналогичных действий в Западной Европе. Крупнейший российский банк, Сбербанк, продал свою дочернюю компанию в Словакии в декабре, и дал понять, что проявляет интерес к дальнейшим уходам с "менее значимых" европейских рынков. Производитель нефти Лукойл, тем временем, продал свою сеть АЗС в Венгрии, Чехии и Словакии после того, как были введены санкции в отношении России.

Ведущие российские экономисты определили четыре основных проблемы российской экономики:

1. Население становится беднее быстрее, чем раньше.

По сравнению с недавними кризисами в российской экономике, население беднеет гораздо быстрее на этот раз. К концу года 2015 года, количество товаров, покупаемых россиянами уменьшилось на 10 процентов.

Даже во время самых серьезных кризисов в современной истории страны - в 1998 году - эта цифра (потребление домашних хозяйств) снизилась всего на 5 процентов, и на 4 процента после глобального финансового кризиса в 2009 году.

Существует еще одна причина, почему население лишается денег. Профессионалы намеренно снижают зарплаты с целью повышения собственной прибыли. В 2015 году номинальные зарплаты выросли на 4,6 процента, в то время как прибыль компании увеличилась в среднем на 49 процентов. Одной из причин этого является отсутствие эффективных профсоюзов защищать права работников в России.

2. Свободно плавающий обменный курс рубля приводит к инфляции.

В 2014 году Россия перешла к свободно плавающему обменному курсу рубля, в результате теперь стоимости российской валюты полностью определяется рынком.

В течение этого времени, рубль упал по отношению к доллару США и евро на 60 процентов; кроме того, стоимость рубля будет зависеть от колебаний цен на нефть. В результате, рубль может упасть или вырасти на 20 процентов в течение одного месяца. Возможные сдвиги включаются в стоимость всех контрактов в стране.

Экономисты подсчитали, что нестабильность валюты обеспечивает годовую инфляцию в размере 7 процентов. Для сравнения, в конце 2015 года инфляция в России составила 15,5 процента.

В этой ситуации, процентные ставки по банковским кредитам, в том числе на приобретение оборудования, не могут быть ниже, чем 15-20 процентов. Оказывается, что предприятия просто не могут позволить себе купить новое оборудование и расширить производство - и это еще одна большая проблема.

3. Компании не покупают новое оборудование.

По сравнению с кризисом 2008-2009 годов, данные по ВВП и различных отраслей промышленности в России на конец 2015 года не показывают катастрофического падения.

Например, ВВП сократился на 3,7 процента по сравнению с 7,9 процента в 2009 году, объем строительства упал на 7 процентов по сравнению с 16 процентами, а показатели железнодорожных грузовых перевозок не изменились вообще.

По мнению экономистов, плохая новость в том, что показатели, которые определяют будущий экономический рост - в первую очередь инвестиции - упали гораздо сильнее. Инвестиции в основной капитал снизились на 8 процентов, в то время как импорт оборудования из-за рубежа снизился сразу на 38 процентов.

В результате в России возраст находящегося в эксплуатации оборудования в настоящее время составляет в среднем 14 лет по сравнению с семью годами на Западе, и около 20 процентов оборудования уже пережили ожидаемый срок службы и могут быть списаны в любой момент.

4. Надежды на китайские инвестиции не оправдались.

Да, несмотря на все смелые политические прокламации, китайские инвестиции до сих пор не пришли на российский рынок.

На самом деле, некоторые инвесторы из Китая даже начали выводить средства из России. 4 февраля, китайская Chengdong Investment Corp. решила продать свою долю в Московской бирже.

Китайцы могут быть заменены инвесторами из Индии; в свое время СССР осуществил ряд инвестиционных проектов с Индией.

Но наиболее реальным все же является приток средств со стороны западных рынков капитала. Многие европейские страны имеют отрицательные процентные ставки, а это означает, что деньги почти ничего не стоят внутри страны, а инвесторы вынуждены искать проекты за рубежом.

Российские заемщики, в том числе правительство, всегда были дисциплинированными и, как правило, обслуживают свои долги вовремя.

Не случайно, что 7 февраля Минфин России направил предложения по возможному выпуску еврооблигаций в 2016 году 25 иностранным банкам. В последний раз Россия заимствовала на международных рынках в сентябре 2013 года, когда было продано облигаций на 6 миллиардов долларов.

Впереди у российской внешней торговли нелегкие времена. Новые акценты в торговой политике страны приносят не слишком впечатляющие результаты. «Азиатский разворот» обеспечивается не расширением масштабов торговли с регионом, а падением объемов экспорта и импорта на других направлениях торговли, главным образом европейском. Динамичное развитие экспорта в условиях кризиса выглядит как прекрасная мечта. Заметно снизить импортную зависимость в ближайшие годы вряд ли получится: она достаточно сильна во многих секторах экономики, а для налаживания собственного производства замещаемых импортных товаров нужны значительные капиталовложения, которых в течение ближайших лет ожидать не приходится [2].

Основным условием решения данной проблемы можно назвать эффективную политику государства в отношении внешнеэкономической деятельности, которая должна базироваться на усилении функций государственного регулирования внешней торговли; на ужесточении контроля качества и количества ввозимых и вывозимых товаров; активном привлечении инвестиций иностранных партнеров; формировании оптимальных условий деятельности отечественных экспортеров; государственной поддержке развития экспортно ориентированных наукоемких производственных отраслей и сельского хозяйства.

Литература

1. Афонцев С.А. Выход из кризиса в условиях санкций: миссия невыполнима?// Вопросы экономики, 2015, № 4. с. 20-36 [S.A. Afoncev. Vyhod iz krizisa v usloviyah sankcij: missija nevyupolnima?//Voprosy ekonomiki, 2015, № 4. p. 20-36].

2. Березинская О.Б., Ведев А.Л. Производственная зависимость российской промышленности от импорта и механизм стратегического импортозамещения //Вопросы экономики, 2015, № 1. с. 103-115 [O.B. Berezinskaja, A.L. Vedev. Proizvodstvennaja zavisimost' rossijskoj promychlennosti ot importa i mehanizm strategicheskogo importozameshhenija//Voprosy ekonomiki, 2015, № 1. s. 103-115].

3. Россия в цифрах 2015. М.: Росстат, 2015. 543 с. [Rossija v cifrah. 2015. M.: Rosstat. 2015. 543 s.].

4. О текущей ситуации в экономике Российской Федерации по итогам января-июля 2015 года. М.: Министерство экономического развития РФ. 130 с. [O tekushhej situacii v jeconomike Rossijskoj Federacii po itogam janvarja-ijulja 2015 goda. M.: Ministerstvo jekonomicheskogo razvitija RF 130 s.] [Available at: www.economy.gov.ru] (accessed 08.09.2015.).

УДК 339.13

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СЕТЕВЫХ ТОРГОВЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Шабанова М.М., Атуева Э.Б.

Дагестанский государственный технический университет

Аннотация

В современных условиях торговых сетей имеет широкое распространение, в частности, и в мировом масштабе. Преимуществом торговых сетей выступают: пространственная мобильность, позволяющая разместить товар в соответствии с территориальными особенностями местного рынка, а также снижение удельных затрат на единицу товара по причине масштабности мероприятий. Доля сетевых торговых точек во всех странах наиболее велика среди дискаунтеров.

Ключевые слова: *торговая сеть, торговые предприятия, франчайзинг, дискаунтер*

В последние десятилетия во всем мире произошла существенная трансформация способов организации торговли. Основные изменения, конечно, связаны с интенсивным развитием внедрением информационных и коммуникационных технологий, что создает новые возможности и проблемы в управлении розничными торговыми предприятиями.

В современных условиях фирмы являются открытыми незамкнутыми системами, способными привлекать к сотрудничеству различные компании. В российской экономике торговые сети имеют широкое распространение. Они, как в российском, так и мировом экономическом сообществе, превращаются в организованный инструмент целенаправленной координации действий сотрудничающих фирм, при реализации которого достигаются повышение устойчивости к изменениям внешней среды, снижение удельных затрат, усиление конкурентных позиций на рынке, динамичное развитие всей системы независимых фирм, снижение риска, способность и необходимость внедрения информационно-коммуникационных технологий и в целом синергетический эффект. Снижение удельных затрат достигается за счет нескольких факторов: наличие скидок в результате закупки товаров большими партиями; снижение удельных транспортных расходов; более рациональной организации торгово-технологических процессов в результате координации взаимодействия; снижение удельных затрат на стимулирование сбыта [1].

При анализе состояния розничной торговой сети в России можно заключить, что в современных условиях имеет место в большей степени процесс усиления универсализации торговых предприятий, рост числа смешанных магазинов, количество которых в целом по России увеличилось с 30% в начале 2000-х годов до 70% в 2015 году. За рубежом также наблюдается тенденция к увеличению числа крупных универсальных магазинов. Это связано с комплексностью покупок, т. к. покупатели стремятся покупать товары «под одной крышей».

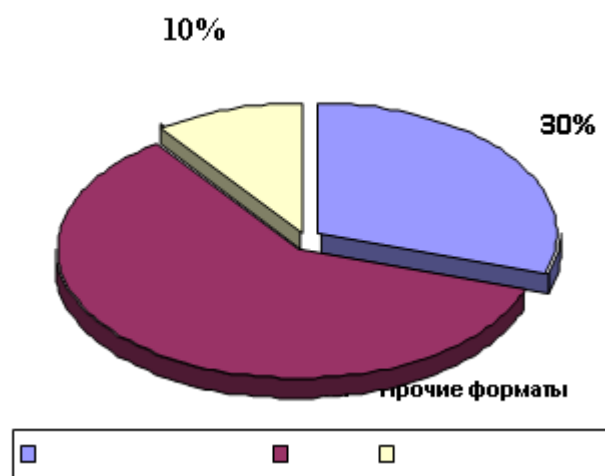
Современные разновидности торговых предприятий (гипермаркеты, супермаркеты, дискаунтеры) повсеместны в мировых масштабах. Однако даже в Москве, которая значительно опережает остальные российские регионы по уровню развития современной розницы, на настоящий момент в общем обороте на «новые» форматы приходится не более 25-30%, тогда как в восточноевропейских странах этот показатель достигает 55-75%.

Также заметны различия в характере развития конкретных видов торговых предприятий в регионах. Так, в столице наиболее развиты супермаркеты, в то время как в Санкт-Петербурге заметна доля гипермаркетов (в структуре торговых площадей приходится порядка 20%), а в большинстве региональных городов – дискаунтеров [3].

Доля сетевых торговых точек во всех странах наиболее велика среди дискаунтеров – она приближается к 100%. Очевидно, что именно для этой разновидности наиболее характерны сетевые формы развития, поскольку его эффективность напрямую связана с увеличением торгового оборота. Несетевыми являются порядка половины супермаркетов в крупных городах. В Москве, Санкт-Петербурге и других городах миллионерах сетевым операторам принадлежат более 60% всех супермаркетов, что заметно выше в сравнение с другими регионами. Как правило, и гипермаркеты открываются сетевыми операторами. При этом лишь «Ашан», «Маркткайф» и «Лента» развивают эту форму как единую, в то время как большинство гипермаркетов принадлежат компаниям,

развивающим одновременно различные форматы: «Рамстор» (супермаркеты и гипермаркеты) и «Перекресток» (гипермаркеты, супермаркеты и дискаунтеры) в Москве; «Сезон» (гипермаркеты и супермаркеты) в Санкт–Петербурге; «Виват» (супермаркеты, гипермаркеты) в Перми; «АЛПИ» (супермаркеты, гипермаркеты) в Сибирском регионе. В тоже время в последний год на региональных рынках отмечено открытие ряда гипермаркетов, не принадлежащих сетевым «игрокам». Что касается традиционной розницы, то доля сетевых торговых точек наиболее высока среди киосков: почти пятая часть (более 19%) охвачена сетевыми структурами. Данные аудита розничной торговли показывают, что по мере развития «новых» форматов розницы потребитель при совершении покупок все больше ориентируется на них: по большинству продуктов продажах и снижается значимость открытых рынков [3].

С 2006 г. по 2013 г. все российские сети и особенно сектор быстрооборачиваемых продуктов показали стабильный рост. Это один из самых быстроразвивающихся сегментов российской экономики. Всего, по оценкам экономистов, в России осуществляют деятельность более 150 торговых сетей (рис. 1).

Рисунок 1. Доля сетевых организаций в российском секторе розничной торговли [1]

В торговле сетевой принцип организационного дизайна начинал внедряться в первой половине XX века. В настоящее время торговые сети занимают ведущее положение в торговом бизнесе. На их долю приходится 60-90% объема розничного товарооборота развитых стран.

Сетевые структуры представляют собой совокупность организаций или центров прибыли, взаимодействующих на основе единого координационного механизма, определяемого спецификой внешней среды. В соответствии с ГОСТ 51303-99 «Торговля. Термины и определения», вступившим в силу с 1 января 2000г., определение «торговая сеть» трактуется как «совокупность торговых предприятий, расположенных в пределах конкретной территории или находящаяся под общим управлением». Приведенное определение трактует это понятие немного шире.

В соответствие с видами, функциональным назначением и специализацией предприятий, входящих в сеть, различают горизонтальные и вертикальные сетевые структуры. Вертикальные - строятся на принципах подчинения, распорядительства. Наибольшее распространение получили организация торговли, в структуру которых входит несколько центров прибыли. Реже стратегия реализуется через участие в собственности других предприятий (например магазинов), входящих в структуру сети. Горизонтальные сети являются формой равноправного кооперирования предприятий, реализующих отдельные функции и работы. Горизонтальные сети представляют собой совокупность взаимосвязанных на принципах кооперации организаций, система скоординированных целей которых обеспечивает реализацию единой стратегии. В качестве сетевого интегратора может выступать одна или несколько организаций.

В соответствии со спецификой распределяемых функций можно выделить цепные, функциональные и розничные сетевые структуры. Цепные сетевые структуры представляют собой кооперацию предприятий, специализирующихся на выполнении отдельных функций технологической цепи товародвижения, и включают: производителей товаров (промышленные и сельскохозяйственные), транспортные организации, оптовые базы, склады, магазины и другие

пункты розничной продажи. В функциональных сетях дезагрегируются функции технотруктуры. В составе розничных торговых сетей функционируют розничные торговые предприятия. Их товарная специализация может быть однородной и диверсифицированной.

В соответствии с особенностями взаимодействия и формами распределения собственности можно выделить также корпоративные торговые сети, т.е. два или несколько торговых предприятий, находящиеся под общим владением и контролем.

Розничные торговые сети формируются на основе франчайзинга. Типичными представителями розничных торговых сетей в России и в Дагестане, открытых на основе франчайзинга, являются: «М-Видео» (электроника), «Седьмой континент» (продукты питания), Спортмастер, Zendenx, Пятерочка и др. Активно внедряются на отечественный рынок международные сетевые гиганты. В состав сетей входят супер- и гипермаркеты, средние и небольшие магазины, эксплуатирующие новые для российской торговли формы обслуживания – магазины-склады, клубные магазины и пр.

НТП в области информатики обеспечил условия для транспортировки сетевых структур в новый вид – виртуальные организационные структуры. В экономической литературе термин «виртуальная организация» не имеет четкого определения. Чаще всего под виртуальными организациями понимают сеть делового сотрудничества, функционирование которой осуществляется на основе современных информационных технологий и средств телекоммуникаций, включающих электронные средства связи.

Взаимодействие пространственно ориентированной команды обеспечивает решение задач в любой точке земного шара, охваченной единой глобальной сетью – Интернетом, чем достигается высокая мобильность организации. Взаимодействие строится на принципах доверия и высокой ответственности.

Дальнейшее экономическое становление РД сопровождается поиском направлений эффективного развития всех ее хозяйствующих субъектов и их составляющих элементов. Также одной из самых интересных форм взаимодействия компаний в современном бизнесе являются предпринимательские сети, т.е. поведение множества независимых фирм как единой структуры [2].

Литература

1. Камалова Т.А., Атуева Э.Б. О современном состоянии развития предпринимательских сетей в России // Научное обозрение. Серия 1. Экономика и право. – 2012. - №3-4. стр.41-47.
2. Шабанова М.М., Атуева Э.Б. О формах развития малого предпринимательства в Республике Дагестан // Экономика и предпринимательство. – 2014. - №10. стр.828-832.
3. <http://mirbakalavrov.ru/>

УДК 339

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РОССИИ КАК ЧАСТИ МИРОВОГО СООБЩЕСТВА

Щедрина И.Н., Ильина Н.О.

Курский государственный университет

Аннотация

В статье рассматриваются основные направления международной кооперации, глобальные проблемы, оказывающие влияние на мировые экономики. Произведен анализ конкурентоспособности национальных экономик. Определены тенденции развития экономики России на международной арене и её роль в мировом торговом обороте.

Ключевые слова: *международная кооперация, международные отношения, интеграция, конкурентоспособность, национальные экономики, мировая политика*

Мировая экономика строится на основе рыночных отношений, которые в свою очередь предполагают достижение положительного экономического эффекта от кооперации, сотрудничества и конкуренции между участниками мировых экономических отношений. Мировая инфраструктура основана на взаимопереплетении и взаимовыгодности от экономической деятельности субъектов хозяйствования национальных экономик, международных компаний, отдельных регионов и предприятий.

В последние годы в связи со сближением экономик, возникают проблемы, которые требуют нового подхода к рассмотрению введения мирохозяйственных связей. К их числу относятся трудности и препятствия со стороны геополитики, вызванные экономическими интересами отдельных стран, введение санкций, информационно-пропагандистская деятельность по устранению конкурентов в различных сферах деятельности. Кроме этого, в современных реалиях появляется

новый рычаг манипулирования – средства массовой информации, которые обостряют проблемы мирового сообщества.

В рейтинге конкурентоспособности национальных экономик за 2011-2015 годы собраны 144 страны, в зависимости от их места [3]. Среди критериев учитывались: стабильность макроэкономической ситуации в стране, эффективность рынка товаров и услуг, эффективное функционирование рынка труда, развитость финансового рынка, уровень технологического развития, размер внутреннего национального рынка, конкурентоспособность компаний, инновационный потенциал страны.

В данном рейтинге страны, которые не участвуют в политических войнах и санкционных мерах, а именно Швейцария и Сингапур занимают соответственно первое и второе место. США с пятого места в 2014 поднялись на третье к 2015 году. Тогда как Россия занимает 53 позицию в 2015 году, поднявшись на тринадцать позиций по сравнению с 2014 годом. Украина занимает 76 место [3].

Сближение экономик в их взаимопереплетении выражается также и в глобализации цепочек добавленной стоимости. То есть распределения стадий производственного цикла - проектирования, производства, маркетинга, распространения товара, послепродажного обслуживания потребителя по разным странам.

Часть экспертов полагает, что товары производятся внутри страны и далее конкурирует с зарубежными товарами, но все больше продуктов и услуг приобретают глобальный характер и уже государства конкурируют между собой за выгодные роли в цепочке производства товара.

Экономики Южной Кореи, Финляндии и Швейцарии получают относительно больше промежуточных товаров из зарубежных источников, по сравнению с США и Японией, где большинство цепочек имеет внутренний характер. А доля участия США в глобальных цепочках добавленной стоимости достигает 40%, а наиболее высокий процент у Сингапура - 70%. В России на экспорт сырья приходится 40%, а на экспорт топлива (нефть, природный газ) около 71% [2], что говорит о высокой зависимости от экспорта ресурсов, чем от готовой продукции. Хотя международная производственная кооперация обладает объективными преимуществами, какими как: уменьшение издержек производства, расширение рынков сбыта товара, повышение технологического уровня производства, но все это подрывает экономическую самостоятельность стран, делает их взаимозависимыми. Кроме этого увеличивается валютный и финансовый риск, который требует постоянного мониторинга и исследования устойчивости связей. Несмотря на это международная кооперация служит также инструментом в экономической политике участвующих стран.

Внешнеторговый оборот, по данным документа «О текущей ситуации в экономике Российской Федерации в январе-декабре 2015 г.», в 2015 г. составил 533,6 млрд. долл. США, уменьшившись на 33,8 % относительно января-декабря 2014 г., при этом экспорт снизился на 31,8 %, импорт – на 37,0 процента. В общем объеме товарооборота в январе-декабре 2015 г. на долю экспорта приходилось 63,7 %, импорта – 36,3 процента [1].

По итогам 2015 года цены на главные товары в сырьевом обороте значительно упали – цены на нефть снизились на 47,6 % по сравнению с 2014 г., на природный газ – на 30,2 %, на никель – на 30,7 %, на медь – на 19,3 %, на алюминий – на 10,8 процента [1]. Можно сделать вывод, конъюнктура международного рынка товаров, а сырья в частности ослабевает, в связи со снижением темпов роста мировой экономики.

Хотя Россия уверенно входит на мировой рынок и участвует в интеграционных объединениях, отечественные корпорации по развитию значительно уступают зарубежным. Поэтому стратегия национальных корпораций должна включать такие составляющие как: децентрализацию на национальные и региональные рынки, создание совместных структур с иностранными партнерами, конкуренцию на глобальных рынках капитала, использование возможностей РФ деятельности групп на мировом рынке. Нерешенными задачами остаются: создания механизмов глобальной координации, развития возможностей для успешных стратегических партнерств, создания систем для развития карьеры работников. Все эти меры должны способствовать увеличению конкурентоспособности нашей экономики. Но необходимо избегать таких негативных последствий, как излишняя монополизация, лоббирование своих интересов и угроза национальной экономической безопасности.

Таким образом, участие России в международной торговле характеризуется сырьевой специализацией экспорта. Задача нашей страны в перспективе – преодолеть разрыв от наиболее развитых экономик и найти свое место в глобальном пространстве, используя для этого сильные стороны собственного экономического, научного, интеллектуального капитала. Для этого необходима поддержка отечественного предпринимательства и корпораций, так как от их

деятельности зависят возможности освоения выпуска новых видов готовой продукции и прогрессивных технологий, расширение экспорта обработанной продукции. Российская экономика уже вышла на путь радикальных изменений: изменения макросреды, представленные углублением глобализаций этих процессов, быстрое обновление производства, внедрение новейших технологий, влияющих на интенсивность их экономического роста.

Литература

1. Официальный сайт Министерства экономического развития Российской Федерации [Электронный ресурс] // URL: <http://economy.gov.ru/minrec/about/structure/depMacro/2015281202/> (дата обращения 21.03.2016).
2. Мировая экономика как система глобальных цепочек стоимости /Кондратьев В.//Мировая экономика и международные отношения: Российская академия наук. Институт мировой экономики и международных отношений. М, 2015. № 3 стр. 5-17.
3. Карташов К.А. Проблемы конкурентоспособности национальных экономик в XXI веке // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6. [Электронный ресурс] // URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=15298/> (дата обращения: 21.03.2016).
4. Новые направления развития глобализации мировой экономики / Долгов С.И. , Савинов Ю.А. // Российский внешнеэкономический вестник. 2015. № 8. стр. 9-27
5. Кашбразиев Р. В. Международная кооперация в системе экономических категорий // Актуальные проблемы экономики и права . 2012. №2 (22).

MÜNDƏRİCAT

IV BÖLMƏ

202.	<i>Abbasova S.İ.</i> İnsan kapitalının iqtisadi sistemdə yerinin qiymətləndirilməsi. (ADİU).....	406
203.	<i>Abdullayeva İ.V.</i> Müasir şəraitdə mənzil bazarında qiymətlərin formalaşması amilləri. (ADİU).....	407
204.	<i>Abdulova A.A.</i> Azərbaycanda biznes sahələrində insan resurslarının planlaşdırılması. (ADİU).....	409
205.	<i>Abidi İ.İ.</i> İqtisadi və sosial fəaliyyətin transformasiyası məsələləri. (AƏSMA).....	410
206.	<i>Baxşıyeva Ş.N., Abdullayeva Y.T.</i> Bələdiyyə idarəçiliyinin resurs təminatının yaxşılaşdırılmasının sosial-iqtisadi inkişafda rolu. (SDU).....	411
207.	<i>Cəfərova N.Ş.</i> Neft biznesi və ehtiyatlarının təsnifatı. (ADNSU).....	413
208.	<i>Əhmədzadə M.İ.</i> Biznes maliyyəsinin idarə olunması problemləri. (SDU).....	415
209.	<i>Əlləzov Q.S.</i> İnsan kapitalı və onun müasir iqtisadi inkişafda rolu. (ADİU).....	417
210.	<i>Ələkbərli F.H., Əskərova S.F.</i> İdarəedən şəxsin determinantları. (SDU).....	419
211.	<i>Əliyev E.Ə.</i> Azərbaycanda ipoteka mənzil kreditləşdirilməsinin müasir aspektləri (ADİU)...	420
212.	<i>Əliyev M.Ə.</i> “İnsan kapitalı” anlayışının təkamülü və inkişaf problemləri. (AMEA İİ).....	423
213.	<i>Əliyev S.</i> Təhsilin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolu və Azərbaycanda təhsilin inkişafı istiqamətində atılan addımlar. (QU).....	425
214.	<i>Əliyeva Ş.T.</i> Azərbaycanda insan kapitalının formalaşması istiqamətləri. (ADNSU).....	428
215.	<i>Heydərov N.N.</i> Əmək bazarındakı vəziyyətə baxış: cari problemlər və inkişaf strategiyaları. (ARİN).....	430
216.	<i>Həmidov H.İ., Ağarzayev A.H.</i> Təhsildə tələbatın diaqnostikası. (ADİU).....	432
217.	<i>Hüseynli A.T.</i> Ailə büdcəsinin düzgün planlaşdırılmasının sosial-iqtisadi aspektləri. (ADİU).....	434
218.	<i>Hüseynov A.M.</i> Azərbaycanda yüksək ixtisaslı mütəxəssis hazırlanmasının bəzi aspektləri. (ADİU).....	436
219.	<i>Hüseynov H.Ə.</i> Azərbaycanda sosial təminata təsir edən bəzi faktorların qiymətləndirilməsi. (BDU).....	437
220.	<i>Hüseynov R.A.</i> Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili sistemində kadr hazırlığı məsələləri. (ADİU).....	439
221.	<i>İbrahimova S.V.</i> İnsan kapitalı müasir dövrün inkişafında əsas amil kimi. (ADNSU).....	442
222.	<i>Kərimli N.İ.</i> Dövlət büdcədən kənar fondlarının yaradılması və idarə olunmasının əsas prinsipləri. (ADİU).....	444
223.	<i>Qafarov Ş.S.</i> Azərbaycanda məşğulluğun təmin olunması davamlı inkişafın mühüm amili kimi. (ADİU).....	445
224.	<i>Qasımov Ə.Ə.</i> Ölkədə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri. (ADİU).....	447
225.	<i>Qorçiyeva N.V.</i> Azərbaycanda iqtisadi resurslardan istifadənin konseptual aspektləri. (ADİU).....	449
226.	<i>Qurbanova İ.M.</i> Regionlarda məşğulluğun təmin edilməsi iqtisadi inkişafın əsas amillərindən biri kimi. (SDU).....	451
227.	<i>Məhtiyev A.S.</i> Bilik iqtisadiyyatının formalaşması xüsusiyyətləri və insan kapitalı. (ADİU).....	453
228.	<i>Məmmədova S.T.</i> İnsan kapitalının zəruriliyi və özünəməxsus xüsusiyyətləri. (SDU).....	455
229.	<i>Məmmədova Ş.R.</i> Biznesdə heyətin idarə edilməsi strategiyasının formalaşması istiqamətləri. (SDU).....	457
230.	<i>Məmmədova Ş.S.</i> Dayanıqlı iqtisadi artımın əsas mənbəyinin inkişafı məsələləri. (SDU)	459
231.	<i>Məhərrəmov A.M., Şamilova H.S.</i> İnsan kapitalından səmərəli istifadənin motivləşdirilməsi məsələləri. (BDU).....	461
232.	<i>Mikayılov F.</i> Çoxölçülü amillər əsasında yoxsulluq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində təhsilin rolu. (ADİU).....	463
233.	<i>Nəcəfova Ç.M.</i> İqtisadi inkişafda elektron ticarətin rolu. (SDU).....	466
234.	<i>Nəcəfova K.A.</i> Müasir pensiya sistemi və onun inkişaf perspektivlərinin makroiqtisadi təhlili.	

(ADİU).....	468
235. Pirverdiyeva S.A., Qasımova Z.M. İnsan kapitalının idarə edilməsi problemləri. (SDU)..	470
236. Rəsulova M. İnsan resurslarının idarə edilməsi konsepsiyasına nəzəri yanaşmalar. (BDU)	472
237. Şabanov S.Ə. Azərbaycanca təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi. (ADİU).....	475
238. Yusifova K.X. Əmək bazarına təsir edən makroiqtisadi amillər. (ADİU).....	479
239. Гамидуллаев Б.Н., Гасанов Б.О. Перспективные направления по развитию пищевой и перерабатывающей промышленности в республике Дагестан. (ДГТУ).....	481
240. Гольшичева Е.Е., Сперанский С.Н. Использование инструментов риск-менеджмента при формировании стратегии туристической организации. (ИФРЭУ).....	483
241. Гребенникова М.А. Планирование и развитие карьеры менеджера в процессе профессионального обучения. (КГУ).....	485
242. Джавадов Дж.Э. Устойчивое развитие и вопросы разработки индикаторов. (ADİU)	487
243. Жердева Ю.Г. Маркетинг человеческого капитала как элемент маркетинга персонала. (КГУ).....	489
244. Иванов Н.Г., Иванова Т.Ю. Устойчивость современных предприятий в актуализации синергетической концепции управления. (УГУ).....	491
245. Магдиева М.Н., Дустова Дж. Дж. Совершенствование модели менеджмента в России. (ДГТУ).....	493
246. Мамедова С.К. Электронизация здравоохранения как экономический фактор. (ADİU)	495
247. Меньшикова М.А., Шульгина А.И., Мезенцева В.Г., Емельянова Д.А. Человеческий капитал и его роль в современной экономике. (КГУ).....	497
248. Мырзова К.А., Дорошева С.П. История развития и формирования теории человеческого капитала. (УГУ).....	499
249. Мырзова К.А., Морозова Г.В. Проблемы развития и использования человеческого капитала в современной России. (УГУ).....	500
250. Овчинникова О.А. Интеллектуальный капитал как основа конкурентоспособности предприятия. (КГУ).....	502
251. Рабаданова М.Р. Проблемы кадровых ресурсов в здравоохранении. (ДГТУ)	504
252. Решетова Л.В. Социальные расходы как источник творческого развития человека. (УГУ).....	506
253. Рожкова Е.А. Краудфандинг как источник финансирования человеческого капитала (УГУ).....	508
254. Рустамбеков Г.Б. Индивидуальная полезность человека в структуре факторов устойчивого развития национальной экономики. (BDU).....	510
255. Рустамбекова Н.Г. Сущность и характеристики человеческого капитала. (BDU)..	512
256. Трубникова В.В. Система мотивации как условие развития человеческого капитала организации. (КГУ).....	514
257. Тимиреева С.Н. Инвестиции в человеческий капитал – главный фактор развития организации. (УГУ).....	516
258. Шахпазова Р.Д., Загидова Б.М. Проблемы и перспективы развития ипотечного кредитования в РФ и РД: пути решения проблем. (ДГТУ).....	518
259. Щедрина И.Н., Харина В.Н., Баздарева Т.О. Человеческий капитал и факторы его развития. (КГУ).....	520

V BÖLMƏ

260. Abbasbəyli A.M. Dünya təcrübəsi kontekstində maliyyə bazarlarına nəzarət modeli. (ADİU)	523
261. Abbasov Ə. Maliyyə qloballaşması və onun xarakteristikası. (ADİU).....	525
262. Abbasov R.C. Müasir dövrdə Azərbaycanda demografik vəziyyətin idxalın dövlət tənzimlənməsinə təsiri məsələləri. (ƏSPETTM).....	527
263. Allahverdiyev S. Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən texnoparkların təşkilati quruluşlarının ümumi xüsusiyyətləri. (İİETİ).....	529
264. Aslanov H.H. Investisiya mühiti və ona təsir edən amillərin təhlili. (BDU).....	532
265. Bayramov İ.R. Azərbaycanın xarici ticarət fəaliyyətinin valyuta tənzimlənməsinə yeni münasibət. (AMEA II)	535
266. Budaqova J.B. Daxili və beynəlxalq elektron ticarət təcrübəsi: reallıq və perspektivlər.	

(AKU).....	537
267. Əhmədova G.S. Azərbaycanda davamlı inkişaf təmin edilməkdədir. (SDU).....	539
268. Əhmədova V.Ə. Bazar münasibətləri şəraitində gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. (ADİU).....	541
269. Əliyev M.Ə. İqtisadi inkişafın təmin edilməsində investisiya amilinin rolu. (ADİU).....	542
270. Əliyev M.Ə., Babayeva T.P. Neft və qaz strateji məhsullarının ixracının mövcud vəziyyəti və dinamikası. (ADNSU, SDU)	544
271. Əliyeva Ş.İ. Dünya iqtisadi proseslərin mövcud vəziyyəti və Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri. (SDU).....	546
272. Əsgərov Ş.Ə. Müasir kommunikasiya məkanında reklam fəaliyyətinin kreativliyi. (ADİU)	549
273. Fərzəliyev M.M., Əhmədov M.Ə. İqtisadi böhran dövründə maliyyə resurslarının hərəkəti və onun tənzimlənməsində gömrük orqanlarının rolu. (ADNSU, SDU)	550
274. Hacıyeva X.N. Daşınmaz əmlak bazarında marketing tədqiqinin təkmilləşdirilməsinin bəzi məsələləri. (ADİU).....	552
275. Hacıyeva Z.E. Aqrar sahənin ixrac potensialının artırılması mənbələri. (SDU).....	554
276. Həmidova A.M. Dünya iqtisadi sistemində regional inteqrasiya proseslərinin əsas istiqamətləri. (SDU).....	556
277. Həsənov M.İ. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin edilməsi. (DİA).....	558
278. İsayev K.H. Müasir mərhələdə iqtisadi maraqların tənzimlənməsi mexanizminin fəaliyyəti. (ADNSU).....	562
279. Kərimli İ.A. Beynəlxalq iqtisadiyyat: iqtisadi milliləşmə, təcridləşmə və inteqrasiyalaşmanın vəhdəti. (ADİU).....	563
280. Kərimov İ.Ə. Ölkə iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığının azaldılmasında turizm biznesinin rolu. (ATU ²).....	565
281. Qafarov K.S. Xarici ticarət siyasəti iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin vacib aləti kimi. (ADİU).....	567
282. Qaziyeva S.T. Azərbaycanın xarici iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması. (SDU)	569
283. Quliyev Ş.B. Müqayisəli üstünlük və beynəlxalq rəqabət nəzəriyyələrinin bəzi məsələləri. (AƏSMA).....	571
284. Mahmudova İ.M., Paşayev S. Qloballaşma şəraitində beynəlxalq birbaşa investisiyaların rolu və əhəmiyyəti. (ADİU).....	573
285. Məcidova S.M. Qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatın struktur problemləri. (ADİU)	574
286. Məmmədov S.İ. Birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinin müasir mexanizmi. (ADİU)	576
287. Məmmədova E.M. Regional iqtisadi inteqrasiya proseslərinin milli gömrük siyasətinə təsir istiqamətləri. (SDU).....	578
288. Orucəliyeva B.Ə. Turizm xidmətlərinin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları və sosial –iqtisadi mahiyyəti. (SDU).....	580
289. Osmanov İ.O. Dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişafda Heydər Əliyev strategiyasının rolu. (SDU).....	583
290. Pənahəliyeva M.Ö. Azərbaycanın inkişaf modeli uğurlu gələcəyimizin təminatçısıdır. (SDU).....	585
291. Rəhimli E.Ş. XXI əsrdə Azərbaycanın enerji strategiyası və onun prioritet istiqamətləri. (SDU).....	588
292. Rzayev R.Z. Azərbaycanda “Yaşıl İqtisadiyyat”a keçid üzrə tədbirlər. (ADİU).....	590
293. Səbzəliyev S.M. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının inkişafının ümumi meylləri. (ADİU).....	592
294. Sultanova N. Daxili bazarın qorunmasında gömrük-tarif tənzimlənməsinin rolu. (ADİU)	594
295. Şahbazov F.H. Disproporsiyaların tarixi "dərsləri". (İİETİ).....	595
296. Şirvani K.V., Şabanova Z.Q. Azərbaycanın beynəlxalq strateji enerji layihələrində iştirakı və perspektivləri. (SDU).....	597
297. Yaqubov S.M. Turizm xidməti bazarının statistik təhlilinin informasiya bazası və onun statistik göstəricilər sistemi. (ADİU).....	599
298. Абдуллаева Т.К., Кармуков Н.Р. Анализ состояния и перспективы развития частно-государственного партнерства в инвестиционно-строительной сфере республики Дагестан. (ДГТУ).....	601

299.	<i>Артемов В.А.</i> Финансово-экономические механизмы оценки эффективности инвестиций в социальную инфраструктуру. (КГУ).....	603
300.	<i>Баламутова Н.А.</i> Отчетность как информационная основа принятия инновационных решений. проблемы трансформации отчетности российских предприятий по требованиям международных стандартов. (КГУ).....	606
301.	<i>Белый Е.М., Войт А.В.</i> Интеграция как приоритетное направление развития предприятий высокотехнологичных отраслей. (УГУ).....	608
302.	<i>Гарибли Э.</i> Туризм один из важнейших драйверов экономического развития. (ADIU)	609
303.	<i>Дмитриева А.О.</i> Этапы разработки рекламной кампании. (УГУ)	611
304.	<i>Зобов П.В., Стрелочных А.В.</i> Повышение уровня удовлетворенности: особенности опроса в системе маркетинговой деятельности автодилера. (УГТУ)	613
305.	<i>Локтионова А.В.</i> Основные правила освещения торгового зала в магазине. (КГУ)	615
306.	<i>Мамедова Ф.И.</i> Перспективы развития розничных торговых сетей в условиях глобализации экономики. (ДГТУ).....	617
307.	<i>Магомедалиева Х.Н., Абдурахманова М.И.</i> Оптимальные пути реализации туристско-рекреационного потенциала Республики Дагестан. (ДГТУ).....	619
308.	<i>Магомедова Т.В., Фатулаева И.А.</i> Пути реализации туристического потенциала В РД. (ДГТУ).....	621
309.	<i>Мамонтова Е.В.</i> Маркетинг персонала как фактор развития человеческого капитала. (УГУ).....	623
310.	<i>Мустафаева Р.Р.</i> Правовое регулирование инвестиционной деятельности. (ADIU)	625
311.	<i>Песляк А.М.</i> Современное состояние и актуальные проблемы мировых экономических процессов, проблема нищеты, бедности и голода. (УГУ).....	627
312.	<i>Рамазанов Г.М.</i> Методика выбора и сравнительной оценки альтернативных инвестиционных проектов. (ДГТУ).....	629
313.	<i>Rizayeva V.Z.</i> Azərbaycanın xarici ticarətinin genişləndirilməsinə gömrük siyasətinin təsiri. (ADIU).....	631
314.	<i>Рюмишин А.В.</i> О некоторых аспектах идентификации экономических угроз регионов России в условиях кризиса. (КГУ).....	633
315.	<i>Сулейманова М.Г.</i> Особенности маркетинга в деятельности органов государственного управления. (ДГТУ).....	634
316.	<i>Суракатов Н.С. Магомедов А.М.</i> Внешнеэкономическая деятельность Российской Федерации в современных условиях (ДГТУ).....	636
317.	<i>Шабанова М.М., Атуева Э.Б.</i> Особенности развития сетевых торговых предприятий в современных условиях. (ДГТУ).....	639
318.	<i>Щедрин И.Н., Ильина Н.О.</i> Актуальные проблемы развития экономики России как части мирового сообщества. (КГУ).....	641